Földes Károly

A szocialista tulajdon és az árutermelés

Kossuth

FÖLDES KÁROLY • A SZOCIALISTA TULAJDON ÉS AZ ÁRUTERMELÉS

EM.G 16 2 PÁRT BIZ.
Könyvtára,

V. Permjakovának ajánlom

Földes Károly

A szocialista tulajdon és az árutermelés

E.M.G 16 2 PÁRT BIZ.
Könyvtára,

Kossuth Könyvkiadó 1968

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szerkesztette: Dobos Ferenc István
A borító Nagy Zoltán munkája
Műszaki vezető: Szécsi Andor
Műszaki szerkesztő: Vértes Jenő
A szedést 1968. IV. 3-án kezdték meg
Megjelent 1968. VIII. 19-én
5500 példányban. Terjedelme 21,2 A/5 ív
PL—111—K—6870
68.01767/1 — Zrínyi Nyomda, Budapest. F. v.: Bolgár Imre

Tartalom

E.M.G 16/2 FÁRT Biz. Könyvtára.

Előszó 7

I. *A gazdasági cselekvések tartalma és mozgatóerői* 13
Gazdasági cselekvés és anyagi lét (14) — A termelés anyagi-technikai oldala (18) — A tulajdonviszonyok és a termelőmunka történelmi alakjai (33) — Objektív gazdasági folyamatok és gazdasági törvények (39) — A termelési viszonyok megjelenési formái (45)

II. *A termelési eszközök szocialista tulajdona* 55
A termelési eszközök szocialista tulajdonának általános jellemzése (56) — A tulajdonosi elkülönültség (59) — Az állami tulajdon szerkezete (68)

III. *A szocialista termelés és elosztás jellegzetességei* 77
Szükséges és többlettermék a szocializmusban (77) — A szocialista termelés rendeltetése (80) — A szocialista elosztási rendszer alapjai (83) — Felhalmozás és fogyasztás (89) — A szocialista fejlődési szakasz tartalma (92)

IV. *A gazdasági folyamatok tervszerűsége és az értékmeghatározás tartalma* 97
A gazdasági törvények érvényesülése és a munkaelosztás társadalmi rendszere (97) — A tervszerűség lényege és az állam gazdasági szerepe (100) — A tervgazdálkodás mechanizmusa (103) — Az értékmeghatározás tartalma (110) — A társadalmi munka elosztásának minőségi oldala (117)

V. *Az árutermelés helye a szocialista gazdaságban* 124
Az árugazdaság elemzésének módszere (124) — Marx és Engels nézetei a szocializmus és az árutermelés viszonyáról (127) — Hadikommunizmus és NEP. Lenin

álláspontja az árutermelés kérdésében (135) — Elméleti viták az árutermelésről (151) — A szocialista áru- és pénzviszonyok létezésének szükségessége és sajátosságai (170)

VI. *Használati érték és értékszubsztancia 192*
A használati érték elemzésének jelentősége (192) — Az érték szubsztanciája. Az értékalkotó munka (196) — Viták az értékszubsztanciáról az 1920-as években (202) — Értékelmélet és bérelmélet (214) — A nemzeti jövedelem fogyasztási alapja és a lakosság fogyasztása (217) — Miért nem értéktermelő a szolgáltató tevékenység? (226)

VII. *Az érték nagysága 240*
Az értéknagyság belső ellentmondása (240) — Az eleven és tárgyiasult munka egyenlőtlen cseréje (248) — Használati érték és értéknagyság (256) — Munkaráfordítások és termelési arányok (274) — Az értékfunkciók korlátai (291)

VIII. *Érték és ár 297*
Az érték körüli ármozgás (297) — Társadalmi használati érték és piaci áralakulás (304) — A piaci érték és az értéknagyság (310) — Az átlagár eltérése az értéktől (318) — Önköltség, nyereség és árcentrum a szocialista gazdaságban (329) — Az állami tulajdon mozgásformái (334) — Eszközlekötés és kamat (340) — A két tulajdonforma áru- és pénzviszonyai (348) — A fogyasztói árak rendezésének néhány tapasztalata (354)

IX. *Piaci mechanizmus és tervszerűség 364*
Az irányított piac szerepe (364) — Az értéktörvény tervszerű mechanizmusa (373) — Monopólium és verseny (377) — Ex post és ex ante szabályozás (381)

X. *A népgazdaság irányítása az új feltételek között 386*
A fő arányok megvalósításának eszközei (386) — A gazdasági szabályozás néhány problémája (396) — A tervteljesítés tapasztalatai (399) — A szabályozó rendszer modellje (409)

Orosz nyelvű tartalom 421

Angol nyelvű tartalom 423

Előszó

„A gondolat számára nincsenek bevehetetlen erődítmények és érinthetetlen szentségek sem a földön, sem az égben! Mindent a gondolat teremt és ezért szent, elidegeníthetetlen joga, hogy mindent meg is semmisítsen, ami megzavarhatná növekedésének szabadságát."

(GORKIJ)

A szocialista társadalom elősegíti a tudományos gondolkodást és igényli annak eredményeit. A tudományos szocializmus eszméit a társadalom anyagi valósága hozta létre, de a dolgozó tömegek szellemi fegyverként maguk is történelemformáló anyagi erővé váltak. A tudománynak a beváltat megőrző és az újat építő ereje hozzájárul a fejlettebb valóság megteremtéséhez. A gondolkodás pusztító ereje a régi, az elavult társadalmi gyakorlat és a hibás gondolatok ellen irányul. A téveszmék leküzdése szintén a konstruktív tevékenységtől függ.

Ennek a könyvnek a tárgya a szocializmus sajátos gazdasági szerkezete és az árugazdaságnak e szerkezetben elfoglalt helye. A szocialista rendszer belső tagoltságával, az árugazdaság társadalmi-termelési viszonyaival foglalkozik. Gyakorlati kiindulópontja a gazdasági fejlődés új fejleményei és eredményei, elméleti kiindulópontja a munka-értékelméleten alapuló marxi gazdaságtan.

„A tőke" megjelenésének századik évfordulója különösen időszerűvé teszi a marxista gazdaságelmélet eredményeinek tanulmányozását. Az áru marxi elmélete az értéktöbblet, a munkabér, a tőkefelhalmozás, az áralakulás, a hitel- és pénzforgalom, a földjáradék tudományos elemzésének alapja. A munkásosztály politikai gazdaságtanának tudatos

ellenfelei ezért támadják már egy évszázada *Marx* értékelméletét a leghevesebben. Biztos érzékkel tapintanak rá az elvont tételek mögött az osztályharc, a társadalmi fejlődés legnagyobb horderejű kérdéseire. Ez a kritika kénytelen egyre újabb formákat felvenni, ami a legjobban mutatja, hogy nem érte el a célját.

Természetesen az egyes marxista kommentárok, továbbá a világnézetileg nem homogén, esetleg zavaros egyéni koncepciók is különféleképpen értelmezik a tudományos értékelmélet fő mondanivalóját. Maga az állandóan fejlődő gyakorlat sem esik egybe abszolút pontosan a teóriával, amelynek egyes elemei a megváltozott feltételek között el is vesztik érvényüket. De az értékelmélet lényeges tartalma ma is érvényes, mert ez az elmélet az árutermelés különböző válfajait egyaránt jellemző, tartós összefüggéseket állapít meg. Nem véletlen, hogy a fiatal szocialista rendszer közgazdászai is mindenekelőtt a tudományos értékelméletben kerestek kulcsot az új társadalom anatómiájának megértéséhez, és ma is ehhez az elmélethez fordulnak a szocialista gazdaság működési jelenségeinek tudományos általánosítása végett. *Marx* tanításának igazi megünneplése a szocializmus félévszázados gyakorlata. Ezzel a gyakorlattal fejlődött együtt — bár nem vargabetűk, olykor tévedések nélkül — a szocializmus politikai gazdaságtana. Ez egy időben túlságosan is az új gazdasági rend adott formáinak mechanikus tükörképe volt, ahelyett hogy az ellentmondások feltárásának, az objektív előrelátásnak az eszköze lett volna. Ma viszont mint tudományos elmélet is egyre jobban kibontakozik.

A szocialista termelési viszonyok jellemzése során a közkézen forgó kézikönyvek rendszerint sok általános kategória magyarázatát is adják (tulajdon, törvény, érdek stb.). Ez megbontja a helyes logikát és olyan vitákat szül, mint például az arról folyó eszmecsere, hogy „mi tartozik" a ter-

melési viszonyokhoz és mi a törvényekhez. A termelési viszonyok jellemzése így túlságosan általánossá válik, és nemegyszer elsikkadnak a szocialista fejlődési szakasz megkülönböztető sajátosságai.

Ugyanakkor nem tagadható az általános kategóriák szükségessége sem. Ezek a szocializmus előtti fejlődésből nyert absztrakciók bizonyos feltételekkel a mi társadalmunkra is alkalmazhatók. Mindezt figyelembe véve az első fejezetben kiemelt helyet kapnak az emberi cselekvés és az objektív létfeltételek, a termelés anyagi-technikai oldala, a tulajdonviszonyok, a gazdasági törvények és azok mechanizmusai.

A második fejezet a szocialista tulajdont mint a szocializmus alapviszonyának egyik oldalát elemzi, részletesen tárgyalva a tulajdon belső strukturális tagoltságát.

A harmadik fejezet az alapvető termelési viszony másik oldalát jellemezve a szükséges és többlettermék elsajátítását, az egyén és a társadalom egybehangolt fejlődését és a termelés objektív rendeltetését tárgyalja. Foglalkozik a szocialista elosztási rendszer alapjaival is.

A negyedik fejezet a gazdasági folyamatok tervszerűségét mint a termelési kapcsolatok rendszerét vizsgálva a gazdaságirányítás általános vonásait veszi szemügyre. Összefüggést állapít meg a tervszerűség és az értékmeghatározás tartalma között.

Az ötödik fejezet a szocializmus áruviszonyainak szükségességét és lényegét, tervszerű természetét vizsgálja. Ebben a fejezetben a kérdés történetéhez is találhatók adalékok. Az árutermelés elméleti összefüggéseiről folyt viták a következő részekben is helyet kaptak.

A könyv hatodik fejezete az árugazdaság olyan minőségi mozzanatait tárgyalja, mint az érték szubsztanciája, az értékalkotó munka jellege, a szolgáltatások szerepe és helye az újratermelésben és az áruviszonyokban.

A hetedik fejezet az érték nagyságával, belső mennyiségi

ellentmondásával, a használati értékkel és a termelési arányokkal fennálló összefüggéseivel foglalkozik. A szocialista tervgazdaság körülményei között az értékmeghatározás olyan oldalai is előtérbe kerülnek, amelyektől a magántermelésben el lehetett vonatkoztatni. De az érték funkciói itt is csak úgy érthetők meg, ha az ármozgástól független vizsgálat tárgyát képezik.

A nyolcadik fejezetben az ár és az érték eltéréséről és ellentmondásairól lesz szó, függetlenül attól, hogy hogyan határozódik meg az érték nagysága. Itt tekintjük át az ár és az érték eltérésének két alapvető közgazdasági tényezőjét: a piaci mozgást és az objektíve szükségszerű termelői árcentrumot, továbbá bizonyos szektorális kérdéseket.

A kilencedik fejezet arról szól, hogyan illeszkedik be az értéktörvény mechanizmusa a tervgazdálkodás rendszerébe, mi ebben a rendszerben a verseny, a monopolhelyzet és az utólagos szabályozás szerepe.

A tizedik fejezet a népgazdasági tervezés és a szabályozás összehangolásának problémáit tárgyalja, és körvonalazza a szabályozó rendszer modelljét.

A marxista közgazdászok közös feladata, hogy általánosítsák a szocialista gazdaság új jelenségeit. Az ebben a könyvben kifejtettek sok pontban megegyeznek más közgazdászok nézeteivel. de az olvasó minden fejezetben fog találni olyan megállapításokat és megközelítési módokat, amelyek a közgazdasági irodalomban nem szerepeltek. Ezek külön felsorolása a szélesebb olvasóközönség szempontjából érdektelen lenne, a szűkebb szakmai közvéleménynek pedig nem okozhat különösebb nehézséget a téma irodalmának felmérése, az új mozzanatok megállapítása.

Hogy egy könyvben az elméleti rendszerezés viszonylag új elemei találhatók, egyébként sem tekinthető a tudományos teljesítmény valamilyen mércéjének. Ilyen mércének egyedül az tekinthető, hogy mennyire helyesek ezek az új

elemek, mennyire bizonyulnak maradandónak, a valóságot tükrözőnek az itt levont elvi következtetések. Ezt majd a tapasztalat és a kollektív elméleti munka dönti el.

Az önálló tudományos munka során mindenki, aki elméleti kérdésekkel foglalkozik, maga viseli következtetéseiért a felelősséget. Ezért is őszinte köszönet illeti mindazokat, akik segítségükkel hozzájárultak a könyv megírásához.

Köszönetemet fejezem ki tizenkilenc régebben publikált és a könyv összeállításánál felhasznált folyóiratcikk szerkesztőinek is.

A szerző

I

A gazdasági cselekvések tartalma és mozgatóerői

Általában szólva, az az „anyag", amellyel a marxista közgazdász dolgozik: a termelőerők és a termelési viszonyok. A szocializmus társadalmi-gazdasági valósága egyfelől igazolja ezeknek a fogalmaknak általános marxi elméletét, másfelől bizonyos új szempontokat is ad a termelési mód e két oldalának interpretációjához. S ha itt általános módszertani kérdésekbe ütközünk, nem állhatunk meg amiatt, hogy ezeknek filozófiai tartalmuk van. A közgazdászok nem várhatnak arra, hogy a szocializmus politikai gazdaságtanának módszertani kérdéseit helyettük a filozófusok dolgozzák ki.

A politikai gazdaságtanban is időről időre át kell tekinteni az alapfogalmakat. Különösen fontos ez ma azért, hogy leküzdjük ezeknek sematikus felfogását és relativizálását. A marxista politikai gazdaságtan alapvető eredményeit tudományos kategóriái és törvényei sűrítik magukban, amelyek nem tetszés szerint változtatható *terminus technicusok*, hanem a valóság lényeges vonásainak általánosított kifejezői. A marxi alapfogalmak tartalma a valóság új jelenségeire való alkalmazásuk folyamatában gazdagodik.

A szocializmus politikai gazdaságtana alapfogalmainak értelmezése nem szorítkozhat rövid meghatározásokra. A fogalmak tartalmának kifejtése a bennük elvontan tükrö-

ződő sokrétű valóság lényeges vonásainak feltárását igényli. Egy-egy jelenség több oldalról történő meghatározásai így kiindulópontok helyett maguk is eredmények lesznek, és csak így képezhetnek kiindulópontokat további elemzésekhez. Lépten-nyomon tapasztalható, hogy éppen az elmélet kiinduló tételeiről éled fel a vita, amit nem lehet egyszerűen azzal elintézni, hogy itt már régen megoldott problémákról van szó. Nemegyszer előfordul, hogy régebben már eldöntött kérdéseket ma másként kell eldönteni, ezért is kell figyelmesen tanulmányozni minden tudományos álláspontot. Ez nem jelent kötelezettséget minden egyes, sokszor csak látszólag eredeti koncepció elfogadására.

GAZDASÁGI CSELEKVÉS ÉS ANYAGI LÉT

A gazdasági cselekvés — ha eltekintünk tudatos motibele megfelelően a szocializmus politikai gazdaságtanának rendszerébe. A fogalom tisztázását célzó kísérleteket egyebek között a gazdasági cselekvést befolyásoló hatóerők marxista elemzésének szükségessége indokolja.

A gazdasági cselekvés — ha eltekintünk tudatos motiváltságától — mindenekelőtt meglevő termelőerők és történelmileg adott termelési viszonyok működése, újratermelése, továbbá új termelőerők és termelési viszonyok létrehozása. A termelési mód a gazdaságban cselekvő, tevékenykedő emberek termelőerőinek és termelési viszonyainak ellentmondásos egysége. A gazdasági cselekvés végül is nem a termelőerőktől és a termelési viszonyoktól különböző „harmadik" része a gazdasági életnek, hanem azoknak egyedüli létezési módja. Tehát a termelési mód nem szakítható el az emberi cselekvésektől, a gazdasági tömegmozgástól.

Az emberi cselekvésekben összefonódik a tudatosság és

az objektív társadalmi lét, a gazdasági és az egyéb mozgatóerők. A marxizmus lényegéből fakad, hogy tudományos pontossággal megkülönbözteti a társadalmi létet a társadalmi tudattól, és abból indul ki, hogy az előbbi határozza meg az utóbbit. Természetesen, mint minden általános megállapítás, ez is viszonylagos: az alapvető filozófiai kérdésfeltevés kereteiben érvényes. A társadalmi lét és a társadalmi tudat szféráinak határozott és következetes megkülönböztetése tette lehetővé a marxizmus számára a közöttük fennálló bonyolult kölcsönhatások sokrétű elemzését. Ennek a megkülönböztetésnek mindenféle megkerülése, egyebek között az is, amely az emberi cselekvésekből indul ki, végső soron a *Bogdanov*-féle empíriomonizmushoz hasonló koncepcióhoz vezet, amely lényegében azonosította a társadalmi létet és a társadalmi tudatot.

A sokféle, gyakorlatilag együttesen, összefonódva, egymásra hatva létező és mozgó társadalmi viszony (emberi kapcsolat) között a gazdasági viszonyok a meghatározóak. A gazdasági cselekvésben sokféle egyéb, nem gazdasági hatóerő is érvényre jut, politikai, ideológiai, jogi, etikai, pszichológiai ösztönzők, mozgatórugók és fékező tényezők.

Az emberi cselekvésnek főleg vagy kizárólag egyneműségét elismerő szemlélet nem számol belső mozgatóerőinek minőségi különbségeivel. A termelőerők és termelési viszonyok nem létezhetnek a tudati szféra nélkül, de függetlenek attól. Ezen nem változtat, hogy a társadalmi tudatformák visszahatnak a gazdasági viszonyokra, közvetítik és motiválják azokat. A kölcsönös kapcsolat hangsúlyozása nem jelentheti a termelési mód anyagisága kritériumának, a társadalmi tudattól való függetlenségének tagadását. Ez a függetlenség nem olyan jellegű, mint általában az anyag létezésének a tudattól való függetlensége, hiszen tudatos lények nélkül nincs társadalom, tehát nincsenek objektív társadalmi-gazdasági viszonyok sem. Meghatározott gazdasági vi-

szonyok létezése nem a tudatos lények létezésétől független, hanem attól, hogy ezek a lények egyénileg vagy összességükben mit gondolnak magukról e viszonyokról, és milyen akarati, érzelmi viszonyban állnak velük szemben.

A marxista történelemfelfogás az eszmei hatóerők mögött az anyagi mozgatóerőket keresve, éppen az ilyen értelemben objektív társadalmi-anyagi létnek a tudattal való ellentmondásos kölcsönhatását elemzi. Vegyük példaként a termelési mód két oldalának összhangját, amelyet nem lehet elszakítani az emberek tevékenységétől, akiknek termelőerői és termelési viszonyai között fejez ki objektív összefüggést. Sőt mi több, ahhoz hogy ez az összefüggés a társadalmi alakulatok egymásváltásában megvalósuljon, nélkülözhetetlen a dolgozó tömegek millióinak tudatos tevékenysége, öntudatra ébredése, kezdeményezése és készsége, hogy áldozatokat hozzon történelmileg meghatározott forradalmi célokért. Csak a reformisták képzelik, hogy ez az összefüggés antagonisztikus osztálytársadalomban forradalmi osztályharc nélkül érvényesülhet.

Természetesen, a szocializmus győzelme nem független attól, hogy van tudatos lényekből álló emberi társadalom, hogy ez a társadalom fejlődésének egy meghatározott történelmi szakaszán két alapvető osztályra, tőkésekre és bérmunkásokra polarizálódik, amelyeknek alapvető érdekei kibékíthetetlenül ellentmondásosak. De a szocializmus győzelmének szükségessége független attól, hogy valamely ország proletariátusa milyen mértékben ismerte fel ezt a szükségességet. A szóban forgó felismerés e szükségszerűség megvalósulásának nélkülözhetetlen feltétele.

Régi igazság, hogy valamely nemzedék mindig beleszületik bizonyos objektív körülményekbe. Az „örökölt" termelőerők és termelési viszonyok megelőző cselekvések végtelen láncolatának materializálódott eredményei. De az adott

cselekvéstől függetlenül léteznek és végső soron az ismert közvetítésekkel meghatározzák annak jellegét, irányát.

E komplexum másik oldala az, hogy egy adott időszak tömegcselekvése visszahat azokra az objektív körülményekre, amelyek meghatározták: alakítja és megváltoztatja azokat. Így lesz az ember saját társadalmi környezetének alkotója. De nem változtatja tetszése szerint a körülményeket, nem alkothatja tetszése szerint környezetét; csak azoknak az objektív összefüggéseknek a figyelembevételével, amelyek a létező társadalmi valóságban rejlenek. Csak a társadalom anyagi létének prioritása alapján érthető meg a szubjektív elem igazi szerepe és jelentősége a történelem formálásában.

Az emberi tevékenység és a termelési viszonyok közötti összefüggések vizsgálhatók az egyéni, az osztály-, valamint a társadalmi cselekvések síkján. Az egyének mint meghatározott termelési viszonyok képviselői képeznek osztályt, és ellentmondásos gazdasági magatartásuk alaptípusát is végső soron osztályismérveik határozzák meg. Továbbá, az osztályok együtt alkotják a társadalmat, és az adott társadalmi rendszer elemeiként követik osztályérdekeiket, tehát végül csak mint bizonyos társadalom összetevői jelentenek meghatározott osztályt. Az „összes cselekvés" típusát a gazdasági szerkezet határozza meg. Az egyes cselekvési típusok csak egymással kapcsolatban azok, amik (a bérmunkás csak a tőkével szemben bérmunkás, a tőkés csak a másik tőkéssel szemben konkurrens stb.). A társadalmi összefüggés a cselekvéstípusok alkotó lényege. Az összes tevékenység szintézise az egyéni cselekvéseknek.

A tömegcselekvés eredője csak úgy lehet objektíve meghatározott, ha az egyéni cselekvések, amelyekből áll, szintén azok. Ezt nem úgy kell érteni, mintha az embereknek nem lenne nagyon sokfajta választási és döntési lehetőségük. De az egyéni cselekvés lehetséges alaptípusai nem valami-

E.M.G. 16.2 PÁRT BIZ. Könyvtára.

féle örök emberi kérdésfeltevésekre adott örök válaszokból állnak. Minél inkább közeledünk az egyéni cselekvésekhez, a motívumok annál szélesebb körét kell szemügyre vennünk, hogy megérthessük. Itt már nagy szerepet játszanak a társadalmi-gazdasági tényezők mellett az egyéni adottságok és körülmények.

Az egyéni tettek sokasága végtelen. De hogy milyen folyamatok jutnak érvényre, ez végső soron a termelőerők és termelési viszonyok adott állapotától és viszonyától, a törvények teljességétől, a társadalom egészének törvényszerű gazdasági, politikai és szellemi fejlődésétől, az osztályharc objektív erőviszonyaitól függ.

A gazdasági cselekvés és az anyagi létfeltételek közötti konkrét különbségekből tehát megállapítható, hogy a gazdasági cselekvésben érvényesül egy sor „felépítményi" mozgatóerő, továbbá, hogy az egyes konkrét történések végső soron az őket megelőző és környező tömegcselekvések szükségszerű láncolatához tartoznak. A gazdasági cselekvés módját is belső tagoltság jellemzi.

A TERMELÉS ANYAGI-TECHNIKAI OLDALA

A termelési mód az egyes társadalmi alakulatokra jellemző gazdasági mozgás tipikus vonásait, lényeges mozzanatát tartalmazza, s egyidejűleg a termelőerők és a termelési viszonyok ellentmondásos egységét testesíti meg. Ennek az általános közgazdasági-filozófiai fogalomnak nem kell minden gazdasági jelenségre kiterjednie, nem arra hivatott, hogy helyettesítse a konkrét jelenségek konkrét elemzését. De a gazdasági mozgás tipikus ismérveit fel kell ölelnie, hiszen a társadalmi gazdaság valamennyi lényeges folyamatában a termelőerők és a termelési viszonyok ellentmondásos egysége testesül meg.

A termelőerőkhöz — a mai legelterjedtebb felfogás szerint — az emberek és termelési tapasztalataik, továbbá az általuk létrehozott és használt termelési eszközök tartoznak. (A készen talált termelési eszközök kivételével a termelés személyi és dologi tényezői.) Ha az ember termelőerői valóban kifejezik az ember uralmának fokát a természet felett, akkor nem redukálhatók a fent említett tényezőkre.

A társadalom anyagi létfeltételeinek megteremtésére irányuló tevékenységnek az a sajátossága, hogy az ember céltudatos társadalmi tevékenységével irányítja, közvetíti és szabályozza saját természetátalakító tevékenységét. A természeti környezettel való közvetlen kapcsolatban az egyes ember is társadalmi erőként hat. Az emberi társadalom fejlődését nem a környezethez való alkalmazkodás biológiai törvénye szabályozza. Az emberi társadalom nem egyszerűen alkalmazkodik természeti környezetéhez, hanem azt megismeri és a termelési folyamatban átalakítja. A felismert természeti törvények alapján uralkodik a természeten. Termelőerői ennek az uralomnak az eszközei, ezt testesítik meg.

A termelőerők az emberiségnek mint társadalmi-természeti erőnek a külső környezettel vívott küzdelmét fejezik ki. A társadalmi munkaszervezet, a munkamegosztás, a kooperáció is eszközeink a külső természettel folytatott harcban. Az emberek közötti „technikai" kapcsolatok, az újratermelés tényezői közötti technikai funkciómegosztás mindig fontos szerepet játszottak a gazdasági fejlettségi színvonal és a társadalmi kapcsolati formák meghatározásában. Köztudomású, hogy az egyszerű kooperáció is jelentősen megváltoztatta az ember viszonyát a természet erőihez. A termelőerők köréből tehát nem lehet kirekeszteni ezeket a jelenségeket.

A munkamegosztást, a ráfordítások és az eredmények általános viszonyát, a termelés koncentrációját és a kooperációt helytelen sommásan „technikai-gazdasági" viszonyoknak minősíteni. Bizonyos, hogy van egy domináló társadalmi-gazdasági oldaluk.

Az említett jelenségek technikai oldala ugyanakkor nem szakítható el a termelőerők mozgásától. Szőrszálhasogató pedantéria lenne az az állítás, hogy a szakképzett munkaerő termelőerő, de a szakosítás már nem az, hanem termelési viszony; vagy hogy a termelési eszköz a termelőerők eleme, de annak koncentrációja már termelési viszony. Ez a termelési mód háromtényezős koncepciójához vezet, amely szerint a termelőerők és a társadalmi-gazdasági viszonyok között e két oldaltól különböző jelenségek vannak.

Az ember a természettel vívott küzdelemben nemcsak a termelőerők szokásosan felsorolt tényezőit, hanem a termelési folyamat társadalmi kombinációját is felhasználja. E mozzanatokat nem külön „elemeknek", hanem a munkafolyamat objektív és szubjektív tényezői kombinációjának kell tekinteni. Maga a közvetlen munkafolyamat is magában foglal emberi kapcsolatokat, amelyek a termelőerőkhöz tartoznak.

A politikai gazdaságtannak a termelőerők fejlődésével is foglalkoznia kell: abban az összefüggésben, ahogyan ezt a fejlődést a társadalmi-gazdasági viszonyok befolyásolják, lehetővé és szükségessé teszik, és ahogyan a termelőerők a társadalmi-gazdasági viszonyokat meghatározzák. A „formát", a társadalmi-gazdasági viszonyokat csak a tartalommal összefüggésben elemezheti, méghozzá nemcsak globálisan, hanem minden egyes elemében, mozzanatában is. Ebben az összefüggésben viszont az említett termelési kapcsolatok a tartalomhoz tartoznak. A politikai gazdaságtan vizsgálódásainak ezen a területén viszont e tudomány már nem elégedhet meg az emberek közötti kapcsolatok elemzésével.

Figyelmének az adott összefüggésben a termelőerők minden komponensére ki kell terjednie.

Nem bírja ki a kritikát a termelési mód semmiféle olyan koncepciója, amely szerint a termelőerőkből például kiesne a társadalmi fejlődés egyik legfontosabb tényezője: a termelőtevékenységeknek ágazatok, szakmák, területek, vállalatok, műhelyek közötti osztódása és ennek világgazdasági megfelelője: a nemzetközi munkamegosztás.

Az emberek között a közvetlen termelési folyamatban szükségszerűen létrejövő kapcsolatokat már régen „technikai viszonyoknak" nevezi a marxista irodalom. Ezeknek lényege: az újratermelés személyi szereplői mint termelőerők között létrejövő funkciómegosztás (differenciálás és kombinálás) és tevékenységcsere. Ezek olyan „termelési viszonyok", amelyek a termelőerők működési folyamatán belül alakulnak ki. Technikai alá- és mellérendeltségről is ebben a vonatkozásban szokás beszélni. De ezeket a „termelési viszonyokat" nem helyes kiküszöbölni a termelőerőkből. Csak zavart okoz, ha valaki a két oldalból álló termelési mód egyik oldalához sorolja a termelőerőket és másik oldalához az ilyen technikai termelési viszonyokat.

A dolog nyitja az, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok elhatárolása nem az egyes konkrét jelenségek beskatulyázására szolgál. A tudomány feladata, hogy elhatárolja a termelési mód e két oldalát. De ez a határ sokszor magukon az egyes gazdasági jelenségeken keresztül húzódik. Van egy sor jelenség, amelyet a maga totalitásában hiábavaló dolog lenne vagy a termelőerők, vagy a termelési viszonyok körébe sorolni. Hiábavaló dolog lenne az is, hogy csak a szélesebb értelemben vett termelőerőkhöz, vagy a tágabb értelemben vett termelési viszonyokhoz soroljuk őket. E komplex jelenségeket úgy kell tekinteni, mint e két mozzanat ellentmondásos egységeit. Ez is azt példázza, hogy a termelési mód két oldala dialektikusan áthatja egy-

mást, átmegy egymásba. Ez nem zárja ki e két oldal ellentétét, ami az egyes gazdasági jelenségek lényegéhez tartozik.

A termelőerők és a termelési viszonyok dialektikájával nem szabad visszaélni. Arra az érvre, hogy a technikai munkamegosztás nem szakítható el a termelőerőktől, mivel hatékonyabbá teszi a termelést, hiba lenne úgy válaszolni, hogy az a termelési viszonyokra általában érvényes.

A termelési viszonyok ugyanis másként teszik hatékonyabbá a termelést, mint a konkrét termelőtevékenységek közötti munkamegosztás. A termelési viszonyokban rejlő érdekviszonyok serkentik vagy gátolják a hatékonyság fokozódását, és ilyen minőségükben a termelés anyagi ösztönzőinek szerepét töltik be. A termelési viszonyok szabják meg a gazdasági fejlődés kereteit, ütemét, és ilyen minőségükben a termelés általános szabályozását végzik.

Az egyes hasznos tevékenységfajták közötti munkamegosztás viszont nem a termeléshatékonyság ösztönzését, szabályozását végzi, nem annak közgazdasági környezete, hanem egyik igen fontos belső összetevője és növekedési tényezője.

A marxizmus klasszikusai gyakran főleg a munkamegosztás társadalmi oldalát emelték ki, mivel éppen ezt kellett bebizonyítani. Azt, hogy a munkamegosztás termelőerő, *Smith* óta senki sem tagadta. Ezzel *Marx* is egyetértett, de ő azt tűzte ki célul, hogy bemutassa a kapitalista módon szervezett munkamegosztás osztályvonatkozásait, embert nyomorító jellegét, a tőkés kizsákmányolásban betöltött szerepét. Ugyanakkor „A tőké"-ben rámutatott arra, hogy a társadalmi munkamegosztás a különböző fajta szükségleteket kielégítő hasznos emberi munkák összessége. A munkamegosztás ebben az értelemben nem tartozhat a termelési módnak a termelőerőktől különböző másik oldalához.

Az osztályok közötti munkamegosztás, a termelési egy-

másrautaltság piaci formái, a tevékenységcserének a tulajdonnal, a munka történeti formáival összefüggő sajátos alapja, tartalma és eredményei természetesen éppen ehhez a másik oldalhoz tartoznak.

O. Lange a munkamegosztás bizonyos mennyiségi követelményeit a termelés technikai összefüggéseinek (relációinak) nevezi. Ezenfelül az anyagi-technikai feltételekből következő bizonyos „mérlegrelációkat" sorol fel, amelyek a termelés és a felhasználás egyensúlyát fejezik ki az egyes gazdálkodási területeken. Bizonyos technikai és mérlegrelációk, mint írja, különösen az újratermelésben jelentkeznek kifejezetten. Ezek miatt a különböző termékek között meghatározott relációkat kell betartani. Ezeket a termelés „technikai mérlegtörvényeinek" nevezi. Utóbbiak között vannak általános és „részletesebb", a termelőerők fejlődésével változó törvények.[1]

Lange meg volt győződve arról, hogy ezek a relációk nem termelési viszonyok, hanem magában a közvetlen termelési folyamatban, a termelőerők fejlődésében gyökereznek. Igaz ugyan, hogy ő nem mindig különböztette meg pontosan az emberek egymáshoz és a dolgokhoz való viszonyának szerepét, és helytelenül azt tartotta, hogy a politikai gazdaságtan bizonyos törvényei levezethetők az ésszerű cselekvés, különösen a gazdaságosság általános (nemcsak a gazdasági tevékenységben alkalmazható) elveiből. A technikai és mérlegrelációkat mégsem sorolta a termelőerőktől különböző gazdasági viszonyokhoz, habár az ésszerű cselekvésre vonatkozó tételei alapján eljuthatott volna ehhez a megállapításhoz.

Semmi alap nincs annak feltételezésére, hogy *Lange* ne vette volna észre ezt a logikai kapcsolatot. Vajon miért

[1] Lásd O. *Lange:* Politikai gazdaságtan. I. köt. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1965.

nem vitte el idáig gondolatmenetét? Valószínűleg azért, mert eredeti gondolkodó volt. Az eredeti gondolkodók pedig, mint ismeretes, óvakodnak attól, hogy — akár saját elméletükből is — abszurd következtetéseket vonjanak le. Ezt meghagyják az epigonoknak és azok epigonjainak.

Az újratermelésnek vagy más szóval a gazdasági tevékenységnek négy különböző síkja van. Az *újratermelés négy területe:* a termelés, a csere, az elosztás és a fogyasztás. Tehát amikor gazdasági cselekvésről beszélünk, akkor ennek a négy különböző szférának valamelyikéről — vagy mindegyikéről — van szó. Ezek viszonyát négy sajátosság jellemzi:

1. Mindegyiknek megvan a maga sajátos funkciója. A termelés funkciója az, hogy előállítja a javakat. Az elosztás kijelöli az egyes személyek, csoportok részesedését az előállított javakból. A csere eljuttatja a termékeket a felhasználókhoz, a fogyasztás pedig a végső (rendeltetésszerű) felhasználást jelenti. De ezek a különbségek, amelyek első pillantásra szembetűnőek, nem szabad, hogy eltakarják a szoros egységet ezek között a mozzanatok között.

2. Bizonyos tekintetben azonosak is ezek a szférák. A termelés például azonos is a fogyasztással, olyan értelemben, hogy a termékek előállítása ugyanakkor más termékek elfogyasztását is jelenti. A fogyasztás bizonyos értelemben véve termelés, mert a személyes fogyasztás megtermeli a munkaerőt, illetve újratermeli azt.

3. Amennyiben nem is esnek egybe ezek a területek, akkor is a legszorosabb összefüggés van közöttük, tehát mindegyik függ a többitől.

4. Ebben a bonyolult kölcsönhatásban és összefüggésben azért van egy mozzanat, egy szféra, amely meghatározó jelentőségű: a közvetlen termelés. Ez is függ a többi szférától, de meg is határozza azok szerkezetét és dinamikáját.

Az újratermelésnek nemcsak a társadalmi-gazdasági, hanem anyagi-technikai oldala is több szférára tagolódik. Az újratermelés területeinek kölcsönhatását *Marx* elsősorban éppen az anyagi-technikai oldalra vonatkoztatva mutatja be. Ezen belül is érvényesül a termelés primátusa és a többi szféra visszahatása. Döntően a közvetlen termelés fejlettsége szabja meg az egész újratermelés fejlettségét, színvonalát, de például a készletgazdálkodás technikai eszközei és módszerei, vagy a fogyasztási szokások is befolyásolják a termelés fejlődését.

Valamely társadalmi alakulatban élő emberek gazdasági tevékenységének, tömegcselekvésének objektíve meghatározott módja az újratermelés minden szféráját áthatja. A termelési módba a termelési viszonyok mellett nemcsak a közvetlen termelés, hanem az elosztás, a csere és a fogyasztás is beletartozik.

Ma már az ember és a természet közötti viszonyt, a természet tárgyainak elsajátítását nem lehet a közvetlen munkafolyamatra redukálni. A primitív gyűjtögetőknél a termelés, az elosztás, a fogyasztás egybeolvad és egységesen közvetíti a természettel való anyagcserét. Attól kezdve, hogy az újratermelés területei és fázisai elkülönültek, a régebben egységes folyamat az egymással munkamegosztásra lépett különböző emberi csoportok funkciója lett.

Ha az újratermelés összes szféráját vizsgáljuk, akkor kitűnik, hogy a közvetlen termelésen kívül a fogyasztás, a forgalom és az elosztás anyagi-technikai oldala bizonyos értelemben szintén a „természet tárgyainak elsajátítását" jelenti. Tehát az egész újratermelés meghatározott fejlettségű és meghatározott módon kombinálódó anyagi-technikai és személyi feltételeinek mozgása közvetíti az ember és a természet közötti anyagcserét.

Itt plasztikusan kiütközik a különbség a marxi dialektikus felfogás és annak leegyszerűsítő értelmezése között. *Marx* az újratermelés módjának mozgástörvényeit kutatta. A későbbi értelmezés ezt nem mindig domborította ki megfelelően. Elhanyagolta a termelésen kívüli gazdasági szférák anyagi-technikai tényezőit. A termelési mód így nyert képlete ezért is nélkülözte az eleven erőt és homályban hagyta, hogy két oldalának ellentmondása az újratermelésben bontakozik ki. Általában a termelési módról írva figyelmen kívül hagyták, hogy e két oldal közötti ellentmondás nemcsak a rendszerek egymással való felváltásának, hanem az egyes alakulatok fejlődésének is mozgatóereje, és hogy a két oldal „belső" ellentmondásai ugyanennek a folyamatnak a szükségszerű mozanatai. Ahol helyesen írták le a termelőerők tényezőit és a termelési viszonyok „elemeit", rendszerint a mozgáson kívül mutatták be a „szerkezetet". Az ilyen elvonatkoztatásoknak megvan a szerepük, ha tudatában vagyunk viszonylagosságuknak. De azok számára, akiknek az ismeretei majdnem kizárólag erre az absztrakcióra korlátozódtak, ez a leírás a metafizikus szemlélet egyik forrása, a mechanikus elhatárolások és „besorolások" feletti kicsinyes és vég nélkül nyújtható viták melegágya lett. A termelési mód ilyen felfogása a szocialista társadalom gazdasági gyakorlatában egy időben tért nyert merev, sematikus vezetési elgondolások és módszerek elméleti visszfénye volt.

A társadalom és a természet viszonya, az előbbinek uralmi foka az utóbbi felett az újratermelés anyagi-technikai és személyi feltételeinek általános fejlettségétől függ. Az újratermelés anyagi-technikai tényezői sajátos társadalmi tényezők. Éppen társadalmi jellegük mutatkozik meg abban, hogy gazdasági jelenségek. Nincs olyan technikai tény, jelenség és összefüggés, amely ne lenne egyben sajátos módon gazdasági tény, jelenség és összefüggés is.

A termelési mód sajátos anyagi jellegének bebizonyítása *Marx* nevéhez fűződik, aki azt is megállapította, hogy az embereknek a természethez való viszonya csak az emberek egymás közötti viszonyainak közvetítésével valósulhat meg. De *Marx* nem elégedett meg ezzel az „egyszerű" igazsággal, hanem részletezte a termelési mód e két oldalának szerepét és szerkezetét olyan feltételek mellett, amikor a munkamegosztás az újratermelés funkcióit különböző szférák (területek) között tagolta szét.

Mindegyik szférában megkülönböztethetők az egyes jelenségek társadalmi-gazdasági és anyagi-technikai oldalai. A termelésben az utóbbihoz tartoznak az egyszerű munkafolyamat elemei és eredménye: a termék; ide tartozik a munkatermelékenység és növelésének általános tényezői, a termelési szakosítás és kooperáció, a felhalmozási tevékenység anyagi oldala, a műszaki fejlesztés, a termelés ágazati és gyártmányszerkezete, a technikai munkamegosztás arculata, komplexitása stb.

A termelés társadalmi viszonyaihoz tartoznak: a termelési eszközök tulajdona, a munka történelmi alakja, a munkafolyamat és a műszaki fejlesztés társadalmi jellegzetességei, a munkamegosztás szükséges arányai érvényesítésének módja, a felhalmozás történelmi formája stb. *Marx* minden termelési viszonyt az ezt befolyásoló anyagi-technikai feltételekkel szoros egységben vizsgált. Például a tőkefelhalmozást a munkafolyamat elemei közötti viszonnyal, az eleven és a tárgyiasult munka arányával kapcsolatosan. A tőke csak a termelés és forgalom fejlettségének meghatározott színvonalán alakult ki, de miután kialakult, döntő szociális tényező lett. A tőkefelhalmozás függ a termelés technikai összetételétől, de meg is határozza azt.

Amikor az egyes kategóriákat a fenti módon osztályozzuk, egyáltalán nem törekszünk a klasszifikáció problémáinak megoldására, „pontos határok" megállapítására. A be-

sorolások inkább illusztrációként szolgálnak a nézőpont érzékeltetésére. Végül is a lényeges vita nem egyik vagy másik jelenség hovatartozásáról, hanem a rendszerezés alapelveiről folyik. Ha ezeket sikerül megállapítani, akkor a „besorolás" már csak az alapelvek alkalmazására szorítkozik.

A csere folyamatában is megtalálható az említett két oldal. Az elsőhöz a társadalmi „anyagcsere", termékcsere általános összefüggései és technikai eszközei tartoznak. A társadalmi csereviszonyok felölelik a piaci mechanizmusokat, az áru- és pénzforgalom, a természetbeni csere viszonyait, a közöttük meglevő átmeneteket.

Az elosztási szférából ki lehet kapcsolni a termelési feltételek ágazatok közötti és különböző tulajdonosok közötti elosztását, ami inkább a termeléshez tartozik. De a „megmaradó" elemek is csoportosíthatók a szóban forgó értelemben. A termékek elosztása különböző fogyasztási rendeltetések szerint, a felhalmozási alap ágazatok közötti elosztása, a fogyasztási alap elosztása ágazatok szerint — ezek az elosztás „anyagi-technikai" jellegű tényezői. A társadalmi elosztási viszonyokhoz tartozik a termékelosztás (felhalmozási és fogyasztási eszközök elosztása) a termelésieszköz-tulajdonosok és a közvetlen termelők között, s ami ezt közvetíti: a jövedelemelosztás rendszere, elvei, mechanizmusa, a jövedelmek újraelosztása, továbbá a termelő és nem termelő lakosság közötti tevékenységcsere közvetítése. Az elosztás mindenekelőtt a tulajdont termeli újra.

A személyes fogyasztás társadalmi-gazdasági viszonyoktól független tényezői az újratermelés anyagi-technikai oldalának mozzanatai. Hiba lenne kiküszöbölni az újratermelés folyamatából például a szükségletek növekedésének összefüggéseit.

Az anyagi javak termelésének módja végső soron tehát magában foglalja az újratermelés valamennyi szférájának

anyagi-technikai és társadalmi-gazdasági mozzanatát. *Marx* óva intett e szférák merev és pedáns elhatárolásaitól. Ez a ma is aktuális intelem azonban nem indokolhatja, hogy az újratermelés egyik oldalának elemzése során negligáljuk a termelésen kívüli szférákat.

Az újratermelés teljessége a társadalmi viszonyok s az anyagi-technikai oldal egységét jelenti. A gazdasági mozgás lényege, történelmi specifikuma, osztályjellege, alapvető mennyiségi vonatkozásai a termelési viszonyokban adva vannak. A gazdasági fejlettség eléggé különböző fokain lehetnek lényegében azonos termelési viszonyok (amelyeknek a megjelenési formái azonban mindenekelőtt éppen az említett különbözőség miatt térnek el egymástól), s a gazdasági fejlettség lényegében azonos színvonalán uralkodhatnak egészen eltérő viszonyok az egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődés következtében. Nos, éppen az első esetben jut nagy szerephez (például az azonos minőségen belüli eltérések meghatározásában) az újratermelés anyagi-technikai oldalának fejlettsége és struktúrája.

Az újratermelés anyagi-technikai oldalának megvannak a belső gazdasági összefüggései. Ez a megállapítás nem egyértelmű azzal, hogy a szóban forgó összefüggések társadalmi viszonyok nélkül, azokon kívül léteznek. Önmagukban nem alkotnak gazdasági rendszert, nem határozzák meg a fejlődés típusát, csak bizonyos társadalmi formában létezhetnek.

Elméletileg a termelési mód két oldala közötti különbözőség elhanyagolása, illetve mibenlétük és összefüggésük tudománytalan, mechanikus felfogása miatt vallott kudarcot *W. W. Rostow*, aki egy „nem kommunista kiáltványban" kísérelte meg, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődést a marxizmussal ellentétben periodizálja.[2] Természetesen, ez a

[2] Lásd *W. W. Rostow:* The Stages of Economic Growth. Cambridge 1960.

kísérlet is jól felfogott osztályérdeket tükrözött. Különösen pedig egy bizonyos ország vezető köreinek érdekeit, nevezetesen azt, hogy bebizonyítsa: az Egyesült Államok társadalmi-gazdasági rendszere a Szovjetunióénál fejlettebb szakaszban van.

A műszaki fejlesztés összefüggései, a gazdasági fejlettség adott színvonalához kapcsolódó újratermelési relációk, a növekedési ütem általános tényezői között több törvényszerű összefüggés mutatható ki. A marxizmus szerint a társadalom folyamatos anyagi-technikai progresszióját is a mennyiségi és a minőségi változások dialektikája uralja. Jelentős színvonalkülönbségek itt is minőségileg elkülöníthető „szakaszokban" határolódnak körül. De a történelmi fejlődés szakaszai nem mechanikusan kapcsolódnak a gazdasági fejlettség különböző szintjeihez. Lehetséges, hogy egy ország például fejlett iparral rendelkezik, és a „tömegfogyasztás" szakaszában van, de kapitalista termelési viszonyainál fogva a történelmi fejlődés alacsonyabb szintjét képviseli, mint egy másik ország, amely akár be sem fejezte az iparosítást, de azt a szocializmus építésének eszközeként folytatja.

A marxisták nem tagadják, hogy ma még — távolról sem a burzsoázia kívánságait valóságként feltüntető ideológusok által megjelölt mértékben — az anyagi-technikai fejlettség színvonala tekintetében a legfejlettebb tőkésországoknak előnyük van a szocialista országokkal szemben. Ez a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődéséből, a szocialista forradalom győzelmének és kibontakozásának történelmi sajátosságaiból ered.

Az utóbbi évszázad történelme igazolta *Marx* és *Engels* nézeteinek helyességét a fejlődés alapvető tendenciáit illetően. A társadalomfejlődés, az osztályharc törvényszerű menete ahhoz vezetett, hogy egy sor ország dolgozói meg-

döntötték a tőkés rendszert és a fejlődés szocialista útjára léptek.

De a történelem nem mindenben alakult úgy, ahogyan a XIX. században várni lehetett, és ahogyan ennek megfelelően *Marx* és *Engels* a szocialista forradalom konkrét megvalósulását elképzelték.

A szocialista forradalomnak az a történelmi sajátossága, hogy először egy közepesen fejlett kapitalizmussal és erősen koncentrált iparral rendelkező országban győzött, magyarázza, hogy már a forradalom előestéjén ki kellett tűzni a fejlett tőkésországok gazdasági tekintetben való utolérésének és túlszárnyalásának feladatát. Ez új mozzanat volt ahhoz a koncepcióhoz képest, amelyet a marxisták a XIX. században magukénak vallottak. Ennek a feladatnak a kitűzése *Lenin* érdeme volt. Ez a feladat később is azt az új helyzetet tükrözte, amellyel régebben senki sem számolt: egy olyan világpolitikai és világgazdasági konstellációt, amikor a leghaladóbb termelési viszonyokon alapuló szocialista társadalom termelőerői elmaradnak a fejlett kapitalista országok termelőerői mögött.

A második világháború után végbement szocialista forradalmak eltérő formákban szintén szembetalálták magukat az említett problémával. Korunk szocializmusának ez a jelenség mindaddig, amíg nem sikerül leküzdeni, meghatározott, sajátos vonásokat kölcsönöz. A jelenlegi fejlődési szakasz missziója, hogy megoldja ezt a problémát. Az új társadalom anyagi megalapozásának sajátossága — amelyet a XIX. században nem lehetett előre látni —, hogy ez a folyamat, eszközeit és céljait tekintve, az adott szakaszon egybeesik a kapitalizmus gazdasági túlszárnyalásáért folytatott küzdelemmel.

A szocialista építés eredményességét tükrözi a fejlődés évi üteme, a termelés és a nemzeti jövedelem abszolút nagysága, az egy lakosra jutó termelés mennyisége, a munkaerő-

potenciál, a termelési kapacitások és ezek felhasználása, a műszaki fejlődés üteme, a gazdaságosság és a termelésszerkezet változásai. A termelés abszolút mennyisége és az évi növekedés üteme a gazdasági potenciál igen fontos jellemzői, míg a lélekszámra jutó termelés a gazdasági fejlettség fő mutatója. Az évi növekedés abszolút nagysága terén a szocialista országok ipara fölényben van a tőkésországokkal szemben. Éppen ez biztosítja a termelési színvonalak közötti különbség csökkenését. Mint azt a szocialista forradalom ötvenedik évfordulóját méltató tézisek kimutatják, 1929 és 1966 között az ipari termelés a Szovjetunióban átlagosan évi 11,1%-kal, az Egyesült Államokban 4, Angliában és Franciaországban pedig 2,5%-kal növekedett.

A Szovjetunióban a szocializmus felépítésének kiindulópontja a cári Oroszországénál is sokkal alacsonyabb színvonalú, szétrombolt termelési bázis volt. A háborús és az újjáépítési éveket leszámítva, körülbelül 30 esztendő állott rendelkezésére a békés építőmunkához, amelynek egy része a kényszerű gazdasági elszigeteltség körülményei között ment végbe. A Szovjetunió ipari termelési volumene ma már meghaladja Anglia, a Német Szövetségi Köztársaság és Franciaország együttes termelési volumenét, és az ipari termelés volumene tekintetében a világon a második helyet foglalja el.

Az európai szocialista országok, így hazánk is, a Szovjetuniónál kedvezőbb körülmények között kezdték építeni a szocialista társadalmat és elejétől fogva támaszkodhattak a Szovjetunió segítségére. A nemzetközi együttműködés meggyorsítja az új társadalom építését minden szocialista országban.

A szocializmus nemcsak anyagi bázisának kiépítésében, hanem a társadalom tagjai életszínvonalának emelésében is nagy eredményeket ért el. A két rendszer gazdasági küzdelme a termelés területén dől el. A fejlett tőkésországok átla-

gos életszínvonalát csak termelési színvonaluk megközelítésével és meghaladásával lehet utolérni és túlszárnyalni. Az életszínvonalra is érvényes: a XX. századi történelem sajátos fejlődése is úgy alakult, hogy a szocializmusnak kell gazdaságilag utolérnie a kapitalizmust. Ez a helyzet egy sor területen máris megszűnt.

Egyes nyugati közgazdák, tagadva a szocializmus fölényét, az ipar gyors fejlődését főleg vagy kizárólag azzal magyarázzák, hogy a termelés abszolút mennyisége terén a szocialista országok elmaradottak, és hogy gazdaságilag nem eléggé érettek.

Ha a növekedés nagyságát nem a százalékos ütemmel, hanem abszolút számokkal mérjük, már ma is kiderül az említett koncepciók téves volta. Ma például a Szovjetunió ipari termelése kisebb az amerikainál, de a termelés évi abszolút növekedése nagyobb. Nos, ki állíthatja azt, hogy a termelés abszolút évi növekedése a Szovjetunióban azért nagyobb az Egyesült Államokénál, mert termelési volumene még kisebb? És ki kételkedhet abban, hogy az abszolút növekedés azért nagyobb, mert a Szovjetunió gazdasági rendszere még kisebb termelési volumen mellett is az erőforrások fokozottabb hasznosítását, racionálisabb kihasználását teszi lehetővé, mint az Egyesült Államok gazdasági rendszere?

A TULAJDONVISZONYOK ÉS A TERMELŐMUNKA TÖRTÉNELMI ALAKJAI

A tulajdon kérdése igen fontos helyet foglal el a marxista—leninista politikai gazdaságtanban. Az általános közgazdasági elmélet *először* is megkülönbözteti a tulajdon jogi és gazdasági fogalmát. A tulajdon mint termelési viszony gazdasági tartalma a tulajdon jogi formájának. A politikai

gazdaságtan az előbbit kutatja. A tulajdonnal foglalkozik és nem a tulajdonjoggal.

*Marx P. V. Annyenkov*hoz írt levelében (1846. december 28.)[3] rámutatott, hogy a társadalom gazdasági viszonyainak egésze alkotja a tulajdont, s a termelés viszonyain kívüli tulajdon nem más, mint metafizikai vagy jogi illúzió. Ebben a tágabb értelemben a tulajdon a társadalom gazdasági szerkezetével, alapjával azonos tartalmú fogalom. *J. B. Schweitzer*hez írt levelében (1865. január 24.)[4] *Proudhon*t bírálva megállapítja, hogy annak műve, a „Mi a tulajdon?", már címében is helytelen. A marxizmus nem általában a tulajdont kutatja, hanem annak történelmileg meghatározott formáit. A politikai gazdaságtan a tulajdonviszonyok egészét nem jogi kifejezésükben (mint akarati viszonyokat), hanem igazi alakjukban, mint *termelési viszonyokat* vizsgálja.

Másodszor: a skolasztika veszélyét idézi fel a tulajdon túlságosan részletes, általános meghatározására való törekvés. Kétségtelen, hogy tulajdon nélkül nincs termelés, tehát a tulajdon a termelés általános feltétele. De ez a meghatározás is tautológián alapszik, hiszen maga a termelés sem más, mint a természet tárgyainak az egyén által meghatározott társadalmi formán belül és annak segítségével történő elsajátítása. Ha tehát termelésről beszélünk, ebben már benne van a tulajdon fogalma is, minthogy a termelés egyik oldalát a termelési viszonyok képezik.

Harmadszor: a termelési viszonyok adott rendszerének egész típusa, jellege a termelés személyi és tárgyi feltételei egyesítésének módjától függ. E sajátos társadalmi kapcsolatrendszer egyik oldalát a termelési eszközök tulajdonformái, a másik oldalát a munka történelmi alakjai képezik.

[3] Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 27. old.
[4] Lásd ugyanott, 174. old.

A tulajdon fogalmát a továbbiakban ebben a szűkebb értelemben használjuk, annak a kifejezésére, hogy kinek a kezében vannak a termelési eszközök. Ez utóbbiak a tulajdon tárgyát (objektumát) képezik. A tulajdon alanya (szubjektuma) maga a tulajdonos.

Nem az emberek társadalmi szerződése határozza meg a tulajdont, mint azt *Rousseau* gondolta, de nem is az erőszak, mint *Dühring* állította. A termelési eszközök tulajdonformája csakúgy, mint a termelőmunka szociális jellege objektív társadalmi-gazdasági viszony. Nem jogi természetű és feltételezettségű. A jog az uralkodó osztály törvényerőre emelt akarata. A tulajdont nem ez, hanem a tudatos cselekvés, a *termelőerők állapota* határozza meg. Az erőszak csak végrehajtója, érvényesítője lehet olyan tulajdonviszonyok felülkerekedésének, amelyek megfelelnek a termelőerők jellegének.

Negyedszer: A tulajdon nem anyagi javak elsajátítása. A marxizmus rámutat, hogy a tulajdon lényege éppen az a társadalmi forma, amelyben és amelynek segítségével végbemegy az anyagi javak elsajátítása a természettől.

A termelési eszközök tulajdonformái, mint ismeretes, nem ember és dolgok közötti viszonyok, hanem az emberek között a termelésben, a termelési eszközökkel kapcsolatban létrejövő viszonyok. A termelési eszközök tulajdonformája az osztálytársadalmakban jelentheti

— a tulajdonosok és nem tulajdonosok közötti viszonyt, vagyis a termelési eszközök monopolizálását a tulajdonosok részéről;

— a tulajdonosok közötti viszonyt.

A tulajdon csak tágabb értelmezésben egyenlő a társadalom gazdasági viszonyainak egészével. A termelési eszközök tulajdonformájának önálló közgazdasági funkciója a termelés személyi és tárgyi feltételeinek meghatározott módon történő egyesítése.

A termelési viszonyok bonyolult szövevényében vannak olyanok, amelyek a gazdasági élet egyes területeit uralják. De minden társadalomban találunk egy alapvető termelési viszonyt, amely az illető társadalom legfontosabb gazdasági összefüggését, valamennyi gazdasági folyamatának közös lényegét és egyben minden más társadalmi alakulattól megkülönböztető sajátosságát jelenti. Ez az alapvető termelési viszony a termelési eszközök tulajdonosainak a közvetlen termelőkhöz való viszonya.

A termelési eszközök tulajdonformája nem meríti ki az alapvető termelési viszonyok tartalmát. A termelési eszközök tulajdonformája közvetlenül csak a felhalmozott munkával kapcsolatos alapvető kapcsolatokat foglalja magában. Az alapvető termelési viszony másik oldala: az eleven munka történelmi alakja, amely szintén szerepet játszik a termelés személyi és tárgyi feltételeinek összekapcsolásában.

A tulajdon objektumának kettős szerepe van. Egyrészt a termelési eszközök fejlettségének meghatározó szerepe van a tulajdonformával szemben. Másrészt a tulajdonforma is meghatározza a tulajdon objektumát, mert meghatározza sajátos történelmi formáját (példa erre az állandó tőke). A tulajdonforma és a tulajdon szubjektuma feltételezik egymást. A középkori tulajdont feudálisnak nevezik, a kapitalizmusbeli tulajdont nem lehet másként jellemezni mint tőkés, polgári tulajdont.

A tőkés termelési viszonyok alapját képező tőketulajdon fogalmát *Marx* a történelmi folyamatot tükrözve fejleszti, bontakoztatja ki a kapitalizmus egészének pontos vizsgálatából. A modern értelemben vett tőketulajdon az eredeti felhalmozással születik, a tőkefelhalmozás és -koncentráció során izmosodik, és végül kevesek kezében centralizálódik. Ez az egybefüggő történelmi folyamat egyre fejlettebb fokon hozza létre a munkafeltételek és a termelők szétválasz-

tását. „Egyfelől a munkafeltételeknek és másfelől a termelőknek ez a szétválasztása alkotja a tőke fogalmát..."[5] — írja *Marx*.

A tőketulajdon azonban nem egyszerűen a termelési eszközök és a munkaerő szétválasztását jelenti. *Marx* részletesen elemezte ennek a szétválasztásnak sajátos jellegét.

A tőke természeténél fogva magában foglalja, történelmileg és fogalmilag feltételezi az árutermelést. A tőkeviszony mindig áruviszony is (természetesen nem *csak* áruviszony). Tehát nem lehet behatóan megvizsgálni, ha elvonatkoztatunk az áruviszonytól. Utóbbi a tőkeviszonyban magasabb fokon újratermelődik.

Nyilvánvaló, hogy csak ott létezhet tőke, ahol bérmunka létezik. A tőke tehát nemcsak az árutermelést feltételezi, hanem azt is, hogy a munkaerő áruvá válik. „Az anyagi gazdaság antagonisztikus társadalmi meghatározottsága — a munkával mint bérmunkával szembeni ellentéte — a termelési folyamattól elválasztva, már a tőketulajdonban mint olyanban kifejeződik."[6] E feltételek között az értéktöbblettermelés válik a termelés közvetlen céljává és meghatározó indítékává. Ez a kapitalizmus második sajátos jellemző vonása.

A termelési eszközök tőkés tulajdona tehát elválaszthatatlan a munkaerő áruvá válásától és a többlettermeknek a tőkésosztály által való elsajátításától.

A marxizmus nem légüres térben vizsgálja a termelési eszközök tulajdonformáit, nem tagadja kölcsönhatásukat a termelési viszonyok többi elemével. Az ilyesfajta összefüggés természetesen jóval bonyolultabb, mintha csak azt mondanánk, hogy a termelőerők állapota meghatározza a tulajdonformát, a tulajdonforma pedig meghatározza a többi termelési viszonyt.

[5] *Marx:* A tőke. III. köt. Kossuth Könyvkiadó 1967. 253. old.
[6] Ugyanott, 354. old.

A termelési eszközök tulajdona általában feltételezi a tulajdonnal való rendelkezés lehetőségét. Ez nem jelenti azt, hogy a tulajdonosnak szükségszerűen magának kell rendelkeznie és gazdálkodnia tulajdonával. Példa erre a kölcsöntőke mozgása a kapitalista gazdaságban. Itt a tulajdonos közvetlenül nem gazdálkodik a maga tulajdonával, hanem tőkés vállalkozók rendelkezésére bocsátja. Ebben az esetben a tulajdon feltételes elidegenítése megy végbe. A tőkés feltételesen odaadja a maga tulajdonát más tőkésnek. A feltétel az, hogy a tulajdonos megkapja az értéktöbblet egy részét, ami azt jelenti, hogy a tulajdon gazdaságilag realizálódott. Ez átvezet a tulajdon másik kritériumához. A tulajdonosnak valamilyen módon részesednie kell a megtermelt termékekből, illetve azok értékéből. A termelési eszközök tulajdonának érvényre kell jutnia a termékek elosztásában is. De ez nem azt jelenti, hogy az egész többlettermeket feltétlenül a tulajdonos kell hogy megkapja. Helytelen lenne mindezt abszolutizálni, úgy állítva be a dolgot, hogy a tulajdonosnak feltétlenül rendelkeznie kell a tulajdon objektumával, és hogy az egész többlettermeket el kell sajátítania. A tulajdonviszony szocialista sajátosságait sem helyes ezzel a hibás általánosítással jellemezni.

A tulajdon szerkezete az emberek között a felhalmozott munka tekintetében fennálló viszonyok különböző belső tagoltságát jelenti. E viszonyok nem egyszerűen annyiból állnak, hogy az egyik ember tulajdonos, a másik ember nem az, hanem a tulajdonosok között is, a társtulajdonosok között is egy sor sajátos gazdasági kapcsolódást foglalnak magukban.

A közvetlen termelés viszonyaihoz tartoznak az osztálystruktúra gazdasági alapja is. Minden gazdasági rendszernek meghatározott osztálystruktúrája van, amelyben az alapvető osztályok mellett vannak nem alapvető osztályok is. A közvetlen termelés viszonyaihoz tartozik az is, hogy

milyen az egyes vállalatok, termelő egységek gazdasági kapcsolatainak a formája. A termelés társadalmi viszonyai tekintetében alapkérdés, hogy van-e kizsákmányolás, tehát hogy a többletterméket egy idegen osztály eltulajdonítja, megfizetés nélkül elveszi-e a dolgozó osztálytól, vagy pedig a többletterméket maguk a dolgozók sajátítják-e el. A kizsákmányoló rendszereknek és a kizsákmányolásmentes termelési viszonyoknak több válfaja ismeretes.

A termékek elosztása a tulajdonosok között, a különböző elsajátítók között az elosztás társadalmi viszonyaihoz tartozik. A termékeknek a különböző tulajdonosok közötti vagy az adott tulajdonformán belüli elosztását közvetíti a jövedelemelosztás. A jövedelemelosztás társadalmi viszonyai az újratermelés társadalmi-gazdasági oldalának mozzanatai. A kölcsönzés, a hitel, az állami költségvetés, mint a jövedelem elosztásának formái és eszközei szintén társadalmi viszonyokat képviselnek. Az egyéni fogyasztás ugyan nem társadalmi tevékenység, de újratermeli a társadalmi viszonyokat. A tőkés társadalomban a fogyasztás újratermeli a bérmunka társadalmi viszonyait.

OBJEKTÍV GAZDASÁGI FOLYAMATOK ÉS GAZDASÁGI TÖRVÉNYEK

A gazdasági jelenségek történelmileg adott objektív jelenségvilág összetevői. A gazdasági fejlődés objektív gazdasági folyamatok eredője. A gazdasági jelenségek, folyamatok és belső összefüggéseik objektivitása különböző fokú, és különböző módon kapcsolódik a történelmileg adott termelési módhoz és annak egyes országokban létrejött formáihoz.

A termelés anyagi-technikai oldalának, az emberek közvetlen termelőtevékenységének szerkezete a termelőerők-

ben ölt testet. Az újratermelés anyagi-technikai oldalához tartozó jelenségek és folyamatok ezzel a tevékenységi szerkezettel állnak objektív kapcsolatban. A termelési viszonyok szférája más jellegű, az előbbi által meghatározott és arra visszaható objektivitás.

Vannak olyan jelenségek, folyamatok és összefüggések, amelyek nem általánosak az adott termelési módban. Sajátos történeti és társadalmi feltételek, természeti-földrajzi és demográfiai adottságok hozták őket létre. Maga a termelési mód fogalma absztrakció, amely eltekint ezektől a sajátos körülményektől, s az adott gazdasági rend fő vonásait emeli ki. A konkrét helyzetben azonban mindig benne vannak, sőt látszólag dominálnak az egyedi, a különös mozzanatok.

A sajátos mozzanatok azonban csak az adott termelési mód szempontjából egyediek vagy különösek. Az egyes országok fejlődésének szempontjából ezek általánosak. A társadalom anyagi létének nem kevésbé objektív elemei, mint a közös jellegzetességek.

Ezekből áll a mindennapi gazdasági gyakorlat, amelynek objektív kapcsolódásai az adott termelési mód különböző oldalaihoz, az újratermelés különböző szféráihoz, a cselekvés különböző síkjaihoz, eltérő időtartamú, hatókörű és jelentőségű tényezőihez fűződnek. A gazdasági tömegjelenségek tanulmányozása nélkülözhetetlen mind a teoretikus általánosítás, mind pedig a gyakorlati irányító munka szempontjából.

Az objektív gazdasági jelenségvilág tehát sokféle folyamat mozgásának eredménye és kiindulópontja. A társadalom gazdasági folyamataiban lényeges és felszíni, szükségszerű és véletlen mozzanatok fonódnak össze. A közgazdasági elmélet feladata, hogy a sokféle, egymást keresztező tendencia közül kiválassza az uralkodó, lényeges tendenciá-

kat, amelyek szükségszerű, tartós összefüggéseket fejeznek ki. Ezek a gazdasági fejlődés törvényei.

A gazdasági törvényekkel kapcsolatban háromfajta félreérthetetlen megkülönböztetést kell tenni. Meg kell különböztetni

— az objektív valóságban érvényesülő törvényeket a tudomány törvényeitől, amelyek az előbbieket visszatükrözik;

— a gazdasági törvényeket a természeti törvényektől;

— a szocializmus gazdasági törvényeit, a szocializmus előtti alakulatok törvényeitől.

Az első megkülönböztetést az indokolja, hogy a tudományos gondolkodás szellemileg reprodukálja a tőle függetlenül létező valóság lényeges vonásait, és ez a fogalmi visszatükröződés nem cserélendő össze a visszatükrözött objektív összefüggésekkel.

Elhomályosította ezt a különbséget és ma is félreértéseket okoz a tudományos törvények olyan jellemzése, amely szerint az emberek felfedezhetik és megismerhetik ugyan a tudomány törvényeit, de teremteni, megváltoztatni vagy hatályon kívül helyezni őket nem képesek. A tudomány törvényei azonban maguk is az említett objektív folyamatok megismerésének eredményeként jönnek létre. A természeti és gazdasági folyamatok kutatása során nem a tudomány törvényeit kell megismerni, hanem a valóság törvényeit, amelyeknek dialektikus visszatükrözései a tudomány törvényei.

Az a tétel, hogy a tudomány törvényeit meg kell ismerni és fel kell fedezni, oda vezetett, hogy egyesek az elméleti törvényformulák „követelményeinek" megismerését tekintették a közgazdasági kutatás fő feladatának, mások viszont tagadták, hogy a gazdasági törvények felhasználhatók a népgazdasági tervezésben, mert kizárólag a törvények „rövid meghatározásait" tartották szem előtt.

A tudomány törvényeiről szólva nem lehet azt állítani,

hogy az emberek képtelenek teremteni, megváltoztatni vagy hatályon kívül helyezni őket. Vajon ki teremti meg az új tudományos törvényeket, ha nem az alkotó, gondolkodó, a megismerés törvényszerű útján mind magasabb csúcsok felé törő ember?

Egy időben a törvényeket jogi törvényekre és a tudomány törvényeire osztották fel. Ebből a felosztásból kimaradtak azok a törvények, amelyek nemcsak mindenféle jogtól, de mindenféle tudománytól is függetlenül, az objektív valóságban léteznek. A tudomány feladata az, hogy az empirikusan érzékelhető jelenségből kihámozza az elméletileg megismerhető lényeget. De éppen azért hámozhatja ki elméletileg, mert az benne van a valóságban. A tudomány az absztrakció segítségével a valóság törvényszerűségeit reprodukálja.

A gazdasági törvények kettős értelemben függetlenek az emberek akaratától és tudatától. Egyrészt úgy, mint minden társadalmi törvény. Másrészt viszont a gazdasági törvény úgy is független az eszmei tényezőktől, mint ahogyan a lét független a tudattól, mint ahogyan a társadalmi fejlődés objektív meghatározója független a reá ható, de általa végső soron meghatározott felépítménytől.

Amilyen hiba általában elválasztani a gazdasági cselekvést és a törvényt, ugyanolyan hiba azonosítani őket, vagy tagadni a törvény meghatározó szerepét a történelmileg adott cselekvésekkel szemben.

Nem elegendő a gazdasági törvények és a cselekvés általános viszonyát vizsgálni, hanem egy meghatározott időszakban létező törvények és a végbemenő cselekvések kölcsönhatását is tanulmányozni kell. Szemügyre kell tehát venni a meghatározott társadalmi formában tevékenykedő emberek cselekvései és a gazdasági törvények közötti viszonyt. Egy történelmi szakasz tömegcselekvései és az uralkodó termelési viszonyok törvényei között bonyolult kölcsönhatás áll fenn. A gazdasági törvény és valamely törté-

nelmi időszak társadalmi gyakorlata között többféle összefüggés van.

Általában a társadalmi lét objektív törvényei „benne vannak" az emberek cselekedeteiben. De ha a konkrét emberi cselekvések teljesen egybeesnének a törvénnyel, akkor kevés értelme volna e cselekvések tudatos irányításának és befolyásolásának, hiszen ezekkel amúgy is megvalósulna az, ami törvényszerű.

A tömegek alkotó tevékenységének objektív meghatározottsága saját termelőerőik és termelési viszonyaik lényegi összefüggéseiben rejlik. A szubjektíve motivált cselekvésekből nem vezethetők le a törvények. Helytelen úgy feltenni a kérdést, hogy mi az elsődleges, a törvény, vagy az objektíven meghatározott cselekvés. Éppen az egyes termelési módok gazdasági törvényei a cselekvés fő objektív meghatározói, de nem a cselekvésen kívül vannak. A cselekvések eredőjét a termelési viszonyok határozzák meg és ezek is a termelőerők fejlődésétől függenek.

A társadalmi tömegcselekvés gazdasági szerkezetének törvényei határozzák meg az osztályok és a hozzájuk tartozó egyének magatartását. A gazdasági tevékenység determináltsága a történelmi fejlődés előző szakaszaihoz is kapcsolódik. A mai valóság törvényszerűen jön létre a régebbi valóságból. Ebben rejlik a történelmi fejlődés anyagi folytonossága.

A gazdasági törvények különféle, itt részletesen nem tárgyalható ismérvek szerint csoportosíthatók.

Az újratermelés anyagi-technikai oldalának és termelési viszonyainak megkülönböztetése kell hogy legyen a gazdasági törvények egyáltalán megvalósítható csoportosításának első ismérve. Ezután következhet csak az időtartamuk szerinti osztályozás, amely így szintén más megvilágítást nyer. Amikor *Marx* általános törvényekről beszélt, nem egyszerűen az „anyagi-technikai oldal" törvényeit értette. Utób-

biak közül egyébként is csak igen kevés érvényes az emberi társadalom egész történelme folyamán. Általános törvények a termelési viszonyok fejlődésében is kimutathatók.

Az újratermelési folyamatnak vannak a történelmileg átmeneti termelési viszonyok különböző rendszereiben egyaránt létező törvényei. *Marx* és *Engels* sokszor lekicsinylőleg nyilatkozott az általános gazdasági törvényekről. Ez nem csupán reakció volt arra a polgári igyekezetre, amely konkrét történelmi elemzés nélkül, vagy hibás módszertant alkalmazva Európa és a Tűzföld, a kapitalizmus és az ókor körülményeire egyaránt érvényes törvényeket akart *a priori* klsütni és ezért banalitásoknál nem juthatott tovább. *Marx* és *Engels* elméletének lényegéhez tartozott, hogy az adott (létező) alakulatot elemezzék természettörténeti folyamatként, annak fő mozgástörvényét kutassák, és eközben mutassák meg, hogyan érvényesül néhány általános gazdasági törvény, amelyeknek fogalmi kiválasztása náluk észszerű elvonatkoztatás volt a jelenségektől. Kimutattak általános összefüggéseket is, csak éppen keveset emeltek közülük a törvény rangjára, mivel „szorosabb értelmű" politikai gazdaságtanuk a kapitalizmust kutatta, amelynek lényegéről, történelmi sajátosságairól semmit sem lehet megtudni ezekből az általánosságokból. Igaz, hogy a „tágan értelmezett" politikai gazdaságtan szempontjából nagyobb a jelentőségük ezeknek az összefüggéseknek s az őket tükröző észszerű absztrakcióknak, de a marxista közgazdászok számára sohasem válhatnak a kutatás fő tárgyává.

Gazdasági tömegjelenségek és termelési viszonyok

Marx kora valóságos gazdasági jelenségeiben találta meg a történelmileg változó termelési viszonyokat. Ez egyben elegendő volt ahhoz is, hogy megrajzolja a szocializmus elvont képét. A szocializmus politikai gazdaságtana is sokáig megelégedett a társadalom elvont lényegének ismertetésével. Ez alapjában, világtörténelmi összefüggéseiben helyes, de már nem elégséges ismeret volt. Együtt járt sok konkrét jelenség nem kielégítő vagy helytelen elméleti értelmezésével. A szocialista építés és a tudomány fejlődése azonban megköveteli és egyben lehetővé teszi, hogy a társadalom gazdasági lényegét ne a konkrét jelenségeken kívül, hanem azokban, a jelenségek értelmét pedig a lényegben keressük.

A termelési, elosztási és csereviszonyok a gazdasági élet szereplőinek konkrét kapcsolataiban és nem azokon kívül léteznek. Ezekben a konkrét viszonyokban — amelyeknek összessége egymást átható ellentmondásos kapcsolódásaikban alkotja a konkrét gazdasági szerkezetet — rejlenek a termelési viszonyok lényegi és felszíni formái.

Ezért a társadalom anatómiájának megismerése megköveteli a gazdálkodás működési módjának feltárását, utóbbi pedig feltételezi az „anatómia" törvényeinek ismeretét. A politikai gazdaságtan feladata, hogy feltárja az objektív viszonyokat és ezáltal adjon elméletet a gazdasági gyakorlatnak. A politikai gazdaságtan nem azonos a gazdálkodási elmélettel. De feltárja a gazdálkodás módszertani alapjait, irányításának általános elméletét. Ehhez az kell, hogy ne csak a gazdasági viszonyok lényegét, hanem — más gazdaságtudományokkal karöltve — azok érvényesülési módját is vizsgálja.

A termelési viszonyok feltárása a konkrét gazdasági je-

lenségekben csak a régi marxista igazság újraalkalmazása a szocializmusban. Hozzásegíthet, hogy leküzdjük az empirizmust az alkalmazott tudományokban s az elvont spekulációt az elméleti alapkutatásokban. Ha a termelési viszonyok a gazdasági tömegjelenségekben keresendők, akkor nem lehet helye az empirizmusnak, amely utóbbiakat a termelési viszonyok elméleti elemzése nélkül akarja megérteni, sem pedig az elvont spekulációnak, amely a termelési viszonyokat elszakítja mozgásuk és fejlődésük gyakorlati folyamataitól.

A termelési viszonyok valóságos összefüggései gyakran ellentmondanak a látszólagosaknak. A politikai gazdaságtan elsősorban azzal segíti a gazdasági fejlődést, hogy feltárja a termelőerők fő mozgatójának, a termelési viszonyoknak a felszínen jelentkező formái és belső összefüggései között meglevő kapcsolatokat, és így a termelési viszonyok továbbfejlesztésének irányait. A politikai gazdaságtan csak mint az objektív gazdasági folyamatok visszatükrözése lehet a megismerés eszköze. Közvetlen feladata mindenekelőtt az adott termelési viszonyok objektív dialektikájának feltárása.

A marxista módszer a termelési viszonyok objektív többszintűségét, elemeik különböző általánossági és bonyolultsági fokát tükrözve, a jelenséget az elsődleges, azután a mélyebb és még mélyebb lényegre vezeti vissza, és így jut el a termelési viszonyok meghatározott típusának általános vonásaihoz. Eközben nagy figyelmet szentel a lényeget és jelenséget összekötő, különböző hatókörű és tartalmú kapcsolatoknak. A marxista elmélet nem úgy tekinti a lényeg fogalmát, mint amelyből minden konkrétabb meghatározottság pusztán deduktív úton levezethető. Fordítva, minden egyes termelési viszonyt valóságos mivoltában vizsgál és így tárja fel szerves összefüggését a társadalmi-gazdasági alakulat történelmi lényegével. Ezért is szentel nagy figyelmet a felszíni közvetítő formáknak és azok önmozgásának.

A termelési viszonyokon belül kell tehát megkülönböztetni a gazdasági rendszer lényegéhez tartozó „elemeket" a felszíni jelenségektől, de ebben az összefüggésben fontos ez a különbségtevés. A gazdasági gyakorlatot nem lehet elszakítani a termelési viszonyoktól. Nem szabatos elhatárolásuk viszont annak elméleti alapja, hogy a gazdasági gyakorlat hibáiért a rendszer lényegét tegyék felelőssé.

A gazdasági gyakorlat konkrét formáit, mint az objektív gazdasági struktúra elemeit képező felszínibb és így gyakrabban változtatható mozzanatokat meg kell különböztetni ugyanennek a szerkezetnek a lényegibb meghatározottságaitól. A szóban forgó felszíni formák a termelési viszonyok összességének részét képezik. Nem helyes az az elképzelés, amely úgy különbözteti meg a gazdasági rendszert a szerkezettől, mintha előbbibe a termelési viszonyok összessége mellett tartoznának bele a gazdálkodási forma objektivizálódott alakjai.

Bizonyos értelemben meg lehet különböztetni egy rendszert a szerkezettől, mondván, hogy a szerkezet valamely rendszer elemei közötti meghatározott viszony. De ez a megkülönböztetés sem e két fogalom terjedelmére vonatkozik, tehát nem azt jelenti, hogy például a kapitalista rendszer magában foglalhat olyan elemeket is, amelyet a szerkezet nem kapcsolna össze a többi elemmel. Az adott megkülönböztetés értelmében a rendszer „elemei" például a tőkésosztály és a bérmunkás osztály, de a szerkezethez is ugyanezeknek az elemeknek a kapcsolati módja, viszonya tartozik. A „rendszer" és a „szerkezet" bizonyos fajta megkülönböztetése tehát nem igazolja, hanem cáfolja, hogy a gazdasági szerkezet és a rendszer között terjedelmükben lenne a különbség, tehát például, hogy a rendszerbe beletartoznának a gazdasági tevékenységi formák, a szerkezetbe pedig nem.

A szóban forgó megkülönböztetés egyébként sem kezel-

hető mereven. Ha ugyanis bizonyos elemek rendszert alkotnak, azt éppen „viszonyaiknál" fogva teszik, vagyis a rendszer csak annyiban rendszer, amennyiben struktúrája van. Mindenesetre a rendszernek nem lehet olyan eleme, amelyet a szerkezet nem kapcsol össze a többivel.

Az utóbbi időben a mindennapi életben sok szó esik a mechanizmus fogalmáról. Az elmélet fontos feladata feltárni a mindennapi szóhasználatban alkalmazott fogalmak valóságos közgazdasági tartalmát. Ez mindenesetre szükségesebb, ha nem is könnyebb dolog, mint új fogalmak előállítása régi igazságok kifejezésére.

A gazdasági életben is nagy a szerepük a lényegi és a felszíni folyamatok közötti oksági összefüggéseknek. Ide tartoznak a mechanizmusok, amelyek az egyes gazdasági törvények működési módját, megjelenési formáját jelentik (például az értéktörvény az ármechanizmusban jut érvényre). Ezek a lényeget közvetítő termelési viszonyok a törvénnyel sajátos egységet képeznek. A törvényeknek ezeket a mechanizmusait nem lehet mereven megkülönböztetni, hiszen mindegyikük a többi törvény érvényesülését is közvetíti. Másrészt egy törvény mozgási módjára nem feltétlenül csak egyetlen mechanizmus lehet a jellemző, sőt egy törvény is lehet a másiknak érvényesülési mechanizmusa (például a kereslet-kínálat törvénye az értéktörvénynek).

A gazdasági törvények a gazdasági szerkezet többé-kevésbé lényegi meghatározottságai, mechanizmusaik pedig ebben az összefüggésben ugyanennek a szerkezetnek a jelenségek felszínéhez többé-kevésbé közelebb eső összefüggései. A termelési viszony tehát nem redukálható le a törvényre. A termelési viszonyban benne van a törvény objektív érvényesülési mechanizmusa is. A törvény nem létezhet a maga mechanizmusa nélkül, amelynek vannak viszonylag — az adott törvényhez képest — állandó lényegi vonásai, de vannak változó elemei, ismérvei is. Egy sor más törvény,

konkrét körülmény is befolyásolja. Az elmélet elvonatkoztatás útján kialakítja a törvény tudományos visszatükröződését, de törvény máshol, mint a maga mechanizmusában, nem létezik.

Ebből az következik, hogy a törvény és a mechanizmus egységet alkot, továbbá, hogy a mechanizmus nem tekinthető mellékesnek a törvénnyel szemben. Az egyes mechanizmusok a mélyükön ható törvényekhez képest olyan szerepet játszanak, mint a sajátos formamozgás a lényeggel szemben. De a forma lényeges. A lényeg „formálja meg magát". A forma a lényeget fejezi ki „önmozgása" által motivált módon.

Egy más értelemben a mechanizmus a gazdasági élet szereplőinek a gazdasági történésekhez való reflektórikus viszonyát jelenti. Meghatározott események, mozgások, történések bizonyos cselekvéseket válthatnak ki azokból, akiket érintenek. Ezek aszerint különböznek, hogy az illetők milyen módon kapcsolódnak a társadalmi termelőtevékenységhez. E reagálás rendszerint meghatározott — az anyagi javak termelésének, elosztásának, cseréjének és fogyasztásának volumenére, összetételére, minőségére, térbeli elhelyezésére, ágazati kapcsolataira stb. vonatkozó — döntéseknek és ezek megvalósításának a formáját veszi fel.

A gazdasági élet szereplőinek említett cselekvéseit az anyagi érdekek váltják ki. A gazdasági szerkezet különböző síkjain megnyilvánuló anyagi érdekek az egyének és osztályok objektív szükségleteit képviselik.

Az anyagi ösztönzőkhöz kapcsolódó érdekeltség (közvetlen érdek) nem tévesztendő össze az alapvető érdekekkel. A gazdasági élet szereplőinek anyagilag motivált cselekvéseit közvetlen érdekeik váltják ki. Ez az anyagi érdekeltség tartalma. Az anyagi érdekeltség az emberi cselekvések közvetlen gazdasági indítéka, amely mellett sok egyéb: erkölcsi, politikai stb. mozgatóerő is létezik.

A spontán formában létező vagy tudatosan kialakított ösztönzők hatására kialakuló anyagi érdekeltség egybe is eshet az alapvető érdekekkel, de el is térhet azoktól. A termelési viszonyokban rejlő anyagi ösztönzés a gazdasági fejlődés serkentője. A közvetlen érdekek rendszere, az anyagi érdekeltség a gazdasági törvények mechanizmusához tartozik, objektív gazdasági szükségszerűségeket érvényesít.

A gazdasági fejlődés a törvények és mechanizmusaik együttes határainak eredménye. Az adott termelési viszonyok összmechanizmusa e viszonyok megjelenési formája. A történelmi fejlődés során a termelési viszonyok formaváltozáson mehetnek keresztül, amikor alapvető törvényeik megmaradnak, de hatásmódjuk változik. Ennek megfelelően az összmechanizmus is — az alapvető vonások fenntartása mellett — változásokon megy át. Ez azt fejezi ki, hogy a gazdaság törvényszerű folyamatai lényegük megtartásával szintén új vonásokat nyernek, egy adott minőségen belül fokozatos evolúción mennek keresztül.

A társadalmi alakulatok és az egyes országok gazdasági rendszere

A gazdasági rendszer vagy szerkezet fogalmát általában egy meghatározott társadalmi alakulatra vonatkoztatják, azt a közös alapot értve alatta, ami különböző országokban általános. Ezért mondható például az, hogy azonos rendszer uralja Anglia és az Egyesült Államok gazdasági életét. Ilyen értelemben szerkezeten az adott alakulatra jellemző termelési viszonyok összességét kell érteni. Ez az alapvető értelmezés.

Egy másik nézőpont: valamely ország termelési viszonyai. Ezeknek összessége az adott ország gazdasági szerkezete.

Ez azonban nem pontosan esik egybe az adott alakulatra jellemző szerkezettel, ismérvekben gazdagabb annál és bizonyos elemei nem feltétlenül minden körülmények között szükségszerű részei az uralkodó termelési viszonyoknak.

Marx a kizsákmányoláson alapuló társadalmakat vizsgálva kimutatta, hogy a többletmunka kisajtolásának gazdasági formája, a termelés anyagi feltételei tulajdonosainak a közvetlen termelőhöz való közvetlen viszonya a „munkamód" meghatározott fejlettségi fokának, ennélfogva a munka társadalmi termelőerejének felel meg. Ezen a formán, viszonyon alapul — rejtett módon — az egész társadalmi szerkezet politikai formája, az államforma stb. „Ez nem zárja ki azt, hogy ugyanaz a gazdasági alap — ti. a fő feltételeiben ugyanaz — számtalan különböző tapasztalati körülmény, természeti feltétel, különböző faji viszonyok, kívülről jövő történelmi hatások stb. következtében végtelen sok változatot és fokozatot mutathat megjelenésében, amit csak e tapasztalatilag adott körülmények elemzése úján lehet megérteni."[7]

Ha a „faji viszonyok" az adott összefüggésben már nem is játszanak szerepet, az idézett megállapítás lényegi igazságán ez nem változtat. A gazdasági alap (kizsákmányoláson alapuló társadalomban) tehát csak „fő feltételeiben" — mint a többletmunka kisajtolásának történelmi formája, a termelési eszközök és a munkaerő egyesítésének meghatározott módja — „ugyanaz" (vagyis a társadalmi alakulat gazdasági szerkezeteként), de nem ugyanaz megjelenési formáinak végtelen sokszínűségében.

A kétféle megkülönböztetés összekapcsolható. Éppen a fejlődésnek meghatározott színvonalán álló, a gazdasági rendszer lényegéhez tartozó gazdasági viszonyok azonosak, és a felszíni, közvetítő formáik jelentkeznek változatos for-

[7] *Marx:* A tőke. III. köt. 759. old.

mákban, azon a determináltságon túl, ami őket az előbbiekhez köti.

Valamely alakulat jellemző gazdasági rendszere schasem azonos valamely ország gazdasági gyakorlatának totalitásával, összes jelenségeivel. Az országra jellemző gazdasági rendszer fő feltételeiben — vagyis lényegében — azonos más országok hasonló típusú gazdasági rendszerével.

A termelési viszonyok fejlettsége azonos rendszeren belül szembetűnően mindenekelőtt a felszíni formák tekintetében különbözik. A kapitalizmus például megtartva alapvető osztályminőségét, igyekszik idomulni az egyre inkább társadalmivá és nemzetközivé váló termelési folyamathoz. Fő törvényeitől csak úgy szabadulhatna meg, ha felszámolná önmagát. De e törvények felszíni formáit váltogathatja. Még a szocializmus bizonyos gazdálkodási módszereit is igyekszik kifejleszteni a saját antagonisztikus törvényei adta korlátok között. Ez a mai kapitalizmus egyik reális ellentmondása, amellyel számolni kell. Az ilyen folyamat tőkés tartalommal tölti meg az állami irányítás, a tervezés, a juttatások formáit. Ez egyáltalán nem azt jelenti, mintha a kapitalizmus a lényeget tekintve a szocializmushoz közeledne. Az, hogy a kapitalizmusban a szocializmushoz látszólag hasonló jelenségek is színre lépnek, éppen annak a következménye, hogy a rendszer, amely a termelőerők fejlettségének, a termelés társadalmasításának ellenére őrizte meg alapvető minőségét, történelmi lényegét és fő törvényeit, egyes formáival mégis kénytelen e fejlődéshez alkalmazkodni. Ennyiben az önmagát túlélt rendszer termelési viszonyai idomulhatnak a termelőerők fejlődéséhez. A forradalmi átalakulás közgazdasági alapja nem az ilyen fejlődés teljes hiánya, hanem korlátozottsága. A monopolista tőkésállam, amely a politikai és gazdasági hatalom egyre fokozottabb koncentrációját testesíti meg, elemi osztályérdekből

szorgalmazza a termelés társadalmasítása tőkés formáinak kibontakozását, és maga is egyre inkább ennek fő formájává válik. Tehát amennyiben a kapitalista viszonyok ilyen formaváltozásokon mennek át, annyiban éppen elkerülhetetlen pusztulásuk jegyeit hordják magukon.

A jelenleg létező szocialista gazdaság viszont még magán viseli a kapitalizmus, sőt részben a kapitalizmus előtti alakulatok bizonyos anyajegyeit is. Termelési viszonyai nem lehetnek függetlenek a termelőerők állapotától. Ezért termelési viszonyaiban megmaradtak olyan jelenségek, amelyek több gazdasági alakulatban fordulnak elő. A szocialista országok még nem rendelkeznek ugyanolyan színvonalú anyagi-műszaki bázissal, mint a legfejlettebb kapitalista országok.

A szocialista rendszer, kifejlesztve termelőerőit, nemzeti és nemzetközi méretekben társadalmasítva a termelési folyamatot, megteremti ezeknek adekvát formáit. Eközben fejlesztenie kell a gazdasági cselekvés formáit is. Itt a lényeget tekintve nem kapitalista maradványokról van szó, hanem a szocializmus immanens mozzanatairól, amelyek a termelőerők fejlődésének feltételeként és követelményeként bontakoznak ki.

A két rendszer gazdasági fejlettségi színvonalának történelmi közeledése távolról sem jelenti a két rendszer gazdasági azonosulását, aminek bizonygatása a tőkés rend szószólóinak egyik kedvenc témája. De ez a bonyolult gazdasági folyamat tartalmaz olyan mozzanatokat is, amelyek ezt a látszatot szülik. A modern kapitalizmus gazdaságának egy sor ismérve azonban a termelési folyamat előrehaladó társadalmasodásából következik. Ugyanez a folyamat a szocialista gazdaságban is végbemegy és a fejlődés hasonló szintjein hasonló anyagi-technikai összefüggéseket, arányokat, problémákat is produkál. Addig, amíg a szocializmus terme-

lési bázisa kevésbé fejlett, az újratermelés anyagi-technikai oldalának szerkezete bizonyos vonatkozásokban a kapitalizmuséhoz közeledik. Az ilyenfajta „hasonulás" azonban csak a fejlett tőkésországok technikai előnyének csökkenését jelenti. A gazdasági rendszerek természete változatlanul ellentétes marad.

II

A termelési eszközök szocialista tulajdona

A szocialista társadalom tagjai egyénileg közvetlen termelők, összességükben pedig a termelési eszközök tulajdonosai. Viszonyukat az jellemzi, hogy a társadalom egészének gyors fejlődése feltétele az egyén fejlődésének és fordítva, az egyén sokoldalú fejlődése feltétele a társadalom fejlődésének.

A szocializmus megteremti a feltételeket az egyén és a társadalom egybehangolt fejlődéséhez. Egyesíti a termelőket, megteremti alapvető érdekeik összhangját, mivel lehetővé és szükségessé teszi, hogy az egész termelés közvetve vagy közvetlenül a dolgozók felemelkedését szolgálja.

Ezen az alapvető érdekegységen belül sokfajta tagoltság és ellentmondás is van a társadalom differenciált szerkezetének megfelelően. A gazdasági élet szereplői nemcsak egységesen, hanem elkülönült érdekek hordozóiként is tevékenykednek. A szocialista társadalomban az egyes dolgozók önállóan gazdálkodó vállalatokon keresztül kapcsolódnak be a társadalmi tevékenységcserébe. Az alapvető termelési viszonynak itt három szereplője van: a dolgozó, a vállalat és a társadalmat képviselni hivatott központi szervek. Ennek megfelelően az érdekviszonyokban is meg kell különböztetni az egyéni, a vállalati és a társadalmi érdekeket.

Az újratermelésnek vannak bizonyos általános összefüg-

gései, amelyek minden társadalmi-gazdasági alakulat közös jellemzői. De ezek is különbözőképpen jutnak érvényre minden társadalomban, attól függően, hogy a termelőerők fejlődése milyen típusú termelési viszonyok között megy végbe.

A szocializmus alapvető termelési viszonya tartalmazza az emberek között a termelési eszközök elsajátítása tekintetében fennálló és a termelőmunka folyamatában kialakuló lényeges gazdasági kapcsolatokat. A termelési eszközök tulajdonviszonyain kívül tehát a társadalmi munkaviszonyok szerkezetének alapelemeire is kiterjed. Ez utóbbiak a munka termékének különleges társadalmi formáiban és újratermelési módjában öltenek konkrét alakot. Ahogyan általában a termelési mód egyszerre jelent objektív körülményeket és gazdasági mozgást, ugyanúgy az alapvető termelési viszony is egyszerre jelenti a tárgyiasult és az eleven munkában rejlő társadalmi kapcsolatokat.

A következőkben a tulajdonról mint a szocializmus alapvető termelési viszonyának egyik oldaláról lesz szó.

A TERMELÉSI ESZKÖZÖK SZOCIALISTA TULAJDONÁNAK ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE

A szocializmus a tulajdon és a munka egyesítésén alapul. A termelési eszközöket a társult termelők kezébe adja.

A termelőerők alacsony fejlettségi fokán a kistermelő mint elszigetelt magánegyén rendelkezett munkaerejével és szűkös termelési eszközeivel. A kapitalizmus úgy jött létre, hogy megfosztotta a termelőket a termelési eszközöktől. A kapitalizmusban a munkaerő csak úgy kerülhet kapcsolatba a termelési eszközökkel, ha eladják a tőkésnek.

A szocialista tulajdon a tőketulajdon forradalmi tagadása. Megszünteti a közvetlen termelők és a termelési eszközök

közti szétválasztást, de nem állítja vissza a magántulajdont. Ennek helyébe a társult termelők társadalmi tulajdona lép. Itt a termelés tárgyi és személyi feltételei az egyesült termelők érdekében kerülnek kapcsolatba. Ez a termelési eszközök szocialista tulajdonának legfőbb gazdasági tartalma. A termelési eszközöknek és munkaerőnek a kistermelő, a tőkés, majd a proletariátus kezében való egyesítése kifejezi a társadalom progresszív fejlődésének követelményeit.

A termelési eszközök tulajdonosi elsajátítása nem azonos fokú a népgazdaság különböző területein. A tulajdon keretein belül létezik egy bizonyos nem tulajdonosi elsajátítás is. Erről később lesz szó.

Hogyan kell értelmezni a szocialista tulajdonosi egyenlőséget?

A polgári közgazdászok szerint a kapitalizmusban a tulajdonhoz való viszony terén egyenlőség uralkodik. Bárki tulajdonos lehet. Ez azonban nem gazdasági, hanem a tulajdon jogi kategóriájához viszonyított egyenlőség. A munkásnak nem tiltják meg, hogy vagyont szerezzen, egyes kivételes esetekben ez sikerülhet is neki. De a munkásosztály egésze nem teheti ezt meg — beleütközik a tulajdonviszonyok hatalmába. E viszonyok bővített újratermelése törvényszerűen meghatározza, hogy a munkásosztály eladja munkaerejét a tőkéseknek. Jogi szempontból véletlen, hogy pont a munkás adja el munkaerejét, s a tőkés veszi azt meg. De gazdasági szempontból ez szükségszerű: a termelési eszközök ugyanis a tőkések kezében vannak.

A szocializmus megvalósítja a valóságos egyenlőséget a termelési eszközök tulajdona tekintetében, amennyiben az összes fő termelési eszközök társadalmi tulajdonban vannak. Bár a szocializmusban még sok közgazdasági és társadalmi egyenlőtlenség marad fenn, az alapvető — a kizsákmányolásból fakadó — egyenlőtlenségek megszűnnek.

Marx és *Engels* már „A Kommunista Párt kiáltványá"-ban visszautasították azt a nevetséges vádat, hogy a kommunizmus a tulajdon megszüntetésére tör, és rámutattak, hogy nem általában a tulajdon, hanem a polgári tulajdon megszüntetéséről van szó. De mivel a polgári tulajdon az osztályellentéteken és kizsákmányoláson nyugvó társadalom legtökéletesebb és legutolsó kifejeződése, megszüntetése egyben mindenféle magántulajdon megszüntetését jelenti. Ilyen értelemben — mint mondották — az egész kommunista elméletet ebben az egy követelésben lehet összesűríteni: a magántulajdont meg kell szüntetni. A termelési eszközök magántulajdonának megszüntetése — írja a kiáltvány — azt jelenti, hogy megszűnik a kizsákmányolás és mód nyílik az osztály nélküli társadalom felépítésére. Mindezek folytán a proletariátus felszabadulása az összes dolgozóknak a kizsákmányolástól és elnyomástól való felszabadulását is jelenti. A tulajdonviszonyokban végbemenő változásoknak ezek a sajátosságai alapvetően meghatározzák a szocialista forradalomnak az összes eddigi forradalomtól való eltérő vonásait is.

A szocialista tulajdon nem szétválasztja, hanem egyesíti a termelőket. A magántulajdon megszűnésével kapcsolatos alapvető gazdasági érdekegység lehetővé és szükségessé teszi, hogy a gazdasági élet szereplői mint egységes erő működjenek.

Nézzük most a tulajdonban fennálló elkülönültség megnyilvánulásait.

A tulajdonosi elkülönültség a szocialista gazdaság tömegjelenségeinek három csoportját jellemzi: az egyes nemzeti gazdaságok viszonyát, a termelőszövetkezeteket és az egyéni háztartásokat.

A termelőerők fejlődése ma szükségessé teszi, hogy valamennyi ország bekapcsolódjék a nemzetközi munkamegosztásba. A termelés túlnő az országhatárokon, mert a nagyüzemek nem csupán saját országuk szükségleteire termelnek, hanem a világpiacra is, egyes országok pedig szükségleteiket nemcsak hazai termelésből, hanem — amellett — behozatalból elégítik ki. Ennek a folyamatnak a kibontakozása az egyes országok konkrét gazdasági helyzetétől függ.

Az egyes szocialista országok termelési eszközeik és termékeik tulajdonosaiként vesznek részt a nemzetközi munkamegosztásban. Hazánkban különösen nagy jelentőségű e tényező szerepe. Nem állítható fel a szocialista gazdaságnak semmilyen modellje, amely ezt a tényezőt figyelmen kívül hagyja. A tőkésországokkal fennálló kapcsolatok az egyenjogúság és a kölcsönös előnyök alapján kell hogy fejlődjenek. A szocialista országokkal fennálló kapcsolatokban emellett az a közös törekvés érvényesül, hogy összehangoljuk az egyes országok lehető legkedvezőbb fejlődését. A szocialista országok kapcsolataiban egyre nagyobb szerephez jut a külkereskedelem, amely nem egyszerű lebonyolítója, hanem aktív szervezője kell hogy legyen a szocialista nemzetközi munkamegosztásnak.

A termelési eszközök szocialista tulajdonának két formája van: az állami (össznépi) és a szövetkezeti (csoport-) tulajdon. Az utóbbi történelmileg más módon, más előfeltételek alapján jött létre, mint az össznépi tulajdon. A szövetkezeteket a mezőgazdaság szocialista átszervezése hozta létre.

A mezőgazdaság termelési viszonyaiban végbement forradalom első sajátossága az volt, hogy a szocialista átszervezés idején alapjában nem a termelők és a termelési eszközök egyesítése történt, hanem ezen egyesítés *jellege* változott meg, mivel magántulajdonosi formáját a kollektív tulajdon váltotta fel.

A még megmaradt agrárproletárok szempontjából ez a folyamat a termelési eszközökhöz való hozzájutást is jelentette, a kulákság szempontjából pedig — még jórészt az 1956 előtti fejlődés eredményeként — a termelési eszközöktől, illetve azok egy részétől való megfosztást. De — különösen — a tömeges átszervezés időszakának főszereplője nem ez a két réteg, hanem a középparasztság volt.

A kisüzemről a nagyüzemre való áttérés a kapitalizmusban a dolgozó parasztságnak a termelési eszközöktől való elválasztását, a szocializmus körülményei között a termelési eszközök magasabb fokú egyesítését jelenti. A tőkésországokban a kistulajdonos proletárrá lesz, a szocializmusban kollektív tulajdonossá. A dolgozó parasztság nem azért alakul át más osztállyá, mert elveszti termelési eszközeit, hanem azért, mert forradalmi folyamatban megváltoztatja saját tulajdonformáit. Ebben a folyamatban szocialista szintre emelkedik a termelési eszközök és a munkaerő egyesítése.

A második sajátosság az volt, hogy a mezőgazdaságban *közvetlen átmenet* történt a kis termelésről a szocialista gazdálkodásra.

A kisárutermelést a kapitalista gazdálkodás váltja fel: a kapitalizmus forradalmi tagadása a szocializmus — ez a fejlődés fő vonala, amelyet a marxizmus elméletileg bebizonyított, s egy évszázad történelme gyakorlatilag igazolt. De ez a fő vonal nem érvényesül mindenkor és mindenhol ugyanabban a sorrendiségben. Nem annyira azért, mert a mi mezőgazdaságunk vonatkozásában a feudális maradványok által akadályozott, alapjában porosz utas kapitalista

fejlődést a földreform eredményeként széles körű kisárutermelés váltotta fel, hanem inkább azért, mert a kisárutermelés közvetlenül a szocializmusnak adta át a helyét. A történelem „cikcakkjai" módosították az elméletet, de ez a módosítás nem mondott ellent a történelmi materializmus alapvető eszméinek. Sőt, az elmélet megteremtői is lehetségesnek és szükségesnek tartották, hogy a társadalmi-gazdasági élet bizonyos jelentős területein a szocializmus lényegében a kapitalista szakasz közbeékelődése vagy teljes kifejlődése nélkül váltsa fel a kisárutermelést. Ebben a vonatkozásban is figyelemre méltó *Engels* polemiája a II. Internacionálé vezetőivel, amelynek során azt emelte ki, hogy a szocializmusnak nem kell bevárnia, „... míg a tőkés termelés mindenütt a végső következményekig kifejlődött, míg az utolsó kisiparos és az utolsó kisparaszt is áldozatul esett a tőkés nagyüzemnek"[1].

De a fejlődésnek ez a módja a vártnál jelentősebb szerepet játszott. Ezt az utat járták be mi is. Nálunk a kisárutermelő gazdaság nem a vele egy típusú kapitalista, hanem a vele ellentétes típusú szocialista termelési módnak kellett hogy átadja a helyét. A szocializmusnak falun nem a tőkés magántulajdon, hanem a paraszti kistulajdon utódaként, felváltójaként kellett létrejönnie. S ha ez a paraszti kistulajdon nem is a feudalizmus bomlásterméke volt, hanem jórészt a földreform „terméke", a dolog lényegét tekintve a kapitalizmusnál fejletlenebb termelési viszonyokat képviselt. A kisárutermelő parasztgazdaságok rendszerére való áttérés ugyanis nálunk a földreform idején politikailag teljesen elkerülhetetlen volt. De gazdaságilag *sem* volt visszalépés, mert a feudális korlátok szétzúzását, a „porosz út" megsemmisítését jelentette. Ez a termelési forma azonban a ma-

[1] *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 397—398. old.

gán-árutermelésnek a kapitalizmusnál kevésbé érett szakaszát képviselte. Amennyiben nem „tiszta" kapitalizmust vált fel a szocializmus, annyiban nemcsak a kapitalizmus, hanem a kapitalizmus előtti alakulatok anyajegyeit is magán viseli. S ez a világtörténelmi szempontból talán elhanyagolható, de számunkra igen lényeges részletkérdés is túlmegy azon, amit *Marx* és *Engels* előre láthattak. A szocialista átszervezésnek ráadásul jelentős részben önellátó, saját szükségletekre termelő parasztgazdaságokkal volt dolga, amelyekben nem differenciálódott a termelés és a fogyasztás, amelyekben ennek következtében a társadalmi kapcsolatok intenzitása kezdetleges volt. A szocializmusra jelentős területeken tehát nem is az egyszerű árutermelés, hanem a naturális gazdálkodás történelmi öröksége vár. Ezért is nagyfokú józanságra van szükség, az átmenet céljait illetően. Ezért sem lehet olyan célokat kitűzni, amelyek túlmennek a szocialista átszervezés adott szakaszának lehetőségein. Nem lehet példának okáért a kommunizmus építésének jelszavait hangoztatni olyan körülmények között, amikor a kisárutermelésről, sőt egyes országokban feudális, illetve rabszolgatartó viszonyokról a szocializmusra való áttérés van napirenden.

A harmadik sajátosság a szocializmusra való áttérés formáival kapcsolatos. A tudományos kommunizmus nemcsak a kapitalizmus előtti viszonyokról a szocializmusra való közvetlen áttérés lehetőségeit bizonyította be, hanem a szövetkezetekben e fázis gazdasági formáit is megtalálta. A mi tapasztalatunk is arról tanúskodik, hogy a proletárdiktatúra feltételei között, megfelelő állami vezetés és állandó szervező, ellenőrző tevékenység mellett a szövetkezetek szocialista jellegű vállalatokká alakulhatnak és alakulnak. A termelőerők adott színvonala mellett a szövetkezeti tulajdon a szocialista tulajdon egyetlen olyan formája volt, amelyre való önkéntes áttérés lehetségesnek mutatkozott a dolgozó pa-

rasztság számára. Ugyanis csak a szövetkezet képviselte a parasztok egyéni érdekei és a társadalom érdekei társításának a kisárutermelő parasztság számára még elfogadható fokát.

Ezt az teremti meg, hogy a szövetkezeti tagok részesedése az anyagi javakból saját munkájukon kívül az üzem egészének eredményétől függ. A tulajdon koncentrációja a szövetkezetekben alacsonyabb, mint az állami szektorban, de éppen ezért is lehet fokozatos a kisárutermelésről a szocializmusra való közvetlen áttérés. A fokozatosság ilyen értelemben elsősorban a szövetkezeti tulajdonban testesül meg, vagyis abban, hogy a termelési eszközök és a munkaerő egyesítése nem állami méretekben, hanem egy-egy termelőkollektíva keretein belül történik, és a kisárutermelők tulajdona közvetlenül a szocialista tulajdon ezen alapuló formájának adja át helyét. A fokozatosság az *artyel*-típusú, vagy ahhoz hasonló szövetkezetekben abban is kifejezésre jut, hogy a termelési eszközök társadalmasítása csak az alapvető részre terjed ki, nem érinti a háztáji gazdaságot. A háztáji gazdaságban a termelési eszközök és a munkaerő egyesítésének módja a régi, alacsony fokú marad. Ez azonban nem feltétlen velejárója a szövetkezetnek. A szövetkezeti tulajdonra való fokozatos áttérésben nálunk a fogyasztási, beszerző és értékesítő szövetkezet nem játszott nagy szerepet. Egyes intenzív művelésű mezőgazdasági ágakat kivéve, a termelőszövetkezet egyszerűbb formái sem játszanak ma jelentős szerepet. A fokozatosság magán a mezőgazdasági termelőszövetkezeten belül van meg, például a munkaszervezésnek és a munkadíjazásnak az egyéni parasztgazdaságtól kölcsönzött formáiban. A termelési eszközök társadalmasítása a termelés egyes ágaiban fokozatosan halad előre, s ezzel összhangban a háztáji gazdaság ma még több fontos cikkből nemcsak a termelőszövetkezeti tagok önellátását szolgálja, hanem jelentős árutermelő is. A fokozatos-

ság másik megnyilvánulása a földjáradék intézménye. A föld mennyisége és minősége általános mutatója a volt parasztgazdaságok vagyoni helyzetének. Így a földjáradék egyfelől a középparasztságnak tett szükségszerű engedmény, a régi paraszti rétegeződés egy csapásra el nem tüntethető maradványa a szövetkezetben, másfelől a föld részben megvalósuló megváltása. A közös gazdaság fejlesztése, a munkatermelékenység emelése alapján lehet majd a jövőben a szövetkezetek tagjai között is szocialista egyenlőséget megvalósítani.

A földjáradék nem pusztán a földmagántulajdon realizálása. Létének nem végső oka a föld magántulajdona. A magyar parasztság fejlődése, a termelés gazdaságossága ad választ arra a kérdésre, hogy a szocializmus építése során miért volt célszerű fenntartani — ha korlátozottan is — a föld magántulajdonát, és ez a magántulajdon miért kell hogy még egy ideig, a szocialista átszervezés után is, realizálódjék.

A földhasználat és a földtulajdon egységének megteremtésével a földjáradék fokozatosan meg fog szűnni.

A mezőgazdaság szocialista átalakításának negyedik jellegzetes vonása, hogy a termelési viszonyok fejlődésében végbement ugrás feltételezi a termelés koncentrációjában egyidejűleg végbemenő ugrást is. A szocializmus nem egyformán váltja fel a társadalmi termelést uraló, kizsákmányoláson alapuló kapitalista tulajdont és a kisüzemi termelést uraló, saját munkán alapuló kistulajdont. Az államosítás a már társadalmivá vált termelésnek megfelelő társadalmi elsajátítást teremti meg. A mezőgazdaság szocialista átszervezése — létrehozva a nagyüzemeket — egyidejűleg változtatja meg a termelés és a tulajdon koncentrációját.

A termelés társadalmasításában bekövetkező ugrás végrehajtása, a nagyüzemek létrehozása viszont lehetetlen beruházások, anyagi eszközök, szakemberek nélkül. A szocia-

lista mezőgazdaság anyagi-technikai bázisa nem jön létre egy-két év alatt. A nagyipar államosítása nem csökkentette az állóeszköz-állományt. A szocialista átszervezéssel végső soron a meglevő paraszti állóeszközök egy része kiesett vagy kiesik a termelésből. Ideiglenesen a meglevő termelési színvonal tartásához, az egyszerű újratermeléshez is felhalmozásra volt szükség.

Azok a sajátosságok, amelyek a mezőgazdaságban a kapitalizmus fejlődését (vagy inkább fejletlenségét) jellemezték, kihatottak a mezőgazdaság termelési viszonyaiban végbemenő szocialista átalakulásra is. A szövetkezeti tulajdon létrejöttének jellegzetességei viszont a szocialista mezőgazdaság termelési viszonyainak formáit is befolyásolják.

A tudományos kommunizmus megteremtői már a szocializmust osztály nélküli társadalomnak képzelték el, a szövetkezetekben pedig szükségszerű átmeneti képződményt láttak, amelynek szerepe az, hogy szocialista útra vezesse a parasztságot. A szocialista társadalom azonban, amely a Szovjetunióban már felépült, s amelynek mi is leraktuk az alapjait, nem osztály nélküli társadalom. Benne a szövetkezet nem tűnik el, hanem a szocializmusra való áttérés formájából a szocialista fejlődés formájává alakul. A szocialista társadalomban fennmarad a parasztság mint külön társadalmi osztály. Régebben a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetsége különböző típusú dolgozó osztályok szövetsége volt, amelyre azonban a szocialista tulajdon és a magántulajdon ellentéte is rányomta bélyegét. Ez az ellentét megszűnt. A még fennmaradó belső ellentmondások nem a szocializmus és a kapitalizmus, de nem is a szocializmus és a magántulajdon közötti, hanem a szocializmuson belüli ellentmondások közé tartoznak. A parasztság egytípusú a munkásosztállyal, mert a szövetkezeti tulajdon is egytípusú az állami tulajdonnal, mindkettő a termelési eszközök és a munkaerő szocialista egyesítését képviseli.

A termelési kapcsolatok válfajai között nemcsak különböző termelési módok vonatkozásában, de egy termelési módon belül is különbséget kell tenni. A szocialista gazdasági rendszer különböző szektorai is bizonyos mértékig eltérő termelési viszonyokat képviselnek. Bár az eltérések itt az egy típusú szocialista tulajdon különbségeiből fakadnak, nem lehet őket nem elismerni. A különbségek és elhatároltságok elismerése a szocialista tulajdonformák között nem jelentheti alapvető egységük tagadását, egymástól való elszakításukat. De e különbségek reálisan léteznek, s a termelés természetére is befolyást gyakorolnak.

A szövetkezeti tulajdon és a szövetkezeti vállalatok sajátosságait nem szabad sem lebecsülni, sem eltúlozni. Másrészt nem lehet őket egyszerűen a csoporttulajdon elvont képletéből „levezetni", hanem figyelembe kell venni a szocializmus összes fejlődési sajátosságait a mezőgazdaságban.

A két tulajdonforma között különbségek is vannak. Míg az állami vállalatok terméke az egész nép tulajdona, a szövetkezeti vállalat és terméke lényegében tagjaié. A szövetkezetben csak az alapvető termelési eszközöket társadalmasították, a termelési eszközök egy része személyi tulajdonban van. A termelőszövetkezet alapjainak nagysága lényegében a közös gazdaság eredményeinek mértékében növekszik. A szövetkezetek termelő, értékesítő, beszerző, beruházási és egyéb tevékenységét az állam más módon szabályozza, mint a tulajdonában levő vállalatokét.

A szocialista termelőszövetkezetekre a tulajdonosi elkülönültség jellemző. Ennek az elkülönültségnek felszámolása még hosszú ideig nem lesz időszerű. Ez azonban nem abszolutizálható. Beilleszkedésük az újratermelési folyamat egészébe a népgazdaság központi szervei által szabályozott ösztönzők és gazdálkodási formák hatására alakul.

A két szocialista tulajdonforma közötti kölcsönhatásban az állami tulajdon a meghatározó. Nélküle nem fejlődhetne

szocialista alapokon a mezőgazdaság sem. A szövetkezeti tulajdon keretében végbemenő újratermelési folyamat azonban visszahat a gazdaság egészére, egyebek között a ráfordításon, a termékkibocsátáson, az eszközigényen és az árakon keresztül. De az állam és a szövetkezetek valóságos gazdasági kapcsolatai nem jelenthetik az anarchikus magánpiacnak megfelelő folyamatok fennmaradását.

A társadalom mint egész és a háztartások sokasága között is tulajdonosi elkülönültség áll fenn. Ezzel kapcsolatos a fogyasztói döntések önállósága. Normális körülmények között a lakosság keresletét nem lehet állami utasításokkal befolyásolni. Magatartásukat, döntéseiket a jövedelmek, az ár, a fogyasztói hitel stb. befolyásolják. Ezek a tényezők hatást gyakorolnak az újratermelés menetére, mert mind a vásárlóerő nagyságát és a kereslet szerkezetét, mind pedig az árualap nagyságát és összetételét alakítják. Szükségszerű, hogy ne csak a fogyasztási cikkek kereslete igazodjék az árakhoz, de az árak is függjenek a kereslet és kínálat viszonyától. A fogyasztási cikkeknek az össznépi tulajdonból személyi tulajdonba való eljuttatásának módja döntő jelentőségű a termelés és a fogyasztói szükségletek termékmélységű dinamikus kapcsolata, az újratermelés racionális mikrostruktúrája szempontjából. A fogyasztási cikkek említett elosztásának módja, a társadalmi és személyi tulajdon kapcsolatának formája viszont maga is a munkaerő újratermelésének a továbbiakban tárgyalt módjától függ.

A tulajdon centralizáltsága

A vállalati önállóság lényegesen más a szocialista gazdaságban — ahol a társadalmi tulajdon alapjában véve egyesíti a termelőket —, mint a kapitalizmusban. A közgazdasági irodalomban már több kísérlet történt arra, hogy elméletileg megmagyarázzák a gazdasági mozgásnak ezt a formáját. Az egyik ilyen koncepció szerint a vállalatnak tulajdonosi önállósága van. Az egyes önigazgatási kollektíváknak egymáshoz és az államhoz való viszonyára sok tekintetben ez a jellemző. A tulajdonosi elkülönültség alapján nem nehéz megmagyarázni a termelési eszközökkel „közvetlenül vállalati színten" egyesített kollektívák viszonyait. Ezek azonban voltaképpen már nem állami vállalatok abban az értelemben, ahogyan ezt a kifejezést a szocialista országok közgazdászainak döntő többsége használja.

Egy másik nézet szerint a szocialista állami vállalatok önállóságát a birtoklás kategóriájával kell megmagyarázni. Az állam tulajdonosa, a vállalat viszont birtokosa a termelési eszközöknek, s mint ilyen, bizonyos gazdasági önállósággal rendelkezik. De mint ismeretes, a földnek kapitalizmus előtti és kapitalizmusbeli feltételes elidegenítése is birtokviszony. A marxizmus főleg erre az esetre használja a tulajdontól elkülönült birtoklás fogalmát. A szocialista állami vállalatra vonatkozóan ez az analógia túlságosan általános, mert nem fejezi ki azokat a viszonyokat, amelyek mögötte meghúzódnak.

Egy harmadik felfogás szerint a vállalatok *quasi*-tulajdonosai a rendelkezésükre álló termelési eszközöknek. E magyarázat a könnyebb utat választja. Ahelyett, hogy felkutatná a gazdasági mozgásformát, rámutat a látszatra. Valóban úgy látszik, mintha a vállalat tulajdonos lenne.

Amennyiben viszont a vállalat *quasi*-tulajdonos, annyiban az állam *quasi* nem tulajdonos. Ha ez csak látszat, akkor nem magyarázza meg a gazdasági jelenséget. Ha nemcsak látszat, akkor ez is az állami tulajdon tagadásába torkollik.

A tulajdon állami, össznépi jellegét sem szabad abszolutizálni. Struktúrája mutat némi hasonlóságot megelőző tulajdonformákkal. Konkrét megvalósulási formáit mindenekelőtt a termelőerők színvonalával kell összhangba hozni. A szocialista gazdaság ugyan nem készen bukkan elő a forradalom kezdetén, de belső törvényeit, lényegét tekintve ellentétes a megelőző termelési formákkal. A tulajdon szubjektuma a szocialista állami szektorban egységes. Ettől elválaszthatatlan a népgazdaság fő folyamatainak központi irányítása. A legfőbb tulajdonosi és az alapvető struktúrát érintő irányító jogokat is az állam központi szervei gyakorolják. Döntenek a fogyasztás és a felhalmozás arányáról, meghatározzák a műszaki fejlesztési politikát, a területfejlesztést, a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódást, az életszínvonal emelkedését stb. A központi szervek mindennek érdekében közvetlenül döntenek a nemzeti jövedelem egy részének felhasználásáról, formálják a gazdasági befolyásolási eszközöket, meghatározott profillal vállalatokat hoznak létre stb. A tulajdon és az irányítás szubjektuma természetesen nem azonos. Az irányítást — amennyiben ez központi feladat — az államapparátus végzi, a tulajdon szubjektuma viszont a dolgozók összessége.

A szocialista állami és szövetkezeti tulajdonnak van egy sor közös vonása. Az állami vállalatoknak vannak a szövetkezetekkel közös ismérveik. A gazdasági fejlődés kétségkívül erősíti a két tulajdonformának ezeket a közös vonásait anélkül, hogy a közöttük fennálló minőségi különbségeket belátható időn belül megszüntetné. A termelési eszközök tulajdonának össznépi koncentráltsága az állami szektor termelési viszonyának lényeges vonása.

A szocialista forradalom egyik fő feladata, hogy az alapvető termelési eszközöket az állammá szervezett proletariátus kezébe adja. Az össznépi tulajdonban levő termelési eszközök önálló vállalatoknál vannak lekötve.

Az állami vállalat nemcsak működési önállósággal, hanem saját álló- és forgóalapokkal rendelkezik. A vállalatok alapítása, alapvető tevékenységi körének meghatározása az állam központi szerveinek feladata. A vállalatokra felelősség hárul a profiljukba tartozó szükségletek kielégítéséért. Emellett a népgazdaság szabályozási eszközeinek rendszere szolgálja a szükséges termelésszerkezet kialakulását. A vállalatok alapításakor az állam rendelkezésükre bocsátja a felhalmozott társalmi munka egy részét. Az elméleti kérdés éppen az, hogy közgazdaságilag milyen módon bocsátja rendelkezésükre.

A vállalat termelő kollektívája önmagában nincs közvetlen tulajdonosi kapcsolatban „saját" termelési eszközeivel. Itt nem a termelési eszközök naturális formája, hanem a bennük felhalmozott társadalmi munka a lényeges. Ez nem az adott kollektíva tulajdona.

A vállalat dolgozói ugyanakkor az összes termelési eszközökkel tulajdonosi viszonyban állnak. Nem az adott alapokkal termelési kapcsolatban álló kollektíva tagjaként, hanem mint az össznépi tulajdon elsajátítói, tulajdonosai saját vállalatuknak is. A vállalati kollektíva része a tulajdon szubjektumának. Mivel a tulajdonszubjektum egészére nézve résztulajdonos, résztulajdonos saját vállalatára nézve is. Sajátos ellentmondással állunk szemben. Ugyanazok az alapok kétféleképpen szerepelnek: mint állami tulajdon, s mint a vállalathoz „rögzített" alapok, amelyek elkülönülnek az összes többi vállalat alapjaitól, az állami tulajdonban levő alapok össztömegétől. Ezek a termelő kollektíva munkájának hatékonyságára, s a jövőben egyre inkább jövedelmi színvonalára is befolyást gyakorolnak.

A vállalati alapok és az állami tulajdon ilyen viszonyai sokkal bonyolultabbak, mint az adásvétel viszonyai. Ezt mutatja, hogy az adásvételnél az érték metamorfózisa megy végbe; áruformából pénzformába kerül, és fordítva. Itt viszont — az áru- és pénzformától függetlenül — magáról a felhalmozott munkáról van szó, amely kettős formában szerepel: mint állami tulajdon, s mint vállalati alap. Az adásvételnél továbbá meghatározott naturális formában levő érték először az eladónál van, azután a vevőhöz kerül, aminek a pénz fordított irányú mozgása felel meg. Tehát — a tiszta esetben — két azonos munkamennyiség áll egymással szemben, s cserél helyet. Itt viszont nem két munkamennyiségről van szó, két „helyen", hanem a felhalmozott munkának ugyanarról a meghatározott mennyiségéről. Ugyanaz a felhalmozott munka egyszerre, egyidejűleg játszik *kétfajta* szerepet.

Konstatálnunk kell tehát az össznépi tulajdonban levő felhalmozott munka kettős megjelenési formáját. Ez azt jelenti, hogy az állami tulajdont bizonyos feltételek mellett a vállalatok rendelkezésére adják, anélkül, hogy a tulajdonos személye változna. A vállalat hiteleszközein kívül ezek a viszonyok a vállalat „saját" eszközeinél is kimutathatók. Ennek a mélyebb társadalmi-gazdasági összefüggésnek egy olyan pénzügyi rendszer is maradéktalanul eleget tehet, amely mind a további beruházásokra, mind pedig a forgóeszközök növelésére, a saját források felhasználása mellett, a hitelfinanszírozás elvét érvényesíti. (Az új, hosszú időn át megtérülő termelő-, továbbá a nem termelő beruházások ezalól, a belátható távlatokat tekintve, mindig igen lényeges kivételt fognak képezni.) A hitelfinanszírozás így az össznépi tulajdonnak nem kevésbé megfelelő formája, mint a költségvetési juttatás. Azok a néhány éve még divatos eszmefuttatások, hogy az „össznépi" vállalat állóeszközeit általában juttatni kell, míg a szövetkezetét hitelezni, egy korlátozott gyakorlat elsietett általánosításán alapultak.

A termelés irányításának a termelési eszközök tőkés tulajdonához való viszonyát a tőketulajdon és a tőkefunkció elemzése mutatta meg. *Marx* végigkísérte a tőke termelésirányító funkciójának történetét és feltárta e funkció lényeges tartalmát. Már az egyszerű munkafolyamat elemzésénél kiemeli: ennek egyik sajátos vonása a kapitalizmusban az, hogy a munkás a tőkés ellenőrzése alatt dolgozik.

A tőkés kooperáció vizsgálatánál kimutatja, hogy a tőkés irányítás tartalmánál fogva kettős jellegű: egyrészt a munka társadalmilag megszervezett mivoltából következik, másrészt a tőkés kizsákmányolás tényéből. A tőkés irányítás e kettősségе a tőkés termelési folyamat kettősségét tükrözi. A társadalmi munkafolyamat által megkövetelt vezető tevékenységhez a kizsákmányolás biztosításához szükséges felügyeleti tevékenység járul. *Marx* kiemeli, hogy az ilyen irányítás és felügyelet a közvetlen termelőnek a termelési eszközöktől való megfosztásából, a közvetlen termelő szolgaságából ered, s ez a kizsákmányolással járó fáradozás antagonisztikus jellegű. A kapitalizmusban a termelés irányításának e két oldala elválaszthatatlan. Egységükben a „tőkefunkciót" képezik. Ennek elkülönülése a tőketulajdontól azt jelenti, hogy nem a tőketulajdonos gyakorolja ezt a tevékenységet, hanem más személyek.

A termelési eszközök össznépi szocialista tulajdona az egész társadalmi termelést a dolgozók anyagi és kulturális szükségletei kielégítésének szolgálatába állítja. Így a tulajdonos szerepe a termelés irányításában mérhetetlenül megnő.

Az egyéni tőke újratermelését s a tőketulajdon alapvető jellemző vonásait elemezve *Marx* elvonatkoztathatott a társadalmi össztermék belső arányaitól, mivel azok minden egyes tőkés számára adottak. A termelési eszközök össznépi

tulajdona szempontjából már a kezdettől fogva nem elhanyagolhatók a termelés arányai. A szocialista állam nem lehet igazi „össznépi tulajdonos", ha nem koordinálja a népgazdaság fejlődését a maga tudatos központi irányító tevékenységével. Ez attributuma a szocialista tulajdonnak. A szocialista tulajdontól elválaszthatatlan az egyensúly, a legkedvezőbb népgazdasági arányok tervszerű biztosítása, a nemzeti jövedelem újraelosztása, a nem termelő szféra fenntartása stb.

A tőke mint a tulajdon objektuma a kapitalizmusban elkülönül a tőkétől mint a vállalkozás objektumától. Ugyanaz a tőke mint „tulajdon" kamatot hoz, és mint funkcionáló tőke vállalkozói nyereséget.

A szocialista állami tulajdontól a termelés általános irányításának és vezetésének funkciója nem válhat el. A szocialista állam tulajdonos és „vállalkozó" egyszerre. „Vállalkozói" szerepe éppen ebben a népgazdasági irányításban és vezetésben van.

A szocialista alapok az állami tulajdonnak is, a vállalati tevékenységnek is objektumai. Az állami tulajdon nem forgácsolódik részekre, hanem vállalati alapok formájában funkcionál. Az állam mint „vállalkozó", kezében tartva a központi irányítást, „vállalkozói" jogainak egy részét a gazdaság alapegységeire ruházza.

Az állam feltételesen vállalatainál köti le tulajdonát, s felhasználásában számukra meghatározott gazdasági önállóságot biztosít. A vállalatoknál tehát már elkülönül a termelés irányításának, vezetésének funkciója az össznépi tulajdontól. Ez az elkülönülés nem szünteti meg az össznépi tulajdont és csak bizonyos fokú. A vállalat felhalmozott munkát kap, hogy azzal társadalmi terméket és nemzeti jövedelmet termeljen, de szükségszerű, hogy a gazdaságirányítási rendszer nagy vonalakban meghatározza annak felhasználására irányuló döntéseit. A vállalatok önálló jogi személyek,

azonban az állammal szemben nem rendelkeznek tulajdonjoggal termelési eszközeik felett.

Általában sem igaz — és e kérdésben is hibás — az a felfogás, hogy csak központi szervek képviselhetik a társadalmi érdeket. Az állam közvetlenül, a maga legfőbb hatalmi szerveinek személyében operative kevéssé gyakorolhatja vállalkozói jogait. Át kell ruháznia azokat „képviselőire", megbízottaira. A szocialista rendszer tervszerű természeténél fogva ezek között igen fontos szerep jut a központi irányító szerveknek. De a vállalatok irányítói is az állam megbízottai. A vállalatvezetők nem tőkés vállalkozók. Ők a szocialista állam vállalkozói jogainak egy részét gyakorolják.

Végső soron a szocialista állam vállalkozói jogait csak megbízottain keresztül gyakorolhatja. Igen lényeges, hogy a gazdaságirányítás milyen szintjén álló megbízottakra ruházza az említett jogokat, hogyan osztja szét közöttük a döntési funkciókat. Egy bizonyos határon belül, amelyet a tervszerű irányítás mindenkori konkrét követelményei húznak meg, egyáltalán nem veszélyezteti az állami tulajdont, ha az irányítás funkcióját jelentős részben az államapparátuson kívül vállalatoknál végzik. A vállalati vezetők „megbízotti mivolta" nem értelmezhető azonban szűkre szabottan, nem jelentheti azt, hogy tevékenységüket a felettes szervek tervutasítással kell hogy megszabják. Ezek nem csupán az állam megbízottai, hanem egyéni és kollektív érdekek képviselői is.

A mód, ahogyan a vállalat saját alapjai az államtól a vállalathoz kerülnek s a vállalatnál az állami alapok össztömegétől elkülönülnek: a tulajdon és a termelésirányítási funkció részleges szétválása. Így e tulajdon rendszerén belül a termelés helyi irányításának funkcióját nem a rendszer központi láncszemei végzik. Ez magyarázza azt a kettősséget, hogy a termelési eszközök az állam tulajdonában

vannak, de mint a vállalat alapjai végeznek mozgást, hogy az össznépi tulajdonban levő termelési eszközök újratermelése és körforgása a vállalatoknál önállóan történik. A termelési eszközök össznépi, szocialista tulajdonának konkrét megnyilvánulási formája éppen a vállalati alapok fent említett kettőssége.

A gazdálkodás általános tartalma a termelési feltételek kombinációja, a gyártmányszerkezet meghatározása, az értékesítési irányok kiválasztása, a fejlesztési eszközök felhasználása stb. A gazdálkodás tehát az újratermelési folyamatra vonatkozó döntések rendszere és megvalósításuk a gyakorlatban. A vállalkozói funkció a gazdálkodás említett mozzanatain kívül a társadalmi, gazdasági viszonyok következő mozzanatait tartalmazza:

— az össznépi elsajátítás rendszerén belül az újratermelés és a vele járó társadalmi termékcsere szereplői egy bizonyos értelemben közvetlenül is elsajátítják a termelési eszközök egy részét és az általuk létrehozott tiszta jövedelem megfelelő hányadát;

— a gazdálkodás koncentrációjának foka kisebb, mint a tulajdoné. Ez végső soron a társadalom anyagi-technikai fejlettségében gyökerezik. Ezen belül a termelés koncentrációjának jelenlegi foka teszi szükségessé;

— az állami szektoron belüli viszonyok lényegének nem felel meg, azt nem fejezi ki sem a „tulajdoni", sem a tulajdonosi (még kevésbé a magántulajdonosi) elkülönültség. Az állam és a vállalatok viszonyában egyebek között a tulajdon gazdasági realizálása is végbemegy.

Mindebből következik, hogy a szocialista vállalatok alapjai nemcsak a termelési eszközök újratermelésének és a bennük tárgyiasult munka elosztásának, hanem az össznépi tulajdon megvalósulásának (működésének) is a gazdasági formái.

A szocialista állam mint tulajdonos nem tekinthet el at-

tól, hogy befolyásolja a gazdasági folyamat fő összefüggéseit, nem szorítkozhat csupán olyan kapcsolatokra a vállalatokkal, hogy ad nekik bizonyos mennyiségű eszközt és elvon tőlük bizonyos mennyiségű jövedelmet. A szocialista állam szervezi az újratermelés menetét és ezt a funkciót három vonatkozásban gyakorolja:

— közvetlenül irányítja a termelési folyamatot;

— közvetett irányító tevékenységet végez, azaz olyan gazdasági feltételeket teremt, amelyek az újratermelési folyamatot megadott irányba befolyásolják:

— bizonyos hatósági funkciókat teljesít, a termelés általános vitelével kapcsolatos hatósági megkötéseket tesz.

Az állami szektorban mindezekben a funkciókban az állam a maga tulajdonosi mivoltát érvényesíti. A nem állami tulajdonba tartozó szektorokban, tehát elsősorban a szövetkezeti szektorban, továbbá a még fennmaradó magánszektorban, a második és a harmadik feladatot: a közvetett irányítást és a hatósági irányítást teljesíti. Általában ebben a szférában, a tulajdonába nem tartozó termelőegységek tekintetében normális feltételek között az államnak nem kell közvetlen irányítási szerepet gyakorolnia.

III

A szocialista termelés és elosztás jellegzetességei

SZÜKSÉGES ÉS TÖBBLETTERMÉK A SZOCIALIZMUSBAN

A közvetlen termelők munkaerejének újratermelésére szolgáló szükséges terméken kívül a szocialista gazdaságban is létrejön a többlettermék. A szocialista gazdaságban a többletterméket, először a történelemben, tömegesen, az egész társadalom érdekében használják fel.

A többletterméket, amely a szocializmus előtt a kizsákmányoló osztályok által elsajátított munka eredménye volt, a szocialista gazdaságban a dolgozók sajátítják el. Lehetségessé válik a szükséges és többlettermék összehangolt növekedése. A szükséges termék és a többlettermék közgazdasági természete a szocializmusban is különbözik, de e különbség nem fejez ki osztályantagonizmust.

A különbségek a következők. A szükséges termék a termelő dolgozók fogyasztási alapjának újratermelésére, a többlettermék a termelés bővítésére (felhalmozás), a kultúra, az egészségügy, az oktatás és a tudomány fejlesztésére, bizonyos szociális kiadások fedezésére, az államigazgatás és a fegyveres erők fenntartására szolgál.

A szükséges termék alapvető formája a pénzbeli munkadíjazás. Egyéb formái: a természetbeni munkadíjazás, és a központi forrásból származó béren kívüli pénzbeli és természetbeni juttatások. A többlettermék pénzformája a tiszta jövedelem. A többlettermék egy része természetben realizálódik és nem vesz fel pénzformát.

A tiszta jövedelem egy részét az állam elvonja (központosítja). Ez azt jelenti, hogy a többlettermék egy részével a társadalom központi szervei útján rendelkezik. A tiszta jövedelem másik része a vállalatoknál marad. Ebből fedezik a vállalati újratermelés bővítésével kapcsolatos költségeket vagy azok meghatározott részét, és a vállalat dolgozóinak a többlettermékből való részesedését.

A szükséges termék nagyobb, mint a termelők munkadíjalapja, mert a munkadíjon felüli, a központi forrásból fedezett juttatásokat is tartalmazza. A termelők fogyasztása nagyobb, mint a szükséges termék, mert benne van a vállalati tiszta jövedelemnek a dolgozók között felosztott része is. Az életszínvonal emelkedésének nemcsak ez a forrása, hanem a nem termelők ellátására, a lakásépítésre és egyéb. a lakosság szükségleteit kielégítő fejlesztési célokra fordított többlettermékrész is. Hosszabb távon az életszínvonal emelése feltételezi a többlettermék meghatározott arányú termelő felhasználását is. Tehát mind a szükséges termék, mind a többlettermék, vagyis a társadalmi újratermelés szintjén az egész nemzeti jövedelem a népjólét emelését alapozza meg. Az életszínvonalnak rendszeresen emelkednie kell. Ez nem jelenti azt, hogy évről évre azonos mértékű emelkedést kell elérni. A társadalmi fejlődés, a nemzetközi helyzet, a beruházások, a külkereskedelem és egyéb tényezők miatt fennáll bizonyos egyenlőtlenség az anyagi alapok megteremtése és az életszínvonal-emelés üteme között.

A szükséges és többlettermék a szocialista érdekviszonyok tárgya. Az alapvető érdekek egysége és a részérdekek már említett különbözősége azzal is kapcsolatos, hogy a munka a szocializmusban kettős természetű; közvetlenül társadalmi, amennyiben lehetséges és szükséges az alapvető népgazdasági arányok tudatos koordinálása és szabályozása, de közvetve is társadalmi jellegű, amennyiben szükségszerűen a vállalatok és az egyének egymás közötti gazdasági

kapcsolatai közvetítik a termék útját a termelőtől a fogyasztóig, szabályozzák a termelés és a szükségletek termékmélységű összhangját.

A társadalom és az egyén viszonyában a társadalom az elsődleges, de a társadalom érdekeit csak az egyéni érdekek kielégítésén keresztül lehet érvényre juttatni. Másfelől a szocializmus az egyéni szükségletek mind teljesebb kielégítésére törekszik, de oly módon, hogy ezáltal a társadalmi szükségletek kielégítését, a társadalom feladatainak elvégzését, érdekének tiszteletben tartását segítse elő. Valójában itt ugyanazon dolog két oldaláról van szó. Nem lehet például emelni az életszínvonalat anélkül, hogy ehhez megteremtenék a termelési-gazdasági feltételeket, de a termelést sem lehet jelentősen növelni, ha a bérek egy helyben topognak, az életszínvonal stagnál. A magántulajdon, a kizsákmányolás, az osztályantagonizmus megszüntével az egyes dolgozók érdeke, hogy minél hatékonyabb gazdasági fejlődés valósuljon meg, amely együtt jár az életszínvonal rendszeres, megalapozott emelkedésével. A társadalom érdeke, hogy tagjai sokoldalúan fejlődjenek és anyagi jólétük növekedjék.

A gazdasági viszonyok között fontos helyet foglalnak el a vállalati tevékenység közvetlen anyagi mozgatóerői. Az anyagi érdekeltség kapcsolódhat a felső szervek által előírt (jóváhagyott), mennyiségileg meghatározott termelési, értékesítési, önköltségcsökkentési stb. feladatok teljesítéséhez, vagy pedig a tiszta jövedelem tömegének növeléséhez. Ez határozza meg a vállalati tevékenység célját, amely nem tévesztendő össze a termelés társadalmi rendeltetésével. A vállalati tevékenységet a társadalmi érdeknek alárendelt ösztönző mechanizmus befolyásolja. Ha ez a mechanizmus nem megfelelő, akkor a vállalati tevékenység szembekerülhet a társadalom érdekeivel.

A társadalmi, a vállalati és az egyéni érdek egységét

minden szinten tudatosan kell megvalósítani. A népgazdaság központi szerveinek feladata a társadalmi érdek megismerése. Ez a megismerés mindig csak megközelítő lehet. Ha az egyéni és a vállalati érdek a helyesen felismert társadalmi érdekkel kerül ellentmondásba, akkor a vállalati és az egyéni érdeket meg kell változtatni. De ha az ellentmondás a társadalmi érdek hibás felismerése miatt áll fenn, akkor az erről alkotott elképzeléseket kell átalakítani.

A SZOCIALISTA TERMELÉS RENDELTETÉSE

A termelőerők fejlődésének rendeltetését minden társadalmi alakulatban a konkrét termelési viszonyok határozzák meg. A termelés társadalmi rendeltetését nem szereplőinek szubjektív óhajai, hanem a tulajdonos objektív érdekei döntik el. A termelés társadalmi rendeltetésétől függenek azok a gazdasági emelők, amelyekkel a termelési viszonyok adott rendszere a termelőerők fejlődését ösztönzi és kikényszeríti, és azok a határok, amelyek között ezt a fejlődést lehetővé teszi. A termelés rendeltetése a termelőerők és a termelési viszonyok közötti sajátos kapcsolat, amelyet gyakran a termelés céljának neveznek.

Azt a kérdést, hogy mi a termelés közvetlen célja (rendeltetése) valamely társadalomban, úgy is fel lehet tenni, hogy a bővített újratermelést és műszaki fejlesztést milyen feladatok megoldása érdekében valósítják meg. Ebben az értelemben tautológia külön beszélni a termelésről és azokról az eszközökről, amelyekkel a termelés célját elérik, mert ez egy és ugyanaz. Ha egyszer a termelés alá van rendelve valamilyen célnak, akkor e cél megvalósításának eszköze nem lehet más, mint maga a termelés, annak bővítése és fejlesztése.

A termelési eszközök tulajdona határozza meg az egyes

újratermelési szférák sajátos jellegét, egymáshoz való viszonyukat és rendeltetésüket. A technológiai értelemben vett termelésbővítés és fejlesztés eszköz a tulajdonviszonyokra jellemző, specifikus cél megvalósításához. De a termelés társadalmi oldala magában foglalja ezt a célt is, és az egész társadalom anatómiáját meghatározza.

A szocializmusban a tárgyiasult és eleven munka, valamint a termelési eszközök és a munkások viszonyában is gyökeres változás megy végbe. Míg a polgári társadalomban az eleven munka csak eszköz a felhalmozott munka gyarapítására, a szocialista társadalomban a felhalmozott munka csak eszköz a dolgozók életviszonyának javítására.

A közvetlen anyagi és a kulturális szükségletek kielégítésén kívül a termelőmunkában való részvétel, a munkafeltételek javítása, a munkaidő csökkentése is a társadalom tagjainak érdeke. Az anyagi és kulturális szükségleteket az egyes szocialista országok népgazdaságának konkrét helyzetétől, a belső és nemzetközi körülményektől függően lehet kielégíteni. Mélyebb értelemben, a szükségleteket a termelőerők fejlettségi fokától függően elégítik ki. Igaz ugyan, hogy egyetlen társadalom sem képes többet adni tagjainak, mint ahogy azt termelőerői lehetővé teszik, de a szocializmusban lehetséges és szükséges a termelőerők fejlődésének és a szükségletek kielégítésének összehangolása.

A szocialista termelés eredményeiből nem egyenlő módon részesednek a társadalom tagjai. Ha ez így lenne, akkor az elosztás nem ösztönözné a termelést, s nem állna fenn a termelők személyes érdekeltsége. A termelés a szükségletek kielégítésére irányul, de a szocializmusnak éppen az az egyik sajátossága, hogy a társadalom különböző tagjainak szükségleteit nem azonos mértékben elégíti ki. Nem lenne helyes egyenlősíteni az elméletben ott, ahol nincs egyenlőség az életben.

A szocialista termelésben szükségszerű összefüggés áll

fenn a termelés és az életszínvonal, a fogyasztás és a felhalmozás dinamikája között. E folyamatok között, az adott konkrét körülmények melletti optimális arányok megsértése hátráltatja a népgazdaság és az egész társadalom fejlődését. A lényeges azonban az, hogy a szocializmusban objektíve lehetséges és szükséges a termelés bővítése és a tömegfogyasztás növelése közötti (a konkrét körülményektől függő) helyes arányok betartása, vagyis a termelésbővítés és az életszínvonal-emelés megfelelő társítása. Ennek szükségszerűségét és lehetőségét a szocialista termelés objektív rendeltetése és tervszerű mivolta teremti meg.

A szocialista termelés objektív rendeltetésének elmélete a szocialista termelés és a szükségletek kielégítése közötti lényeges összefüggésekre világít rá. Ennek az elméletnek a korábbi formája nem volt eléggé konkrét és túlságosan sok figyelmet szentelt az ún. alaptörvény általános elemzésére. Egy társadalom gazdasági alaptörvénye a termelés célját és a cél elérésének eszközeit fejezi ki. Eltekintve a cél és az eszköz szembeállításának bizonyos ellentmondásosságától, kétségtelen, hogy e folyamat a termelési viszonyok fontos minőségi összefüggéseit tükrözi. De sohasem lehet a valóságot rövid és tetszetős meghatározások sémájába szorítani.

Marx és *Engels* nem egyszerűsítésre, hanem bonyolult gazdasági viszonyok lényegének meghatározására törekedtek. Pontos elemzését adták a kapitalista társadalom anatómiájának és felderítették a társadalom mozgástörvényeit. *Marx* feltárta a kapitalizmus alapvető osztályviszonyát és a tőkés újratermelés közvetlen célját; ösztönző rugóját és hajtóerejét az értéktöbblet termelésében és elsajátításában jelölte meg. Az értéktöbblet-elmélet csak azért válhatott a kapitalizmus marxi politikai gazdaságtanának sarkkövévé, mert a kapitalizmus alapvető osztályviszonyát, a kapitalizmus leginkább lényeges összefüggését tárta fel.

A szocializmus gazdasági alaptörvényének kérdése olyan időpontban merült fel, amikor a szocializmus termelési viszonyainak elemzése elég hézagos volt. Sok jelenségnek még a szabatos közgazdasági megfogalmazása is hiányzott, nem állott rendelkezésre a szocializmus alapvető termelési viszonyának elméleti elemzése. Mint a többi tudományt, a politikai gazdaságtant sem a törvények meghatározásairól szóló fogalmi vita, hanem a valóságos viszonyok kutatása viszi előre.

A SZOCIALISTA ELOSZTÁSI RENDSZER ALAPJAI

A szocialista gazdaság elosztási viszonyairól *Marx* a következőt írta: „A vulgáris szocializmus (s tőle aztán a demokrácia egy része) átvette a polgári közgazdászoktól, hogy az elosztást úgy tekintse és kezelje, mintha az a termelési módtól független volna, tehát a szocializmust úgy ábrázolja, mintha az főleg az elosztás körül forogna."[1] Ugyanakkor rámutatott arra is, hogy a fogyasztási cikkek elosztásának az új társadalomban nélkülözhetetlen szerepe lesz: a munka végzésében való személyes érdekeltséget teremti meg. Ebben a szerepében az elosztás az alapvető termelési viszonyhoz kapcsolódik.

A termelési eszközök szocialista tulajdona alapján megszűnik az elosztás osztályegyenlőtlensége és a többlettermék teljes egészében a dolgozók tulajdonába kerül. De ez a tény még nem ad önmagában választ arra a kérdésre, hogyan történjék a fogyasztási alapok elosztása: egyenlősítő módon, munka szerint, vagy a szükségletek szerint. Arra a kérdésre sem ad választ, hogy mi az értéktörvény szerepe a fogyasztási cikkek elosztásában.

[1] ***Marx—Engels:*** Válogatott művek. II. köt. 16. old.

A szocialista társadalom normális fejlődési körülményeinek a fogyasztási cikkek és szolgáltatások alapvető tömegének munka szerinti elosztása felel meg. Ezt követeli meg az anyagi alapok viszonylagos elégtelensége és az öntudat fejlettségi foka. A szocialista társadalomban az elosztás nem történhet a szükségletek szerint, elsősorban azért, mert nincs meg ennek anyagi feltétele, a normális szükségletekhez viszonyított termékbőség. Másrészt nincs meg ennek eszmei előfeltétele sem. Bár a szocializmus története az áldozatkész termelőmunka sok szép példáját mutatja, az emberek általában nem hajlandók ellenszolgáltatás nélkül dolgozni a társadalom érdekében.

A szocialista társadalom tagjainak a termelőmunkába való bevonása nem valósulhat meg a személyes anyagi érdekeltség nélkül. A munka folyamata a szocializmusban a társadalmi érdeket képviselni hivatott anyagi tényezők ösztönző hatása alatt valósul meg. Hogy az egyéni képességek kifejtésének iránya és mértéke mégsem esik teljesen egybe a társadalom érdekeivel, annak egyik oka az, hogy lehetetlen abszolút tökéletes ösztönző rendszert alkotni.

Másfelől a szocializmusban a szakmaválasztás motívumait nem csekély mértékben az elosztási rendszer határozza meg. Mivel a pályaválasztást a kereseti arányok is befolyásolják, a választás nem mindig a képességeknek leginkább megfelelő szakmára esik. Habár a választott foglalkozási ághoz való alkalmazkodás — egyénenként különböző mértékben — a legtöbb embernél végbemegy, kétségtelen, hogy a szocializmus elosztási rendszere és a képességek szerinti munka között e tekintetben is objektív ellentmondás van. A szakmai munkamegosztás jelenlegi feltételei mellett a munkanem megváltoztatása nehézségekbe ütközik. Ez a termelőerők jelenlegi fejlettségében, az oktatási rendszerben és a munkaidő nagyságában leli magyarázatát.

E történelmi korlátok ellenére sok ember számára a mun-

ka már ma sem egyszerűen „létfenntartási eszköz", hanem erkölcsi kötelesség, tudatosult belső szükségérzet.

A munka szerinti elosztás sajátosságai a következőkben foglalhatók össze:

1. A szocializmusban a dolgozók részesedését a termelt javakból a termelőerők adott fejlettsége mellett általában egyéni képességeik korlátozzák. De az egyén képességei és szükségletei, valamint eltartottainak száma között nincs törvényszerű összefüggés. A szocializmus megszünteti az elosztás osztályegyenlőtlenségét, de nem szünteti és nem is szüntetheti meg a képességek és a szociális helyzet különbségeiből fakadó egyenlőtlenséget.

A szocialista elosztási rendszer egyik fontos sajátossága, hogy az egyéni szükségletek kielégítési foka eltérő. Ezért itt ellentmondás van a tulajdonhoz való alapvető viszony egyenlősége és a szükségletek kielégítésének egyenlőtlensége között. A szocializmusnak ez *immanens* ellentmondása. Az elosztási elvnek meg kell felelnie a termelés érdekeinek, a termelés érdekeivel pedig alapjában olyan elosztás van összhangban, amely megteremti a dolgozók személyes érdekeltségét a munka társadalmi termelékenységének növelésében.

2. A szocializmusban az egyének szükségletei csak olyan mértékben ismerhetők el társadalmilag, amilyen mértékben ezt a termelőerők fejlettsége, a felhalmozás és a fogyasztás helyes aránya, a termelési szerkezet és egy sor más tényező lehetővé teszi. A társadalom az egyének szükségleteit munkateljesítményük arányában elégíti ki. Ezért itt a szükségletek rangsorolódnak, kielégítésük foka különbözik. Egyenlőtlenség van tehát abban a tekintetben is, hogy a különböző fajta szükségleteket nem egyformán elégítik ki.

3. A dolgozók anyagi és kulturális szükségletei kielégítésének alapvető forrását az egyéni munkadíjazás képezi. A munka szerinti elosztás megköveteli a bérek indokolt, a munkák társadalmi hatékonyságával arányban álló diffe-

renciálását, amely a munka jellegében, tanultsági fokában és intenzitásában fennálló különbségeket is kifejezi. A fogyasztási cikkek és szolgáltatások állami dotációja vagy ingyenessége csökkenti ezeket a differenciákat és a velük kapcsolatos ösztönzést. Nem a munka végzésében, hanem bizonyos termékek fogyasztásában teremt érdekeltséget. A munka szerinti elosztás tehát azt is megköveteli, hogy a fogyasztási cikkek és szolgáltatások árai közeledjenek a munkaráfordítások arányaihoz.

A személyes anyagi érdekeltség nem valami szükséges rossz, hanem a szocialista gazdaság egyik belső követelménye és sajátossága. A szocializmus időszakában anyagi ösztönzés nélkül nem lehet megteremteni a társadalmi és egyéni érdek összhangját. Éppen ezért az anyagi ösztönzés törvényszerűsége a társadalmi érdekegység felismerését is elősegíti. Az anyagi érdekeltség fontos nevelő tényező is. Ahogy mondani szokás, saját zsebükön keresztül tanítja meg az embereket a társadalmi érdek tiszteletben tartására.

A szocializmus építésének stratégiájában e tényezőnek komoly szerepe van, mind lebecsülése, mind túlbecsülése súlyos hibák forrása. Az anyagi ösztönzés felhasználása általános szükségszerűség minden szocializmust és kommunizmust építő országban. Ezt követelik a reális feltételek, a szocializmus fejlődésének ezekben objektíve benne rejlő általános törvényei, a tömegek valóságos igényei, a termelőerők fejlettségi színvonala. Az anyagi ösztönzés mint objektíve szükségszerű termelési viszony nem tévesztendő össze a túlzott anyagiassággal, a társadalom morális tényezőinek lebecsülésével.

A társadalom, a vállalat és az egyén érdekeinek összehangolása úgy történik, hogy ellentmondásaiknak megfelelő mozgásformákat alakítanak ki. A vállalatok tevékenységére ható anyagi ösztönzők valamilyen formában a személyes jövedelmeket is befolyásolják. Minden ösztönző végső soron személyes anyagi érdekeltségre hat. A személyes érdekeltsé-

get viszont nem lehet megteremteni a vállalat helyes ösztönzése nélkül.

A szocialista társadalomban a munka szerinti elosztás mellett fontos szerepet tölt be a társadalmi fogyasztási alap is. Ez két részre osztható. Az elsőbe a szociális alap tartozik. A szocializmus elosztási elvét a fogyasztás szférájában a keresők és eltartottak aránya módosítja. Például a jól dolgozó, de sokgyermekes munkás — ha pusztán bérére van utalva — általában biztosan hátrányban van a rosszul dolgozó, de gyermektelen munkással szemben. A társadalom szempontjából egyformán hatékony munkát végzők közül az van előnyben, akire kevesebb eltartott jut. Erre az egyenlőtlenségre utalt általános formában *Marx* „A gothai program kritikája" című művében. Ezt tekintette az egyik olyan visszásságnak, amelynek elkerülésére „... a jognak nem egyenlőnek, hanem (ellenkezőleg) egyenlőtlennek kellene lennie."[2] A szocialista társadalom részben — a *szociális* juttatásokkal — valósítja meg ezt az „egyenlőtlen jogot".

A szociális juttatások szükségszerűen betetőzik a munka szerinti elosztás fejlődését és bővítik annak hatáskörét. A munka szerinti elosztás hatékonyságának növelése és hatókörének bővítése egy bizonyos fokon saját ellentétének, a nem munka szerinti elosztás bizonyos formáinak kifejlesztését tételezi fel.

A társadalmi fogyasztási alap másik részébe a kulturális és egészségügyi szükségleteket és egy sor egyéb közös szükségletet fedező alapok tartoznak. Az ide sorolható szükségletek kielégítéséről való gondoskodást az állam már a szocializmusban jelentős részben magára vállalja. Nem a munka egyenlő, hanem lényegében a szükségletek egyenlőtlen mércéjét alkalmazza e tekintetben az egyénekre. Épp ennek köszönhető, hogy a társadalom fennmaradása és progresszív

[2] Ugyanott, 15. old.

fejlődése szempontjából olyannyira fontos egészségügyi és kulturális szükségletek kielégítési foka általában nem differenciálódik nagymértékben.

A szellemi javak és az egészségügyi szolgáltatások általában az a terület, amelyre a legkevésbé terjed ki a munka szerinti elosztás hatása. Egyébként az oktatással összefüggő problémák nehezen szoríthatók be az egyéni szükséglet-kielégítés kategóriájába. Egyfelől az általános, illetve középiskolai oktatás kifejezetten társadalmi érdek. Másfelől például az egyetemi férőhelyek korlátozott száma folytán a társadalom csak a legrátermettebbek számára hajlandó biztosítani a felsőfokú oktatást. Itt a társadalmi szempont messzemenően dominál az egyéni felett.

A munka szerinti elosztás hatókörét korlátozzák az olyan juttatások, mint a részben (vagy teljesen) ingyenes üzemi étkeztetés, a közlekedés, a lakás állami dotációja stb. Ezeknek kifejlesztése ahhoz vezet, hogy a dolgozók alapvető szükségleteinek kielégítése bizonyos részben függetlenné válik a munka szerinti elosztástól. Ezt egyes időszakokban szükségessé teheti a nagyfokú termékhiány, a gazdasági élet szétziláltsága, az infláció és a munkaerőhiány. Normális körülmények között felszínre jönnek a bennük rejlő ellentmondások, káros egyenlőtlenségeket szülő hatások is.

A szükséges terméknek csak az a része válik közvetlen járandósággá, amit a termelő közvetlenül munkája szerint kap. A közvetlen járandóság nagysága a végzett munkától függ, és az elosztás juttatja személyi tulajdonba. A szükséges termék másik része az elosztás során először a társadalomé lesz. Az egyes dolgozó által ebből visszakapott juttatás bizonyos részben ösztönző célokat is szolgál, de általában nincs közvetlen kapcsolatban a végzett munkával.

Azok a bérnövelő tételek vagy béren belüli juttatások, amelyek a tiszta jövedelemnek a vállalatoknál maradó részéből erednek, szoros kapcsolatban vannak az egyes dolgo-

zók munkateljesítményével és a vállalat tevékenységének komplex eredményeivel. Mivel e komplex eredmény a termelés hatékonyságától és a termékek piaci értékelésétől függ, a szóban forgó juttatások jellege csak az árutermelés elemzése alapján tisztázható.

FELHALMOZÁS ÉS FOGYASZTÁS

Társadalmi szinten az anyagi termelésben foglalkoztatottak terméke szükséges és többlettermékre oszlik. A szocialista termelés alapviszonya azonban az egyéb területeken foglalkoztatottakra is kiterjed. Mivel a szükséges és a többlettermék nem ellentétes osztályok érdekeit szolgálja és felhasználásuk naturálisan sem különül el egymástól, újratermelésük a nemzeti jövedelem felhalmozási és fogyasztási alapja mozgásának kereteiben történik.

A felhalmozás, amelynek forrása a tiszta jövedelem, részben a termelésbővítés és a készletnövekedés, részben a nem termelő létesítmények anyagi ráfordításait fedezi. Amennyiben az utóbbiakat a közvetlen termelők használják, a felhalmozás a szükséges termék újratermelésében is szerepet játszik. Tervezési gyakorlatunkban a felhalmozás szükséges és többlettermékből fedezett részét természetesen nem különböztetik meg.

A fogyasztáshoz a következő elemek tartoznak:

— a közvetlen termelők szükséges terméke (beleértve az oktatással, az egészségüggyel és eltartottjaik létfenntartásával kapcsolatos juttatásokat is);

— a nem anyagi termelésben foglalkoztatottak fogyasztási alapja;

— az újratermelés bővítésével kapcsolatos pótlólagos munkaerő újratermeléséhez szükséges fogyasztási cikkek és szolgáltatások tömege.

Az első kategóriában a munkadíjazás a szükséges termék közvetlen formája, az ezen felüli juttatás pedig a szükséges termék átváltozott, közvetett formája (mint arról szó volt, ez a rész egy közbeeső szakaszon a tiszta jövedelem alakját ölti). A társadalmi v része akkor is, ha a vállalat számára nem bérköltségként jelentkezik.

A második kategóriában a munkadíjazás és a béren felüli juttatás egyaránt a többlettermék értékrészeit képviselik.

A harmadik kategóriában a bér és a juttatás a többlettermék termelésbővítésre szolgáló részét képviseli. Közgazdasági értelemben ez is felhalmozás.

A fogyasztás egy része tehát többlettermékből, sőt mi több, annak termelésbővítésre szánt részéből történik.

A felhalmozás és a fogyasztás mozgása tehát amellett, hogy bizonyos egységes társadalmi érdekeket érvényesít, kölcsönösen áthatja és feltételezi egymást. Ennek a kölcsönhatásnak a szükséges termék és a többlettermék megkülönböztetése szempontjából történő interpretálása már alárendelt társadalmi jelentőségű. De ezeken a kereteken belül két fontos arányt fejez ki:

— a termelésbővítési eszközök viszonyát az anyagi termelésben foglalkoztatottak fogyasztási alapjához;

— az anyagi termelésben és azon kívül foglalkoztatottak fogyasztási alapjának viszonyát.

A szükséges és a többlettermék aránya e két tényezőtől függ. Ez az összefüggés a szocialista gazdaságban a többlettermék-ráta törvénye. Hogy növekszik-e a többlettermék rátája $\left(\frac{m}{v}\right)$ vagy csökken, az már e két arány konkrét alakulásától függ. A többlettermék rátáját azonban semmi esetre sem helyes az alapvető termelési viszony egyedüli kifejezőjének tekinteni.

Az alapvető termelési viszony egyik mennyiségi kifejezője a felhalmozás és a fogyasztás aránya, vagy konkrétabban

a lakossági fogyasztás részaránya a nemzeti jövedelemben mint anyagi javak értékösszegében:

$$F' = \left| \frac{F}{V+M} \right|,$$

ahol F a lakosság fogyasztási alapja

F' pedig annak rátája.

A szolgáltatások külön beszámításával ez a képlet az

$$F' = \frac{F+Sz}{V+M+Sz}$$

alakot veszi fel, ami a fogyasztási alap rátájának nevezhető.

Az alapvető termelési viszony azonban abban is kifejeződik, hogy a vállalatok a társadalmi termék mekkora hányadát sajátítják el. A mi konkrét feltételeink között a termelővállalatok a mérleg szerinti nyereség és a bérszínvonal emelésére felhasznált bértömeg összegéből a következő koefficienssel képzik a nyereség *(P)* részesedés céljára szolgáló részét:

$$K = \frac{Bn}{Bn+E},$$

ahol K a részesedési koefficiens,

B az eredeti bértömeg.

n az elvileg egységes, de több ágazatban differenciált bérszorzó,

E a lekötött eszközök bruttó értéke.

Az így kapott összegből egyebek között le kell vonni a progresszív adót *(a)* és a bérszínvonal emelkedésének volumenét *(dB)*. A részesedési alap:

$$R = PK + dB\,(K-1) - a, \text{ vagy}$$
$$R = K\,(P+dB) - dB - a.$$

Ha a fogyasztási alap rátáját vállalati szinten akarjuk ki-

számítani, akkor az eredeti bér, a bérszínvonal-növekedés és a részesedési alap összegét kell az eredeti bér és a nyereség összegéhez viszonyítani:

$$F'_{vál.} = \frac{B + K\,(P+dB) - a}{B+P}$$

A számlálóban a bér, továbbá a részesedési koefficienssel szorzott, adóalapul szolgáló nyereség összegét találjuk, az adóval csökkentve, a nevezőben pedig a bér és a nyereség összegét. A költségek között szereplő tiszta jövedelmi elemek bevonásával a formula módosítható.

A SZOCIALISTA FEJLŐDÉSI SZAKASZ TARTALMA

A szocialista és a kommunista viszonyok legáltalánosabb lényegi vonásai közösek, mivel ezek egyazon társadalmi alakulat két szakaszát jelentik. Természetesen egyedül ezekből a vonásokból nem lehet megérteni a szocializmus lényegét. Ezeknek a legelvontabb összefüggéseknek a kimutatására akkor szorítkozott a tudomány, amikor a szocialista forradalom még nem győzött, és az eljövendő társadalomnak csak bizonyos körvonalai látszottak. A szocializmus félévszázados fejlődése igen gazdag tapasztalati anyagot adott az új társadalmi viszonyok konkrét elemzéséhez. Ezeknek lényegi vonásait összefoglalóan a következők jellemzik. A termelési eszközök szocialista tulajdonban vannak, ugyanakkor fennáll a tulajdon belső tagoltsága, sőt a különböző tulajdonosok elkülönültsége is. A társadalmi-termelési kapcsolatok részben közvetlen, részben közvetett formában nyilvánulnak meg. Az alapvető érdekek azonosak, míg a részérdekek elkülönülnek, szembekerülhetnek a társadalmi érdekkel és egymással. A termelés rendeltetése a szükségletek minél teljesebb kielégítése, de ezzel ellentétes vállalati

célokat is szolgálhat. A szocializmus elvileg új ösztönző erői és előnyei ma még bizonyos korlátok között érvényesülnek. A gazdaság fejlesztésére a szocialista termelési viszonyok jellegének megfelelő módon még hosszú ideig fel kell használni olyan mozgatóerőket is, amelyek a megelőző termelési módokban alakultak ki.

Objektív szükségszerűség, hogy a termelési eszközök és a többlettermék társadalmi elsajátítása, az alapvető gazdasági érdekegység, a szükségletre való termelés legyen a fejlődés meghatározója. De ez az objektív szükségszerűség csak a szocializmus előnyeinek és helyes mozgásformáinak kibontakoztatására irányuló céltudatos tevékenység révén valósul meg.

A munkásosztály forradalmi elméletének megteremtői kifejtették, hogy a kommunista társadalomnak két fejlődési szakasza van, amelyeket a kapitalizmus és a kommunizmus közötti átmenet előz meg. Ebben az összefüggésben kommunizmuson értették azt is, amit ma szocializmusnak és azt is, amit ma kifejlett kommunizmusnak nevezünk.

Az elmélet és a történelmi tapasztalat szerint a szocialista fejlődési szakaszt egyebek között a következők jellemzik:

— olyan kommunizmus, amely magán hordja a kapitalizmus anyajegyeit;

— közvetlenül követi az átmeneti időszakot, minőségileg különbözik attól, bár más értelemben szintén átmeneti szerepet tölt be;

— sajátos — a felső szakasztól eltérő — termelési háttérrel, társadalmi kapcsolatokkal és tudatossággal rendelkezik;

— szemben azzal, amire *Marx* és *Engels* számított, a szocializmus hosszú, több évtizedes fejlődés történelmi korszaka lesz.

A fejlődés különböző szakaszának megkülönböztetése nem lehet merev. Tükröznie kell azt a rugalmasságot, amellyel

ezek átmennek egymásba, a közöttük megtalálható fokozatokat, amelyek az egyes országokban eltérő formákat vesznek fel. A szakaszok objektív elhatárolása mégis szükséges a munkásosztály, az öntudatos dolgozók, a kommunisták előtt álló stratégiai harci célok pontos megfogalmazása végett.

A szocializmus teljes felépítése: a magyar nép előtt álló feladatok lényegi összefoglalása, nem pedig a történelmi fejlődés elméleti, tudományos tekintetben egyértelmű rendszerező elve. Nem azért, mert *Marx* és *Engels* sohasem használták, hanem azért, mert különböző országokban és időszakokban más a tartalma. Magyarországon például először a szocializmus korszakának kezdetét értették alatta. Mivel a kifejezés inkább kelti a befejezettség, mint a kezdet érzetét, tartalma egyre inkább eltolódott afelé, hogy az új társadalom első és második történelmi szakasza közötti „határvonalat" jelentse. Ez felel meg a szocialista fejlődés reális történelmi programjának.

Immár több mint öt esztendeje, az MSZMP jogos büszkeséggel állapította meg, hogy a magyar nép befejezte a szocializmus alapjainak lerakását. A harmadik ötéves terv teljesítése, a szocialista mezőgazdaság megszilárdulása, az új gazdasági mechanizmus kibontakozása, a társadalmi demokratizmus és a haladó kultúra fejlődése nyomán a Magyar Népköztársaság a szocializmus időszakába lép, lényegében szocialista rendszerrel rendelkezik és ilyen minőségében folytatja az új társadalom fejlesztését.

Ha a társadalom lényegében (alapjában), fő intézményeiben és fejlődési útjai tekintetében szocialista, akkor olyan minőségi állapotba jutott, amikor a hazai feltételek szempontjából már főleg a szocializmus belső mozgatóerői és ellentmondásai viszik előre fejlődését, nem pedig a kapitalizmussal, vagy a kisárutermeléssel fennálló ellentmondá-

sok. Ez az új minőség már több, mint az alapok lerakása, de nem tekinthető teljesen felépült szocializmusnak.

Nem tételezi fel a legfejlettebb tőkésországok utolérését, nem tételez fel termékbőséget és a munkához való kommunista viszonyt. Maga is a fokozatos gazdasági és társadalmi átalakulások sorát fogja jelenteni. Várhatóan hatékonyabbá váló gazdasági fejlődése, emelkedő életszínvonala és kibontakozó demokratizmusa növekvő népszerűségét biztosíthatja a világ dolgozóinak szemében is. Az agresszív monopoltőke számára természetesen sohasem lesz vonzó. Az említett időszakban a régebbről örökölt fejlődési problémák is magasabb szinten lépnek fel és megerősödik a társadalmi-gazdasági rendszer szocialista jellege.

Néhány politikai közírónál fel-felbukkan az a megállapítás, hogy az átmeneti időszaknak két szakasza van:

— a hatalom megragadásától a szocializmus alapjainak lerakásáig;

— az alapok lerakásától a szocializmus teljes felépítéséig.

„A szocializmus alapjainak lerakása" minden tekintetben helyesen általánosítja a magyar nép által megtett történelmi utat. Az a formula azonban, hogy nálunk addig lesz átmeneti korszak, amíg teljesen fel nem épül a szocializmus, elméletileg pontatlan. Eszerint vagy a szocializmus teljes felépítése következik be nagyon hamar, vagy az átmeneti időszak tart túlságosan hosszú ideig.

Az átmeneti időszak kétségtelenül tovább tart, mint a szocializmus alapjainak lerakása. Amikor azonban a társadalom már lényegében szocialista jellegű, akkor már nem átmeneti jellegű abban az értelemben, hogy már nem a kapitalizmustól az új rendszer felé vezető fejlődés közbeeső útját járja.

A kapitalista világgal szemben ez a rendszer osztályharcos erő, a forradalmi mozgalom tényezője. Belső problémáit azonban alapjában véve már nem az osztályharc ré-

gebbi eszközeivel oldja meg. A szocialista forradalom a kapitalizmus és az új társadalom közötti átmenet egész korszaka. Belső feladatainak elvégzésével megkezdődik a szocialista evolúció korszaka.

Hazánkban az átmeneti időszak első szakasza az alapok lerakásával fejeződött be, második periódusa a szocializmus alapjainak lerakásától, a lényegében szocialista társadalom megteremtéséig tart. Van rá történelmi példa, hogy e korszakváltás jelölésére „a szocializmus teljes győzelme" kifejezést alkalmazták, ami nem jelentette azt, hogy az új rendszer felépítését befejezettnek tekintették. A szocializmus teljes győzelmén azt értették, hogy az országban a kapitalizmus restaurációja — a belső feltételek szempontjából — lehetetlenné vált. A szocializmus végleges győzelme azt jelenti, hogy az új társadalmi rendszert az imperialista támadás sem képes megdönteni, a szocializmus vívmányai nemzetközi értelemben is végérvényesek. Az imperializmus elleni harc és a békés építőmunka külső feltételeinek biztosítása az egyes szocialista országok erőfeszítései mellett egységüket, a szocializmus összes erőinek összefogását is megköveteli.

IV

A gazdasági folyamatok tervszerűsége és az értékmeghatározás tartalma

A GAZDASÁGI TÖRVÉNYEK ÉRVÉNYESÜLÉSE ÉS A MUNKAELOSZTÁS TÁRSADALMI RENDSZERE

A szocializmusban is objektív kapcsolat van a tömegek társadalmi cselekvésének iránya és termelési viszonyaik lényegi tartalma között, de ennek a kapcsolatnak vannak bizonyos sajátosságai. A szocializmus specifikuma nem az, hogy megszünteti a lényeges gazdasági folyamatok objektív meghatározottságát, hanem az, hogy lehetségessé és szükségessé teszi a népgazdaság egészét érintő főbb objektív folyamatok társadalmi felismerését és tudatos, szervezett megvalósítását.

A tervszerűség a szocializmus gazdasági folyamatainak általános mozgásformája, a gazdasági törvények sajátos érvényesülési módja. Ez a mozgásforma a szocialista viszonyoknak azt az oldalát fejezi ki, hogy a termelőmunkával az alapvető népgazdasági arányok kialakítása során közvetlenül gazdálkodnak, a törvények pedig felismert szükségszerűségekként a társadalmi szintű tudatos cselekvés közvetítésével érvényesülnek. A termelési eszközök társadalmi tulajdona, a törvények tudatos megvalósításának szükségessége és a munkával való közvetlen gazdálkodás ugyanannak a termelési viszonynak mozzanatai. Mivel a tulajdonban vannak elkülönült mozzanatok, a munkának vannak közvetett társadalmi összefüggései és a törvények sem csak társadalmilag összehangolt módon érvényesülnek,

a szocialista tervszerűségre az adott történelmi fejlődési szakasz sajátos vonásai is jellemzők.

A társadalom antagonisztikus és atomisztikus struktúráiban a gazdasági törvények általában mint spontán erők, utólagosan juthatnak érvényre a maguk állandó megsértésén keresztül. A törvények ilyen jellegű működése a szocializmusban sem teljesen kizárt. A szocialista gazdaságban lehetséges és szükséges, hogy a központi irányítás olyan kapcsolati formákat teremtsen, amelyek kedvezőek a törvények megvalósulása szempontjából. Ezek az akarati formák enynyiben maguk is objektív jellegűek, bár tudatos elhatározás közbejöttével valósulnak meg. A termelési viszonyoknak azokat a megjelenési formáit, amelyek a termelőerők fejlődéséhez objektíve szükségesek, a szocialista állam hozza létre.

A társadalom rendelkezésére álló eleven és tárgyiasult munkát minden munkamegosztáson alapuló gazdasági rendszerben valamilyen módon el kell osztani az egyes termelési ágazatok között. Ez általános törvény.

Leegyszerűsítésen alapul és így tudományos tekintetben nem helyes az a tétel, hogy általában a társadalom rendelkezésére álló összmunka szerkezetét kell a társadalom szükségleteinek a szerkezetével összhangba hozni, mivel a meghatározott történelmi formákban fellépő szükségletek maguk is függenek a munkaelosztás arányaitól. A munkaelosztás arányosságának törvénye nem közvetlenül, hanem bizonyos specifikus gazdasági formákban érvényesül az egyes termelési módokban. A sajátos gazdasági kapcsolati formák és törvények sohasem egyszerűen az általános törvény megjelenési formái.

A munka arányos elosztása minden egyes termelési módban sajátos formában megy végbe. Az ágazati arányok, a termékszerkezet, a termelési eszközök és a munkaerő felhasználása az egyes történelmileg átmeneti termelési vi-

szonyokban rejlő gazdasági mozgatóerők eredményeként alakulnak. Minden egyes termelési módnak megvannak a maga sajátos gazdálkodási kritériumai, formái és eszközei. A gazdasági növekedés egyensúlya és ennek az egyensúlynak az adott termelési viszonyok szempontjából legkedvezőbb formája a társadalom specifikus gazdasági törvényeinek hatására alakul ki.

Hibás körbe visz, ha az arányosságot, az optimális egyensúlyt az újratermelés szempontjából racionálisan kielégíthető vagy effektív szükségletekkel, ez utóbbiakat pedig a termelés optimális arányaival határozzák meg. Az optimalizálás általános értelme: azonos ráfordítással minél nagyobb eredményt elérni. A szocialista tervezés a felhalmozás és a fogyasztás optimális összeegyeztetésére törekszik a nemzeti jövedelem lehető leggyorsabb növekedése mellett. Tehát nem valamilyen általános formula szerint racionalizált szükségletektől függ az arányosság, hanem a sajátos optimalizálási cél határozza meg mind a társadalmilag elismert szükségletek nagyságát és szerkezetét, mind a termelés fő arányait, mind pedig a termelés és a szükségletek összehangolását.

A termelés és a szükségletek összhangja mind a fogyasztási cikkek, mind a termelési eszközök vonatkozásában elengedhetetlen.

Az életszínvonal emelése nemcsak a lélekszámra számított reáljövedelemtől, hanem a termelés és a fizetőképes szükségletek összhangjától is függ. Hiába kap a lakosság több pénzjövedelmet, ha azt nem tudja a szükségleteit kielégítő áruk vásárlására fordítani.

Ha a beruházások tervezési és építési kapacitással, gépekkel való megalapozása hiányos, a folyó termelés ellátása akadozik, a készárukészletek nőnek, akkor csökken a termelésben lekötött eszközök hatékonysága, és végső soron lassul az országon belüli felhasználható nemzeti jövedelem

növekedése. Ma a termelés egyre jobban összefonódik a nemzetközi munkamegosztással. A szükségletek és a termelés arányossága egyre kevésbé valósítható meg kizárólag nemzeti keretek között. A tervszerű fejlődésben egyre nagyobb szerepet játszik a világpiac, a szocialista országok két- és többoldalú együttműködése is.

A TERVSZERŰSÉG LÉNYEGE ÉS AZ ÁLLAM GAZDASÁGI SZEREPE

A tervszerűség lényegét nem meríti ki az arányosságra és a törvények tudatos érvényesítésére történő hivatkozás. A tervszerűség az a különleges társadalmi szabályozó rendszer, amellyel a szocialista gazdaság megteremti a fő termelési arányok és a társadalmi szükségletek közötti összhangot, a fontosabb termelési ágak és az újratermelés fő oldalainak egyensúlyát, megvalósítja az anyagi erőforrások összehangolását, érvényesíti a gazdasági növekedés legkedvezőbb arányait és formáit. A tervszerűség lényegét tekintve termelési viszony, a népgazdaság központi szervei, a vállalatok és az egyes dolgozók közötti kapcsolatok rendszere, melyet az jellemez, hogy

— az újratermelés alapkérdéseit (a népgazdaság fő arányait, struktúrát változtató fejlesztési programjait, a külkereskedelem alakulását, az életszínvonal-politikát stb.) szükségszerűen a központi irányító szervek döntik el;

— a központi szervek kezében olyan — utasításokon alapuló — gazdasági eszközök rendszere van, amelyekkel az alapvető tervdöntések megvalósítása érdekében irányítani tudják a vállalatok gazdasági cselekvéseit;

— a vállalati tevékenység alakulása befolyásolja a népgazdaság fejlődésére vonatkozó központi elhatározásokat. A vállalatok gazdasági eszközökkel és döntési jogokkal ren-

delkeznek, és önállóan gazdálkodnak a rendelkezésükre adott termelési eszközökkel;

— bizonyos részfolyamatokat nem központosított döntések, hanem a vállalatok egymás közötti viszonyainak mozgása határoz meg. Ebben a körben a tervszerű irányítás kereteiben a gazdasági folyamatok önkorrekciója megy végbe.

A tervszerű szocialista viszonyok népgazdasági szférája az újratermelés csomópontjaira és növekedésének kulcsproblémáira irányuló állami döntések területe. Ettől különbözik az államilag befolyásolt vállalati döntések szférája. A szocialista népgazdaság tervszerű fejlődési körülményeiből és belső törvényszerűségeiből következő központi döntések az újratermelés egyensúlyát és legkedvezőbb növekedési arányait, az ennek megfelelő ösztönzők kialakítását, az árak stabilizálását, a nemzetközi gazdasági kötelezettségek teljesítését, a helyes elosztási rendszerbe tartozó szociális igények kielégítését, a honvédelem fejlesztését és egyéb társadalmi érdekeket szolgálnak.

Mindez azt jelenti, hogy a gazdasági folyamatok objektíve lehetséges és szükségszerű tervszerűsége nemcsak a szocializmus gazdasági törvényeinek általános működési módja, hanem maga is sajátos termelési viszony. A tervszerű fejlődés objektív törvényszerűsége mindenekelőtt a termelési eszközök szocialista tulajdonából következik.

A tervszerű viszonyok immanens szereplői a népgazdaság irányítását végző központi intézmények. Ezek a gazdálkodás olyan területeit tartják kézben, amelyeken a társadalom mint a cselekvés egységes szubjektuma lép fel. A jelenlegi szakaszban a központi termelésirányító intézmények az államaparátus részei. Az állam gazdasági szervező funkciójában a szocialista termelési viszonyok tervszerű jellege fejeződik ki. Az állam fennmaradása a társadalmi fejlődés szocialista szakaszán nemcsak a külső és belső osztályviszonyokból következik, hanem gazdasági szükségszerűség

is. Ebben a szakaszban a társadalmi folyamatok összehangolásához, ellenőrzéséhez és szabályozásához, a munka és a fogyasztás mértékének összeegyeztetéséhez központi irányító apparátusra van szükség, amely a népgazdaság érdekében álló cselekvéseket jogi, adminisztratív úton is kikényszeríthet.

A szocialista állam gazdaságpolitikája tartalmazza azokat az állami elgondolásokat, amelyek meghatározzák az újratermelés fejlesztésének konkrét céljait és eszközeit, szerkezetét és fő arányait. A gazdaságpolitika a termelőerők és termelési viszonyok fejlesztésének stratégiája és taktikája. A gazdaságpolitika tehát az általános politika része és a munkásosztály fő stratégiai feladatának van alárendelve, ugyanakkor egyes szocialista országok legkedvezőbb, konkrét fejlődési útjainak feltárása és megvalósítása végett objektív szükségszerűségeket és törvényeket juttat érvényre. Minél jobban megfelel a gazdasági fejlődés szükségleteinek, annál jobban szolgálja az általános, politikai célok megvalósulását. Lehetnek olyan időszakok is, amikor a szocialista rendszer létérdekeinek védelme háttérbe szorítja a szűkebb gazdaságpolitikai megfontolásokat. Az állami gazdaságpolitikán belül meg kell különböztetni annak fő elveit és az elfogadott fő gazdaságpolitikai döntéseket, amelyek az általános gazdaságfejlesztési irányelvek megvalósítását szolgálják. Az állami gazdaságpolitikától természetesen meg kell különböztetni a vállalati „üzletpolitikát", „termeléspolitikát" is.

Az állam gazdasági szerepe és gazdaságpolitikai döntéseinek jelentősége a termelési eszközök társadalmi tulajdonán alapuló centralizmust fejezi ki. Ez a centralizmus helyesen értelmezve a régebben létezőknél magasabb típusú demokratizmust is jelent. A demokratikus centralizmus a szocialista gazdaság lényegét kifejező és működési formáit meghatározó szervezeti alapelv. A centralizmus felszámolása a tu-

lajdon elaprózódásához, a demokratikus működési formák felszámolása pedig a szocialista viszonyok hatékonyságának csökkenéséhez vezetne. A szocialista gazdaságban, ahol a tulajdon nem osztja meg a termelőket, a helyi önállóság is minőségileg új jelenség. Ez nem valami „kapitalista maradvány", hanem a társadalom megváltozott gazdasági szerkezetének szerves része.

A terv megvalósítását szolgáló eszközöket, a központi irányítás különböző formáit a szocialista országok eltérő kombinációban alkalmazhatják. Az irányítás eszközei történelmileg is különbözhetnek. Bizonyos körülmények között a terv megvalósításának eszközei lehetnek az egyes termékek termelési arányait meghatározó utasítások. A vállalatok alapítását, a profilok kereteit, a termelési, az értékesítési és a beruházási tevékenység pénzügyi feltételeit, a jövedelmek elosztását meghatározó utasítások szükségszerű velejárói a tervszerű fejlődésnek.

A bővített újratermelés tervszerű szabályozásához nélkülözhetetlenek a gazdasági irányító eszközök (állami szabályozók), amelyeknek rendszerét szintén központi utasítások alakítják ki. Fő funkciójuk, hogy a gazdasági élet egyes szereplői számára közvetlenül szükségszerűvé tegyék azt, ami a termelőerők és a termelési viszonyok fejlettsége által meghatározott körülmények között a társadalom érdeke.

A TERVGAZDÁLKODÁS MECHANIZMUSA

Az áruforgalom, a kereskedelem, a vállalati és személyi anyagi érdekeltség, a pénzügyi, a hitel- és az árrendszer a szocialista újratermelés közgazdasági szabályozásának a népgazdaság tervezésén alapuló rendszerét alkotják. A tervezés, a közvetlen utasítások, a gazdasági irányító (szabályozó) eszközök rendszere, a piac, a szocialista tervgazdálkodás

összefüggő mechanizmusának részei. Ebben a rendszerben minden változás kihat az egészre, de a változatlanság is eltolódásokat eredményez, mert a termelés anyagi feltételei állandó mozgásban vannak. Szükségszerű, hogy a gazdasági befolyásolás összes eszköze az újratermelés színvonalának és feltételeinek megfelelő egységes rendszerként szolgálja a népgazdaság arányos fejlődését, a munkaráfordítások és a lekötött eszközök leghatékonyabb felhasználását.

A gazdaságirányítási eszközök (szabályozók) összessége és a gazdasági mechanizmus nem azonos fogalmak. A gazdasági mechanizmus olyan önmozgást is végezhet, amelyet közvetlenül nem az állam központi szervei határoznak meg, ahol tehát a gazdasági kapcsolati formák nem az állami irányítás, hanem az önvezérlés eszközei. Ettől különbözik — mert nem a vállalatok közvetlen kapcsolatain alapul — a tervezés folyamatában mindig végbemenő közvetett önvezérlés, amelynek lényege az, hogy a tervek teljesítésének tapasztalatai alapján a központi szervek korrigálják az eredeti előirányzatokat (tervmódosítás) és az új tervek elkészítésében is figyelembe veszik a régi előirányzatok teljesítését. Végül, a szocialista gazdaságban tapasztalható önvezérlés harmadik formája az, hogy a gazdasági szabályozók mozgását, a vállalatok reakcióit figyelembe véve a központi szervek módosítják a tervszámokat és magukat a gazdasági szabályozókat.

A szocialista tervgazdaság mechanizmusának vannak olyan vonásai, amelyek e gazdaság termelési viszonyainak lényegéből következnek. Ennek a mechanizmusnak vannak változó vonásai is, és egészében is minőségi átalakuláson mehet keresztül a termelőerők és a gazdaságpolitika fejlődésének megfelelően. A szocialista tervszerű irányítás és a tőkés gazdálkodás eltérő vonásait nem lehet a központi állami irányítás és a spontán szabályozás merev szembeállítására leszűkíteni. Bizonyos folyamatokat az állammonopolis-

ta kapitalizmusban is központilag szabályoznak, és a szocialista államnak sem kell mindent központilag szabályozni. Az alapvető érdekazonosságnak megfelelően bizonyos alapvető vonatkozásokban egységesen cselekvő és központilag irányított termelők gazdálkodása mégis minőségileg különbözik a tőkés gazdaságtól. Ez a minőségi különbség a gazdasági törvények eltérő természetéből és működési módjából következik.

A gazdasági törvényekkel a tervezési gyakorlat nem úgy számol, mint elméleti „szempontok" és tételek halmazával, amelyekre a konkrét feladatok mellett figyelemmel kell lenni. A törvények figyelembevételét maguknak a konkrét gazdaságpolitikai kérdéseknek a helyes eldöntése jelenti.

Eddigi tervgazdálkodási rendszerünk nemcsak a fő döntéseket összpontosította, hanem igen sok részletkérdést is központilag döntött el. Ez már nem a tervgazdaság általános lényegéből következett, hanem az eddigi mechanizmus sajátossága volt. Egy másik sajátossága az volt, hogy a központ döntéseit felső szervek által jóváhagyott kötelező mutatószámok révén juttatta el a vállalatokhoz. A vállalati tevékenység visszahatása a tervre így sokszor torzított formában érvényesült. Megvolt a legtöbb piaci forma, de nem teremthettek rugalmas kapcsolatot a termelés és a fogyasztás között, mivel a tervutasítások elég merevén meghatározták őket, és így egyszerű tervezési eszközökké váltak.

Mindez különösen ennek a rendszernek a régebbi formájára vonatkozik, hiszen 1957 óta tervgazdálkodásunk egy sor lényeges változáson ment keresztül és a tervlebontás tervjóváhagyássá szelídült. A kötelező tervmutatók — szűkebb körben — fennmaradtak. Bizonyos körülmények között ez a mechanizmus szükségszerű volt mind politikai, mind gazdaságtörténeti szempontból. Ebben az időszakban a szocialista társadalom alapjainak a lerakása, a szocialista gazdaságra jellemző tulajdonviszonyok megteremtése volt

napirenden, éles politikai harcok folytak, nem rendelkeztünk elegendő képzett káderrel, viszont rendelkeztünk néhány ma már kimerülőben levő gazdasági erőforrással. Ez egy alapjában véve szükségszerű rendszer volt, ami nem azt jelenti, hogy már az akkori objektív feltételek szempontjából is ne lett volna egy sor hibás vonása. Ilyenek voltak a voluntarista tervezési módszerek és az ezeknek megfelelő tervelőirányzatok.

Természetesen a tervutasításos rendszerben is meg kell különböztetni magát a tervet azoktól a tervmutatóktól, amelyek eljutottak az egyes vállalatokhoz. A tervutasítás mint a terv realizálásának egyfajta eszköze feltétlenül megkülönböztetendő magától a tervtől, az abban rejlő döntésektől. A régebbi rendszerben, mint ismeretes, sokszor maga a terv sem tükrözte helyesen a gazdasági folyamatokat és feltételeket, mert az a lépcsőzetes összeállítási módszer, ami erre a rendszerre jellemző volt, ezt akadályozta. A vállalatok abban voltak érdekeltek, hogy a legkülönbözőbb irányban torzítsák el a valóságos szükségleteiket. A beruházásokat ingyen kapták a költségvetéstől, nem kellett azokat visszatéríteniük és sokáig nem kellett kamatot fizetni értük. Ezért természetesen a vállalatok abban voltak érdekeltek, hogy minél több beruházást igyekezzenek maguknak kiharcolni. Abban is érdekeltek voltak, hogy lehetőleg minél könnyebben teljesíthető termelési és értékesítési terveket kapjanak. A tervtárgyalásokban megnyilvánuló sokféle szubjektivizmus oda vezetett, hogy azok a tervek, amelyeket végül is a központi szervek összeállítottak sokszor nem tükrözték a valóságos szükségleteket. Így adódhatott elő az, hogy a terveket teljesítették, bizonyos áruk ugyanakkor raktáron maradtak. Fontos szükségleteket viszont nem elégítettek ki. Nyilvánvaló tehát, hogy maguk a tervek tartalmaztak már ilyen eltéréseket a valóságos szükséglettektől.

A másik hiba, amit a közgazdasági irodalom szintén elég-

gé bőségesen tárgyalt, az volt, hogy a tervmutatók sokszor nem tükrözték magát a tervet sem, tehát torzulás következett be ott is, ahol a terv helyes folyamatokat tartalmazott. Ezek a mutatók, amikor a tervhivatal, a kormány jóváhagyta őket, az egyes minisztériumok — a minisztériumok pedig a maguk iparigazgatóságai, trösztjei, vagy pedig közvetlenül a vállalatok — számára, nemegyszer elvesztették összefüggésüket a népgazdasági terv egészével, fő céljaival. De a vállalatoknak a tervmutató volt a lényeges. A vezetők abban voltak érdekeltek, hogy az illető mutatókat teljesítsék, és ilyen módon ahelyett, hogy egy komplex gazdaságossági szemlélet alakulhatott volna ki, az egyes tervmutatók és a tervhatáridők fetisizálódtak. A határidőknek ez a hatalma is ellentétes a gazdasági folyamat természetével. Az újratermelés lényege a folytonosság és ez nem függ naptári szakaszoktól, naptári dátumoktól. Mindaz, ami megbontja a gazdasági élet folytonosságát, és olyan elemet visz bele, amely annak a lényegétől idegen, akadályozza a termelés ritmikusságának, gazdaságosságának fokozását.

A tervszerű szabályozó rendszer nálunk érvényben volt formája kezdte kimeríteni a benne rejlő lehetőségeket és ellentmondásba jutott a gazdasági fejlődés szükségleteivel, a termelőerők fejlődésével, a szocialista rendszer alapérdekeivel. Ez nem jelenti azt, hogy nem tudtunk volna ilyen módon még néhány évig gazdálkodni. Azt sem jelenti, hogy az új rendszer egy csapásra megszünteti ezeket a régtől felhalmozódó problémákat. Annál kevésbé szüntetheti meg ezeket azonnal, mert gazdasági problémáink jelentős része nem egyszerűen a gazdasági mechanizmusból fakad, hanem fejlettségünk elért színvonalából, abból, hogy a lélekszámra jutó nemzeti jövedelem, az általános ipari fejlettség, az általános gazdasági fejlettség tekintetében a fejlett tőkésországokhoz képest — több közepesen fejlett tőkésországhoz képest is — még viszonylag jelentős elmaradást kell behoznunk.

A tervgazdaság régi rendszerének fogyatékosságai és leküzdésük útjai csak akkor fogalmazódtak meg pontosan, amikor az MSZMP által életre hívott szakértő csoportok azokat kritikai elemzés tárgyává tették, és a szocialista építőmunka gyakorlati szükségleteit, a gazdasági és műszaki vezetők tapasztalatait általánosító politikai döntések születtek a mechanizmus reformjáról.

Ez a folyamat kifejezést nyert a közgazdasági irodalomban is, bár a végül megvalósításra került koncepciót a maga egészében egyik szerző sem fejtette ki.

Más közgazdászokkal együtt e sorok írója is arra a következtetésre jutott, hogy a gazdasági mechanizmust át kell alakítani. Ezt „A marxista közgazdaságtudomány fejlesztéséért" című cikk úgy fejezi ki, hogy ha a közgazdászok a népgazdaság megérett problémáinak tanulmányozása és megoldásuk segítése közben „gazdaságirányítási rendszerünk bizonyos fogyatékosságaiba ütköznek, ettől sem szabad megijedniük". A hibákat bírálva „... nem a szocialista gazdasági berendezkedés alapvető elveit és intézményeit teszik kérdésessé, hanem azt a módot, ahogyan ezek az ország adott tervgazdálkodási rendjében megnyilvánulnak... A realitás talaján maradva kell hozzányúlni a fenti értelemben vett mai »mechanizmus« egészéhez is. A közgazdászok joga is, kötelessége is, hogy annak fejlesztésén munkálkodjanak."[1]

A marxista oktatók 1964 elején tartott tanácskozásán elhangzott felszólalás azt fejtegette, hogy „a munkamegosztás mechanizmusának kérdése... a szocialista termelési viszonyok továbbfejlesztésének kérdése"[2]. Kiemelte, hogy nem lehet egyidejűleg elméletileg elismerni a szocialista termelési viszonyok továbbfejlesztésének szükségességét és ugyan-

[1] Társadalmi Szemle, 1964. 2. sz.
[2] Művelődésügyi Minisztérium Tájékoztató, 1964. 4. sz.

akkor elvetni a mechanizmus továbbfejlesztésére irányuló konkrét törekvéseket.

Ennek a gondolatmenetnek a másik oldala az volt, hogy a szocialista gazdasági rendszernek vannak bizonyos általános és nélkülözhetetlen ismérvei (például olyanok, mint az alapvető gazdaságfejlesztési kérdések központi eldöntése). Az egyes szocialista országok természetesen eltérő kombinációban és hatókörrel alkalmazhatják a mechanizmus elemeit. A centralizált és a piaci modell szembeállításánál „egy alapvetőbb megkülönböztetést kell tenni, mégpedig központosított és nem központosított gazdaságirányítás között és kimondani, hogy a szocializmus csak a gazdaság központi irányításán alapuló rendszert ismer el magáénak". Ha a piaci modell, amelyben a gazdasági szabályozás különböző elemei az eddigitől eltérően kombinálódnak „megfelel a szocialista gazdaságnak, akkor ez szintén a központosított gazdaságirányítás egyik formája"[3].

Az említett gondolatok megjelenése óta több év telt el. Azóta több közgazdász bírálta azt, hogy a gazdasági mechanizmus reformját a centrális és a piaci modell szembeállításával jellemezzék, és adott hangot annak a véleménynek, hogy a különböző szocialista országokban vagy különböző fejlődési szakaszokban érvényesülő gazdasági mechanizmusoknak vannak bizonyos közös vonásaik.

A tervszerűségnek és az árutermelésnek is vannak bizonyos közös tartalmi összefüggései, amelyeket a szocialista elmélet már az új társadalom kialakulását megelőzően ismert.

[3] Ugyanott.

Marx és *Engels* az értékmeghatározás tartalmát általános érvényű gazdasági jelenségnek tekintették. *Engels* már egyik korai művében aláhúzta, hogy a magántulajdon megszűnése után a mai értelemben vett cseréről szó sem lehet. „Az értékfogalom gyakorlati alkalmazása ez esetben mindinkább a termelésre vonatkozó döntésre fog korlátozódni, s ez az értékfogalom tulajdonképpeni szférája."[4]

Engels itt egyebek között azt a célt tűzte maga elé, hogy kiderítse mi az, ami egyáltalán „megmarad" az árutermelés kategóriáiból az árutermelés után, mi ezekben a kategóriákban az általános tartalom. „A konkurrenciaviszony igazsága a fogyasztóerő viszonya a termelőerőhöz. Egy emberiséghez méltó állapotban nem lesz más konkurrencia, mint ez. A közösségnek számot kell majd vetnie, mit tud a rendelkezésre álló eszközökkel termelni, és ennek a termelőerőnek a fogyasztók tömegeihez való viszonya szerint megállapítani, mennyire kell a termelést fokoznia vagy csökkentenie . . ."[5]

Igaz ugyan, hogy *Engels* szóban forgó korai műve még nem tükrözhette azt a forradalmi átalakulást, amely *Marx* működése nyomán később a politikai gazdaságtanban végbement. Ezért írta később *Marx* és *Engels* e műről, hogy már csak történelmi értéke van, gyakorlati propaganda céljára nem alkalmas.

A szóban forgó mű — „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata" — tehát nem tekinthető a kifejlett marxizmus dokumentumának. S mégis, e vázlatban *Engels* egy fejjel a klasszikus polgári közgazdászok fölé emelkedik, amikor a polgári gazdasági berendezkedés alapvető jelenségeit mint a

[4] *Marx—Engels* Művei. 1. köt. Kossuth Könyvkiadó 1957. 505. old.

[5] Ugyanott, 513. old.

magántulajdon uralmának szükségszerű következményét mutatja be. És hogy *Engels*nek a fenti kérdésben itt kifejtett nézete mennyiben maradt időtálló, legjobban *Marx Engels*hez 1868. január 8-án írt levele fejezi ki: „Valójában *egyetlen* társadalmi *forma sem* akadályozhatja meg, hogy ilyen vagy olyan módon ne a társadalom rendelkezésére álló munkaidő szabályozza a termelést. De ameddig ez a szabályozás nem a társadalomnak a munkaideje felett gyakorolt közvetlen, tudatos ellenőrzése útján megy végbe — ami csak köztulajdon esetén lehetséges —, hanem az áruk árainak mozgása útján, addig továbbra is érvényes az, amit már a »Deutsch-Französische Jahrbücher«-ben igen találóan megmondtál."[6]

Magántulajdonon alapuló árutermelésben a „fogyasztóerő viszonya a termelőerőhöz" csak a konkurrenciában, a társadalmi termelési költségek viszonya a hasznossághoz, a társadalmi szükségletekhez csak az érték formájában jelenhet meg — ez az, amit *Engels* „találóan megmondott". És megmondta azt is, hogy ez a tartalom *minden*, ami a magántulajdon megszűnése után az értékből megmarad.

Később az „Anti-Dühring"-ben *Engels* hangsúlyozta, hogy a társadalomnak a szocializmusban is tudnia kell, mennyi munkát igényel az egyes termékek előállítása. A tervet végeredményben az egyes termékek haszonhatásai fogják meghatározni, amelyeket egymással és az előállításukhoz szükséges munkaidővel vetnek majd egybe, de ezt egyszerűen a híres-nevezetes „érték" nélkül teszik.

Mindez megfelel annak, ahogyan *Marx* „A tőké"-ben kifejti az értékmeghatározások különböző termelési módokban meglevő általános tartalmát, hogy ti.

— minden termelőmunka végeredményben több vagy kevesebb általános emberi erőkifejtést képvisel;

[6] *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. 436—437. old.

— a munkaerő-felhasználás munkaidővel mért mennyiségének minden állapotban érdekelnie kellett az embert, „bár nem egyformán a különböző fejlődési fokokon";

— a megosztott munka társadalmi jelleget ölt.

Marx hangsúlyozza, hogy a munkatermék misztikus jellege az árutermelésben nem ezekből a mozzanatokból, nem az „értékmeghatározások tartalmából" ered, hanem magából az áruformából.

Az értékmeghatározások tartalma megvan még a polgári közgazdászok által kedvelt „robinsoni gazdaságban" is, ahol valamennyi tevékenységi ágban egy és ugyanazon munkaerő jelenik meg, és az összetevékenységet pontosan be kell osztani a termelési ágak között, figyelembe kell venni az egyes használati tárgyak termeléséhez szükséges munkaidőt.

Valamennyi viszony Robinsonunk és a maga teremtette gazdasága között egyszerű és átlátszó, ennek ellenére „az *érték* valamennyi lényeges meghatározása bennük rejlik".

Ezen meghatározások általános tartalma nem kevésbé megtalálható „a sötét európai középkorban", a patriarchális parasztcsalád termelésében is. De megtalálható a kommunista termelésben is. Itt a munkaidő tervszerű elosztása szabályozza a munkafunkciók és a szükségletek viszonyát; „... a tőkés termelési mód megszüntetése után, de a társadalmi termelést megtartva, az értékmeghatározás uralkodó marad abban az értelemben, hogy a munkaidő szabályozása és a társadalmi munka elosztása a különböző termelési csoportok között, végül a mindezt átfogó könyvelés lényegesebb lesz, mint valaha."[7]

Mit jelentenek ezek az idézett kijelentések? Azt, hogy az értékviszony megmarad a szocializmusban is? Nyilvánvalóan nem. Itt az értéknek azokról a mozzanatairól van szó, amelyek csírájukban lényegében már Robinsonunknál is

[7] *Marx:* A tőke. III. köt. 815. old.

megtalálhatók. Ezek tehát csak az árutermelésben az „érték meghatározásai", általában viszont a termelőmunka legáltalánosabb mozzanataihoz tartoznak.

E mozzanatok között fontos szerepe van a hasznos eredmény és a munkaráfordítások viszonyának, a társadalmi munka számbavételének, termelési ágak közötti elosztásának.

Érthető, hogy az „értékmeghatározások tartalma" mindenütt megtalálható, ahol emberi munka van, ha egyszer az érték tartalma a munka. (*Marx* számára a kérdés nem ez volt, hanem az, *miért* veszi fel ez a tartalom azt a formát.)

Hasonló értelemben írta *Marx*, hogy az értékfogalom bebizonyításának szükségességéről szóló fecsegés a legteljesebb tudatlanságon alapul. Minden gyermek tudja, hogy munka nélkül a társadalom elpusztulna, s tudja azt is, hogy a társadalmilag megosztott munkát a különböző szükségleteknek megfelelően mennyiségileg meghatározott arányokban el kell osztani a termelés ágai között; „... az a forma, amelyben a munkának ez a bizonyos arányokban történő elosztása érvényesül, egy olyan társadalmi állapotban, melyben a társadalmi munka összefüggése az egyéni munkatermékek *magáncseréjeként* jut kifejezésre, nem más, mint ezeknek a termékeknek a *csereértéke*"[8].

Az értékfogalomról mondottakat nem szabad úgy értelmezni, hogy az érték nem, ezzel szemben a csereérték történelmi kategória. *Marx* éppen az érték történelmi mivoltát bizonyította fő művében. Eközben természetesnek, magától értetődőnek tartotta, amit „minden gyermek tud", hogy az értéknek vannak bizonyos általános mozzanatai, amelyek nem az árutermelés sajátosságai.

Marx és *Engels* leszögezte, hogy az egyetlen érték, amelylyel a politikai gazdaságtan foglalkozik, az áru értéke. Az

[8] *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. 437. old.

árutermelés történelmileg átmeneti jellegének bebizonyítása is *Marx* nevéhez fűződik. E két tételből következik egy harmadik: ahol nincs árutermelés, ott nincs helye az értéknek. Ahol nem árutermelő viszonyokra gondoltak, rendszerint az értékfogalom, az „értékmeghatározás tartalma" kifejezéseket alkalmazták.

Eléggé erőltetett dolog mármost ebből valamiféle következtetést levonni a szocializmusbeli árutermelésre vonatkozólag. De nemcsak erőltetett, hanem egyenesen helytelen arra hivatkozni, hogy mivel *Marx* szerint az értékfogalom, az értékmeghatározás stb. fennmarad a szocializmusban is, fennmarad az áru, az árutermelés is. Az ilyen értelemben használt értékfogalom nem az áruértékre vonatkozik, tehát nem lehet bizonyíték. Vagy ha ez bizonyíték, akkor túlságosan is sokat bizonyít: az ilyen értékfogalom mindig megvolt, mindig meg is lesz, ily módon ahhoz az állításhoz jutunk, hogy amíg csak lesz emberi társadalom, lesz árutermelés és fennmarad az áru.

Marx szellemében jár el a szerzők többsége, amikor az érték kifejezést csak történelmileg átmeneti értelemben használja. *Marx* nem az általános mozzanatokra vetette a súlyt, hanem a történelmileg meghatározott típusú termelési viszonyokra, s arra, hogyan jelennek meg konkrétan e viszonyok között az általános mozzanatok. Az értékfogalom kifejezést is e viszonyokkal való összehasonlítás érdekében használta. Célja az adott termelési mód mozgástörvényének felkutatása volt. Számára az áruviszonyok specifikus vonásai voltak a lényegesek és nem a bennük magától értetődően meglevő általános tartalom. Ezt az általános mozzanatot, tartalmat is az érték nézőpontjából vizsgálta, s elnevezéseiben is ez tükröződik.

Van azonban egy tényező, ami számunkra, különös jelentőséget ad *Marx* általánosító megjegyzéseinek. Ez pedig az, hogy a kommunista társadalom mindkét szakaszán a

társadalmi összmunka felhasználásával kapcsolatos objektív összefüggések minden eddiginél nagyobb jelentőségre tesznek szert. *Marx* értékelméletében ebből a szempontból benne rejlik sok olyan tétel, amelynek elvi jelentősége van a kommunizmusban is, még fokozottabb mértékben, mint a magántulajdonon alapuló árutermelésben. Az értékelméletnek olyan tételei ezek, amelyek túlmutatnak a specifikus áruviszonyokon. Az értékelmélet jó kiindulópont a társadalmi munka ésszerű felhasználásának elméletéhez, habár nem azonos az utóbbival.

Marx sohasem tűzte ki célul, hogy a szocializmus számára elméleteket állítson fel. Mégis jelentős számunkra mindaz, amit az „értékmeghatározás tartalmáról" írt, mert e fogalommal jelölt objektív összefüggések megvannak a szocializmusban is, és nagy fontosságra tesznek szert.

Marx nemcsak a munkaidő tervszerű elosztásának, hanem megtakarításának objektív szükségességét is hangsúlyozta.

Rámutatott arra, hogy minél kevesebb idő kell a szocialista társadalomnak az egyes termékek előállítására, annál több időt nyer más termelésre, anyagira vagy szellemire. A társadalomnak ugyanúgy célszerűen kell beosztania idejét, hogy szükségleteinek megfelelő termelést érjen el, mint az egyénnek, hogy megfeleljen a tevékenysége iránt támasztott különféle követelményeknek.

E gondolatok jegyében született 1857-ben az a prognózis, hogy az idővel való takarékosságnak és a munkaidő tervszerű elosztásának a törvényei a közösségi termelés elsőrendű törvényei lesznek. Ez a prognózis teljesen beigazolódott.

A munkaidő meghatározott arányokban való elosztásának és a termelékenység növekedésének törvénye nem egyszerűen „tovább létezik" a közösségi termelésben, hanem minőségileg új jelleget kap. Az arányosságot a munkaidőnek a termelési ágak közötti *tervszerű* elosztása biztosítja. A

termelékenység növelése is a köztulajdon által egyesített termelők érdeke.

Mindehhez még hozzá kell tenni, hogy a tudományos szocializmus megalapítói nem egyszerűen csak a munkaidő, hanem az átlagmunkaidő jelentőségét hangsúlyozták a közösségi termelés számára.

Az értéktörvény funkciói és a szocialista tervszerűség funkciói között, mint ismeretes, történelmi folytonosság van. Ezt a kapcsolatot, dialektikus átmenetet a régi és az új között tükrözi az „értékfogalom" fennmaradásáról szóló tétel, ami az újratermelés racionális egyensúlyának követelményeit fejezi ki.

Marx azt tartotta, hogy a munkaidő, amely valamilyen formában mindig szabályozza a termelést, és amely az árutermelésben csak mint az érték belső mértéke jut rejtett szerephez, a közösségi termelésben az eleven és a tárgyiasult munka közvetlen megtakarításának és tervszerű elosztásának mértéke lesz.

Az értékmeghatározás általános mozzanatai a szocializmusban azért tesznek szert az eddiginél nagyobb jelentőségre, mert a termelés társadalmasítása itt magasabb fokot ér el. Ez pedig megköveteli a munkaidő tudatos mérését, elosztását s a mindezt átfogó számvitelt.

Másfelől a termelési eszközök össznépi tulajdona alapján lehetségessé és szükségessé vált tervszerű fejlődés követeli meg a társadalmi munka irányított elosztását és felhasználását. Az értékmeghatározás tartalma a termelés társadalmasítása és a szocialista termelési viszonyok alapján marad fenn.

A termékekben megtestesült munkaidő szocializmusbeli funkcióit tehát a tudományos kommunizmus elmélete előre látta. Ez az elmélet megkülönböztette azokat a mozzanatokat, amelyek közösek a kommunista társadalom mindkét szakaszán, azoktól a mozzanatoktól, amelyek csak a szocia-

lista szakasz sajátosságait jelzik. A munkaidő társadalmi funkcióinak tekintetében a közös vonások közé azok tartoznak, amelyek a munka mérésével és termelési ágak közötti elosztásával kapcsolatosak. A szocialista építés tapasztalata igazolta a munkaidő szerepéről és jelentőségéről szóló idézett kijelentéseket. De ez a tapasztalat megmutatott olyan összefüggéseket is, amelyek ezekben a rövid megjegyzésekben nem nyertek részletes megvilágítást.

A TÁRSADALMI MUNKA ELOSZTÁSÁNAK MINŐSÉGI OLDALA

A termelési eszközök szocialista tulajdona megköveteli mindenekelőtt azt, hogy a társadalom a rendelkezésre álló munkával objektíve mint egyetlen társadalmi munkaerő kifejtésével számoljon. A társadalmi összmunka eme különböző láncszemei itt eleve egyetlen társadalmi munkaerő funkcióit képezik. Az állami tulajdon megköveteli, hogy a társadalom rendelkezésére álló összmunkának a különböző termelési ágak közötti elosztását s a jövedelmekből való részesedést központilag irányítsák. A népgazdaság irányításának objektuma végső soron a különböző hasznos formákban működő össztársadalmi munkaerő. A társadalom központi tervező intézményei nem mérhetik össze, nem tervezhetik meg, nem oszthatják el a különböző természetes alakban funkcionáló, különféle hasznos termékeket létrehozó tevékenységeket anélkül, hogy ne tekintenék azokat kifejtésük hasznos módjától függetlenül egynemű tevékenységnek. Számításba kell venni az átlagos munkaidőt, „el kell tekinteni" az egyes, konkrét fajtájukban azonos munkák közötti egyéni és vállalati különbségektől is. A munkaidővel való takarékosság érdekében figyelembe kell venni az átlagosan szükséges munkaidőt. A munkaidőnek ezek a funkciói még nem képe-

zik a kommunista társadalom alsó szakaszának megkülönböztető sajátosságát a felső szakasszal szemben.

Ilyen megkülönböztető vonás az anyagi ösztönzés, a munka mennyisége és hatékonysága szerinti elosztás szükségessége. Ez különösen fontossá teszi az elosztás folyamatainak társadalmi szabályozását. A szocializmusban e szabályozás feladata, hogy közvetlen kapcsolatot teremtsen az egyén (kollektíva) által a társadalomnak termelt javak fajlagos ráfordításigénye, társadalmi szükségessége, valamint az egyénnek (kollektívának) a termelt javakból való részesedése között. Az egyén és a kollektíva helyes irányú anyagi ösztönzését ez a kapcsolat jelenti.

Mint ismeretes, *Marx* lehetségesnek tartotta, hogy a munkaidő az elosztás mértékéül szolgálhasson a szocialista társadalomban. „A tőké"-ben erről azt írta, hogy a munkaidő lesz a mértéke a közös munkában való részvételnek az egyénileg elfogyasztható termékben való részesedésnek. „A gothai program kritikájá"-ban a munkaelismervény tölti be a munka és elosztás mérőeszközének szerepét.

A munkaidő és az azt képviselő munkaelismervény jelen esetben ösztönző funkciót tölt be, mert összekapcsolja a társadalom számára végzett munkát és a termelt javakban való részesedést.

Marx már „A tőké"-ben rámutatott arra, hogy a termelési eszközök szocialista tulajdona alapján a fogyasztási cikkek elosztásának módja a társadalmi termelőszervezet és a termelők ennek megfelelő történelmi fejlődési foka szerint fog változni. Itt még csak az árutermeléssel való párhuzamosság kedvéért tételezi fel, hogy azt a részt, amelyben a termelők a fogyasztási cikkekből részesülnek, munkaidejük határozza meg. Később sokoldalúan jellemzi a munka szerinti elosztás objektív szükségszerűségét a szocializmusban. Emellett ismét rámutat az árutermeléssel való párhuzamosságra. „Itt nyilvánvalóan ugyanaz az elv uralkodik, amely

az árucserét szabályozza, amennyiben ez egyenértékek cseréje... ugyanannyi egyik formában levő munka cserélődik ki ugyanannyi másik formában levő munkával."[9] *Marx* felismerte az árucsere alapelve és a szocialista elosztási elv közötti hasonlóságot, amelynek az ekvivalens csere csak az egyik oldala. A legtöbb kommentátor még ma is egyoldalúan csak a mennyiségi mozzanatot hangsúlyozza, nem véve figyelembe, hogy bizonyos formájú munka cserélődik ki más formájú munkával. Vagyis nemcsak a csere mennyiségi egyenlősége a „közös alapelv", hanem a minőségileg különböző munkák minőségi egyenlővé tétele is.

Nem elégedhetünk meg tehát azzal, hogy egyszerűen ismételgessük a munkaidő összehasonlításáról, elosztásáról, szabályozásáról szóló tételeket.

Fel kell tennünk azt a kérdést, hogy milyen munkáról van szó ezekben a társadalmi folyamatokban. Lehet-e a konkrét munka a termelőerők termelési ágak közötti elosztásának egységes objektuma? Nyilvánvalóan nem, hiszen ennél az elosztásnál pótlólagos munkaeszközök, munkaerő és anyagok formájában rendelkezésre álló munkatöbbletet kell elosztani a különböző termelési ágak között. Az elosztásnak ez a közös tartalma nem lehet a konkrét munka.

De a konkrét munka nem szerepelhet olyan egyszerűnek látszó mutató tartalmaként sem, mint a termelékenység. Annak ellenére, hogy a termelékenység éppen a hasznos munka hatásfokát jelzi. Még egy iparág termelékenységi mutatói is sokféle konkrét munkafajtára vonatkoznak, nem is beszélve a szélesebb területet felölelő mutatókról. Márpedig az egységes mutató mindig összehasonlítást foglal magában, amelynek során mindig elvonatkoztatás megy végbe a munkák konkrét formájától. Mindez különböző célokra irányuló beruházások gazdaságosságának összehasonlításá-

[9] *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. 14. old.

ra is érvényes. A ráfordítások és az eredmények más formájú összevetése sem képzelhető el valamely meghatározott konkrét munkafajtában. Amikor tehát bármilyen szinten és bármilyen célból ilyen összehasonlításokat végeznek, tudatosan vagy sem, elvonatkoztatnak az egybevetett munkák konkrét fajtájától. A dolog másik oldala az, hogy az összehasonlított munkák egyéni sajátosságaitól is eltekintenek, átlagmunkaként kezelik őket.

Mindezek a folyamatok jellemzők a fogyasztási cikkek és szolgáltatások elosztására is. Itt először is megvan a különböző konkrét munkák összehasonlítása, amennyiben a dolgozók egyfajta hasznos termékért, amelyet vállalatuk a társadalomnak termel, sok másfajta hasznos terméket kapnak egyéni szükségleteik kielégítésére. Egyenlő alapú cseréről, tehát mennyiségi vonatkozásról csak akkor lehet beszélni, ha e különböző fajta termékekben megtestesült sokféle konkrét munka valami közös minőségre levezetődött. Ez a közös minőség nem lehet a konkrét munka. Másodszor, a munka szerinti elosztásban fokozott jelentősége van az egyéni munka átlagmunkára való visszavezetésének is. A technikailag megalapozott normák (de még a nem megalapozottak is) társadalmi kritérium — habár nem a társadalmi szükségesség kritériuma — szerint veszik számba a munkaidőt, és nem egyéni adottságok szerint. Az ekvivalens csere itt sem egyéni munkaidőre, hanem a normaidőre vonatkozik. Ily módon a normákkal és tarifákkal mérlegelt munkaidőben szintén elmosódnak az egyéni különbségek és egynemű munka szerepel.

Arra a kérdésre tehát, hogy milyen munka szerepel a fent említett társadalmi folyamatokban, csak így válaszolhatunk: különbség nélküli, egynemű, vagyis általános emberi munka. Az általános emberi munka gazdasági jelentősége a kommunizmus mindkét szakaszán fennmarad, függetlenül attól, hogy létezik-e az árutermelés vagy sem.

A mondottak fényében a naturális és az értékgazdaság viszonya is más képet mutat. A naturális gazdálkodás megszűnik az árutermelés egyetlen alternatívája lenni. Az általános emberi munkát képviselő kategóriák önmagukban nem feltétlenül az érték megtestesítői, de semmiképpen sem naturális viszonyokat tükröznek. Ezért a kommunizmus sem lesz naturális társadalom, habár az árutermelést meg fogja szüntetni. Úgy látszik, hogy az árutermelés és a naturálgazdaság csak ellentétes és nem ellentmondó fogalmak: nem érvényes rájuk a kizárt harmadik esete. Mi ez a nem kizárt harmadik? Olyan rendszer, amelyben a gazdasági információk általánosított formákban szolgálnak a fejlődés programozásának alapjául, és amelyben a központi irányító szervek a gazdasági folyamatokat szabályozó impulzusokat, főleg általános értékelési kritériumok formájában rögzítik.

A gazdaság működési módját és egész társadalmi természetét illetően döntő jelentőségű, hogy

— hatékony központi irányítással vagy anélkül fejlődik-e;

— központi irányítás esetén főleg utasítások vagy összehangolt ösztönzők (szabályozók) közvetítik-e a központi akaratot a termelési egységekhez;

— a központi akarat főleg egyes „naturális" célok vagy pedig a komplex gazdaságfejlesztési hatékonyság növelésének elérésére irányul-e.

Most csak a harmadik kérdést érintjük. A komplex hatékonyság növelésének természetesen vannak naturális feltételei. De általános kritériumai nem naturális jellegűek. Ide tartozik a lekötött termelési eszközök és az „általuk termelt" nemzeti jövedelem viszonya, az évi munkatömeg és terméktömeg viszonya az egyes ágazatokban, az összmunka eloszlása a szükségletekhez viszonyítva, a tárgyiasult munka „hozadéka" stb. Az értékformában történő tervezés az általános hatékonysági kritériumokat fejezi ki.

Az árutermeléstől teljesen függetlenül létezik és fennmarad a tárgyiasult munka és az eleven munka különbsége, és az utóbbin belül elkülönül a közvetlen termelők szükségleteire fordítandó rész. A *c*, *v* és *m* viszonya az árutermelés megszűnése után is fennmarad. Szerepe lesz annak is, hogy adott mennyiségű termelési eszköz milyen mértékben képes szaporítani a nemzeti jövedelmet, milyen mennyiségű eleven munkát tud foglalkoztatni és mennyi többlettermék marad a közvetlen termelők valamilyen módon normalizált szükségleteinek kielégítése után.

Az ilyen értékkategóriák nem az értéket képviselik, hanem az általános és társadalmi munkaráfordítást, azt az általános értéktartalmat, amely nem értékviszonyok formájában, hanem egyéb formában jelentkezik majd.

Ez a rövid előretekintés csak azért szükséges, hogy megállapíthassuk: részben már mai értékkategóriáink is ilyenek. El kell ismerni, hogy sok vonatkozásban már ezek sem áruviszonyok, s a fent körülírt tartalmat fejezik ki. A jelenlegi történelmi szakaszban minél magasabb szintű és bonyolultabb a népgazdaság, annál kevésbé képes a tervezés a szükségletek teljes mélységű naturális kielégítésének mérlegszerű biztosítására.

Az a követelmény, hogy az értékmutatókat közelíteni kell a munkaráfordítások változó arányaihoz, önmagában még nem jelentené azt, hogy az áruviszonyok szerepe nő. Ahol az értékmutatók szerepének fokozása a szükségletek irányított és hatékony kielégítésének tökéletesítését szolgálja, jobban kell érvényesíteni az emberi munka hatékonyságának komplex, nem naturális kritériumait, akár értéket alkot ez a munka, akár nem. A tervezés túlnyomórészt naturális módszereiről a komplex hatékonyságot növelő módszereire való áttérés ennyiben fejlettebb társadalmi állapotok felé mutat, amelyekben az értékviszonyok formájában létezett általános közgazdasági tartalom más formákban bontakozik ki.

A szocialista gazdaságban azonban az áruviszony s a munka értékalkotó szerepe is fennmarad.

A fentiekben a szocialista gazdaság néhány alapvető, az árutermeléstől független szerkezeti mozzanatáról volt szó. A tárgyalt szerkezeti elemek kölcsönhatásban vannak a specifikus áruviszonyokkal. Létalapot adnak nekik és megjelenési formákat kapnak tőlük. Ezért a továbbiakban is bőségesen lesz szó az eddig tárgyalt összefüggésekről. Ha ezek nélkül nem tárhatók fel a szocialista áruviszonyok sajátosságai, a szocialista gazdaság szerkezete sem elemezhető az áruviszonyok figyelmen kívül hagyásával.

Az áru is általános — bár a tervszerűségnek alárendelt — mozgásformája a szocialista gazdaságnak. Az áruban megtestesülő gazdasági összefüggések és ellentmondások a gazdaság szerkezetének összes viszonyait áthatják. Ezért, amikor a szocializmus termelési viszonyainak összességét a továbbiakban az árutermelés oldaláról közelítjük meg, ezzel sem csupán arra keresünk választ, hogy mik az árutermelés ismérvei, hanem arra is, hogy mik a szocialista gazdasági rendszer lényeges belső összefüggései, milyenek e rendszerben lezajló folyamatok, mi jellemzi e rendszerben az emberek társadalmi-termelési viszonyait.

V

Az árutermelés helye a szocialista gazdaságban

AZ ÁRUGAZDASÁG ELEMZÉSÉNEK MÓDSZERE

A szocializmus politikai gazdaságtanának evolúciójában mindig előkelő szerepet játszottak az árutermelés körüli eszmecserék. A szocialista gazdaság valamennyi jelenségét először az árutermeléshez viszonyították, s függetlenül attól, hogy ez az összevetés pozitív vagy negatív eredménnyel járt, szinte minden sajátos kategória kialakulásában szerepet játszott. A kérdés története hosszú ideig szinte egybeesett a szocializmus politikai gazdaságtanának történetével.

A közgazdászok az árutermelés gyökereit keresve hatoltak be a szocialista társadalom anatómiájába és tárták fel termelési viszonyainak belső differenciáltságát. Az értékelmélet volt a marxizmus legáltalánosabb elmélete, amelynek a szocializmusra való alkalmazásában kerestek módszertant a tervszerű termelés belső mechanizmusának megismeréséhez is. Ez az elmélettörténeti tapasztalat a szocialista rendszer és teoretikus tükörképe, a szocializmus politikai gazdaságtana fejlődésének lényeges sajátosságaira vet fényt.

Az utóbbi másfél évtizedben az árugazdaság elméleti kérdései két végletesen eltérő megvilágításban kerültek napirendre. Az ötvenes évek első felében a közgazdászok jelentős része azt kutatta, hogy hogyan lehet megszüntetni az árutermelést a szocialista társadalomban. Ma pedig az a vizsgálat tárgya, hogy a gazdasági kapcsolatoknak ez a for-

mája hogyan illeszkedik be legjobban a szocialista gazdaság működésébe. Mivel az árutermelés bizonyos belső összefüggéseinek és mechanizmusainak érvényesülése — sajátos tartalommal — a mi körülményeink között is szükségszerű, a marxista értékelmélet kategóriái, amelyek élénk tudományos, elméleti és gyakorlati viták kereszttüzében állnak, aktuálisabbak, mint valaha.

Az árugazdaság elméleti kérdéseinek tárgyalása nem lenne érthető a kifejtés módszerének indoklása nélkül. Ismeretes, hogy a kifejtés módszere különbözik a tanulmányozás módszerétől és e különbség a megismerés lépcsőfokaiként szolgáló kategóriák sorrendiségében is tükröződik.

Itt nem puszta sorrendiségről van szó. *Marx* tudományos szempontból helyesebbnek tartotta a kifejtésnek azt a módszerét, amely az elvontabb, általánosabb kategóriáktól haladt a konkrétabb, specifikus kategóriák felé. Ugyanakkor rámutatott az idealizmusnak e módszerrel kapcsolatos ismeretelméleti gyökereire is, és hangsúlyozta, hogy a konkrét realitás bonyolult képének az elvont, „egyszerű" kategóriákból való szintetizálása, a felemelkedés az absztrakttól a konkrétig csak elmélet és módszer, amellyel a gondolkodás birtokba veszi a világot, szellemileg reprodukálva annak jelenséggazdagságát.

Ennek a reprodukciónak a sorrendje a valóságos fejlődésnek a véletlen eseményektől „megtisztított" útját, a történelem lényegi menetét tükrözi.

A marxi politikai gazdaságtan csak azért járhatta a kifejtésnek ezt az útját, mert a közgazdászok már a XVII. századtól analitikus módon kiválasztottak és rögzítettek néhány legegyszerűbb viszonyt (munkamegosztás, csere, érték, pénz stb.) vagy helyesen tették fel a kérdést e viszonyok mibenlétére vonatkozóan. *Marx* nagyságának titka a közgazdaságtan területén nem abban keresendő, hogy légüres térben alkotott, hanem, hogy — mindenekelőtt — választ adott

azokra a kérdésekre, amelyeket elődei feltettek, de nem voltak képesek helyesen megoldani. Közgazdasági elméletébe építőkövekként bekerültek azok az egyszerűbb kategóriák is, amelyek a haladó polgárság legjobb fogalomalkotó ideológusainál a gazdasági folyamatok adekvát visszatükrözését jelentették. De az új elmélet nem egyszerűen válaszolt a régi kérdésekre, hanem új kérdéseket vetett fel és oldott meg; nem egyszerűen régi kategóriákat elemzett, hanem új kategóriákat alkotott, amelyek minőségi ugrást jelentettek a közgazdaságtan területén. Az elvonttól a konkréthoz való felemelkedés módszere így a közgazdasági megismerés éles fegyverévé vált és lehetővé tette a történelmi és a logikai szempont egységes érvényesítését.

Az egyes kategóriák elemzésében *Marx* ellentétes módszert is alkalmazott. Az áru közgazdasági tartalmának kifejtése során a cserearánytól, a csereértéktől jutott el az értékig és azon túl a munka kettős jellegéig, az értékalkotó munkában megtestesült történelmileg átmeneti társadalmi viszonyokig. Ugyanez az elemzés bejárta a fordított (áru — értékforma — pénz) utat is.

Miután már rendelkezésünkre állnak a konkréttól az elvont felé haladás útján nyert általánosítások, azokból kiindulva itt a fokozatos konkretizálás útján haladunk. Kivételek itt is lesznek.

Az árugazdaság elemzésének alapvető elve: az értékszubsztancia, az értéknagyság és a csereérték megkülönböztetése. Az elemzésnek ezeken a fokozatain belül az elméleti szükségesség mértékében van szó az önköltség és a tiszta jövedelem viszonyáról, valamint a szektorproblémákról. Az ilyen felosztás egyik célja a szűken értelmezett pénzügyi szemlélet kereteinek meghaladása.

Az áru általános marxi elméletét röviden az értékelmélettel azonosítják. Ez azt a látszatot szüli, mintha a használati érték elemzése nem lenne az elmélet nélkülözhetetlen moz-

zanata. A marxi értéktörvény az áru két oldalának dialektikus viszonyát tárta fel. Ennek jegyében az elemzés mindegyik szintjén nyomon követjük a használati érték és az érték viszonyát. Túl kell lépnünk az értékelméleten azon a ponton is, ahol az értéktörvény mechanizmusáról lesz szó. Ennek a mechanizmusnak a mozgása nem tartozik az értékelmélet tárgyához. Itt már egyebek között az árelmélet tárgyát érintjük.

MARX ÉS ENGELS NÉZETEI A SZOCIALIZMUS ÉS AZ ÁRUTERMELÉS VISZONYÁRÓL

A közgazdasági irodalomban időnként felbukkan az a nézet, amely szerint *Marx* és *Engels* előre látták az árutermelés fennmaradását a szocializmusban. Ez a hiedelem mindig olyankor terjed el, amikor a közgazdászok a szokottnál több figyelmet szentelnek az értéktörvény kérdéseinek. Annak idején például megjelent egy cikk, amelyben a következő megjegyzés található: „Elterjedt az a helytelen elképzelés, hogy a szocialista gazdaságban nincs helye az értéktörvénynek. Ez az elképzelés nyilvánvalóan ellentmond a marxizmus klasszikusai számtalan útmutatásának és a szocialista építés egész tapasztalatának."[1]

A már inkább történelmi érdekességű cikkből vett idézetben két helyes állítás között egy helytelen rejtőzik. A közgazdászok a harmincas években valóban azt hitték, hogy a szocializmusban nincs helye az értéktörvénynek, s ez valóban ellentmond a szocialista építés tapasztalatának. Viszont nem mondott ellent a klasszikusok „számtalan útmutatásának".

Az értéktörvény jelentőségét kihangsúlyozó újabb viták

[1] Pod znamenyem markszizma, 1943. 7—8. sz.

idején Sztrumilin akadémikus hasonlóan érvelt. A szerző finoman megfogalmazott gondolatmenetéből az derült ki, hogy régebben a közgazdászok *azért* tagadták az értéktörvény működését, mert nem vették figyelembe *Marx* általa említett útmutatásait.[2] Ily módon újra csak oda jutunk, hogy ha szigorúan tartották volna magukat ezen útmutatásokhoz, akkor régen elismerték volna az értéktörvény működését. Mintha az értéktörvény fennmaradását a szocializmusban „le lehetne vezetni" *Marx*nak a termelőmunkára vonatkozó néhány fontos, de általános megállapításából. E gondolatmenet tartalmát 1960-ban bírálat tárgyává tettem.[3]

A tudományos kommunizmus megalapítóinak nemcsak egyes megnyilatkozásaiból, hanem tanításuk egészéből következett, hogy az árutermelés a szocialista forradalom után megszűnik. A kapitalizmus történetileg átmeneti jellegének egyik bizonyítéka éppen az árugazdaság történeti felfogása, az érték mint történelmileg átmeneti társadalmi viszony elemzése volt. Igaz ugyan, hogy „A tőké"-ben *Marx* főképpen történelmi összehasonlítás céljából használta a szocializmus tudományos hipotézisét, és sem itt, sem másutt nem törekedett megrajzolni annak részletes képét. De az, hogy egyebek között éppen az árutermelés mulandóságát illusztrálta az eljövendő társadalomra való hivatkozással, bizonyító erejű az árutermelés kapitalizmus utáni perspektívájáról vallott nézeteit illetően. Az árutermelés megszűnését *Marx* nem a „társult termelők" társadalma valamilyen magas fokú fejlettségével kapcsolta össze. Rámutatott, hogy már a kommunizmus alsó szakaszán, amely még magán viseli a kapitalizmus anyajegyeit, ez be fog következni. *Marx* és *Engels* a szövetkezeti tulajdont átmeneti formának tartották, tehát a felépült szocializmusra nézve ez sem indokolhatta volna az árutermelés szükségességét.

[2] Lásd Voproszi ekonomiki, 1959. 7. sz.
[3] Lásd Közgazdasági Szemle, 1960. 3. sz.

Lehet különbözőképpen értelmezni azokat a feltételeket, amelyekkel a tudományos szocializmus megalapítói összekapcsolták az árutermelés megszűnését. De vitán felül áll, hogy már a szocializmust közvetlenül társadalmi munkán alapuló rendszernek tekintették, amely kizárja az árucserét.

Marx már 1846-ban a történelmi materializmus alapján állva elhatárolta magát attól a kispolgári koncepciótól, amely lényegében az értéktörvény következetes végigvitelével akarta megoldani az új társadalmi rendre való áttérést. Rámutatott, hogy a munkaidővel mért érték a munkás rabszolgaságát s nem felszabadulását jelenti. Kihangsúlyozta, hogy az értéknek munkaidővel való meghatározása éppen a kapitalizmus gazdasági viszonyainak tudományos kifejezése és nem lehet a jövő társadalom formulájának tekinteni.

Később *Marx* már részletesen kidolgozott saját tudományos érték- és pénzelmélete alapján bírálja a különféle pénzelméleteket, közöttük *J. Gray* munkapénz koncepcióját.[4] E bírálatból itt a szocialista társadalomra vonatkozó mozzanatokat ragadjuk ki.

Gray elméletének fő jellegzetessége, fejti ki *Marx*, hogy feltételezi a munka közvetlenül társadalmi jellegét. De ha a munkaidő közvetlenül társadalmi, ez azt jelenti, hogy közösségi vagy közvetlenül társult egyének munkaideje.

Ilyen körülmények között nem lenne pénz és a csereérték nem lépne fel, mint ár. De maga a csereérték sem létezne, a munka termékei nem lennének áruk. Nem lenne tehát sem árucsere, sem árutermelés. *Gray* viszont árukként akarja termeltetni a termékeket, de árukként való kicserélésük ellen tiltakozik. Végül is, mivel saját kiindulópontjához következetes akar maradni, eljut az alapvető termelési eszközök nemzeti tulajdonának s egy, a társadalmi termelést

[4] Lásd *Marx—Engels* Művei. 13. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 59—62. old.

szabályozó banknak feltételezéséig, amivel — nem mondva ki nyíltan — a kapitalizmus megszüntetését feltételezi.

Mindebből nyilvánvaló, hogy *Marx* 1859-ben is egészen határozottan állította, hogy a szocialista társadalom kizárja az árutermelést. „A tőké"-ben megjegyzi, hogy „az *Owen-féle* »munkapénz« éppoly kevéssé „pénz", mint egy színházjegy. Owen *közvetlenül társadalmasított munkát* tételez fel, vagyis olyan termelési formát, amely az árutermeléssel homlokegyenest ellenkező."[5]

Világosan látva az árutermeléssel való párhuzamot, *Marx* ugyanakkor kimondja, hogy a közösségi termelésen alapuló társadalomban nem a munkaidő általános emberi jellege fogja jelenteni a kapcsolatot az egyes munkák között, hogy ez a kapcsolat közvetlen és tervszerű lesz. Utal arra is, hogy a fogyasztási cikkek társadalmi tulajdonból személyes tulajdonba mennek át, de ezt a fajta tulajdonváltozást nem tekinti olyan tényezőnek, ami miatt fennmarad az árutermelés.

„A tőke" más helyein is találunk megjegyzéseket az említett kérdésről. A pénznek az állótőke újratermelésében betöltött szerepével kapcsolatban ezt olvassuk: „(Később meg kell vizsgálni, milyen változást jelentene, ha a termelés közös volna és nem öltené árutermelés formáját)."[6]

Ha „a termelés közös volna és nem öltené árutermelés formáját", akkor a „munkautalvány" sem öltené pénz formáját. „Mondjuk, hogy a termelők papiros utalványokat kapnak, amelyek fejében a társadalom fogyasztási készleteiből munkaidejüknek megfelelő részt vonnak el. Az ilyen utalvány nem pénz. Nem forog."[7] Az a megállapítás, hogy „nem forog", inkább az áru- és pénzviszonyok hiányát jelző szimptómának, mint okának tekinthető.

[5] *Marx:* A tőke. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1967. 95. old.
[6] *Marx:* A tőke. II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1961. 397. old.
[7] Ugyanott, 315—316. old.

Marx „A gothai program kritikájá"-ban megállapítja, hogy a termelési eszközök közös tulajdona alapján nem lesz árucsere, a munkaráfordítás nem jelenik meg mint érték, mint a termékek dologi tulajdonsága, mert a tőkés társadalommal ellentétben az egyéni munka akkor *közvetlenül* az összmunka részeként fog szerepelni.

Marx lényegében 1875-ben sem mond mást, mint 1859-ben. És mégis, ennek a művének a szóban forgó kérdésben is különös elméleti jelentősége van. „A gothai program kritikájá"-ban a szocializmus tudományos előrelátáson alapuló képe már nem a történeti összehasonlítás kedvéért szerepelt, hanem önállóan, mint a vizsgálódás egyik fő tárgya. Ez a vizsgálódás itt is csak arra a legszükségesebbre szorítkozott, amit a kapitalizmus törvényszerű folyamatainak elemzése előre látni engedett, és amit a lassalle-i nézetek elleni polémia elengedhetetlenül megkövetelt.

Mik tehát azok az új mozzanatok, amelyeket ebben a munkában kiemelt?

Először: megkülönbözteti a kommunista társadalom két törvényszerű szakaszát, és minden kétséget kizáróan rámutat, hogy az árutermelés már az első szakaszban megszűnik.

Másodszor: itt a munka szerinti elosztás már nem az „árutermeléssel való párhuzamosság" miatt szerepel (mint „A tőké"-ben), hanem mint a szocializmus objektíve szükségszerű elosztási módja, amely bizonyos hasonlóságot mutat az árucsere szabályozó elvével. A munka szerinti elosztás (a hasonlóságok ellenére) árutermelés és árucsere nélkül megy végbe.

Harmadszor: Marx messzemenően figyelembe veszi, hogy a szocializmusban még nem tűnt el az egyének „szolgai alárendelése" a munkamegosztásnak, még nincs termékbőség, s a munka nem vált legfőbb életszükségletté a társadalom tagjai számára.

A munkamegosztás régi formájának fennmaradása azt je-

lenti, hogy még nem szűnt meg a lényeges különbség a mezőgazdasági és ipari, a fizikai és szellemi munka között. Továbbá az egyes munkák között különbség mutatkozik a munka intenzitása, hatékonysága tekintetében.

Marx tehát számol a munkák különneműségével is. Figyelembe veszi mind a munka szerinti elosztást, mind pedig a munkák jellegében még fennálló különbségeket. És mégsem tartja szükségesnek a munkaráfordítás értékformájának fennmaradását, sem a munka szerinti elosztás, sem pedig a különböző munkák összemérése, összehasonlítása, számbavétele miatt.

Ez az oka annak, hogy a feltételezett „munkaelismervények", amelyek tanúsítják, hogy az egyének milyen mértékben vesznek részt a közös munkában és jogot adnak a közös termékben való megfelelő részesedésre — kétségtelen ösztönző szerepük ellenére sem képviselnek valódi pénzt.

Engels „Anti-Dühring"-jében is több útmutatás található az árutermelés perspektívájáról a szocializmusban. „A termelési eszközöknek a társadalom által való birtokbavételével kiküszöbölődik az árutermelés és ezzel együtt a termékeknek a termelő feletti uralma."[8] *Engels* élesen bírálta *Dühring*et, aki a kapitalizmustól úgy akart megszabadulni, hogy az árutermelés alaptörvényét a „szocialitás" alaptörvényévé emelte. Rámutatott, hogy a közvetlenül társadalmi munka kizárja az értéktörvény fennmaradását.

Érdemes megjegyezni, hogy *Engels* is aláhúzta a munkák közötti különbségek fennmaradását és kiemelte, hogy az egyszerű és bonyolult munka közötti különbséget semmiféle gazdasági közösség nem szüntetheti meg.

A tudományos szocializmus első népszerűsítői hasonló álláspontot képviseltek az árutermelés kérdésében. Erre jó pél-

[8] *Marx—Engels* Művei. 20. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 279. old.

da *Bebel* műve: „A nő és a szocializmus". *Bebel* rámutat, hogy a tőkés tulajdon kisajátítása után az árutermelés szocialista termeléssé alakul át. A kapitalizmusra jellemző a vásárlóképesség és a fogyasztóképesség közötti nagy szakadás; a fogyasztóképesség kielégítetlensége és a piac telítettsége közötti ellentmondás: a szocialista üzem viszont „»nem« árut termel, hogy »vegyen« és »eladjon«, *hanem létszükségleti cikkeket, amelyeket — más céljuk nem lévén — a lakosság felhasznál, elfogyaszt*... De ha az új társadalomban nincs »áru«, akkor végül pénz sem lesz."[9]

Kautsky az erfurti programról szóló művében a „jövő államát" vizsgálva, *Engels* nyomán, rámutatott arra, hogy a tőketulajdon csoporttulajdonná változása nem oldaná meg a szocializmus felépítésének problémáját. *Engels* bírálta az erfurti programot a proletárdiktatúra kérdésében elfoglalt álláspontja miatt, de nem bírálta az árutermelés kérdésében. *Kautsky* kifejti, hogy csoporttulajdon mellett a munkások maguk lennének a vállalkozók, és ott folytatnák, ahol a tőkés abbahagyta. Az árutermelés és a velejáró anarchia és konkurrencia végül oda vezetne, hogy a vállalatok egyik csoportja meggazdagodna, a másik pedig tönkremenne. A tönkrement vállalatok munkásai újra kénytelenek lennének eladni munkaerejüket, a meggazdagodott vállalatok munkásai pedig „munkaadókká" válnának. Végül is újjászületne a társadalom előbbi gazdasági struktúrája. Ennek pedig az az oka, hogy az árutermelés és a termelési eszközök magántulajdona a legszorosabb kölcsönös függésben vannak. Az árutermelés feltételezi a magántulajdont, hiábavalóvá tesz minden kísérletet annak megszüntetésére.

Kautsky rámutat, hogy a termelési eszközök szocialista tulajdonának megteremtéséhez nem elég megsemmisíteni

[9] ***Bebel:*** A nő és a szocializmus. Kossuth Könyvkiadó 1957. 438. old.

a tőkés kizsákmányolást, tovább kell menni és meg kell semmisíteni az árutermelést is. Olyan tulajdonformával kell felváltani a tőketulajdont, amely kizárja az árutermelést. A modern körülmények között ilyen tulajdonforma az állami tulajdon. Az eladásra való termelést csak így lehet felváltani a közvetlen fogyasztásra való termeléssel.

Az értéktörvény szocializmusbeli sorsáról *Kautsky* 1902-ben így vélekedik: „A termékek árait értéküktől függetlenül lehet most már megállapítani. A bennük rejlő munkaidőnek ellenben mindig mértékadó jelentősége lesz áraik megállapításánál."[10]

Ez körülbelül a következőket jelenti: az érték, mint a magánárutermelés viszonyainak kifejezője, megszűnik. Ezzel szemben a munkaidő továbbra is az ármegállapítás alapja marad. A későbbi viták egyes részvevői igen sokszor hasonló módon érveltek.

Plehanov a „Munka Felszabadítása" csoport programjában azt írta, hogy a szocialista társadalomban megszűnik az árutermelés, a vele kapcsolatos konkurrencia s így megszűnik az egyének gazdasági harca is.

Az OSZDMP második programjának pontjai közé bevették:

„a) a mai árutermelésnek (vagyis a termékek piaci adásvételének) megszüntetését;

b) felváltását a társadalmi termelés olyan rendszerével, amely előre elkészített terven alapul."[11]

A másik probléma az átmeneti időszak árutermelése. A tudományos kommunizmus megalkotói az általunk tapasztaltnál rövidebbnek és egyszerűbbnek hitték az átmeneti korszakot, hiszen abból indultak ki, hogy a legfejlettebb tőkés-

[10] *Kautsky:* A szociális forradalom után. Népszava 1914. 30. old.

[11] *Plehanov: Szocsinyenyija,* II. köt. Moszkva (dátum nélkül), 357—358. old.

országokban egyidejűleg győz a forradalom. Ennek az áru- és pénzgazdasághoz való viszonyát néhány helyen érintették.

A „Kommunizmus Alapelvei" és a „Kommunista Kiáltvány" a bankrendszer és a hitel centralizálását a forradalom egyik első feladatának tekinti. *Engels* a „Polgárháború Franciaországban" című műhöz írt bevezetésében a kommün hibájaként említi, hogy nem foglalta el az állami bankot. Valószínűleg *Marx* és *Engels* nézetét fejezi ki *Kautsky*-nak az a megjegyzése, hogy a „szociális forradalom" nem szüntetheti meg azonnal a pénzt, amely a forgalom eszközeként nélkülözhetetlen lesz, „míg jobbat nem találnak". „Persze számos funkcióját, legalábbis a belső forgalomban el fogja veszíteni, így mindenekelőtt értékmérő gyanánt való szerepét."[12]

Marx „A tőké"-ben megjegyzi, hogy a hitel hatalmas emelő lesz az új termelési módra való áttérésnél, „... de csak mint egyik elem, amely a magában a termelési módban végbemenő más hatalmas, alapvető átalakulásokhoz kapcsolódik"[13]. A szocializmusban viszont *Marx* szerint „a hitelnek mint olyannak nincs értelme többé"[14].

HADIKOMMUNIZMUS ÉS NEP. LENIN ÁLLÁSPONTJA AZ ÁRUTERMELÉS KÉRDÉSÉBEN

Lenin még az októberi forradalom előtt behatóan foglalkozott a társadalmi munka termelési ágak közötti elosztásának szükségességével a szocializmusban, és megállapította, hogy a termelés társadalmasítása teremti meg azokat a for-

[12] *Kautsky:* A szociális forradalom után. 27. old.
[13] *Marx:* A tőke. III. köt. 591. old.
[14] Ugyanott, 592. old.

mákat, amelyekkel ezt az elosztást központilag és tervszerűen lehet szabályozni.

„Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" című művében és másutt a bankok fejlődésén keresztül mutatja be a termelési eszközök közös elosztásának és „az általános könyvvitelnek" még a kapitalizmus körülményei között kialakuló formáit. Természetesen itt csak tőkés formákról van szó. A termelés társadalmasítása mindig szükségessé teszi a könyvvitelt és a munka elosztását. De hogy ez a nyilvántartó és elosztó tevékenység népgazdasági méretekben tervszerűen és a dolgozó tömegek érdekében folyhassék, annak a termelési eszközök szocialista tulajdona a feltétele. Ilyen körülmények között a nagybankok képviselik azt az „államapparátust", amelyről csak el kell távolítani a tőkés jegyeket, még nagyobbá, még egyetemesebbé kell tenni. Az egységes állami bank, amelynek minden járásban, minden gyár mellett fiókjai vannak, *Lenin* szerint a szocialista apparátus kilenctizede, a termékek termelésének és elosztásának összállami számvitele és nyilvántartása a szocialista társadalom „váza".

Lenin később ezeket a forradalom előtti műveiben található gondolatokat, a szocializmus építésének konkrét történelmi körülményei között, két lényeges pontban is kiigazította. A rendkívül bonyolult történelmi körülmények, amelyek között az első munkás-paraszt államnak a szocialista építéshez hozzá kellett kezdenie, szűkítették is és bővítették is a bankok szerepét az elméletileg elképzelthez képest. Szűkítették, mert nem a nagybankok, illetve nem a központi bank lett a termékek termelésének és elosztásának szabályozó centruma, hanem más központi állami intézmények. De bővítették is a bankok szerepét, mert munkájuknak nem egyszerűen nyilvántartási és ellenőrzési jellege lett, hanem a fennmaradó áru- és pénzforgalommal kapcsolatos teendőket

kellett ellátniuk, és nyilvántartási funkciójukat is ebben a formában töltötték be.

Lenin a forradalom előtt többször hangoztatta, hogy a szocialisták a szocialista forradalom győzelme esetén sem akarják, és nem is fogják kisajátítani a kisparaszti gazdaságokat. A szocialista forradalom nem járhatta a dolgozó parasztság kisajátításának útját, amelyet a marxizmus—leninizmus elvet.

A magántulajdonon alapuló parasztgazdaság fennmaradása megkövetelte az árutermelés fenntartását is. Ez az összefüggés nemcsak 1921-ben, hanem 1918-ban is létezett és hatást gyakorolt a fiatal szovjethatalom gazdaságpolitikájára. A termelésben és a forgalomban uralkodó anarchia azonban az egyik legnagyobb veszélyt jelentette a szovjethatalom fennmaradása szempontjából.

A burzsoázia elleni harc „új szakaszában", amely a tőke elleni vörösgárdista támadást követte, döntő jelentőségre tett szert a termelés és az elosztás legszigorúbb, az egész népet átfogó nyilvántartásának és ellenőrzésének megszervezése. *Lenin* ezt a feladatot elsősorban a nacionalizált üzemekre vonatkoztatta és hangsúlyozta, hogy enélkül „szó sem lehet a szocializmus megteremtésének második, ugyanolyan lényeges anyagi feltételéről, nevezetesen: a munka termelékenységének országos méretű fokozásáról".[15]

Ezért 1918 tavaszán azt írta, hogy ideiglenesen a további támadás sikere érdekében le kell állítani a tőke elleni támadást, hogy leküzdhető legyen az össznépi nyilvántartás és ellenőrzés megteremtéséért folytatott munkának a nacionalizálás ütemétől való elmaradása.

De a nyilvántartás és az ellenőrzés problémája akkor ugyanilyen élesen, ha nem élesebben merült fel a kisárutermelő parasztgazdaságok, valamint a városi háztartások

[15] *Lenin* Művei. 27. köt. Szikra 1952. 239. old.

millióinak vonatkozásában is. Ezt a problémát *Lenin* a fogyasztási és értékesítési szövetkezetek és kommunák segítségével tartotta ekkor megoldhatónak. Eszerint a városi lakosság élelmezése közvetlen elosztás útján, az ellátás és az értékesítés pedig a közellátó és értékesítő bizottságok segítségével történt volna. Ezeknek a bizottságoknak az egyesüléséből egy összorosz szervezetet kellett volna kialakítani, amely állami méretekben fogja össze az ellátást és az értékesítést.

Egyébként a rendkívüli gazdasági helyzet miatt még a szocialista forradalom előtt egy forradalmi demokratikus kormány által *Lenin* megvalósíthatónak tartott egy olyan államkapitalista jellegű dekrétumot, amely elrendelné, hogy az egész lakosság köteles fogyasztási szövetkezetekben egyesülni.[16]

A forradalom után ezt az elképzelést valóra akarták váltani. Az ország gazdasági helyzetéből adódó szétforgácsoltság veszélyeztette a szovjethatalom létét és akadályozott mindenfajta gazdasági irányító tevékenységet. Ezért kívánták kimondani, hogy e tervek megvalósulása esetén az áruk szállítása, valamint az adásvétel csak e bizottságok között folyhatna, és minden egyéni értékesítés tilos lenne.[17] Az ipari és a mezőgazdasági területek ilyen bizottságai között tehát megmaradt volna az adásvétel.

Megvalósulása esetén az említett alapegység nemcsak az ellátás és az értékesítés sejtje, hanem általában a szocialista gazdaság sejtje lett volna. Minden ilyen bizottságot az értékesítés ágai szerint és a fogyasztási cikkek fajai szerint szekciókra akartak tagolni, amelyeket egy-egy egyesített bankfiók kapcsolt volna össze. Ez a program a fogyasztási

[16] Lásd *Lenin* Összes Művei. 34. köt. Kossuth Könyvkiadó 1967. 185. old.

[17] Lásd *Lenin* Művei. 36. köt. Kossuth Könyvkiadó 1959. 476. old.

kommunák, értékesítő szövetkezetek és hitelintézmények területi alapokon megszervezett kombinációját tételezte fel. Az integrált területi egységeken belül nemcsak a forgalmat, hanem bizonyos fokig a termelést is központilag szabályozták volna. A dolgozó parasztok által beszolgáltatott termékek és a közvetlen elosztás útján általuk kapott termékek egyenlegének elszámolása, valamint az állami jövedelmek elvonása a bankszervek feladata volt. A munkamegosztás közvetítőjeként az alapegységek közötti csere szolgált.

A fenti elképzeléseket a „Rendelettervezet a fogyasztási kommunákról" előzetes tézisei fejtik ki. A később részletesen kidolgozott tervezet e rendszabályok bevezetésének szükségességét a háború okozta gazdasági bomlással, a spekulációval és nyerészkedéssel, a munkanélküliség és az éhínség tényével indokolja meg, és hangsúlyozza, hogy az éhezők megsegítése és a spekulánsok elleni harc érdekében hozott rendkívüli intézkedésekről van szó. Ezek szerint az állam minden polgárának egy helyi fogyasztási szövetkezethez kell tartoznia.

„Az eladás céljából előállított terméket mindenki köteles beszolgáltatni a helyi közellátási bizottságnak szabad áron, azoknak az eseteknek a kivételével, amikor a törvény rögzített árakat állapít meg. A termékek ellenértékeként járó pénzösszeget a Népbank helyi ... fiókjában a tulajdonos folyószámlájára vezetik rá."[18]

A tervezet szerint mindenki szabadon megvásárolhat bármilyen fogyasztási cikket saját szövetkezete útján. Egyének más szövetkezetekkel csak saját szövetkezetük tudomásával és engedélyével, mintegy annak képviseletében tarthatnak fenn kapcsolatot.

A szövetkezeteket összefogó bizottságok közvetlenül a helyi szovjeteknek lettek volna alárendelve.

[18] *Lenin* Művei. 26. köt. Szikra 1952. 432. old.

A fiatal szovjet állam gazdaságpolitikája abban az időszakban arra irányult, hogy az állami ipart a parasztgazdasággal és a fogyasztókkal végül is „állami" elosztási apparátus segítségével kösse össze. A szövetkezetek nem jelenthették az elosztás állami apparátusát. 1918-ban a legjobb esetben is mint államkapitalista apparátus jöhettek számításba. *Lenin* szerint a szocialista társadalom csak mint termelő és fogyasztási kommunák hálózata jöhetett létre.[19]

Az OK(b)P VII. kongresszusára készült programtervezet vázlatos fogalmazványa a gazdasági feladatok között az elosztásról megjegyzi: „... (kezdetben állami »kereskedelmi« monopólium, majd később a »kereskedelem« teljes és végleges felváltása tervszerűen megszervezett *elosztással* a kereskedelmi-ipari alkalmazottak szövetségein keresztül, a Szovjethatalom vezetésével)"[20].

Az OK(b)P programjának tervezete szerint a szovjethatalomnak folytatnia kell „... a kereskedelem felváltását tervszerű, szervezett, országos méretekben megvalósított termékelosztással"[21]. A cél a lakosságnak kommunákba való tömörítése. Ehhez átmeneti eszköz a szövetkezetek fejlesztése és egy egységes szövetkezetté való összeolvadása. A tervezet kimondja, hogy a pénzt lehetetlen egyszerre megszüntetni, s hogy a lakosság burzsoá elemei a bankjegyeket továbbra is spekulációra és nyerészkedésre használják. Az ilyen jelenségek elleni harchoz nem elég államosítani a bankokat.

„Az Oroszországi Kommunista Párt arra fog törekedni, hogy minél hamarabb a legradikálisabb rendszabályokat léptesse életbe, amelyek előkészítik a pénz megszüntetését, mindenekelőtt a pénznek takarékkönyvecskékkel, csekkekkel, társadalmi termékek beszerzésére feljogosító rövidle-

[19] Lásd *Lenin* Művei. 27. köt. 250. old.
[20] Ugyanott, 145. old.
[21] *Lenin* Művei. 29. köt. Szikra 1953. 106. old.

járatú jegyekkel stb. való helyettesítését, a pénz kötelező bankbantartásának bevezetését stb."[22] Nyilvánvaló, hogy itt a készpénzforgalom megszüntetéséről volt szó. A tervezet kimondja, hogy a gyakorlat fogja megmutatni, melyik rendszabály ezek közül a leginkább célravezető.

A VIII. kongresszus határozatába a fentiekből csak az nem került be, hogy az OKP „minél hamarabb" a „legradikálisabb" rendszabályokat lépteti életbe a pénz megszüntetésére.

Lenin az áruforgalom és a pénz megszüntetése feltételeként 1918-ban is a szövetkezetek, kommunák elterjedését, és végül az állami elosztási apparátus kiépülését jelölte meg. Ezeknek a „szervezeti" feltételeknek a megteremtése pedig a szétforgácsolt magántulajdonon alapuló paraszti termelés egyesítését követelte meg. *Lenin*nek az áruforgalom kikapcsolására irányuló törekvése nem az anyagi ösztönzés ellen irányult. Éppen „A szovjethatalom soronlevő feladatai" című művében hangsúlyozta, hogy alkalmazni kell a teljesítménybért, alkalmazni kell mindazt, ami a *Taylor*-rendszerben tudományos és progresszív, „a munkabért össze kell egyeztetni a gyártás végeredményével" stb.

Ugyanitt kiemelte annak fontosságát, hogy az egyes kommunák gazdálkodásának üzleti eredményeit összehasonlítsák, hogy a kiemelkedő kommunákat béremeléssel, munkanapcsökkentéssel, jobb ellátással jutalmazzák.

Az a törekvés, amely az áruforgalom állami elosztással való felváltására irányult, nem zárta ki az anyagi ösztönzés erősítésének szándékát. Az összes termelési eszköz társadalmi tulajdonba kerülése után a bankok állami könyvelőséggé, a pénz pedig lényegét tekintve ösztönző szerepet betöltő munkajeggyé vált volna.

[22] Ugyanott, 107. old.

Lenin 1918-ban sem tartotta lehetségesnek az árutermelés egyszerű „eltörlését". De 1918-ban fel sem merült az a kérdés, hogy a piac valamely sajátos formája egyáltalán összeférhet-e a szocialista tulajdon alapján fejlődő szocialista szektor termelési viszonyaival.

Annak ellenére, hogy *Lenin* 1918-ban nem vetette fel közvetlenül a szocialista gazdaság és az árutermelés közötti viszony kérdését, hiba lenne azt hinni, hogy ez a probléma teljesen lekerült a napirendről. Sőt, éppen a hadikommunizmus idején folyt a legélesebb vita erről *Lenin* és *Buharin* között. Éppen a hadikommunizmus idején hangsúlyozta egyre jobban *Lenin* az árutermelés nagy jelentőségét Oroszországban, ahol a föld már a szocialista tulajdon objektuma, de még egyben a magángazdálkodás objektuma is volt.

Az árutermelés jelentőségéről folytatott elméleti vitákban egyre jobban kirajzolódott annak szükségessége, hogy számoljanak a parasztság tulajdonosi természetével. Az új gazdasági politikára való áttérés elemei a hadikommunizmus egész időszaka alatt érlelődtek. Ezeknek az elemeknek és az 1918-as terveknek a sajátos kombinációját jelentette a NEP. A NEP politikájának már a hadikommunizmus alatt kialakult elméleti előfeltételei a pártprogram vitájában is felszínre kerültek. *Lenin* azért harcolt, hogy a programot tudományos alapon építsék fel. Hangsúlyozta: „Mi csak akkor becsüljük a kommunizmust, ha gazdaságilag meg van alapozva".[23] Kiemelte, hogy a marxista párt programjának abszolút pontosan megállapított tényekből kell kiindulnia. A tények pedig azt mutatták, hogy az árutermelésnek mélyek a gyökerei Oroszországban.

Lenin e kérdésben többször bírálta a „baloldali kommunistákat", akik ki akarták hagyni a programból a csere, az

[23] Ugyanott, 187. old.

árutermelés elemzését és ezt az elemzést az „imperializmusnak mint egésznek" elemzésével akarták helyettesíteni. Lenin ezt nemcsak azért vetette el, mert nincs „tiszta imperializmus". Még a forradalom előtt rámutatott: „Ezenkívül Oroszországban helytelen volna az imperializmust úgy feltüntetni, mint összefüggő egészet (az imperializmus általában nem összefüggő egész), mert Oroszországban még jócskán vannak olyan munkaterületek, és munkaágak, amelyek a naturális és félnaturális gazdaságból a kapitalizmusba való átmenet fokán vannak."[24]

Az OK(b)P VII. kongresszusán *Lenin* ismételten aláhúzta, hogy nem lehet kihagyni az árutermelés elemzését a pártprogramból. Megállapította, hogy Szovjet-Oroszország csak az első lépéseket tette meg a szocializmusba való átmenet irányába.

Rendkívül fontos megjegyzéseket tett *Lenin Buharin*t bírálva e kérdésben a VIII. pártkongresszuson: „... Oroszország több vidékén, amelyek jobban el voltak vágva egymástól, mint azelőtt, lépten-nyomon a kapitalizmus újjászületését és első fokának kifejlődését tapasztaljuk... Olyan időben élünk, amikor a kapitalizmus számos legelemibb alapvető jelensége felelevenedett... Mi jól tudjuk, hogy mi a batyuzó... Márpedig ezt a kategóriát semmiféle proletárdiktatúrába se lehet beilleszteni, hanem vissza kell érte nyúlni a kapitalista társadalom és az árutermelés legelső fokaihoz" — mondotta *Lenin* 1919 márciusában, a hadikommunizmus időszakának kellős közepén. Majd így folytatja: „Az a kapitalizmus, amelyet 1903-ban körvonalaztunk, 1919-ben a proletár Szovjet Köztársaságban továbbra is megvan, mégpedig éppen az imperializmus bomlása, csődje folytán."[25]

Lenin tehát a hadikommunizmus idején is éber figyelemmel kísérte az árutermelés gyökereit a gazdaságban. Ezek

[24] *Lenin* Művei. 24. köt. Szikra 1952. 486. old.
[25] *Lenin* Művei. 29. köt. 160—161—162. old.

a gyökerek egyrészt azért maradtak fenn, mert Oroszország mezőgazdaságában a forradalom előtt is parasztgazdaságok milliói léteztek, másrészt pedig azért, mert a szocialista forradalom szétrombolt egy sor monopolista kapcsolatot, amelyek mögött megmutatkoztak a régi kapitalizmus elementáris összetevői.

Mi adott ennek a kérdésfeltevésnek különleges jelentőséget? A középparasztsághoz való viszony, amelyről éppen a VIII. kongresszus hozott nagy jelentőségű határozatot. *Lenin* rámutatott, hogy ezt a kérdést egyáltalán nem lehet megérteni az árutermelés elemzése nélkül. „Ha viszont a középparasztsághoz való viszonyunkon változtatnunk kell, akkor tessék az elméleti részben is megmondani, hogy honnan került elő és mi is tulajdonképpen a középparaszt. A középparaszt kisárutermelő. Ez a kapitalizmusnak az ábécéje, amelyről beszélnünk kell, mert ebből az ábécéből még mindig nem másztunk ki."[26]

Az árutermelés körüli elméleti vitáknak tehát a középparasztsághoz való viszony kérdésében elsőrendű fontosságú politikai vonatkozásuk volt.

Lenin fokozatosan kialakított és verifikált álláspontja az árutermeléssel kapcsolatban két pontban foglalható összse: 1. igyekezni kell fokozatosan megteremteni a javak tervszerű elosztásának állami rendszerét, amely az árutermelés megszűnésére kell hogy vezessen; 2. erre még nincsenek meg a feltételek, különösen azért, mert létezik a kisárutermelő parasztgazdaság.

A hadikommunizmus idején az árutermelés „elfojtása", visszaszorítása, erőszakos korlátozása ment végbe, ugyanakkor amikor még fennmaradtak a magán-árutermelés gyökerei a gazdaságban.

A hadikommunizmus rendszere ellentmondásban állott a

[26] Ugyanott, 164. old.

parasztság kisárutermelői érdekeivel. Az árutermelés forrásait nem lehetett megsemmisíteni, s így vissza kellett engedni medrébe magát az árutermelést. Amikor a dolgozó parasztsággal kötött szövetség a polgárháború vége felé meglazult, a parasztság tömeges elégedetlenséget mutatott, és a világforradalom közeli győzelméhez fűzött remények sem valósultak meg, új alapokra kellett helyezni a munkás-paraszt szövetséget, amit *Lenin* a proletárdiktatúra fő tartalmának nevezett. Az 1921-es vetési kampány már az új gazdaságpolitika jegyében folyt, annak tudatában, hogy a feleslegek elkobzása helyett, a Szovjethatalom bevezette a terményadót és felélesztette a paraszti árutermelést.

A terményadót, mint a neve is mutatja, természetben rótták ki, a termelt termékek meghatározott százalékában. Az adó befizetése után fennmaradt részt a parasztok elcserélhették.

Az új gazdasági politika meghirdetésekor nagy jelentőséget tulajdonítottak a szervezett piacnak, szemben a szervezetlen piaccal. Az állam arra törekedett, hogy az adó formájában begyűjtött részen felül közvetlenül csere útján szerezze meg a szükséges központi terményalapot. Ezt a formát „árucserének" nevezték, megkülönböztetve a szabadpiacon végbemenő áruforgalomtól. Az árucsere arányait a háború előtti árviszonyok alapján, az ipari árak háromszoros felszorzásával alakították ki. Az árucsere mozzanata már az 1918-as tervekben is szerepelt.

Új mozzanat volt viszont a szabadpiac, vagyis a magántermelők közötti forgalom engedélyezése. Ez volt a magántulajdonosi parasztság anyagi érdekeltségét megteremtő fő tényező. Ezzel a tényezővel, a tulajdonosi érdekeltség problémájával, 1918-ban nem számoltak.

Lenin az új gazdasági politika bevezetésekor a fő figyelmet még az árucserére fordította. Az áruforgalom csak a helyi piac keretei között volt megengedve. *Lenin* hangsú-

lyozta, hogy a terményadó átmeneti rendszabály, amelyben „részben megvan a régi kötelező beszolgáltatás, részben pedig megvan az az egyetlen helyes rendszer, amely abban áll, hogy a szocialista nagyüzemek termékeit a munkásosztály kezében levő államhatalom közellátási szervei, továbbá a munkások és parasztok szövetkezetei útján kicserélik a parasztság termékeire"[27].

A Munka és Honvédelem Tanácsának utasítástervezete a gazdasági építésben elért gyakorlati sikerek fokmérőjeként a terményadó-beszedésen kívül szintén a mezőgazdaság és az ipar közötti árucserét említi.

A „szabad" magánkereskedelem mindemellett megengedett volt. Ezt még a X. pártkongresszus leszögezte. Az elképzelés az volt, hogy a központi állami készletek hiányzó részét nem szabadpiaci felvásárlás, hanem közvetlen csere útján fedezik. Ez az elképzelés azonban meghiúsult. A kisárutermelő parasztsággal folytatott közvetlen árucsere rendszere nem vált be.

Erről *Lenin* 1921 októberében ezt mondta:

„Feltételeztük, hogy az egész államban többé-kevésbé szocialista módon cseréljük majd ki az ipar termékeit a földművelés termékeire és ezzel az árucserével helyreállítjuk a nagyipart, mint a szocialista szervezet egyedüli alapját. S mi lett az eredmény? Az eredmény az lett..., hogy az árucsere meghiúsult: meghiúsult abban az értelemben, hogy adásvétellé fajult... Be kell ismernünk, hogy a visszavonulás elégtelennek bizonyult, hogy még jobban vissza kell vonulnunk..., amikor az államkapitalizmusról áttérünk az adásvétel és a pénzforgalom állami szabályozásának megteremtésére. Az árucseréből nem lett semmi, a magánpiac erősebbnek bizonyult nálunk, és árucsere helyett közönséges adásvétel, kereskedés alakult ki."[28]

[27] *Lenin* Művei. 32. köt. Szikra 1953. 306. old.
[28] *Lenin* Művei. 33. köt. Szikra 1953. 80—81. old.

Hogyan kell értékelni az „árucsere" jellegét? Itt közvetlen (természetbeni) cseréről volt szó, bizonyos sajátos formában. A sajátosság az volt, hogy a cserearányok az árarányokon alapultak, de a pénz, mint forgalmi vagy fizetési eszköz nem funkcionált. Az árucsere kétségkívül „kevésbé naturális" forma volt, mint az összes felesleg kötelező beszolgáltatásán alapuló rendszer.

Bizonyos ösztönzőket is magában foglalt, a parasztság mégsem fogadta el ezt a formát. Az árucsere ugyanis megfosztotta a parasztságot mind a szabadpiac, mind pedig az általános fizetési eszköz létezésével kapcsolatos előnyöktől. Ezt kiélezte az állami cserealapok szűk választéka s a szövetkezeti apparátus gyenge munkája. A munkamegosztás és az árutermelés adott színvonala megkövetelte a fejlettebb értékformát. A termelők közötti kapcsolatok szervezéséhez szükség volt a kereslet-kínálat hullámzásával járó ármozgásra.

Lenin, az elvi alapokból nem engedve, a gyakorlat által felvetett új jelenségek fényében felülvizsgálta az árucseréről szóló tételt. Az új jelenségek részben új taktikai irányvonalat követeltek és ez az új irányvonal nem is váratott magára. Ez az új irányvonal tükröződött *Lenin*nek abban a felhívásában, hogy meg kell tanulni kereskedni.

Az a második visszavonulás, amelyről a fentiekben szó volt, meghatározott osztályjelentőséggel bírt. A közvetlen csere ugyanis kizárta a közvetítő kapitalisták beékelődését az állam és a parasztgazdaságok közé. Az adásvétel, a kereskedelem mellett viszont ez elkerülhetetlen volt.

Az első visszavonulás 1921 tavaszán abban állott, hogy egy időre lemondva a tervszerű állami elosztási rendszer megteremtéséről, lehetővé tették az árutermelés és az árucsere feléledését. Ekkor még feltételezték, hogy az árucsere szférájában az államnak lesz döntő szerepe.

A második visszavonulásnál a közvetlen árucsere áruför-

galomnak adta át a helyét. Hamarosan kiderült, hogy az áruforgalomban a magánkereskedelem viszi a fő szerepet. Olyan helyzet alakult ki, amikor az állami, szocialista ipar és a parasztgazdaság közötti kapcsolatot nem szocialista, hanem nagyrészt magánkereskedelmi vállalkozások közvetítették. Ezért kellett megtanulni kereskedni, saját módszerével verni meg az új burzsoáziát, hogy végül is ezt a magánkereskedői közvetítést kiküszöbölve a szocialista állami és szövetkezeti kereskedelem bonyolítsa le az ipari és mezőgazdasági termékek kicserélését. Ily módon korlátozottan a forgalom területén is engedni kellett érvényesülni a kisárutermelő gazdaság és az értéktörvény tendenciáit a kapitalista elemek kiválasztódására. Ez is olyan mozzanat volt, amely megkülönböztette az 1921-es helyzetet az 1918-astól.

Már a hadikommunizmus idején is, de különösen a NEP, az árucseréről az áruforgalomra való áttérés időszakában igen nagy zűrzavarokat okozott a pénzgazdálkodás zilálsága és az infláció. Ennek csak az 1922—1924-es pénzreform vetett véget. 1923-ban 1 : 1 000 000 arányban cserélték ki a régi pénzjegyeket új rubelre. Ezt követően újabb csere történt 1: 50 000 arányban. Végül is tehát 1: 50 milliárdhoz volt az arány. A stabilizáció volt a feltétele a naturális árucseréről az áruforgalomra való áttérésnek.

Lenin, aki sem a feleslegek elkobzását, sem a terményadót nem tartotta a szocialista építés lényegi ismérvének, rámutatott arra, hogy a szovjethatalom az adott körülmények között nem képes terményadó nélkül biztosítani a városi lakosság és a hadsereg élelmezését. Elismerte, de nem idealizálta a csere bizonyos egyenlőtlenségét. Nem tekintette ezt az egyenlőtlenséget olyan eszköznek, amely a paraszti termelőalapoknak az állami termelőalapokhoz való hozzácsatolását eredményezi, de nem is zárkózott el attól, hogy az árualapmérlegekben fennálló hiányt a terményadóval pótolják. A terményadó a nemzeti jövedelem újraelosztásá-

nak is eszköze volt. A terményadó megszűnése után az ipari árualap és a paraszti vásárlóerő kiegyensúlyozása, valamint a nemzeti jövedelem újraelosztása főleg az árakon keresztül történt. Így biztosították a parasztság részvételét a szocialista felhalmozás terheiben.

Hiba lenne azt hinni, hogy az új gazdasági politika csak az ipar és a mezőgazdaság viszonyát változtatta meg. Mélyrehatóan átalakította az iparszervezeteket is, amire nemcsak a magántermelő parasztgazdasággal fenntartandó kapcsolatok, hanem bizonyos belső körülmények miatt is szükség volt. Az OK(b)P IX. kongresszusa már 1920 márciusában rámutatott: „A kapitalizmusban minden trösztösített vállalat sok nyersanyagot, munkaerőt stb. tudott szerezni a legközelebbi piacon, ezzel szemben a jelenlegi viszonyok között ugyanezek a vállalatok csak az egyesített gazdaság központi szerveinek kiutalásai szerint kaphatják meg mindazt, amire szükségük van."[29] A centralizmus kialakult módszerei a bürokratizmusnak olyan szörnyű formáit eredményezték, amelyek helyrehozhatatlan kárt okoznak a gazdaságnak. A kongresszus követelte, hogy erősítsék a vállalatok közvetlen kapcsolatait, a helyi szervezetek nagyfokú önállósággal rendelkezzenek, a személyi érdekeltség pedig fokozódjék.

Már az OK(b)P XI. konferenciája kiemelte: minimálisra kell csökkenteni a központi és helyi intézményeknek a felduzzadt bürokrácia folytán megnőtt kiadásait, hogy egyensúlyba lehessen hozni a költségvetést, ami a szilárd valuta megteremtésének feltétele.

Az ipari piac szerepét ebben az időben úgy képzelték el, hogy az államilag kiutalt, de nem elegendő mennyiségű anyagok pótlását a vállalatok az általuk szabadon értékesí-

[29] Az SZKP kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági plénumainak határozatai. I. rész. Szikra 1954. 559. old.

tett termékek ellenében végzik el. Míg régebben a piac és a terv viszonya volt az osztályharc frontvonala, most „a kommunista és a magángazdaság harca gazdasági térre, a piacra tevődik át, ahol a munkásállam kezében összpontosított államosított iparnak a piaci feltételekhez és a piaci verseny módszereihez alkalmazkodva kell kivívnia döntő fölényét"[30].

Az OK(b)P XII. kongresszusa nagy jelentőségű határozatot fogadott el az iparról. Ebben már nagy szerepet játszik a jövedelmezőség elve: „Győztes csak az olyan ipar lehet, amely többet ad, mint amennyit felemészt. Az olyan ipar, amely a költségvetés terhére, tehát a mezőgazdaság terhére tartja fenn magát, nem tudná megteremteni a proletárdiktatúra szilárd és tartós alapját. Az állami iparban értéktöbbletet termelni — ez a szovjethatalom sorsának, vagyis a proletariátus sorsának a kérdése." A határozat hangsúlyozta, hogy az ipar és a mezőgazdaság egészségesebb kapcsolatára, a nehézipar elmaradásának leküzdésére a termelékenység általános növelésére van szükség. „Ezek a feladatok csak a piac és a terv helyes, kölcsönös viszonya alapján oldhatók meg."[31] A tervet azonban nem lehet bürokratikus módon összeállítani.

Bár egészen más körülményeket tükröznek, a későbbi korszakokra tekintve is elgondolkoztatóak az OK(b)P XII. kongresszusának a tervszerű gazdaságirányításról levont elvi következtetései. „A tervszerű módszerek csak véglegesen kifejlett formájukban tudják és fogják maguk alá rendelni és ezáltal feleslegessé tenni a piacot... Ebből egészen világosan látható, hogy a legközelebbi korszakban az állami tervgazdálkodás módszereinek alkalmazása két veszélyt rejt magában: *a)* ha tervszerű beavatkozás útján próbálunk elé-

[30] Ugyanott, 692. old.
[31] Ugyanott, 804—805. old.

be kerülni a gazdasági fejlődésnek, s a piac szabályozó munkáját olyan adminisztratív intézkedésekkel próbáljuk helyettesíteni, amelyekhez az eleven gazdasági tapasztalat még nem teremtette meg a szükséges támasztékot, teljesen elkerülhetetlenek az olyan sajátos típusú részleges, vagy általános gazdasági válságok, amilyeneket a hadikommunizmus időszakában megfigyelhettünk (»fennakadások«, »torlódások« stb.); *b)* ha a központosított szabályozás elmarad e szabályozás nyilvánvalóan megérett követelményeitől, akkor a gazdasági problémák a piac nem gazdaságos módszerei révén oldódnak meg azokban az esetekben is, amikor az idejekorán történő adminisztratív-gazdasági beavatkozás rövidebb idő alatt, kevesebb erő és pénz ráfordításával ugyanazokra az eredményekre vezethetne."[32]

A XII. kongresszus határozatainak nyomán — a szilárd valuta megteremtésének mértékében — vezették be a trösztök önálló elszámolását, amelyet a későbbiek során vállalati szinten valósítottak meg.

ELMÉLETI VITÁK AZ ÁRUTERMELÉSRŐL

Az átmeneti időszakban és a szocializmus felépítése után a Szovjetunióban mindvégig éles viták folytak az árugazdaság elméleti kérdéseiről.

Amíg *Lenin* élt, biztosítva volt a közgazdasági művek marxista, differenciált, elvi bírálata. *Lenin,* aki az elmélet terén is egy fejjel kortársai fölé magasodott, kivételes bölcsességgel és körültekintéssel végezte ezt a munkát. Az árutermelés és az értéktörvény sorsáról és perspektíváiról alkotott vélemények akkoriban erősen megoszlottak: egyesek szerint az értéktörvény már az átmeneti időszakban megszű-

[32] Ugyanott, 806. old.

nik, mások szerint a szocializmusban is fennmarad. Megint mások tagadták az értéktörvény fennmaradását a szocializmusban, de elismerték működését az átmeneti gazdaság viszonyai között.

Buharin 1920-ban írt, „Az átmeneti időszak gazdasága" című könyvét *Lenin* a többi között azért bírálta, mert a dialektikát csak egyik szemléleti módnak tekintette. *Lenin* szembeszállt *Buharin* azon törekvésével, hogy az osztályellentétek helyett a „szociális rendszert" elemezze, amelyben az osztályellentétek elmosódnak. Ugyanakkor helyeslőleg nyilatkozott *Buharin* több elméleti közgazdaságtani tételéről.

Buharin tagadta a politikai gazdaságtan létjogosultságát a szocializmusban. Abból indult ki, hogy „a teoretikus politikai gazdaságtan az árutermelésen alapuló társadalomgazdaságról, vagyis a szervezetlen társadalomgazdaságról szóló tudomány... Így tehát a politikai gazdaságtan tudomány az árugazdaságot tanulmányozza."[33] *Lenin* szembeszállt ezzel a nézettel: „Két helytelen tétel: 1. a meghatározás lépés hátrafelé *Engels*hez képest; 2. az árutermelés szintén szervezett gazdaság."[34]

Az átmeneti gazdaságot jellemezve *Buharin* először felteszi a kérdést, mennyiben alkalmasak a teoretikus politikai gazdaságtan kategóriái az új körülmények kifejezésére. Elsősorban az áru, érték, ár kategóriákat vizsgálja. A politikai gazdaságtan módszerével kapcsolatban részletesen elemzi azt, amit az „egyensúly posztulátumának" nevez. E posztulátumnak szerinte középponti szerepe van az értéktörvény vizsgálatánál.

„A termelési viszonyok kapitalista rendszerének teore-

[33] *Buharin:* Ekonomika perehodnovo perioda. Moszkva 1920. 8. old.

[34] *Leninszkij* szbornyik. XI. köt. Moszkva—Leningrád 1929. 349. old.

tikus vizsgálatánál *Marx* e rendszer létezésének tényéből indul ki. Ha egyszer ez a rendszer létezik, ez azt jelenti, hogy — jól-rosszul — a társadalmi szükségleteket kielégítik, legalábbis olyan mértékben, hogy az emberek nemcsak nem halnak ki, hanem élnek és szaporodnak." *Lenin* helyeselte ezt a tételt. *Buharin* megállapította, hogy a kapitalizmusban a szükséges mennyiségekben termelik a szenet, vasat, gépeket, kartont, vásznat, kenyeret, cukrot stb., a szükséges mennyiségekben fordítják e cikkek termelésére az eleven és tárgyiasult munkát. „Itt mindenféle elhajlás, ingadozás lehetséges, a rendszer bővül, bonyolultabb lesz, fejlődik, mozgás és ingadozás állapotában van."[35]

Buharin „egyensúlyi törvénynek" tekintette az értéktörvényt, a „piaci árak törvényét" pedig mint az ingadozás törvényét kezelte. Rámutatott, hogy az „egyensúlyi álláspont" egyáltalán nem jelenti a harmónia hirdetését, csak a rendszer létezésének és fejlődésének elismerését a dinamikus egyensúly alapján. *Lenin* megjegyzése: „Ez nagyon jó. De nem pontosabb-e »bizonyos arányosság szükségességéről«, mint az »egyensúlyi álláspontról« beszélni."[36]

Az „egyensúlyi elvből" kiinduló *Buharin* azt bizonyította, hogy mivel az érték az egyensúly törvénye, nem lehet helye az átmeneti időszakban, amelyre az egyensúly nagyfokú megsértése, a viszonyok „folyékony halmazállapota" jellemző. Kijelentette, hogy itt az „egyensúly posztulátuma" már érvénytelen, hogy „bizonyos viszonylagos egyensúlyt magának a rendszernek részleges elpusztítása árán vásárolnak meg".

Lenin aláhúzta és helyeselte a „bizonyos viszonylagos egyensúly" szavakat és megjegyezte, hogy az (ti. az egyensúly) mindig viszonylagos. Ebből látható annak a fenti mondatnak érvénytelensége, hogy az egyensúly posztulátuma érvénytelen.

[35] *Buharin:* Ekonomika perehodnovo perioda. 127—129. old.
[36] *Leninszkij* szbornyik. XI. köt. 384—385. old.

Tehát *Lenin* még a NEP előtt sem értett egyet azzal az érveléssel, amely az egyensúly hiányával magyarázta az érték kategóriájának alkalmatlanságát az átmeneti gazdaság viszonyainak megértéséhez. Rámutatott, hogy az egyensúly mindig viszonylagos. Éppen ez a viszonylagos elem hiányzott *Buharin*nál, aki az árutermelés megszűnését így körvonalazta: „Az áru csak annyiban lehet általános kategória, amennyiben állandó és nem véletlen kapcsolat áll fenn az anarchikus termelési bázison. Következésképpen, amennyiben eltűnik a termelési folyamat irracionális jellege, vagyis amennyiben a spontaneitás helyébe társadalmi szabályozó lép, annyiban az áru termékké változik és elveszti árujellegét."[37]

Lenin itt két tételt helyeselt: 1. hogy megszűnik az árujelleg; 2. hogy ebben a termelési viszonyok jellegének megváltozása mutatkozik meg. Nem értett egyet viszont azzal, hogy az áru termékké változik. A következőképpen javította ki ezt a tételt: „nem pontos: nem »termékké« változik, hanem valahogy másképp. Etwa: olyan termékké, amely nem a piacon keresztül kerül társadalmi fogyasztásra."[38]

Látszólag nem nagy hibáról van szó. *Lenin* megjegyzése mégis a „mechanikus" teória egyik lényeges kiindulópontját érintette. Az általa bírált szemlélet később újra felbukkant. Ezzel sok rokon vonást mutat az a koncepció, amely szerint az általános gazdasági jelenségek, összefüggések, törvények, a szocialista gazdaságban közvetlenül érvényesülnek. Később az arányosság általános törvényéről állították ugyanezt.

Buharin később is megtartotta mechanikus koncepcióját, de szakított a baloldali politikai nézetekkel, majd később jobboldali nézeteket hirdetett. A húszas évek közepén a köz-

[37] *Buharin:* Ekonomika perehodnovo perioda. 134. old.
[38] *Leninszkij* szbornyik. XI. köt. 388. old.

gazdászok között *Preobrazsenszkij* volt az ultrabaloldali nézetek fő képviselője.

Preobrazsenszkij látva az ellentmondást a többlettermék alacsony színvonala és a felhalmozási szükségletek növekedése között, azt állította, hogy az árat az értéktől függetlenül lehet megállapítani. Az értéktörvény legfeljebb csak korlátozza az eredeti felhalmozást, de az ár az utóbbi funkciója s nem az értéktörvényé. „A magánpiacon a monopolista állami ár az értéktörvény által korlátozott eredeti szocialista felhalmozás funkciója"[39] — mondotta *Preobrazsenszkij.*

Az árnak az értéktől való függetlenítését tehát a szerző egy másik gazdasági törvény hatásával próbálta megindokolni. Mi volt ez a törvény? „Minél elmaradottabb gazdaságilag, minél kispolgáribb, parasztibb valamely ország, amely áttér a termelés szocialista megszervezésére . . ., annál inkább kénytelen a szocialista felhalmozás a szocializmus előtti gazdasági formák kizsákmányolására támaszkodni."[40]

A „szocializmus előtti gazdasági formák", tehát a parasztgazdaság kizsákmányolásáról szóló tétellel *Lenin* sohasem értett egyet. Amennyiben itt az ún. eredeti tőkefelhalmozással „fennálló" módszerbeli analógiáról volt szó (tehát a paraszti termelőalapoknak az állami alapokhoz való csatolásáról), ez a tétel egyértelmű lett volna a parasztság kisajátításával. Lenin élesen visszautasította még a formai analógiát is.

Buharin említett könyvében szintén használja ezt a kifejezést. *Lenin* rámutatott, hogy ez a *terminus technicus* „a végsőkig félresikerült". Maró gúnnyal jellemezte azt az eljárást, amely ilyen és hasonló elnevezéseket használ új jelenségek jelölésére.

[39] Vesztnyik Kommunyisztyicseszkoj Akagyemii, 1926. 14. sz.
[40] Vesztnyik Kommunyisztyicseszkoj Akagyemii, 1924. 8. sz.

A „baloldaliak" végül is nemcsak a kapitalizmusbeli értéktörvényt, hanem mindenféle áru- és pénzformát összeegyeztethetetlennek tartottak a szocialista gazdasággal. A tervgazdaság szembeállításából arra a következtetésre jutottak, hogy az áruviszonyokból mindig és minden körülmények között kapitalista elemek keletkeznek, és így azokat minél előbb meg kell szüntetni.

A szovjet közgazdászok egykori *Preobrazsenszkij* elleni bírálata elsősorban a káros gyakorlati következtetések ellen irányult, de fontos elméleti kérdéseket sem hagyott figyelmen kívül. Így például *Motiljev* rámutatott, hogy *Preobrazsenszkij* túlértékeli a tervszerűség elemeit a Szovjetunió népgazdaságában és alábecsüli a parasztgazdaság szerepét. *Mendelszon* aláhúzta: „még rendkívül messze vagyunk attól, hogy ... az árakat saját elképzelésünk szerint állapítsuk meg. Ez illúzió ..." (A még szó arra utal, hogy *Mendelszon* sem vetette el teljesen a voluntarista nézeteket.) Hangsúlyozta: „az értéktörvény nálunk hat, s az áruviszonyoknak nálunk végbemenő rekonstrukciós folyamata abban áll, hogy tanuljuk ésszerűsíteni ezt az ösztönös folyamatot"[41].

Preobrazsenszkijt bírálta ezen a vitán *Kac, Rosenberg* és *Litvinov* is. Bírálták a „mechanikus" értékelméleti koncepciók hívei is. Több közgazdász rámutatott, hogy a húszas évek közepén fellépett áruéhséget a kereslet megnövekedése, az értéktöbbletnek az országon belüli realizálása is magyarázza, s ezért az áruhiány leküzdéséhez a beruházások bizonyos részét a fogyasztási cikkek termelésére kell fordítani.

Bírálták *Preobrazsenszkij*nek azt a nézetét, hogy a népgazdaságban az állami szektoron kívül minden egyebet mint ellenséges elemet fel kell számolni, és kiemelték, hogy a falu szocialista átalakulásának a parasztság növekvő élet-

[41] Vesztnyik Kommunyisztyicseszkoj Akagyemii, 1926. 14. sz.

színvonala mellett kell végbemennie. Aki a parasztságban csak a kapitalizmus fejlődésének kiindulópontját látja — írták —, az a gazdasági törvényeket fatális szükségszerűségként fogja fel. Azt a nézetet, hogy a parasztgazdaságtól el kell vonni az egész többletterméket, mint a szövetkezeti tervvel összeegyeztethetetlent, elvetették.

Daskovszkij a piac törvényeiről írt könyvében megállapította, hogy az állami szektor a saját körén belül is e törvények hatása alatt áll, habár ezeknek működése nem olyan feltétlen, mint a magángazdaságok körülményei között.

Az önálló elszámolás viszonyai között az árakat a kereslet és a kínálat, végső soron pedig a termelés és elosztás feltételei ingadoztatják. Rámutatott, hogy a munkabér és az árak, továbbá a mezőgazdasági és az ipari árak közötti kölcsönhatás ugyanolyan törvényszerű, mint a magángazdaságban. Ezen az alapon is bírálta *Preobrazsenszkijt*. Elismerve, hogy a fogyasztási cikkek termelésének jövedelmét átszivattyúzzák a nehéziparba, azt is hangoztatta, hogy az ilyen átáramoltatás nem lehet törvényszerű.

A „Bolsevik" 1926-os évfolyamának 17—18. számában *Oragvelidze* rámutatott arra, hogy az áruforma, mint különböző termelési módok együttélésének formája, nem tételezi fel e termelési módok egy típusú mivoltát. Ezért az áruforma az átmeneti gazdaságban természetéből adódóan alkalmazható.

Ugyanezen folyóirat 1930. évi 21. számában *Gatovszkij* megjegyezte, hogy a magánkereskedelem megszűnésével a NEP is érvényét veszíti. Azt azonban ő sem állította, hogy ezzel mindenféle árucsere és árutermelés is megszűnik.

Az értéktörvény körüli elvont vitáknak nagyon is gyakorlati oldala volt az árkérdés, a tervgazdaság és a piaci gazdaság viszonya, a szocializmus és a kapitalizmus alternatívája.

A baloldali veszély mellett voltak jobboldaliak is, akik

azt tartották, hogy a tervnek nem kell „beavatkoznia" a piaci viszonyokba. A piaci szabad áralakulásra, a teljes kereskedelmi szabadságra vonatkozó követelésük széles teret nyitott a kapitalista elemek fejlődésének, a szocialista elemek kárára.

Az is igaz, hogy akkoriban mindenkit, aki az értéktörvényt „védte", a kapitalizmus értéktörvényének védelmezőjeként bíráltak. A kérdés úgy volt feltéve: értéktörvény — tehát kapitalizmus — vagy szocializmus. Az értéktörvény fennmaradását hirdető nézetek bírálata közben a szocialista termelési módot gyakorta úgy tüntették fel, mint olyant, amely semmiféle folytonossági kapcsolatban nincs a kapitalizmussal. Egyebek között eléggé élesen támadták *Csuprovot*, a neves statisztikust, mivel úgy tartotta, hogy az „elszámolás" és a „mérleg" *terminus technicusok*, nem pedig a kapitalizmus történelmi kategóriái.[42]

Az értékviszonyok tagadása volt az uralkodó álláspont. Az egyik elterjedt tankönyv szerzői arra a kérdésre, hogy elhalt-e az értéktörvény a Szovjetunióban, úgy válaszoltak, hogy az értéktörvény még nem halt el, továbbra is hat, bár egészen más körülmények között, mint a kapitalizmusban.

A szerzők rámutattak arra, hogy az állami vállalatok között szintén vannak árukapcsolatok és feltették a kérdést: „De a vétel-eladás ezen külső formája mögött ugyanazok a termelési viszonyok rejtőznek-e, mint az érték mögött? Nyilvánvaló, hogy nem."[43] Ma már tudjuk, ez a válasz pontatlan. Amennyiben ugyanis a munkamegosztást a szocializmusban is az áru mozgása közvetíti, sajátos formában ebben a társadalomban is megtalálhatók azok a termelési viszonyok, amelyeket az érték képvisel. Az értékviszonynak

[42] Lásd Bolsevik, 1928. 5. sz.

[43] *Lapidusz—Osztrovityanov:* Polityicseszkaja ekonomija v szvjazi sz tyeorijej szovjetszkovo hozjajsztva. Moszkva 1928. 137. old.

azonban itt is van egy mélyebb, lényegibb, mögöttes társadalmi tartalma. Éppen az a mögöttes tartalom változott meg alapjában a tőkés kizsákmányolás megszűnésével.

A szerzők aláhúzzák a különbséget a szocialista és magánárutermelési viszonyok között. Az érték mint közgazdasági kategória az utóbbiak teoretikus tükörképe, tehát szerintük nem lehet helye a következetesen szocialista szektorban. Bár megjegyzik, hogy az „értékburoknak" továbbra is van jelentősége, de ezt a jelentőséget a tervezés fejletlenségének tudják be. A tervezés fejlődése szerintük az értéktörvény elhalásához vezet.

Más szerzők hasonló módon vázolták az árutermelés perspektíváját a szocializmusban. Így például *Mihalevszkij* szerint, ahogy fejlődik és szélesedik a szocialista tervezés területe (abban az értelemben, hogy az egész népgazdaságot átfogja), úgy szűkül az értéktörvény hatóköre. „Százszázalékos tervszabályozásnál az »áru« fogalma minden értelmét és tartalmát elveszíti... Az értéktörvény nálunk egyre inkább elveszíti hatóképességét."[44]

Az 1933-ban megjelent tankönyvben ez olvasható: „Áraink nem az értéktörvény és annak átalakult formája, a termelési árak törvényének kifejezői, hanem a tervszerű tudatos vezetés eszközei"[45].

Ez a kijelentés egyértelmű az értéktörvény tagadásával, hiszen ha még az árakban sem az értéktörvény fejeződik ki, akkor az sehol sem nyerhet „megjelenési formát", vagyis nem létezhet. A szerzők szerint a szocializmusban nincs érték, az áru csak formailag létezik, s az áruforma a „szocialista terv eszköze", vagyis fennmaradását gazdaságpolitikai szükségesség indokolja.

Figyelmet érdemel *Atlasz* 1939-ben megjelent tanulmánya

[44] *Mihalevszkij:* Polityicseszkaja ekonomija. Moszkva 1930. 409—411. old.

[45] Polityicseszkaja ekonomija. Moszkva 1933. 357. old.

is. *Atlasz* a felépült szocializmus viszonyait vizsgálja és megállapítja a pénz és az árak szükségszerű mivoltát, mert a munka mennyisége és minősége szerinti elosztás szocialista elve „egységes munkamértéket, a munka számbavételének általános egységét követeli meg"[46].

Ha viszont a számbavételhez pénzre van szükség, akkor az elosztás is csak pénzen keresztül történhet.

A szovjet pénz nemcsak a munka és az elosztás összemérésének eszköze, hanem a dolgozók által a társadalmi termékből való részesedésre szóló tanúsítvány is. De ez a tanúsítvány nem munkabón, nem elszámolási jegy, hanem pénz, mert forog, mert a Szovjetunióban kereskedelem folyik. Az idézett cikk csak előrelépést jelent, mivel a pénz és az ár szükségességét bizonyítja, de továbbra is tagadja az értéktörvény létezését.

Hasonló módszertani elveket követ *Cagolov* és *Bregel* 1940-ben írt cikke is. Az árak mozgását elemezve rámutatnak, hogy a kapitalizmusban az árak az értékektől spontán módon eltérnek. Nálunk viszont „az áruk árai az ezen termékek termelésére fordított társadalmilag szükséges munkaidő nagyságától"[47] térnek el, egyik vagy másik irányban. Tehát a szocializmusban nem az értéktől térnek el az árak, „hanem" a társadalmilag szükséges munkaidőtől (amely eszerint nem vesz fel értékalakot). A másik különbség, hogy ez az eltérés tervszerűen, nem pedig spontán módon valósul meg.

A harmincas években az értéktörvény tagadása egyre „szégyenlősebb" formákat öltött. A megjelent publikációk nagy részénél főleg abban nyilvánult meg, hogy nem használták az „érték" kifejezést. Az idézett szerzők elismerik, hogy árak vannak, de tagadják, hogy azok az értéktörvényt fe-

[46] Problemi Ekonomiki, 1933. 4. sz.
[47] Planovoje Hozjajsztvo, 1940. 12. sz.

jezik ki. Elismerik, hogy az áraknak van egy objektív alapja, de ez szerintük nem az érték, „hanem" a társadalmilag szükséges munkaráfordítás stb.

Varga Jenő „20 év kapitalizmus és szocializmus" című művében hasonló álláspontot foglal el. Megállapítja, hogy a Szovjetunióban is van áru és piac (ezeket a kategóriákat főleg a fogyasztási cikkek vonatkozásában említi). Megállapítja, hogy a Szovjetunióban az áru és a piac gyökeresen különbözik a kapitalizmusbeli árutól és piactól. Ennek okai: a termelési eszközök szocialista tulajdona és a népgazdaság tervszerűsége, amelybe a tervszerű árképzés is beletartozik. Könyvének más helyén a szerző ezt írja: „A Szovjetunió szocialista tervgazdaságában az értéktörvény hatása megszűnt."[48]

Tehát a szovjet áru abban is különbözik a kapitalista árutól, hogy nincs alávetve az értéktörvénynek. A szovjet pénzről *Varga* helyesen megállapítja, hogy (eltekintve az aranyexporttól) „magának a szovjet gazdaságnak szempontjából a rubel aranyfedezetének abszolút semmi jelentősége nincs"[49]. A pénzfunkciók közül kihagyja az értékmérő funkciót.

Az értéktörvény tagadásának volt bizonyos valóságos magva: a gazdasági élet nagyfokú centralizációja, ami nemcsak az állami vállalatok, de a kolhozok árutermelését is szűk keretek közé szorította és sokban formálissá tette. A szocialista pénz, az árpolitika, a kereskedelem, a hitel szerepét ki kellett bontakoztatni, aminek ellentmondott, hogy továbbra is tagadták az értéktörvény létezését. Ezt az ellentmondást kívánta feloldani *Sztálin* a politikai gazdaságtan tankönyvtervezet 1941 januárjában tartott vitáján.

Megállapította, hogy ha „leküzdöttük az értéktörvényt", akkor érthetetlenné válik az önköltség kategóriája, amely

[48] *Varga:* Kapitalizm i szocializm za 20 let. Moszkva 1937. 109. old.

[49] Ugyanott, 110. old.

nélkül nem lehet kalkulálni, a munkát díjazni és árakat megállapítani. Felhívta a figyelmet a kolhozpiacra és az ott létező piaci árakra. Az állami árszabályozás és a piaci áralakulás között harc folyik, amit el kell ismerni, hiszen a tudomány százszázalékos igazságot követel, fejtegette *Sztálin.*

Az érték fennmaradását azzal magyarázta, hogy a jövedelmeket közvetlenül munkával nem lehet mérni. A szükségletek szerinti elosztással a helyzet megváltozik.

Megjegyezte, hogy helytelen az értéktörvényt kizárólag a spontán piac törvényeként felfogni, nem lehet a kérdésfeltevést erre leszűkíteni. Úgy érvelt, hogy ha egyszer pénzgazdaság van, akkor áru is van. Az árugazdaság minden kategóriája megmaradt, de más jelleget kapott.

Az 1941-es vita lezárta azt az időszakot, amikor tagadták az értéktörvény létezését a szocializmusban. Természetes, hogy nem az áru, árutermelés, hanem az érték létezését kellett elismerni, hiszen az áruforma fennmaradását régebben sem vitatták. A kérdés az volt, hogy az árunak olyan tartalmi vonása, mint az érték, fennmarad-e. *Sztálin* a kérdésre a pénzjövedelmek létezéséből és elosztásuk szükségességéből kiindulva adott pozitív választ.

E kérdést nyomtatásban először a „Pod znamenyem markszizma" egy szerkesztőségi cikke fejtette ki, amely az értéktörvény szükségességét azzal magyarázta, hogy a munka és fogyasztás összemérése a szocialista társadalomban csak az értéktörvény felhasználása alapján lehetséges. „A különböző munkafajták mérése és összehasonlítása nem közvetlenül »a munka természetes mértékében«, munkaidőben történik, hanem közvetve, a munkatermékek, az áruk mérése és összehasonlítása útján."[50] Az önálló elszámolás a ráfordítások és az eredmény összemérésén alapszik, minden egyes

[50] Pod znamenyem markszizma, 1943. 7—8. sz.

vállalatnál. „Ez feltételezi mind a ráfordítások, mind az eredmény közös nevezőre hozását. Ilyen közös nevező létezik: ez az áruk értéke."[51]

Osztrovityanov a témáról írt cikkében *Sztálin*ra hivatkozott, aki szerinte kimutatta, hogy az értéktörvény a szovjet gazdaságban átalakult formában működik. Az értéktörvény fennmaradását *Osztrovityanov* azzal indokolta, hogy a szocializmusban fennmaradnak a különbségek a munka szociális-gazdasági jellegében, továbbá, hogy a szövetkezeti tulajdon és a munkamegosztás ténye teszi ezt szükségessé. *Osztrovityanov* tanulmányának egyik jellegzetessége, hogy a kolhoztulajdont az értéktörvény okai között szerepelteti. Másik jellegzetessége, hogy az árutermelés elosztási és számviteli okait a munka jellegére vezeti vissza.[52]

Osztrovityanov következő cikke 1946-ban jelent meg. Itt már az első helyre az ipar és a mezőgazdaság közötti kapcsolat került. A második helyen az állami vállalatok közötti kapcsolat állt.

Az állami vállalatok között munkamegosztás van, de ugyanakkor egy kézben vannak, nincsenek különböző tulajdonosaik. Vagyoni és operatív-gazdasági önállóságuk jogi kifejezése, hogy jogi személyekként kapcsolatba lépnek más vállalatokkal. A termékek mozgása a vállalatok között „az árucsere segítségével, az áru- és pénzviszonyok felhasználásával történik"[53].

Ennek okát a szerző a munka jellegében s végső soron a termelőerők elért fokában találja. Ez az oka annak, hogy a munka még nem vált elsőrendű létszükségletté, tehát fel kell használni az anyagi érdekeltség elvét. Utóbbi az önálló elszámolásban fejeződik ki. Az önálló elszámolásból követ-

[51] Ugyanott.
[52] Lásd Bolsevik, 1944. 23—24. sz.
[53] Planovoje hozjajsztvo, 1946. 6. sz.

kezik a vállalatok vagyoni és gazdasági-operatív önállóságának szükségessége. A szocialista vállalat csak úgy létezhet, ha munkaráfordításait („akár naturális, akár pénzformában") megtérítik. Így a vállalatok közötti *hozrascsot*-viszonyok alapja „minden szovjet vállalat munkaráfordításainak ekvivalens megtérítése, amely áru- és pénzformában, az értéktörvény alapján valósul meg"[54].

Ily módon e koncepció szerint a termelőerők színvonala szükségessé teszi az anyagi érdekeltség elvének alkalmazását, utóbbi szükségessé teszi az önálló elszámolást, az önálló elszámolás megköveteli az egyenértékű cserét. Ez áru- és pénzviszonyok segítségével történik. Rámutat a szerző, hogy az áru- és pénzforma lehetővé teszi a munka szerinti elosztás következetesebb megvalósítását és a különféle szükségletek jobb kielégítését is.

A koncepció belső ellentmondása abban állott, hogy ellentétes módszerek vegyítését kísérelte meg. A szintézis sehogyan sem akart sikerülni. Az egyik utolsó kísérlet a különnemű és különböző „dimenziójú" okok egységes rendszerbe foglalására *Sztaniszlavszkij* nevéhez fűződik, aki kandidátusi disszertációjában a három közvetlen okot (kolhozok, önálló elszámolás, munka szerinti elosztás) a munkamegosztás három válfajával azonosította (általános, különös és egyes munkamegosztás) és a munka közvetlenül társadalmi jellegével állította ellentétbe.

A politikai gazdaságtan tankönyv tervezete, amelyet 1951-ben bocsátottak vitára, szintén az árutermelés fennmaradását magyarázó valamennyi szempont összefoglalására törekedett. Így ez a tervezet

— a munka különneműségét,
— a munka szerinti elosztás elvét,
— az önálló elszámolást és

[54] Ugyanott.

— a két tulajdonformát tekintette az árutermelés okainak.

Sok közgazdász ezek közül az okok közül csak egyet-egyet ismert el.

A számviteli-elosztási koncepciót fejtette ki részletesen *Szavcsuk* 1949-ben írt kandidátusi értekezésében. Érvei újra csak a termelőerőkre való hivatkozásban merültek ki. Az összemérés, nyilvántartás a termelőerők adott színvonala mellett, amikor a munkában szociális különbségek vannak, csak az áru- és pénzviszonyok segítségével történhetik. Mivel a termelékenység emelése megköveteli, hogy a végzett munka legyen a fogyasztás mértéke, szükség van az áru- és pénzviszonyok felhasználására. A társadalmi munkamegosztáson kívül tehát szerinte a munka különneműsége az árutermelés fennmaradásának okozója.

Említettük *Osztrovityanov* két tanulmányát és *Sztaniszlavszkij* értekezését, amelyekben a kolhoztulajdon már az árutermelés okai között szerepelt. A monista koncepciók közül elsőnek *Vjazmin* alapozta egész érvelését 1949-ben írt értekezésében a kolhoztulajdonra mint az árutermelés fennmaradásának egyedüli okára. A kolhoztulajdon, amely még hat évvel azelőtt nem is szerepelt az okok között, majd egyik fő tényezőként szerepelt, most az árutermelés fennmaradásának kizárólagos magyarázatát képezte. *Vjazmin*nál nem az volt az új, hogy figyelembe vette a kolhoztulajdont, hanem, hogy ezt tartotta az árutermelés fennmaradása egyedüli okának. Ez általánosan uralkodó állásponttá csak egy későbbi időszakban vált.

Értekezésének bevezetőjében azt a megjegyzést teszi, hogy a kommunista pénz nélküli gazdasághoz közeledve egyre inkább meg kell szilárdítani a pénzforgalmat, a kereskedelmet, az önálló elszámolást stb., egyre jobban fel kell használni az áru- és pénzviszonyok egész mechanizmusát. Tehát koncepciója, amely a kolhoztulajdonból indult ki, az

áru- és pénzviszonyok megerősítését tartotta szükségesnek. (Maga a tétel egyébként már *Sztaniszlavszkij*nál is megtalálható.)

A következő módszertani elveket szögezi le:

— az árutermelés szükségességét el kell választani az árutermelés felhasználásától;

— nem minden termékkeringés jelent árucserét, áruforgalmat;

— mivel az áruviszonyok a termelési viszonyok részei, azokat a tulajdonból kell levezetni.

Itt mondták ki először a szovjet árutermelési vitákban, hogy a tulajdonból kell levezetni az árutermelés szükségességét. Ez az elv szöges ellentétben állott azzal a régebbi felfogással, amely a termelőerőkből indult ki.

Vjazmin egyik fő elméleti konklúziója értekezésében így hangzik: *Marx* és *Engels* azon tétele, hogy a szocializmus nem fogja ismerni az árucserét, következtetés egy másik tételükből, nevezetesen abból, hogy a termelési eszközök az egész társadalom tulajdonában vannak.

Szerinte *Marx* és *Engels* azért tagadták az árutermelés fennmaradását, mert nem számoltak a termelési eszközök szocialista tulajdonának két formájával. Miután azonban a két tulajdonforma létezése tény, ez a feltételezés elesik.

Az állami vállalatok közötti áruviszonyokról megjegyezte: az áruknak nem lehet egyidejűleg két összehasonlítási mértékük, két értékelésük: egy pénzben (az áru ára) és egy másik közvetlenül munkaórákban. Szerinte ezért változik a termékcirkuláció az egész népgazdaságban áruforgalommá. Erőteljesen kihangsúlyozta a népgazdaság egységének mozzanatát. Értekezésében ennek megfelelően nem található olyan állítás, mintha a termelési eszközök nem lennének áruk.

A kolhozokból kiinduló magyarázat az árupiac szükségességéről szóló nézeteket a klasszikus elméleti alapokkal és a

népgazdaság két alapvető ágában meglevő valóságos tulajdoni viszonyok létezésével igyekezett összhangba hozni. Más tekintetben viszont éppen a kolhozok jelentőségének kihangsúlyozása jelentett bizonyos eltérést a tudományos szocializmus megalapítói által megrajzolt elméleti „modelltől", amely, mint ismeretes, nem számol a kolhozok létezésével. Így egy előre megrajzolt vázlatos séma helyett a konkrét, történelmileg megvalósult szocialista társadalomban fennálló helyzet elemzése kapott helyet a politikai gazdaságtanban.

Az eddigiekből kitűnik, hogy az árutermelés fennmaradását a kolhoztulajdonnal magyarázó koncepció megszületésének önmagában semmi köze sincs *Sztálin* munkásságához. Ez egy koncepció volt a sok közül, amelyet *Sztálin* egyeduralkodóvá tett. Erről az elmúlt másfél évtizedben először sok hízelgő kommentár, majd sok túlzó kritika is elhangzott. Ezeket itt szükségtelen idézni. A kérdés pozitív kifejtése előtt azonban rá kell mutatni arra, hogy az árutermelés és a kommunista építés közötti viszony *Sztálin* által adott értelmezése abból indult ki, hogy a szövetkezeti (kolhoz-) tulajdon már a jelen szakaszban fékezni kezdi a termelőerők erőteljes fejlesztését s ezért fokozatosan össznépi tulajdonná kell változtatni. Ismeretes az is, hogy az azóta eltelt évek alatt bebizonyosodott: a szövetkezeti tulajdon nemcsak fennmaradhat, hanem — helyes gazdaságpolitika mellett — fejlődhet és bővülhet is a szocializmus egész időszakában.

Az áruforgalomról *Sztálin* két megjegyzést tett: 1. hogy az áruforgalom „már most is" fékezni kezdi a termelőerők fejlődését; 2. hogy az áruforgalom hatókörének kibővítése „csak gátolhatja a kommunizmus felé vezető előrehaladásunkat, ... az áruforgalom összeegyeztethetetlen a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet távlatával".

Helyesen állapította meg, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok közötti teljes „összhang" nem jelent abszolút

harmóniát, tehát, hogy közöttük mindig vannak ellentmondások. Amikor azonban az áruforgalom „fékező szerepéről" beszélt, nem helyesen alkalmazta ezt az általános tételt. Azt állította, hogy ez az ellentmondás már a kommunizmus építésének idején akadályozza a termelőerők fejlődését és magát ezt az építést is. A tapasztalatok fényében ez a megállapítás teljesen hibásnak bizonyult.

Az ötvenes években lefolyt és nálunk több szerző által ismertetett szovjet árutermelési vita megítéléséhez jó kiindulópontot nyújthat az árutermelés hatóköréről vallott nézetek osztályozása. Az a felfogás, amely az egész népgazdaságra vonatkozóan tagadja a valóságos áru- és pénzviszonyok létezését, arra hivatkozik, hogy mivel nincsenek magántermelők, nem lehetnek értékviszonyok sem. Hívei az árutermelést és a szocialista tulajdont egymást kizáró fogalmaknak tartják. Az értékkategóriákban puszta elnevezéseket látnak. Ez a koncepció azokat a körülményeket általánosította elsietett módon, amelyek között az áru- és pénzviszonyok sok tekintetben valóban formálisak voltak.

Az a felfogás, amely csak a termelési eszközök árujellegét tagadja, a tulajdonosváltozást tartja az áru döntő kritériumának. Az állami szektor belső áru- és pénzviszonyait lényegében tagadja. Ez a koncepció az önálló elszámolás „operatív" felfogásának és gyakorlatának elsietett általánosítása.

Akik elismerik az egész népgazdaságban ható áru- és pénzviszonyok fennmaradását, két táborra oszlanak aszerint, hogy ezt mivel magyarázzák. Az egyik tábor az állami szektoron belüli okokat nem tekinti önálló és meghatározó jelentőségűeknek. Koncepciójuk a régi gazdasági mechanizmus feltételeit tükrözi.

A másik tábor szerint az állami szektoron belül is önálló okai vannak az árutermelésnek. Ezek a közgazdászok további vitázó csoportokra oszlanak.

A szerzők egyik csoportja az elosztási és mérési koncepciókat eleveníti fel és a munkamegosztással, a termelőerők fejlettségével, a munka jellegével kapcsolja össze az áru- és pénzviszonyok fennmaradását. A munkamegosztás azonban az árutermelésnek szükséges, de nem elégséges feltétele. A termelőerők meghatározott fejlettségi foka a végső meghatározó tényező, de ez szintén nem szerepelhet az árutermelés kizárólagos és közvetlen okaként. Az áruviszonyok léte vagy nemléte nem következik egyértelműen a termelőerők fejlettségéből. Fejlettebb gazdasági színvonalon is folytattak már naturálgazdálkodást, fejletlenebb körülmények között is folytattak árutermelést. A használati értékek viszonylagos általános bősége vagy ritkasága, ami főképpen a munka termelékenységétől függ, szintén nem teheti értékszubsztanciává a munkát.

A másik csoportba tartozó szerzők az össznépi tulajdonból vagy a közvetlenül társadalmi munkából vezetik le az áru- és pénzviszonyokat. Egy részük a számviteli és elosztási koncepciót hozza összefüggésbe ezekkel a tényezőkkel. Mások az ellenőrzés mozzanatára utalnak, mint ami a tulajdon lényegéhez kapcsolja az áru- és pénzviszonyokat. Tőlük különbözik az a koncepció, amely a tulajdontól elkülönült birtoklásban keresi az áruviszonyok objektív alapjait.

Figyelemre méltó az a magyarázat, amely szerint a munkák egyneműségének hiányából következik az anyagi ösztönzés, abból pedig az egyenértékű csere. Az egyenértékű csere eszerint azért árucsere, mert ez oldja fel a kiegyenlített, a társadalom számára szükséges átlagmunka és az eltérő szükségességi fokú egyéni és kollektív munka ellentmondását. Ennek az elméletnek a bírálata azt állapítja meg, hogy az egyéni és a társadalmilag szükséges munkaidő ellentmondása nem lehet az árutermelés oka, mert azon alapszik, és annak mennyiségi oldalát jellemzi. A szóban forgó koncepció az egyéni munkákat szociálisan különnemű

munkáknak tartja, és ezt állítja szembe a szociálisan egynemű társadalmi munkával. A bírálók rámutatnak, hogy ez a magyarázat sok olyan tényezőt is az áru- és pénzviszonyok okának tekint, amelyek a kommunista társadalom fejlettebb szakaszaiban is szerepet fognak játszani.

A gazdaságirányítási rendszer gyakorlati átalakítása új eszmékkel termékenyíti meg az elméleti munkát és lehetővé teszi az addig „megoldhatatlan" elvont viták új nézőpontból való kezelését és megoldását is.

A SZOCIALISTA ÁRU- ÉS PÉNZVISZONYOK LÉTEZÉSÉNEK SZÜKSÉGESSÉGE ÉS SAJÁTOSSÁGAI

Árujelenségek és az értékalkotó munka

A közgazdasági kategóriák meghatározott termelési viszonyok elméleti visszatükrözései. Új termelési viszonyok között is fennmaradhatnak a régi kategóriák, a köznyelv szokássá rögződött *terminus technicus*ainak formájában. Bizonyos esetekben csak az anyagi technikai tartalom közös, a társadalmi viszonyok tartalma teljesen eltérő. A köznapi szóhasználat például gyakran emlegeti a tőkeigényességet, a tőkebefektetést, de ezzel nem támasztja fel a tőkés—bérmunkás viszonyt a szocialista gazdaságban. A tőkekategória tartalma, a kapitalizmus megszűnt, az elnevezés megmaradt. Ha nem lenne olyan rossz mellékíze, bizonyára gyakrabban használnák az értéktöbbletráta kifejezést is, jól tudva ugyanakkor, hogy az értéktöbblet mint társadalmi viszony, a kapitalizmussal együtt megszűnt. Természetesen ellentét van a többlettermék régi elnevezése és újratermelésének új lényegi viszonyai között, de ma már a verbális problémák kedvelőinek kivételével senki sem tartja ezt nagyon

fontos kérdésnek, amíg az elmélet világosan leszögezi, hogy itt valóban csak elnevezésekkel van dolgunk.

Az áru- és pénzviszonyokat tükröző kategóriáknál azonban más a helyzet. Itt még inkább megmaradt a régi terminológia, de ebben az esetben a termelési viszonyok tekintetében sem csak elnevezésekről van szó. Ezért valóban megvizsgálandó, hogy milyen változásokon mentek keresztül a régi kategóriák, mi az, ami megmaradt belőlük, és mi bennük az új.

A jelenségből kiindulva tehát nem szabad megállni a félúton, mielőtt a lényeghez eljutnánk. Az érték kategóriájának elemzése nélkül nem érthető meg az értékkategóriák természete sem.

A termelőtevékenységek kicserélése minden munkamegosztáson alapuló társadalomra jellemző. A termékkeringés a társadalmi anyagcsere lebonyolítója, függetlenül a társadalmi anyagcsere történelmi formájától. Ez a termékkeringés mindig az újratermelés szükségszerű mozzanata marad, akármilyen is ennek az újratermelésnek a módja. Az a tény tehát, hogy az állami vállalatok kicserélik termékeiket, mint erre már rámutattak, még nem bizonyít semmit e csere (és a termelés) jellegére vonatkozólag.

A problémát ma is, mint a harmincas években, a következő két kérdés jelenti:

— a népgazdaság összes ágaiban létező aktív szerepet betöltő árujelenségek létezésének ténye;

— e jelenségek összefüggése az árutermelők viszonyaival, a munkának az értékben megtestesült különleges formájával.

A szocialista gazdaságfejlődés több évtizedes gyakorlata bebizonyította, hogy a szocialista tervgazdaságban nélkülözhetetlenek az olyan jelenségek, mint a munkabér, a pénz, a kereslet-kínálat, az ár és annak részei: a tiszta jövedelem és az önköltség stb. Amikor azonban ezeket a kategó-

riákat nagyobbrészt formálisan, főleg a tervmutatók kialakítása, a tervteljesítés mérése, a nyilvántartás, a kalkuláció céljaira törekedtek felhasználni, akkor kevéssé volt jogosult a második kérdésfeltevés. Ma, amikor a tervgazdálkodás az áru- és pénzviszonyok aktivizálásával társul, már fel lehet bontani az értékkategóriák zárójeleit, el lehet dönteni, hogy mennyiben képviselik az értéket.

A gazdaság áruvonásainak és magának az árutermelésnek a létezését meg szokták különböztetni. Ez akkor szabatos megkülönböztetés, ha arra a kérdésre is választ ad, hogy mi az a határ, ameddig egy áruvonásokkal rendelkező dolog még nem áru.

Nem fogadható el viszont az az érvelés, hogy ahol többé vagy kevésbé megtalálhatók az árusajátosságok (áruvonások), ott árutermelés van. Ha például a munkaerőnek is vannak ilyen sajátosságai, akkor eszerint a munkaerő is áru. A marxista közgazdászok jelentős része szerint a szocializmusban a munkaerő azért nem áru, mert a munkásosztály saját magának nem adhatja el munkaerejét, s az értéktörvény nem érvényes rá. Utóbbi érvet el kell vetni, mert ez csak következménye annak, ha egy dolog nem áru. Marad az első érv, ez viszont nem más, mint a tulajdonosi elkülönültség hiányára való utalás. De ahol nincs ilyen elkülönültség, ott még lehetnek áruviszonyok.

Nem helyes megállni az árusajátosságoknál, hanem az áru alapvető, döntő tulajdonságait, a termelési eszközök elsajátítási módját, az árutermelő munkát, az áru- és pénzviszonyok lényeges tartalmát kell elemezni.

Az érték kategóriájának lényegét itt is csak az értékalkotó munka elemzésével lehet feltárni. Csak az árutermelő munka oki-okozati összefüggései alapján felelhetünk arra, hogy az értékkategóriák a szocializmusban mennyiben felelnek meg elnevezésüknek, és milyen minőségi módosulatokkal érvényesülnek az új körülmények között.

Hogy az árutermelés lényeges okozati összefüggéseinek vizsgálata fontos kérdés, arra *Marx* következő szavai világítanak rá: „Igaz, hogy a politikai gazdaságtan, ha tökéletlenül is, elemezte az értéket és értéknagyságot és felfedte az ezekben a formákban rejlő tartalmat. De soha még csak fel sem vetette azt a kérdést, miért ölti ez a tartalom azt a formát, tehát miért jelenik meg a munka a munkatermék értékében és a munka időtartama — mint annak mértéke — a munkatermék értéknagyságában?"[55]

A polgári közgazdászok, még a klasszikusok is, tökéletlenül elemezték az értéket, mert nem különböztették meg teljes tudatossággal az árutermelő munka két oldalát. De felfedték, hogy az érték tartalma a munka (ha nem is különböztették meg az értékben és a használati értékben megtestesült munkát). Addig azonban nem jutottak el, hogy feltegyék a kérdést, mi az oka annak, hogy a munka az érték formáját veszi fel. Nem jutottak odáig, mert nem történelmi átmeneti kategóriaként vizsgálták az értéket. Számukra a csereérték formulái éppoly magától értetődő természeti szükségszerűségnek tűntek, mint maga a termelőmunka.

A marxista közgazdasági elmélet szerint a munkaráfordítás csak történelmileg meghatározott termelési viszonyok között vesz fel értékalakot. Ez az általános tartalom megjelenhet érték formájában is, de megjelenhet más formában is. Az áru- és pénzviszonyok kialakulásának és fejlődésének a társadalmi munkamegosztást adásvételi kapcsolatok közvetítésével megvalósító elsajátítási formák létezése a feltétele és lényegi tartalma. Az érték a munkamegosztás és az elsajátítás történelmileg sajátos összekapcsolódása. A munkának olyan különleges társadalmiságát fejezi ki, amelynek a cseregazdaságban sajátos funkciókat viselő általános emberi munka a hordozója és közvetítője. A munka-

[55] *Marx:* A tőke. I. köt. 82. old.

megosztás csak abban a viszonylatban fejeződik ki a piaci kapcsolatokban, amilyen viszonylatban ezt az elsajátítási formák lehetővé és szükségessé teszik. Ennyiben a piac befolyásolja az általa közvetített munkamegosztást, szabályozza az általa cserekapcsolatba hozott termelőegységek döntéseit. Ahol árutermelés van, ott a munkamegosztás szervezésében érdemleges szerepük van az olyan kapcsolati formáknak, mint az árak, az önköltség, a nyereség, a hitel.

A közvetlen termelési összefüggés, a konkrét munkák közötti munkamegosztás képezi az emberek gazdasági kapcsolatainak anyagi-technikai tartalmát. Ha e tartalom a munkaráfordítások kölcsönös piaci megtérítésének formáját veszi fel, akkor a kereslet-kínálat és az árak viszonya, az önköltség, a jövedelmezőség, a hitel lényeges befolyást gyakorol a termelési eszközök és termékek különböző elsajátítóit összekapcsoló újratermelés alakulására.

Ahol a munkamegosztás összekapcsolja, de a magántulajdon szétválasztja a termelőket, ott a piac spontán szervezi a társadalmi munkamegosztást. A termelők munkájának társadalmi jellege csak áruik értékén és árán keresztül juthat érvényre. A tervszerűtlenül fejlődő társadalmi munkamegosztás egyedüli szabályozója a spontán ármechanizmus, amelynek belső törvényszerűsége, uralkodó összefüggése, az értéktörvény az egyedüli egységes társadalmi kritériuma a társadalmi munka elosztásának a termelés különböző ágai között. Ez a társadalmi és a magánmunka közötti mély ellentmondást fejezi ki.

A szocialista gazdaságban a munkamegosztás összetevői, a különböző konkrét munkafajták egységes újratermelési folyamattá való összekapcsolódását a fő arányok, az alapvető strukturális tényezők tekintetében közvetlenül, központilag lehet és szükséges koordinálni. Ez az objektív adottság a szocialista rendszer nagy előnye, bár nem abszolút érvényű, mert nem jelenti a termékmélységű racionális tervsza-

bályozás lehetőségét, nem jelenti azt, hogy minden, a termékre fordított munkaóra közvetlenül társadalmi jellegű. Ez az adottság abban a mértékben valósul meg, amelyben a gazdaságpolitika és a gazdaságirányítás helyesen határozza meg és egyezteti össze a termelés és a társadalmi szükségletek fő arányait.

A magántulajdonosi szétforgácsoltság viszonyai között — amelyeket az állammonopolista kapitalizmus csak részben szüntet meg — nincs előre látott és előre szabályozott kapcsolat az egyes termékek termelése és az irántuk mutatkozó szükségletek között. A mégis szükségszerűen fennálló kapcsolat a cserearányok, az árak utólagos hullámzásában tör magának utat. A termelési eszközök szocialista tulajdona megteremti a lehetőségét és szükségességét annak, hogy ezt a kapcsolatot tudatosan, sőt tudományosan érvényesítsék, azonban ezt a lehetőséget és szükségességet csak a termelőerők fő fejlődési irányainak és a termelési viszonyok mechanizmusának megfelelő szabályozása, továbbá a gazdasági folyamat racionális megszervezése válthatja valóra.

A termelők közvetlen társadalmi kapcsolatai tehát nem értelmezhetők úgy, hogy minden terméket már termelésekor eleve társadalmi szükségletek kielégítésére alkalmasnak ismernek el. Gazdaságunk eddigi működési módja ezen a feltételezésen alapult, ami elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a „terv szerinti" gazdálkodást a legfőbb tervszerűségi kritériumnak tekintette. A termelők tervszerű és ebben az értelemben közvetlen társadalmi kapcsolatainak történelmi érettsége ma olyan, hogy az árutermelői, piaci formák nélkül nem irányítható és nem terelhető a hatékonyabb fejlődés felé, sem a nemzetközi, sem az ipar és a mezőgazdaság közötti, sem az állami iparon belüli munkamegosztás. Szükségszerű, hogy az áraknak, a nyereségnek, a hitelnek és a hasonló kategóriáknak valóságos befolyásuk legyen a munkamegosztás arányaira, az újratermelés mene-

tére, a vállalatok döntéseire, a termelési tényezők elosztására, a folyó termelés alakulására. Előfordulhatnak olyan időszakok, amikor a gazdálkodási módszerek nem teszik lehetővé ennek a szükségszerűségnek az érvényre jutását. Ez azonban annak tényén mit sem változtat.

Az árutermelés mint a tulajdonrendszer kifejezése

Az árutermelés szükségességének kérdését a szokványostól eltérően kell értelmezni. Nem úgy kell felfogni a „valódi" árutermelést, mint amelynek létezése mindig is eleve adott volt, aminek tehát már csak a megmagyarázása van hátra. A „szükségszerűség bizonyítása" csak így változtatható a létezőnek feltételezett magyarázatából a fejlődési irány elméleti megalapozásává.

Az áru- és pénzviszonyok szükségességét a szocialista közgazdászok különbözőképpen ítélik meg. Hogy a szocialista társadalomban van áru-, érték- és pénzforma, ezt ma közülük senki sem tagadja. De még nem is régen vita folyt arról, hogy mennyiben képviselnek e formák valóságos áru- és pénzviszonyokat. Egyesek csak a magán-árutermelésben — ahol az értéktörvény szabadon hat — ismernek el valódi értékviszonyokat. Mások az igazi árucserét a tulajdonosváltozáshoz kötik. Egy harmadik verzió azt tekinti igazi árunak (pénznek), aminek ösztönző, serkentő és gátló hatása van. Végül némelyek szerint, ahol a munkát mérni kell, ott értékkel, tehát valódi áruval van dolgunk. Miután pedig mást értenek azon, hogy mi is tulajdonképpen az igazi áru, másként fogják fel a szocialista áru- és pénzviszonyokat is.

Az első nézet hívei leszűkítik az árufogalmat; a szocializmusban csak formai árujegyeket ismernek el. Ebből mások azt a következtetést vonják le, hogy ha egyszer árutermelés van a szocializmusban, akkor teljesen vagy alapve-

tően szabadon kell működniük és uralkodniuk kell a spontán piaci mechanizmusoknak. Ez a szocializmus tudományos elméletének revíziójával egyértelmű.

A második nézet nem ismeri el az állami szektoron belül keringő termékek árujellegét, mivel ezek a tulajdon körét nem hagyják el. A tulajdonosváltozás természetesen nagy jelentőségű az árutermelés jellegének meghatározásában. De mint ismeretes, már a kapitalizmusban megjelenik a tulajdonosváltozás nélküli árucsere. Ez természetesen nem az egyszerű árutermelés primitív viszonyainak, hanem az árutermelés legfejlettebb formáinak a sajátossága. A kapitalizmus utolsó szakaszában már aláássa az árutermelést, már a maga módján korlátozza az értéktörvényt.

A harmadik álláspont hívei helyesen emelik ki, hogy a „valódi" árunak, pénznek, mindig van ösztönző hatása. De ebből még nem következik, hogy ahol anyagi ösztönzés van, ott valódi áruviszonyokkal van dolgunk. Az anyagi ösztönzés áruviszonyok nélküli formája nem volt ismeretlen a szocializmus előtt sem, és *Marx* rámutatott, hogy megvalósulhat a szocializmusban is.

Végül a negyedik koncepció abból indul ki, hogy a különböző konkrét munkák összehasonlítása megköveteli az árutermelést. De az egyéni teljesítmények átlagolódása és a konkrét munkák egyenlővé tétele megoldható az árutermelés lététől függetlenül, habár ezek a folyamatok jellemzők az árutermelésre is. Az egyes vállalatokban például együtt dolgoznak a fizikai és a szellemi munka képviselői, az egyszerű és bonyolultabb munkát végzők, akik között munkaösszehasonlítás és tevékenységcsere megy végbe áruviszonyok nélkül. A különböző munkák összemérése és nyilvántartása nélkül elképzelhetetlen a kommunista társadalom tervszerű fejlődése. Mivel a munkák közötti egyéni különbségek és a konkrét munkák különbségei megmaradnak, az összehasonlítás, a mérés, a nyilvántartás és ellenőrzés ob-

jektuma a kommunizmusban is az általános emberi munka lesz.

A maguk kiindulópontjáról szemlélve az említett elméleti koncepciók többségének van ésszerű magva, de végül túlságosan leszűkítik, vagy kibővítik az áru kritériumát.

A szocialista áruviszonyok szükségessége e társadalom tulajdonrendszerének sajátságaiból következik.

Az áru a szocialista gazdaságban a *társadalmi jellegű munka* és az *elkülönült elsajátítás* ellentmondásának objektív kifejeződése. Az elsajátítási elkülönültség (amely nem mindig tulajdonosi jellegű) a munkamegosztás körülményei között sajátos árutermelést tesz szükségessé. Ez bővebb kifejtést igényel.

Ahol a tulajdon szubjektuma egységes, ott az árukapcsolat létezését nem lehet megnyugtatóan indokolni sem olyan anyagi folyamatokkal mint a vállalatok közötti termékcsere, vagy ráfordításaik megtérítése, sem pedig olyan társadalmi összefüggésekkel, mint a gazdasági elkülönültség általános ténye, s az érdekek összhangjának és ütköztetésének szükségessége. Ezek a bizonyítások fontos összefüggésekre mutatnak rá, de mégsem magyarázzák meg, hogy a különböző konkrét munkák termékeinek keringése és e termékek előállításához szükséges ráfordítások megtérítése miért a piacon megy végbe, az elkülönültség milyen konkrét formáin alapul az árutermelés, és az érdekösszhang fenntartásához miért van szükség áruk termelésére és cseréjére.

Az állami tulajdon áruviszonyai a következő okokkal kapcsolatosak. Amennyiben terméke a világpiacra kerülő áru, tulajdonosi elkülönültség jellemzi. Amennyiben terméke a szövetkezeteknek kerül eladásra, szintén tulajdonosi — bár más jellegű — különállás kifejezője. Az állami vállalatok árutermelése az össznépi tulajdon belső tagoltságával kapcsolatos. Ha az össznépi tulajdon vállalatok rendelkezésére adott alapok formájában funkcionál, akkor objektív szük-

ségszerűség, hogy a vállalati munkaráfordításokat az egyenértékűség alapján térítsék meg. A termelőegységek itt is társadalmilag egyenlő módon, a piac közvetítésével kapják vissza újratermelési ráfordításaikat — a bővített újratermelés forrásainak meghatározott részét is beleértve.

Azok az általános ekvivalenciák, arányosságok és ösztönző erők, amelyek a klasszikus árutermelésben az értéktörvény formáját öltik, az állami szektorban azért hatnak ilyen formában, mert a szocialista vállalatok sajátos mellérendeltségi viszonyai is megteremtik a társadalmi munka árutermelői egyenlőségét. A tulajdon és a funkció elkülönülése folytán olyan helyzet áll elő, hogy a gazdaság működése a szocializmusban sem csak alá- és fölérendeltségi kapcsolatokon (például minisztérium—vállalat), hanem a mellérendeltségen, a termelők és a felhasználók horizontális viszonyain alapszik. A szocialista országok új gazdaságirányítási rendszerének kivétel nélkül ez az egyik alappillére. A tulajdon és a funkció fentebb említett szétválása nem más, mint a termelési eszközök és termékek elsajátításában fennálló elkülönültség, amely azonban sohasem lehet olyan fokú, mint a tulajdonosi elhatároltság a gazdasági egységek között.

A hazai közgazdasági irodalomban egy időben elvont vita folyt arról, hogy a szocializmusban a tulajdoni vagy tulajdonosi elkülönültség marad-e fenn. A vitázók többsége elismerte, hogy az állami vállalatok között nincs tulajdonosi elkülönültség. Néhányan azt az álláspontot képviselték, hogy tulajdoni elkülönültség viszont igenis megtalálható e keretek között is. A tulajdoni elkülönültség homályos és zavaros, elvont fogalom. Mivel a tulajdon a szocializmus politikai gazdaságtanának is egyik legáltalánosabb kategóriája, mindenfajta gazdasági elkülönültség vonatkozásban áll vele, kapcsolódik hozzá és meghatározódik általa. Az említett gondolatmenet adós maradt a válasszal arra a kérdésre,

hogy az elkülönültség miért fejeződik ki áru- és pénzviszonyokban.

E kérdésre választ ad a szocializmus (és a modern kapitalizmus) fejlődéstörténete. Bőséges tapasztalatokkal szolgál arról, hogy az árutermelésnek van egy olyan formája is, amely nem egyeztethető össze a tulajdonosi elkülönültséget abszolutizáló koncepcióval. A tulajdon és funkció szétválásán, a termelési eszközök és termékek különböző elsajátítóinak elkülönülésén alapuló tőkés áru- és pénzviszonyok különböznek az egyszerű piacgazdaság adásvételi kapcsolataitól. Ezt az elkülönülést azonban nem helyes úgy felfogni, mint valamilyen önmagát szolgáló képződményt. A kapitalizmusban ez a gazdasági jelenség a tőkés termelési viszonyok egész modifikált rendszerének elengedhetetlen tartozéka, lényeges folyamata és megjelenési formája. A tulajdon és a funkció szétválása belső szükségszerűség, amely nem egyszerűen az áruból és a piaci kapcsolatokból, hanem az alapvető termelési viszonyok evolúciójából fejlődik ki.

A tulajdon és a funkció szétválása megy végbe a szocialista gazdaságban is, ahol az állami szektorban a tulajdon össznépi méretekben *koncentrált*, a gazdálkodás lényeges mozzanatai pedig *decentralizáltak*. Minél lényegbevágóbb a szocialista tulajdon keretein belül a vállalatok önállósága, annál nagyobb mértékű az említett szétválás is. Ez a szocialista termelési viszonyok immanens szükségessége, amely nemcsak arra ad magyarázatot, hogy mennyiben és miért maradnak fenn a valóságos áru- és pénzviszonyok, hanem arra is, hogy miben rejlenek kardinális sajátosságaik.

Az áru- és pénzviszonyok sajátosságai

Ezek a sajátosságok a szocializmus termelési viszonyainak összességén, gazdasági törvényeinek rendszerén alapulnak. Itt azonban, néhány legfőbb következtetést kivéve, le-

hetetlen és szükségtelen megismételni a szocializmus gazdasági szerkezetéről mondottakat.

A kapitalizmusban az egyszerű árutermelés törvényei, árutermelői lényegüket megtartva, egyszersmind a maguk ellentétévé változnak. Az árugazdaság szereplőinek egyenlősége látszattá válik, amely az értéktöbblet bővített újratermelését leplezi. Míg a tőkés árutermelés azon alapult, hogy a munkások meg voltak fosztva a termelési eszközöktől, a szocialista árutermelés azon alapul, hogy az egyesült termelők tulajdonukba vették a termelési eszközöket és ebben a tekintetben egyenlőséget teremtettek. A gazdaság osztályszerkezetének átalakulásával az áru mint specifikus cselekvési és kapcsolati mód ezt az új tartalmat fejezi ki. Az árutermelés az értéktöbblet-termelés alárendelt mozzanatából a társadalmi szükségletek kielégítésének eszközévé válik. Az árutermelés és az értéktörvény hatóköre objektíve korlátozott, mert a munkásosztály nem adja el munkaerejét a kizsákmányolóknak, továbbá, a szövetkezetek földállománya és az állami vállalatok mint termelőegységek a felépült szocialista társadalomban már nem áruk. Ez más kifejezése annak, hogy végbement a termelési feltételek és a munkaerő szocialista újraegyesítése, a termelési eszközök nem a kizsákmányolók tulajdonában, hanem a társadalom tulajdonában vannak.

A szocialista társadalmi-gazdasági viszonyok, a fejlődés fő arányait meghatározó gazdaságpolitika és tervek, a gazdálkodás általános feltételeit és szabályozásának rendszerét rögzítő utasítások és a tudatos szervező tevékenység képviselik a munka közvetlen társadalmi összefüggéseit, amelyek már a termelésben összekapcsolják a vállalatokat. A termelésben köti össze a vállalatokat a népgazdasági tervezés és a gazdasági szabályozók központilag kialakított mechanizmusa. Ennek keretei között a tervszerű piac realizálja a termelés anyagi-technikai összefüggéseit. Itt is szük-

ségszerű, hogy a termék pénzzé tehető legyen, „általános elcserélhetőséggel" rendelkezzen. Szükségszerű tehát, hogy a munka társadalmi jellege mint a termék értéktulajdonsága szerepeljen.

A termelőmunka valamilyen módon mindig dologban „tárgyiasul". Az áruértékben viszont a termelők társadalmi viszonyai válnak dologi sajátossággá. Ez ott tapasztalható, ahol a munkamegosztást közvetítő piac cserearányai, az árak tömeges gazdasági döntéseket szabályoznak. Azonban, amikor a munkamegosztás által összekapcsolt termelőket csak a tulajdon és a funkció szétválasztásából fakadó elsajátítási elkülönültség választja el, a munka már nem úgy dologiasul értékben, ahogyan a tulajdonosi széttagoltság viszonyai között. Ilyen körülmények között az érték és a használati érték, az elvont munka és a konkrét munka ellentétpárjai már nem a munkamegosztás és a tulajdonosi elkülönültség ellentmondását fejezik ki. A munkának már nem egyedüli és uralkodó mozzanatai a közvetett kapcsolatok. Ami az értékből megmarad, több, mint az értékmeghatározások általános tartalma, de kevesebb, mint az anyagitermelési kapcsolat egyedüli közvetítője, az újratermelés uralkodó szabályozója. Maga a végső eredményben szemlélt *Á—Á* folyamat sem az, ami klasszikus elődje volt: nem olyan szereplők viszonya, akik egymást kölcsönösen tulajdonosként ismerik el, hanem olyan szereplőké, akik áruik közös tulajdonosának a gazdálkodási funkció tekintetében elkülönült képviselői. Ha viszont *Á—Á* már „nem a régi", akkor *Á—P—Á*-nak is meg kellett változnia. Az ilyen termelési viszonyokat képviselő érték kifejezésének a hitelpénz az adekvát eszköze.

A fentebb körvonalazott áru a szocialista gazdaságnak is általános mozgásformája. E gazdaság uralkodó mozgásformája a tervszerű fejlődés.

Az utóbbi évtizedekben a marxista közgazdasági irodalom

megelégedett annak konstatálásával, hogy a kapitalizmusban nem alakulnak ki a szocializmus csírái, csak a szocialista forradalom objektív és szubjektív előfeltételei. Ez a helyes megállapítás a reformista belenövési elmélet ellen irányul, amely szerint a szocializmus csíráinak felhalmozódása helyettesítheti a kapitalizmus forradalmi megdöntését. Az „objektív előfeltételek" fogalma azonban konkretizálásra szorul. A termelőerők körén túl a termelési viszonyok területén is vannak ilyen objektív előfeltételek.

A kapitalizmus a maga céljaira létrehoz egy sor olyan gazdasági formát, amelyek objektíve jobban megfelelnek a szocialista tartalomnak. Ilyen tartalmat csak a sokféle sajátos körülmény közepette játszódó szocialista forradalmi átalakulás kölcsönözhet nekik. Olyan jelenségekről van itt szó, mint a hitel, a monopólium, az állami gazdálkodás stb. Ezek a jelenségek a maguk módján már a kapitalista gazdaságban módosítják az áru- és pénzviszonyok folyamatainak jellegét. Az alapvető szocialista termelési viszonyok kifejezőiként maguk is gyökeresen megváltoznak. E sokszoros átalakuláson keresztül a szocialista gazdaságban is érvényesül a munka közvetettsége, mert a társadalmi munkamegosztás itt is ellentmondásban van az elkülönült elsajátítók (különböző tulajdonosok és gazdálkodó egységek) létezésével. Ez a munka társadalmi összefüggéseinek közvetett kifejezését igényli. Ennyiben a társadalmi szükségletek kielégítését célzó termelőtevékenység itt is értékalkotó szubsztancia szerepét tölti be. Ennek kifejezői, a piaci impulzusok, konkretizálják, sőt korrigálhatják is a különböző globalitással megtervezett arányossági követelményeket. Népgazdasági szinten az alapvető célokat, arányokat és eszközöket a terv határozza meg. De a fő célok megvalósítására irányuló kezdeményezéseket, a számtalan konkrét cél, arány és eszköz programozását az árutermelő vállalatok döntési jogkörébe kell adni.

Az önállóan gazdálkodó szocialista vállalatok nem sajátíthatják el ellenszolgáltatás nélkül egymás társadalmilag szükséges munkaráfordításait, hanem kölcsönösen meg kell téríteniük azokat egymásnak. Ez a kölcsönös megtérítés a piacon történik. Ilyen körülmények között szükségszerű, hogy a népgazdasági tervcélok által meghatározott fő újratermelési arányok közvetett módon, az önálló szocialista gazdálkodóknak az értékviszonyokkal befolyásolt döntései nyomán alakuljanak ki.

Friss István akadémikus „A szocialista gazdaság törvényei és irányítása" című cikkében[56] kimutatja annak az eklektikus felfogásnak a hibáit, amely megpróbálta összeegyeztetni az áru és a tervszerűség klasszikus értelmezését és meggyőző érveket hoz fel amellett, hogy a nálunk érvényesülő tervszerű irányítás nem pontosan egyezik azzal, amit *Marx* így nevezett, nem pontosan felel meg azoknak a tételeknek, amelyeket *Marx*, *Engels* és *Lenin* megfogalmaztak.

A szocialista gazdaságban érvényesülő tervszerű fejlődés néhány lényeges, alapvető vonása meg is felel annak, amit róluk „A tőké"-ben, „A gothai program kritikájá"-ban és az „Anti-Dühring"-ben olvashatunk, az áruviszonyt pedig a szocialista gazdaság átformálta, sajátos tartalommal töltötte meg. Egy időben eltúloztuk a szocialista áruviszonyok sajátosságait. Ilyen sajátosságok természetesen ennek ellenére is léteznek. Az áru már a mai kapitalizmusban sem pontosan ugyanaz, mint amit a marxi elmélet leírt. Az árutermelésről alkotott fogalmak átalakulása volt az egyik elméleti előfeltétele a tervezés és a piac együttes alkalmazásáról elfogadott döntéseknek is.

A múlt századbeli Anglia újratermelési feltételei, amelyeket *Marx* szem előtt tartott, aligha voltak fejlettebbek a mi

[56] Lásd Közgazdasági Szemle, 1967. 6. sz.

feltételeinknél. A tervszerűségről tett megjegyzései nem annyira egy más történelmi fejlődési szakaszt jellemeznek, hanem inkább ugyanezt az előre látott fejlődési szakaszt az elvonatkoztatás sokkal magasabb síkján általánosítják. Annál is inkább, mert a szocializmus tudományos prognózisának körvonalai a kapitalizmussal való szembeállításból fejlődtek — másként nem is fejlődhettek ki. Így alakul ki az a felfogás is, hogy ha a kapitalizmus lényegéhez tartozik az árutermelés, akkor a szocializmusban ez a kapcsolati forma megszűnik.

Az árugazdaságnak — mint az többé-kevésbé ismeretes — kettős tartalma van. Magában foglalja az uralkodó termelési viszonyok tendenciáit és a specifikus árutermelői cselekvési mód tendenciáit. Ez a kétféle tartalom nem azonos, de nem is független egymástól. Az árugazdaság osztálytartalmának átalakulásával bizonyos fokig megváltoznak az áru — mint specifikus cselekvési és kapcsolati mód — tartalmát képező összefüggések és azok tárgyi formái is.

Ha a termelőknek közvetlen társadalmi kapcsolataik vannak, az érték nem lehet a termelési összefüggés egyedüli hordozója. Beszélhetünk-e ebben az esetben egyáltalán értékről, amellyé az árutermelő terméke csak bizonyos körülmények között válik? Milyen körülmények között?

„Először, ha terméke társadalmi munka megtestesítőjeként, tehát ha saját munkaideje az általános társadalmi munkaidő részeként jelenik meg . . .”[57] Ennek az első feltételnek a szocialista árutermelők termékei kétségkívül eleget tehetnek.

„. . . másodszor, munkájának ez a társadalmi jellege, mivel pénzzé tehető . . . (a termék) . . . s az ár által meghatározott általános elcserélhetőséggel rendelkezik, úgy jelenik meg, mint termékének társadalmi jellege”[58]. Tehát csak ab-

[57] *Marx:* A tőke. III. köt. 621. old.
[58] Ugyanott.

ban az esetben alkot a munka értéket, ha a társadalmi munka dologi tulajdonságként kristályosodik ki. Mint látható, az értéknek nem feltétele a közvetlen termelési kapcsolat hiánya. De miben áll és miből ered a fent említett dologi tulajdonság a szocialista gazdaságban? Ez éppen a fő arányaiban tervezett gazdasági folyamatok szükségszerű piaci közvetítésének tényében leli okát és magyarázatát.

Aki csak a közvetve társadalmi munkát, kizárólag az elkülönültséget ismeri el, részigazsággal elégszik meg. A termelési eszközök szocialista tulajdona alapján egyesített munka fentebb körülírt közvetlen társadalmi összefüggéseinek tagadása elméletileg szükségszerűen az állam gazdaságszervező funkciójának tagadásához vezet. Ha a közvetlen társadalmi munkát a piacmentes kapcsolatok értelmében — leszűkítve — használják, akkor ezt természetesen tagadni kellene. Végeredményben az a különleges — a szocializmusra jellemző — forma, amelyben a munka társadalmi jellege megjelenik, kettős természetű: az egyesített szocialista termelők közvetlenül társadalmi munkájának és az elkülönült elsajátítók közvetve társadalmi munkájának az egysége. Ezen belül a tervszerű és ebben az értelemben közvetlen kapcsolatok meghatározó szerepet töltenek be.

Az árutermelés oki-okozati összefüggései a munkaerő személyi tulajdonával is kapcsolatosak.

A munkaerő újratermelési feltételei

Köztudott, hogy az árutermelést nem a kapitalizmus teremti meg. A kapitalizmus kialakulása feltételezi az árutermelés meghatározott fejlettségét. A kapitalizmust a kisárutermelés „szüli napról napra, óráról órára, tömegméretekben". Történelmileg ezt a folyamatot gyorsította meg az ún. eredeti tőkefelhalmozás erőszakos folyamata, amelynek eredményeként a munkaerő tömeges méretekben áruvá

vált. A munkaerő árujellege kifejezi a munkás és a tőkés alapvető és antagonisztikus ellentétét. A munkaerő árujellege változtatja áruvá a fogyasztási cikkek és a termelési eszközök nagy hányadát.

A szocialista tervgazdaság körülményei között a munkások és alkalmazottak részesedése a társadalmi termékből nem független munkaerejük újratermelési feltételeitől. Érdekeik nemcsak a köztulajdonhoz kapcsolódnak. Személyi tulajdonosok is és ilyen minőségükben is meghatározott objektív viszonyok cselekvő részesei és alkotói.

Az állami szektor dolgozói és az össznépi tulajdon közötti gazdasági viszonyt mindenekelőtt osztályszempontból kell vizsgálni. Ezt tette *Sztálin*, aki azonban a dolognak csak az egyik oldalát tartotta szem előtt. Rámutatott, hogy a szocializmusban a munkaerő nem áru, mert a munkásosztály önmagának nem adhatja el munkaerejét. A fogyasztási cikkek árujellegét azonban feltételezte. Pedig egészen nyilvánvaló, amire már szintén rámutattak, hogy ha a munkásosztály önmagának nem adhatja el a munkaerejét, akkor önmagától nem is veheti meg a fogyasztási cikkeket. Ilyen módon a fogyasztási cikkek sajátos árujellegét az állami szektor belső viszonyaiból nem lehet megmagyarázni. Figyelembe kell venni, hogy a szocializmusban az egyén nemcsak az „össznépi tulajdonos" egyik tagja, hanem munkaerejének is tulajdonosa. Ilyen minőségében meghatározott kapcsolatba lép az össznépi tulajdontól elkülönült vállalkozói funkció hordozóival. A szocializmusban az egyén és a társadalom közötti tevékenységcsere tehát a munkaerő-tulajdon és feltételesen a vállalatok rendelkezésére bocsátott össznépi tulajdon közötti kapcsolat formáját ölti.

Mi a szerepe az áruviszonyoknak az egyes munkás és a vállalat közötti kapcsolatokban?

A munkaerő mint áru a klasszikus elméletben olyan árut jelent, amelynek tartalmi eleme a tulajdonosi elkülönültség

és az elidegenítés. A munkaerőt az egyik tulajdonos (a bérmunkás), akinek nincs más áruja, eladja a másik tulajdonosnak (a tőkésnek). A munkaerő ilyen (tulajdonváltozást feltételező) áruvá válása egyértelműen a kapitalista termelési viszonyok tartozéka. A szocialista forradalom történelmileg egyesítette a munkaerőt és a termelési eszközök tulajdonát és megszüntette a kizsákmányolást. Ebben a körben érvényes és helyes az a megállapítás, hogy a munkaerő nem áru. Mint minden helyes tétel, ez is hibás tétellé válik, ha érvényességi körén túl ismételgetik, ha nem gondolják át azokat a valóságos és elméleti előfeltételeket, amelyekből született. A valóságos előfeltételekhez az is hozzátartozik, hogy a szocialista gazdaságban a munkaerő újratermelése áru- és pénzviszonyok közvetítésével megy végbe. Az elméleti előfeltételek sorában pedig a tulajdonosváltozást, a tulajdonosi elkülönültséget kifejező árufogalom említhető meg. Vagyis, tagadva, hogy a munkaerő áru, mindvégig olyan árura gondolunk, amely különböző tulajdonosok közötti cserében mozog. Ha azonban az áru már nem a régi, akkor a munkaerő vonatkozásában sem lehet a klasszikus kapitalizmus árufogalmát alkalmazni.

Próbáljuk most a „munkaerőáru" képletbe behelyettesíteni az áru módosult fogalmát. Ez a képlet ugyanis mindvégig az áru általános elméletén alapszik. Ha az áruviszonyok az állami szektorban nem különböző tulajdonosok kapcsolatai, hanem az össznépi tulajdon belső tagoltságát fejezik ki, akkor ez a gazdasági forma a munkaerő vonatkozásában sem két különböző osztály viszonyát testesíti meg. De eladhatja-e a munkásosztály a munkaerőt önmagának? Pontosan annyira, mint amennyire önmagától megvásárolhatja a fogyasztási cikkeket. Ha az állami szektort vizsgáljuk, ezek cseréje is osztályon belüli viszonyokat fejez ki. Az állami szektorban a munkaerő, a fogyasztási cikkek és a termelési eszközök újratermelésének jellege csak abban az

esetben dönthető el monista alapokon, ha az áruviszony specifikus lényegének minőségi átalakulását komolyan veszik.

A kérdés homályban hagyott oldala, hogy nem egyszerűen a munkásosztály „viszonylik önmagához", hanem az egyes munkás lép kapcsolatba a vállalattal. Az összmunkaerő nem válik el tulajdonosától, a munkásosztálytól. A közvetlen termelő azonban átengedheti munkaerejét a vállalatnak. (De nem teheti meg, hogy csak annak funkcióját, a munkát engedje át. Ez a dolog sajátos természetéből következik. A tulajdon és a funkció szétválása egyébként sem jelenti azt, hogy a funkciót megveszik.)

Ha elismerjük, hogy a szocialista áruviszonyok az állami szektorban osztályon belüli kapcsolatok, akkor ugyanezt a munkaerő áruviszonyairól is el kell ismerni. Ebben az esetben az értéktörvény is mélyebb tartalmat: a szocialista társadalom munka szerinti elosztását fejezi ki. A társadalom tagjai emellett még két fontos jogcímen részesednek az elosztásból: mint tulajdonosok és mint gazdálkodók.

A kapitalista társadalomban a közvetlen termelők bérmunkások. A szocialista rendszerben a termelő: alkalmazott, tulajdonos és gazdálkodó. Mivel a vállalat fogyasztási cikkek szerzésére alkalmas eszközeit a munkás, a munkaerőt pedig a vállalat nem sajátíthatja el ellenszolgáltatás nélkül, ezeket csak áruik kölcsönös elidegenítésével kaphatják meg egymástól. A termelő ilyen minőségében munkabért kap. Ez a munka szerinti elosztás szférája.

Az egyes munkás tulajdonos is: az össznépi tulajdon szubjektumának része. (Nem más tulajdonos osztálynál vállalt munkát, hanem a decentralizált gazdálkodási funkció hordozóinál, az összmunkástól csak feltételesen elkülönült vállalkozónál.) Alapvető tulajdonosi érdekeltsége a népgazdaság és ezen belül az adott vállalat eszközeinek minél hatékonyabb felhasználását követeli. A munkás mint tulajdonos közvetlenül is részesül ennek eredményeiből, amennyiben

béren felüli juttatásokat kap központi alapokból és használja a „nem termelő" állóalapokat.

A közvetlen termelő nemcsak alkalmazottja, hanem része is a gazdálkodó kollektívának. Gazdálkodói helyzetét a vállalat egészének gazdasági eredménye befolyásolja. Ezt az összefüggést a vállalati nyereség képződése és elosztása fejezi ki. A tiszta jövedelem egy részét az állam központi szervei kapják meg, annak a szerepnek megfelelően, amelyet az újratermelés közvetlen, céljellegű finanszírozásában és irányításában betöltenek. A másik rész, a vállalati nyereség a termelés fejlesztésére, tartalékképzésre, a személyi jövedelem növelésére használható fel. A nyereségből a vállalati dolgozók személyi jövedelmének növelésére fordított rész tehát az értéktörvény szerint képződik. Amennyiben ez a piaci értékelés kifejezője, nem tekinthető a munka szerinti elosztás megnyilvánulási formájának. A munka szerinti és a szükségletek szerinti elosztás mellett a piaci elosztási elv önállóan is érvényesül.

A személyes anyagi ösztönzés alapformái: az alkalmazotti ösztönzés, amely a költségtényezőt képező bérjövedelmekben és a gazdálkodói ösztönzés, amely a nyereség bizonyos részének felosztásában fejeződik ki.

A gazdasági mechanizmus reformjának eredményeként erősödik a jövedelem függése a vállalati eredménytől. Az állami vállalatoknál dolgozók többségét illetően ez a rész nem érheti el a szövetkezeti szektorban tapasztalható nagyságrendet. A vállalati vezetők jövedelme sokkal nagyobb százalékban függ a vállalati eredménytől, mint a munkásoké. De ez nem a tulajdon kritériuma, mivel a vállalati vezetők nem nagyobb mértékben tulajdonosai a termelési eszközöknek, mint a munkások.

A vállalati vezetők a többi dolgozónál nagyobb mértékben hordozói a gazdálkodási jogoknak és kötelességeknek, s ennélfogva jövedelmük nagyobb mértékben függ az eredd-

ménytől. Ez a függés azonban, bár eltérő mértékben, minden dolgozónál fennáll.

A termelésszervezéssel kapcsolatos ügyvitel természetesen nem az egyes munkások, hanem a gazdasági vezetők dolga. De a termelő azáltal, hogy az adott helyen vállal munkát, egyszersmind a gazdálkodó kollektíva részévé válik. Nemcsak munkát vállal, hanem gazdálkodói érdekeltséget és felelősséget is. Nem csupán erkölcsi kötelessége, de jövedelemszerzési feltétele is, hogy saját egyéni teljesítményén kívül az egész kollektíva munkájának hatékonyságát növelje. Ezt csak úgy teljesítheti, ha tevékenységével elősegíti az általa végzett műveleteket követő munkafolyamatok termelékenységének emelését, s ha választott képviselőin keresztül és részben közvetlenül részt vesz a vállalati gazdálkodás irányításában és ellenőrzésében is. A gazdálkodói érdek, amely az egyes termelőt a vállalat egészének eredményeihez fűzi, objektíve ösztönzi a demokratizmus fejlesztését és segít tudatosítani azt is, hogy a tulajdonosi érdekek az egész népgazdaság hatékony növeléséhez kapcsolódnak.

A tulajdon és a funkció szétválásáról szóló megállapításokat az előbbiekben fokozatosan szembesítettük a szocialista gazdaság néhány jelenségével. A tulajdon és a funkció szétválása természetesen nem ad választ az elmélet összes nyitott kérdésére, de a maga érvényességi körén belül lehetővé teszi a tulajdon mozgásformáinak, a vállalati önállóságnak, az áru- és pénzviszonyok szükségességének és sajátosságainak, a munkaerő újratermelése jellegének az eddiginél alaposabb elemzését. Ez az elmélet tehát megmagyarázza a gyakorlat fontos jelenségeit. Ezt kellett bebizonyítani.

VI

Használati érték és értékszubsztancia

A HASZNÁLATI ÉRTÉK ELEMZÉSÉNEK JELENTŐSÉGE

Hasznosságon valamely dolog természetes tulajdonságaiban rejlő szükséglet-kielégítő képességét kell érteni. Ez nem természeti, nem abszolút dologi tulajdonság. „A mágnes tulajdonsága, hogy vonzza a vasat, csak akkor lett hasznossá, amikor segítségével felfedezték a mágneses polaritást."[1] A hasznosság ugyanakkor nem lóg a levegőben. „Az árutest tulajdonságai szabják meg, s ezért nem létezik nélküle."[2] Önmagában egy termék sohasem hasznos, mert a hasznosság lényegét tekintve a tárgy és az emberi szükségletek közötti kapcsolat. Triviális igazság: az embernek termelnie és fogyasztania kell, és eközben bizonyos külső dolgokhoz mint használati értékekhez viszonyul. A hasznosság tehát a termelői és fogyasztói szükségleteknek a termelési eszközökhöz és fogyasztási cikkekhez való viszonya. Mivel valamely tárgy szükséglet-kielégítő képessége elválaszthatatlan magától e tárgytól, azt használati értékké teszi.

Tanulmányozza-e az áru marxista elmélete a használati értéket, és ha igen, milyen szempontból? Ez olyan kérdés, amelynek elméleti és gyakorlati jelentősége kétségtelen. *Marx* nem a használati értéket, de nem is az értéket tekintette vizsgálódása kiindulópontjának, hanem az árut — e

[1] *Marx:* A tőke. I. köt. 41. old.
[2] Ugyanott, 42. old.

kettő egységét. Ennek az egységnek elengedhetetlen része s az azon belüli ellentmondás nélkülözhetetlen oldala a használati érték.

A használati érték és az érték társadalmi, anyagi jelenségek és nem a dolgok természeti tulajdonságai. Másfelől, mind a használati érték, mind pedig az érték az áruk dologi tulajdonsága.

Az érték a használati értéktől nem abban különbözik, hogy csak a társadalomban létezik, mert ez a használati értékről is elmondható. De az értékben nincs egy atomnyi természetes anyag sem, míg a használati értéknek van ilyen tartalma. A használati érték társadalmi jelenségében az ember és a természet viszonya, az értékben emberek közötti társadalmi viszony ölt dologi formát. Az ember és a természet viszonya mindig használati értékekben testesül meg, az emberek közötti viszony csak bizonyos körülmények között ölti az érték alakját.

Nem helyes tehát a használati értéket természeti tulajdonságnak tekinteni, amely az értékkel mint társadalmi tulajdonsággal áll szemben. Az áru belső ellentmondásának mindkét oldala társadalmi mozzanat.

A használati értéknek az a fogalomköre, amely kívül esik a marxi politikai gazdaságtan tárgyán: az a mód, ahogyan a különböző hasznos termékek az emberi szükségleteket kielégítik, azok az eszközök, amelyekkel ezt a képességüket fokozni és szaporítani lehet, s a használati értékek felfedezésének, előállításának, felhasználásának az újratermelés anyagi, technikai oldalához tartozó szűkebb összefüggései.

A használati érték történelmi jellege abban rejlik, hogy a dolgok sokféle használati módját történelmileg fedezik fel, a szükséglet a társadalmi szervezet függvénye, végül pedig abban, hogy a használati érték mindig két elem egyesülése, a természetes anyagé és a konkrét, hasznos munkáé.

A politikai gazdaságtan számára mindig a használati ér-

ték történelmileg adott, jellegzetes alakja a fontos. Az árutermelésre vonatkozólag ez azt jelenti, hogy a használati értéket, mint a csereérték hordozóját kell tanulmányozni. *A. Wagner* ellen írt, kéziratban fennmaradt művében *Marx* megjegyezte, hogy a használati értéknek, mint az áru használati értékének, magának is történelmileg sajátos jellege van. Ha az áru értéke csak meghatározott történelmi forma, a munka társadalmi jellegének, vagyis olyasvalaminek a kifejezése, ami többé-kevésbé mindig megvolt, akkor „ugyanez áll a »társadalmi használati értékre« is, amennyiben az az áru »használati értékét« jellemzi.[3] *Marx* obskurantizmusnak tartotta azt a következtetést, hogy „A tőké"-ben a használati érték semmiféle szerepet nem játszik. Nem játssza persze ellenkezőjének, az értéknek szerepét — írta. *Rodbertus* és az ő nyomán *Wagner* a használati értéket tekintette az érték általános törvényszerű *tartalmának*. *Marx* üres fecsegésnek tartotta az „általában vett" használati érték részletes vizsgálatát. Az árugazdaság általa megteremtett elméletében azonban a használati érték fontosabb szerepet kapott, mint a klasszikus polgári közgazdaságtanban. Ezt azzal érte el, hogy azt nem általában a dolgok szükségletet-kielégítő képességeként, hanem konkrét társadalmi meghatározottságában vette szemügyre. Az elmélet bebizonyította, hogy a használati érték feltétele az értéknek, a konkrét munkák minőségi sokfélesége nélkül nem fejlődhet ki az elvont munka, nem tárgyiasulhat mint árutulajdonság. Ennek nem mondott ellent az, hogy *Marx* a legélesebben elválasztotta a használati érték problémáját az értékproblémától és kiemelte, hogy az érték szubsztanciájának szerepét egyáltalán nem a használati érték játssza, továbbá, hogy az érték nagyságának meghatározásában nincs szerepe a használati értéknek.

[3] *Marx—Engels:* „A tőke" első kötetéről. Szikra 1950. 182. old.

Ismeretes, milyen nagy volt az elméleti jelentősége az értékforma elemzésének. Ez volt az egyik döntő pont, amelyet a polgári közgazdaságtan elhanyagolt, s ezért nem tudta összekapcsolni az értékelmeletet a pénzelmélettel. Ha — mint *Marx* rámutatott — valamely áru értéke csak egy másik áru használati értékében fejeződhet ki valóságosan, akkor a használati érték az árumozgás nélkülözhetetlen pólusa, vizsgálata pedig az elméleti elemzés szerves részévé válik. Ezt az elemzést a társadalmi össztermék érték és használati érték szerinti összetételének vizsgálata tetőzte be.

A társadalmi használati érték az értéktörvény mechanizmusának nélkülözhetetlen oldala. Mint ilyen, teljes egészében beletartozik a politikai gazdaságtan tárgyába. A pénz forgalmieszköz-funkcióját részletezve *Marx* megjegyzi, hogy az áru értékét csak abban az esetben fizetik meg, ha (először) a termelésre fordított munka a társadalmi munkamegosztás „szabadalmazott" tagjának bizonyul; például állandó szükséglet mutatkozik a vászonszövés termékeire. Ez azonban csak az egyik feltétel. (Másodszor) „Még akkor is, ha a munka, mint vászonszövőnk munkája, a társadalmi munkamegosztás szabadalmazott láncszeme, ezzel még semmiképpen sincsen biztosítva éppen az ő 20 rőf vásznának használati értéke. Ha a társadalom vászonszükségletét... a vászonszövő vetélytársai már kielégítették, barátunk terméke fölössé, fölöslegessé, és ezáltal használhatatlanná válik."[4]

Lehetséges, hogy egy áruban csak az újratermeléséhez átlagosan szükséges munkaidő van, és az áru értéke mégsem realizálható. Ugyanez érvényes az egész árufajta vonatkozásában is. A korlátot itt a használati érték, az áru társadalmi használati értéke állítja. A használati érték árkorlátozó szerepe mutatkozik meg abban, hogy ha például vá-

[4] *Marx:* A tőke. I. köt. 106. old.

szonszövésre a társadalmi összmunkaidő aránytalanul nagy részét fordították, akkor a piac csak alacsonyabb áron tudja ezt a mennyiséget befogadni, vagyis azáltal, hogy kitágítja a keresletet. Az áru később részletezett specifikus társadalmi használati értéke nem abban különbözik általában a termékétől, hogy a szükségletekkel áll kapcsolatban, hanem abban, hogy a kereslet és a kínálat, illetve az árak mechanizmusa határozza meg. Az áru sajátos társadalmi használati értéke tehát ugyanazokat a gazdasági viszonyokat képviseli, mint az értékszubsztancia.

AZ ÉRTÉK SZUBSZTANCIÁJA. AZ ÉRTÉKALKOTÓ MUNKA

Az árutermelés és az általános emberi munka közötti összefüggést *Marx* világította meg. Mint kimutatta, a különböző munkák minőség szerinti egyenlővé tétele csak következménye annak, hogy az emberek társadalmi viszonyai a cserében jelennek meg mint dolgok viszonyai, s hogy a munka társadalmi jellege mint termékének értéktulajdonsága kristályosodik ki. Az értéket alkotó munka nem egyszerűen, hanem rejtett módon társadalmi.

A munka társadalmi jellege itt nem a hasznos munkához, hanem az egynemű, egyminőségű, különbség nélküli emberi munkához kapcsolódik. Ez az a minden konrét munkafajtában, minden egyéni munkában benne rejlő közös minőség, amely önmagában közömbös kifejtésének hasznos formája és kifejtőjének egyéni adottságai iránt. Ennek az általános emberi munkának a megnyilvánulásai az azonos munkaerő által végzett különböző konkrét munkák, akár azért végzi ezeket, mert valamennyi szükségletét maga elégíti ki, akár pedig azért, mert munkahelyét változtatja. Ez az általános.

azonos minőségű munka jelenik meg a termelők többségének termékében, amelyet átlagos idő alatt állítottak elő.

Az általános emberi munka kétféle értelemben közömbös kifejtésének módjával szemben: 1. közömbös a konkrét munka iránt; 2. közömbös az egyéni munka iránt. Régebbi társadalmi alakulatokban a különböző konkrét munkák összehasonlítása nem játszott olyan szerepet, mint az árutermelésben. Az általános emberi munka nemcsak fiziológiai fogalom, hanem a munkák társadalmi összehasonlításának alapja. De azért képezhet ilyen alapot, mert „emberi munkaerő kifejtése fiziológiai értelemben". A munka általános oldalának minden társadalmi alakulatra nézve közös vonásai is csak az árutermelésben bontakoztak ki.

A munkamegosztás által összekapcsolt, de a magántulajdon által szétválasztott termelők munkájának társadalmi jellege csak úgy bizonyosodhat be, ha terméküket áruként termelik és cserélik, tehát ha munkájukat mint általános emberi munkákat vonatkoztatják egymásra.

Az általános emberi munka ily módon a munka különleges társadalmi jellegeként lép fel. Itt a munka terméke csak úgy realizálódhat a fogyasztásban, ha rendelkezik egy bizonyos tárgyi sajátossággal: bármilyen másfajta munka termékére való elcserélhetőséggel, ami a benne megtestesült munka minőségi egyenlőségét mutatja a másfajta munkákkal. Ahol nincs árutermelés, ott természetesen a munka társadalmiságának nem közvetítője ez az egyneműség és ennek az egyneműségnek az értékben való dologiasulása. A munkák minőségi azonosságához tartozik az is, hogy az egyéni munkaidő az átlagosban olvad fel, tehát, hogy a termék előállításához csak szükséges munkaidőt használtak fel és ennél nem többet. Ahol nincs árutermelés, ott a munkának ez a mennyiségi jellemzője (hogy a termelő mennyi időt fordít a termék előállítására) és e mennyiségi jellemző dologiasulása az értéknagyságban nem közvetítője a munka

társadalmi voltának. Itt azonban e mennyiségi jellemző átlagos mértéke a különböző munkák azonos minőségének attributumává válik. A munka egyéni és konkrét feltételei iránti közömbösség tárgyi tulajdonsága pedig közvetítője és kifejezője lesz a munka társadalmi jellegének.

A legplasztikusabban ezt az összefüggést az általános egyenértékforma testesíti meg, amely „már a felépítésével mutatja, hogy az áruvilág társadalmi kifejezése. Ily módon kinyilatkoztatja, hogy ebben a világban a munka *általános emberi jellege* képezi a munka *sajátos társadalmi jellegét*"[5] (Az én kiemelésem. — *F. K.*). Az általános emberi munkához kapcsolódik tehát a munka különleges társadalmi jellege az árutermelésben. Ez teszi a munkát értékalkotóvá. Az elvont munka nemcsak általános emberi munka, hanem különleges módon társadalmi munka is, amely a munka azonos minőségében fejeződik ki. Az általános emberi munka specifikus történelmi funkciója itt az, hogy kifejezze a munka társadalmi jellegét.

Az elvont munka titkának nyitja az a megállapítás, hogy mihelyt az emberek valamilyen módon egymásnak dolgoznak, munkájuk *társadalmi* formát is ölt. Ez a társadalmi forma az egyes történelmi korszakokban természetesen különböző. A termelési viszonyok különböző típusaira jellemző a munka társadalmiságának egy-egy különleges történelmi formája. A munka tehát mindig különleges módon társadalmi.

Ez megérthető, ha „más termelő formákhoz fordulunk". Az ősközösségi nemzetségben a termelési eszközök közös tulajdona alapján az egyén munkáját közvetlenül a társadalmi szervezet egészének rendelték alá, az egyént e szervezet egyik tagjaként kezelték.

A jobbágyrendszerben viszont a földtulajdonon alapuló

[5] Ugyanott, 70. old.

személyes függőség viszonyai teremtik meg azt a specifikus formát, amelyben a munka termékei bekerülnek a társadalmi mozgásba. A társadalmi kapcsolat itt is a munka természetes alakjához, konkrét oldalához fűződik.

A patriarchális önellátó parasztcsalád tagjai munkájának különleges társadalmisága a családi kapcsolaton és a természetes munkamegosztáson alapszik.

A fent említett esetekben mindenütt megtalálható egy-egy különleges tényező, amely a munkák társadalmi összekapcsolódását meghatározta. De valamennyiükben van egy közös vonás is: a társadalmi összefüggést mindig a munka hasznos formája teremti meg. A termelőmunkában megnyilvánuló társadalmi viszonyok közvetlenül annak jelennek meg, amik: személyek viszonyainak. Bármilyen legyen is az a különleges forma, amelyben az emberek termelési kapcsolatai megjelennek, e kapcsolatok itt közvetlenül áttekinthetők. A gazdasági szerkezet itt nem misztifikálja a társadalmi viszonyokat. (A vallási és egyéb tudattorzulások természetesen itt is fennállnak.)

Egészen mást tapasztalunk viszont az árutermelésnél és a vele járó áruforgalomnál, ahol a termelők és cserélők cselekvéseit az árak, és ezeknek a költségekhez való viszonya vezérli. A gazdasági élet szereplőinek közvetlen, áttekinthető naturális kapcsolata itt megszűnik.

Ebben a szervezetben a munkaterméket és vele a munkát kettős társadalmiság jellemzi. Egyrészt a munka társadalmi jellegének kritériuma továbbra is a termék hasznossága. De másrészt a munka társadalmi jellege attól is függ, hogy kicserélhető-e más hasznos munkákkal.

Az árutermelés történelmi kialakulásának két alapvető útja van. Az egyik út a termelési eszközök társadalmi tulajdonán és a munkamegosztáson alapuló közösségek felbomlása. Ebben az esetben a munka társadalmi jellege nem szűnik meg, de megszűnik ennek a társadalmiságnak egyik kü-

lönleges történelmi formája és vele közvetlen jellege. A közvetlen társadalmi munka helyébe annak ellentéte, a magánmunka lép. A munkamegosztás összekapcsolja, a magántulajdon szétválasztja a termelőket. Munkájuk társadalmi összekapcsolódása, amely nélkül nem létezhetnek, csak úgy valósulhat meg, ha árutermelést és árucserét folytatnak.

Az árutermelés kialakulásának másik útja nem a közös tulajdonból indul ki. Akár elszigetelt önellátó termelőkről, akár elszigetelt közösségekről van szó, ezek mint magántulajdonosok állnak szemben egymással. A csoporttulajdon e tekintetben ugyanúgy elszigeteli a termelők csoportjait, mint a magántulajdon az egyéneket. Elszigeteltség tehát itt is van, de társadalmi kapcsolat nincs. Ilyen körülmények között — mint arra *Lenin* rámutatott — az árutermelés kifejlődése egybeesik a társadalmi munkamegosztás fejlődésével. A munka fokozatosan társadalmi jellegűvé válik, habár közvetlenül továbbra is magánmunka. A kapitalizmus fejlődése szempontjából éppen ez az út a jelentősebb, amely naturális gazdaságok millióit vonja be a piac bővülésébe. Az értékformát elemezve *Marx* ezt az utat tartotta szem előtt. A munkák tehát magánmunkák voltak az árutermelés előtt is, de a külső társadalmi kapcsolatok kifejlődése időben egybeesett a piac fejlődésével. Ennek a tételnek a helytelen alkalmazása vezetett ahhoz, hogy a forradalmár *R. Luxemburg* „Bevezetés a közgazdaságtanba" című ismert művében, amelyben egyébként a tudományos értékelmélet ragyogó népszerűsítőjeként mutatkozott be, túlértékelte a csere jelentőségét.[6]

Bizonyos absztrakcióval élve először feltételezte, hogy az ősi kommunista közösségekben a maihoz hasonló specializáció alakult ki, s hogy ennek fenntartása mellett a közösségi

[6] Lásd *R. Luxemburg:* Válogatott beszédek és írások. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1958.

tulajdonnak magántulajdonnal való felváltása hirtelen ment végbe. *Luxemburg* munkamegosztást tételez fel és mégis, saját fejtegetései ellenére is, azt mondja, hogy semmiféle kapcsolat nincs a termelők között. Mivel a termelésben nem lát kapcsolatot, úgy véli, hogy ezt kizárólag a csere teremti meg. *Luxemburg*nak abban igaza van, hogy a cserében ismerik el a magánmunkát társadalmi munkának. De olyan dolgot ismernek itt el, ami mindenekelőtt a termelésre jellemző. Ezt viszont *Luxemburg* itt nem említette. A hiba forrása abban keresendő, hogy bemutatva és konkréten illusztrálva az árutermelés kialakulásának egyik történelmi útját, olyan elméleti tételt alkalmaz, amely a másik útnak — a munkamegosztás és a piac egyidejű kifejlődésének — általánosító összefoglalása. Az árutermelésnek és a cserének ugyanis csak ezen a másik úton való kialakulása esik egybe időben a munka társadalmi jellegének kifejlődésével. *Luxemburg* tehát voltaképpen általános érvényt tulajdonított *Marx* egy olyan tételének, amely csak egy bizonyos esetre vonatkozik.

R. Hilferding „A finánctőke" című általában marxista alapokon álló s a marxi elemzést egy sor területen továbbvivő művében ehhez hasonló nézetet fejteget. Először az árutermelés kifejlődésének azt az útját vizsgálja, amely a munkamegosztás hiányából és elszigetelt tulajdonosok létezéséből indul ki. Az elszigetelt magántulajdonosok természetesen csak a munkamegosztás kifejlődésének mértékében lépnek egymással kapcsolatba.

Míg a bomló faluközösségben a kifejlődő magántulajdon. itt a kifejlődő munkamegosztás készteti az egyéneket arra, hogy áruviszonyokat építsenek ki. Az első esetben már régebben meglevő társadalmi kapcsolat ölti fel az árutermelés új formáját, a második esetben ez a társadalmi kapcsolat eleve az árutermeléssel együtt, annak keretei között fejlődik ki.

Hilferding sem különbözteti meg tudatosan ezt a két esetet, habár az árutermelés kialakulásának csak az utóbbi útját vizsgálja. Pontatlan az a megállapítása, hogy nemcsak a magántulajdon, hanem a munkamegosztás is atomjaira forgácsolja a társadalmat.

A következő idézet viszont ellentmond a helyes kiindulópontoknak is:

„A csere csak ott nyer társadalmi meghatározottságot, s a cserének csak ott kell szükségképpen ellátnia azt a funkciót, hogy lehetővé teszi a társadalmi életfolyamatot, ahol csak a csere hozza létre a társadalmi összefüggést, vagyis az olyan társadalomban, ahol a magántulajdon és a munkamegosztás egyrészt szétválasztja, másrészt egymásra utalja az egyéneket."[7]

Ha a munkamegosztásból eredő egymásrautaltság nem tekinthető társadalmi kapcsolatnak, akkor kézenfekvő, hogy „csak a csere hozza létre a társadalmi összefüggést". A szövegből kiderül, hogy cserén a szerző árucserét ért. A szerző az árutermelés és az árucsere jellegét és egymáshoz való viszonyukat ennyiben helytelenül értelmezte. *Hilferding* is elkerülhette volna ezt a módszertani hibát, ha figyelembe véve az árutermelés kialakulásának történelmi tapasztalatait, tudatosan megkülönbözteti a fejlődés két útját. De elemzésének belső logikája kizárta ezt a megkülönböztetést.

VITÁK AZ ÉRTÉKSZUBSZTANCIÁRÓL AZ 1920-AS ÉVEKBEN

Az értékelmélet két végletes iskolája a húszas években a „mechanikus" és a „szociológiai" koncepciók közül alakult ki. (Ezek az elnevezések az akkori vitákban nyertek polgár-

[7] *R. Hilferding:* A finánctőke. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1959. 48. old.

jogot.) Az elsőnek az a *Bogdanov* volt a szellemi atyja, akinek tankönyvéről *Lenin* annak idején egészében helyeslő recenziót írt, és akit „empiriomonizmusa" miatt később keményen bírált. *Bogdanov* a társadalmi fejlődést a társadalom és környezete közötti egyensúly megsértéseiből, az „energetikai mérleg" egyensúlyhiányából vezette le. Az elvont munkát mint munkaráfordítást kezelte, amely mindig értéket alkot. A termelési viszonyokat közvetlenül a termelőerőkre vezette vissza, a termelőerőket pedig gyakorta azonosította a technikával.

A Kommunista Akadémián 1926-ban egy vitát tartottak, amelyben felszólalt *Bogdanov* is. Itt fejtette ki részletesen a „munkaráfordítás törvényéről" szóló tételeit. *Bogdanov* szerint „amit korlátozunk, az nem az értéktörvény, hanem a kereslet-kínálat törvénye", az értéktörvényt viszont megvalósítjuk. Lényegében ugyanazt a törvényt valósítja meg a szovjethatalom „tervszerűbben", ami „spontánabbul" a kapitalizmusban működött. „E törvény hatása egyik esetben spontánabbul, másik esetben tervszerűbben valósul meg, de ez egy és ugyanaz a törvény, a munkaráfordítás törvénye, egy és ugyanaz a kölcsönös viszony."[8]

Buharin ekkor bírálta *Bogdanov*nak az értéktörvény fennmaradásáról szóló tételét, elfogadta viszont a „munkaráfordítások törvényét" és azt általános szabályozónak is tekintette. Szerinte az átmeneti időszakban is ez a szabályozó mind a magánszektorban, mind pedig a szocialista szektorban. Csak megjelenési formái különböznek.

Ennek megfelelően a szocialista tervirányítás uralomra jutásának folyamatában a munkaráfordítások törvénye ledobja magáról „bűnös értéköltözetét", az értéktörvény a munkaráfordítások törvényévé változik, s „az alapvető társadalmi szabályozó defetisizálódik".

[8] Vesztnyik Kommunyisztyicseszkoj Akagyemii, 1926. 15. sz.

Ennek az elméletnek az értelmében „anyagi tartalmát tekintve ez a törvény egybeesik az értéktörvény anyagi tartalmával. Anyagi tartalmának oldaláról nézve az értéktörvény teljesen csak a szocialista gazdaságban kezd megvalósulni."[9] Az az álláspont, hogy az árutermelés nélküli szocializmus valósítja meg az értéktörvényt, később is felbukkant.

A „munkaráfordítások törvényéhez" csatlakozott, bár önálló koncepció volt *Butajevé*, aki szerint az érték megmarad, míg az értéktörvény megszűnik a szocializmusban. „A kérdés nem az, hogy elhal-e az érték, mint a munkaelszámolás formája, mint a »munka mércéje«, hanem, hogy elhal-e az értéktörvény, mint szabályozó."[10] A szerző tehát elválasztotta és szembeállította az értéktörvénnyel az értéket. Az értéktörvény szabályozó funkcióját nem ismerte el, az érték fennmaradását viszont a méréssel kapcsolta össze. *Marx* nyomán kifejtette, hogy a mennyiségi viszony, amelyben a dolgokat kicserélik, függővé válik magától a termeléstől és a szokásos gyakorlat ezeket a viszonyokat, mint az érték nagyságát rögzíti. Majd feltette a kérdést, hogy a tudatosan szabályozott gazdaság szubjektuma miért ne használhatná fel a dolgok termelésére fordított munkamennyiség értéknagyságként való rögzítésének szokásos gyakorlatát arra a célra, hogy tudatosan szabályozza a dolgok cseréjét és ennek a cserének mennyiségi arányait? Szerinte a parasztgazdasággal és a külfölddel fenntartandó kapcsolatok az érték formájában történő számvitelt teszik szükségessé. Ez azonban nem egyenlő az érték szabályozó szerepével.

„Bármelyik nagy monopolista egyesülésben a munka mérése és kifejezése érték és pénzformában történik. Ezen az egyesülésen belül azonban az értéktörvény nem tölt be sza-

[9] Bolsevik, 1928. 11. sz.
[10] Bolsevik, 1928. 9. sz.

bályozó szerepet, a szabályozást az egyesülésen belül tudatosan és tervszerűen az egyesülés szubjektuma — a kapitalista igazgatóság végzi."[11]

Butajev felfogásához áll közel *Finn-Jenotajevszkij*. Hivatkozik arra, hogy *Marx* szerint nem a csere alkotja az értéket. De *Marx*nak tovább kellett volna mennie, folytatja a szerző és kijelenti, hogy érték létezett a csere előtt is. Ha egyszer a munkaidő mindig érdekelte az embereket, akkor a „munkatermléknek a ráfordítás szempontjából, vagy ami ugyanaz — a termék értéke szempontjából való számbavétele a termelés valamennyi formájára jellemző"[12] — írja.

Ha tehát *Butajev* szerint az érték fennmarad az értéktörvény nélkül is, akkor itt az értéknek csere nélküli létezéséről van szó. A cikk szerzője azt is állítja, hogy „értéke lehet olyan terméknek is, amely nem áru"[13].

Szerinte az absztrakt munka mint általános munkaráfordítás a naturális gazdaságban is létezik, tehát ott is van érték, de „nem a cserén keresztül jelenik meg, hanem közvetlenül". A szerző igyekszik kapcsolatot teremteni az érték és a konkrét munka között. Azt írja, hogy a csereértéket teremtő munka ugyanaz a konkrét munka, csak nem különleges, társadalmilag hasznos sajátságai, hanem általános társadalmi-materiális jellemzői szerint vizsgálva.

A csereértéket természetesen ugyanaz a munka alkotja, ami a használati értéket. De nem „ugyanaz a konkrét munka", hanem ugyanaz az árutermelő munka, amely kettős jellegű. Aki szerint az érték hol közvetlenül, hol pedig cserén keresztül jelenik meg, az azonosítja az értéket a munkaráfordítással. Ugyanannak az elméletnek egy másik válfaja az elvont munkát fogja fel történelmietlenül, mondván, hogy az elvont munka hol értéket alkot, hol pedig nem. Ez az ei-

[11] Ugyanott.
[12] Szocialisztyicseszkoje hozjajsztvo, 1929. 3. sz.
[13] Ugyanott.

mélet elszakítja az elvont munkát az értéktől, vagyis örök emberi kategóriává változtatja. De elszakítja az értékalkotó munkától is, amely — mint az általános munkatartalom és az árutermelő viszonyok egysége — azonos az elvont munkával.

Finn-Jenotajevszkij szerint a csereérték az áruvilággal kapcsolatos, ezzel szemben az érték „mint logikai kategória közös minden korszakban". Ezek az általános kategóriák mindig megmaradnak, noha sajátos, specifikus vonásokat nyernek az egyes korszakokban. Itt már a szerző a szociológiainak nevezett, valójában szubjektivizmussal rokon nézetekhez közeledik.

A „szociológiai" verzió *Rubin* nevéhez fűződik, aki helyesen mutatott rá, hogy az érték nem fogható fel mechanikusan munkaráfordításként, megfosztva társadalmi jellegétől. De ő ezt a lényeget túlságosan logikailag közelítette meg.

Ez a módszer tükröződik a munka kettős jellegéről szóló fejtegetéseiben. Megállapítja, hogy a konkrét és az elvont munka nem más, mint „a munkának két szempontból; nevezetesen természeti-technikai és szociális szempontból való vizsgálata"[14].

„Logikai" kategóriának tekinti nemcsak a munka kettős jellegét, hanem a használati érték és az érték ellentmondásait is: „Ellentétük az árut mint tárgyat tanulmányozó természettudományos módszer és a »tárggyal összenőtt« társadalmi termelési viszonyokat tanulmányozó szociológiai módszer közötti ellentétből fakad."[15] Vagyis az áru belső ellentmondásának a tanulmányozás kétféle módszere a forrása.

Rubin vitába szállt *Sztruve*val, aki szerint *Marx* az elvont

[14] Rubin: Tyeorija cennosztyi Karla Marksza. Moszkva 1925. 78. old.

[15] Ugyanott, 14. old.

munka fiziológiai koncepciójából vezette le az érték anyagi jellegét. *Rubin* azonban azt írta, hogy „Marxtól idegen... a munka értékben való dologiasulásának materialista értelmezése"[16].

Az érték anyagi jellegét *Marx* valójában nem a fiziológiai koncepció alapján, hanem a dialektikus materialista értékfelfogás alapján bizonyítja. Ha az értékben nincs is egy atomnyi természetes anyag sem, ettől természetesen még anyagi, vagyis a tudattól függetlenül létező objektív valóság lehet, amely külső megnyilvánulásaiban „érzékelhető" is (például statisztikailag). Az érték magasabbrendű anyagi mozgás területéhez tartozik, mint a fizikai, kémiai, biológiai mozgás. Társadalmi mozgást képvisel, méghozzá annak meghatározott „fajtáját", történetileg átmeneti termelési viszonyt. E viszony objektív jellegében rejlik az érték anyagisága.

Rubin összetévesztette az értékformát a termék áruformájával, pontosabban az értékkel. Értékformának az értéket, az érték tartalmának pedig az általában vett munkafolyamatot tekintette. Végeredményben összecserélte az értékszubsztancia és értékforma közötti ellentmondást a munkafolyamat és az értékképző folyamat ellentmondásával.

Rubin elméletének védelmében íródott *Greblisz, Korovaj* és *Sztyepanov* cikke az értékelmélet vitás kérdéseiről.[17] Részletesen taglalták a politikai gazdaságtan tárgya, az értékszubsztancia és főleg az elvont munka természetével kapcsolatos vitás kérdéseket. Polemizáltak a mechanikus verzió híveivel. Abból indultak ki, hogy *Rubin* bírálói csak az anyagi termelés létezését ismerik el, de nem ismerik el a társadalmi viszonyok jelentőségét. Az értékszubsztancia kér-

[16] Ugyanott, 91—92. old.
[17] Lásd Bolsevik, 1929. 3. sz.

désében azt az álláspontot védelmezték, hogy a munka dologiasulása nem anyagi jellegű. Az érték fogalma — mint írták — fokozatos evolúción ment keresztül, először, a munkatermelékenység kifejezőjének tekintették (a klasszikusok), majd mint szabályozót kezelték, és szerintük csak *Rubin* mutatott rá arra, hogy az érték termelési viszonyok kifejezője.

Egész gondolatmenetük az elvont munkáról szóló koncepciójuk megalapozását szolgálta. Megállapították, hogy még sok marxista is beleesik abba a hibába, hogy az elvont munkát általános munkaráfordításnak tekinti. Rámutattak arra, hogy az elvont munka a termelés társadalmiságát és a viszonyok dologiasulását fejezi ki. Hivatkoztak arra, hogy *B. Franklin* azért nem értette meg a pénz lényegét, mert csak az általános jelleget ismerte el és nem vette észre azt a különleges társadalmi formát, amelyet a munka az áru- és pénzviszonyok körülményei között ölt.

Kifejtették azt a nézetüket, hogy a cserét, mint az újratermelés mozzanatát, meg kell különböztetni a társadalmi termelés formájaként betöltött szerepétől. A szerzők — mint látható — sok kérdésben helyesen foglaltak állást, de *Rubin* koncepcióit nem tették kritika tárgyává. Hozzájuk hasonló platformon állt *Leontyev*.[18]

Megállapította, hogy az arányok szükségessége a legáltalánosabb, legegyszerűbb absztrakció, amely önmagában nem magyaráz meg egyetlen konkrét gazdasági jelenséget sem. Ha az értéktörvénynek ez az „anyagi tartalma", akkor az értéktörvény — tartalmát tekintve — történelemfeletti törvény. Az értéktörvény átnövése a munkaráfordítások törvényévé, egyértelmű az árutermelésnek általában vett termeléssé való átnövésével.

[18] Lásd *Leontyev:* Zakon trudovih zatrat. Moszkva 1929. és Szocialisztyicseszkoje hozjajsztvo, 1925. 5. sz.

Ha az értéktörvény a forma, a munkaráfordítások törvénye a tartalom, akkor az első nem nőhet át a másodikba. Az arányok a szocializmusban gyökeresen különböznek a kapitalizmus arányaitól. Az arányokban — mint írja — elsősorban a társadalom osztályszerkezete fejeződik ki. A munkaráfordítások törvényét viszont nemcsak mint a munkaelosztás arányosságának követelményét, hanem mint a konkrét arányok szabályozóját kezelik. Ebből pedig azt a következtetést lehet levonni, hogy a konkrét arányok tekintetében nincs lényeges különbség a szocializmus és a megelőző társadalmi rendszer között. A munkaráfordítások törvényéből tehát az a következtetés adódik, hogy a szocializmusban ugyanazokat az arányokat kell megvalósítani, amelyek a kapitalizmust jellemezték.

Rozental részletesen bírálta mind a mechanikus koncepciót, mind *Leontyev* nézeteit.[19] Kifejtette, hogy a mechanikusok helytelenül tekintik a munkaráfordítások törvényét a konkrét arányok meghatározójának és helytelenül változtatják történelemfelettivé. Vitathatatlan, hogy az e törvényben kifejeződő összefüggés általánosan szükségszerű minden társadalmi rendszerben. De ez a tudományos törvény az absztrakciónak annyira magas fokát képviseli, hogy nem tükrözi a valóságos folyamat minőségileg és mennyiségileg különböző, a történelmi körülményekben gyökerező sajátos vonásait. Mint írja, a vitatott koncepció képviselői elismerik, hogy meg kell változtatni az arányokat, de arról beszélnek, hogy az értéktörvény átnő a munkaráfordítások törvényévé, és hogy csak a munkaráfordítások törvénye lép az értéktörvény örökébe. Az arányok szükségszerűsége azonban a különböző szabályozók tartalmát képezi. Ez a tartalom különféle formákat vehet fel, de a forma — mint *Leontyev* szerinte is helyesen megjegyzi — nem változhat

[19] Lásd Bolsevik, 1930. 1. sz.

át a maga tartalmává. A forma, a társadalmi mechanizmus átadhatja a helyét egy másik formának, egy más társadalmi mechanizmusnak. Tehát az érték, mint forma, nem változhat át munkaráfordítássá, hanem átadhatja a helyét például a tervszerű formának.

Leontyev szerinte azt is helyesen emeli ki, hogy nemcsak a formák, hanem a termelés belső arányai is különbözhetnek a régiektől. Úgy véli azonban, hogy hibás *Leontyev*nek az az állítása, miszerint az arányok nem feltétlenül különböznek a megelőző társadalmi rendszerben kialakult arányoktól. Rámutat, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok, valamint az osztálystruktúra és a felhalmozási ráta változásával ez az átalakulás feltétlenül bekövetkezik. Ez pedig azt jelenti, hogy a népgazdaság szabályozója fokozatosan transzformálódik.

Ez a transzformálódás kettős jellegű. Mind a tartalmi oldalt, az arányokat, mind pedig a formai oldalt, a szabályozás módját érinti. Az érték, mint szabályozó mechanizmus, szocialista tervvé alakul át. (*Rozental*nak ez a megállapítása ellentmond annak a gondolatának, hogy az értékmechanizmus a tervszerű mechanizmusnak adja át a helyét.)

Leontyev másik hibáját abban látja, hogy kategórikusan elveti a munkaelosztás arányosságának törvényét. Ugyanis abból indul ki, hogy egy rendkívül triviális összefüggést tartalmaz, a legelemibb kapcsolatokat rögzíti és természettörvényi jellege másmilyen, mint az igazi gazdasági törvényeké. *Rosental* elismeri azt a jogot, hogy vitatni lehessen: törvényről van-e itt szó, avagy sem. A lényeges elméleti és politikai kérdést azonban nem ebben látja, hanem abban, hogy az arányokat változatlannak lehet-e tekinteni. Mindenesetre a szóban forgó általános törvényt olyannak tekinti, amelyről már *Marx* is megállapította, hogy minden gyermek ismeri.

Miljutyin és *Borilin* a „Bolsevik" című folyóirat 1930-as

évfolyamának 2. számában cikket írt a politikai gazdaságtanban fennálló nézeteltérésekről. A lap szerkesztősége — a tanulmányhoz fűzött megjegyzésekben — egyetértését fejezte ki a cikk fő tételeivel és megállapította, hogy a vita résztvevői nem tanulmányozták eléggé a szovjet gazdaságot és mind a mechanikus, mind pedig az idealista koncepciók neokantiánus hibákat követtek el. A mechanikus iskola a „bogdanovizmusban gyökerezett". *Bogdanovon* kívül *Ajhenvald, Mareckij, Besszonov* és *Kon* osztották ezt a nézetet. Az utóbbi kettő később más koncepciót tett magáévá.

Rubin irányzatáról a szerkesztőség azt állapítja meg, hogy az absztrakciók és a skolasztika területére emigrál, ahelyett, hogy a forradalmi gyakorlat tapasztalatait elemezné. Az irányzat hívei *Borilin, Korovaj, Greblisz* és *Leontyev* sokáig védelmezték e koncepciót a „Pod znamenyem markszizma" és a „Problemi ekonomiki" hasábjain. A vita egyik fogyatékossága az volt, hogy a fő gyakorlati kérdéseket megkerülte.

A szerkesztőség cikke rámutatott a vita korlátaira, a vitatkozók álláspontjainak egyoldalúságára, túlságos elvontságára. Az összefoglalás igényével íródott elemzések viszont lényegében nem oldottak meg több olyan tudományos problémát, amelyeket a vita felvetett.

Maga *Miljutyin* és *Borilin* szóban forgó cikke a két versengő tudományos irányzat bírálatát azzal kezdi, hogy ez utóbbiak egyaránt összekeverik a társadalmit az eszmeivel, az anyagit pedig a dologival. Ebből fakad az a két véglet, ami a vita ellentétes álláspontjait jellemezte. Ez a két véglet a naturalizmus vagy mechanikus szemlélet, és a „szociologizmus" vagy idealista szemlélet. A mechanikus materialista torzítás magában foglalta a társadalmi törvények természettörvényekre való visszavezetését, a különös, sajátos törvényeknek általános törvényekkel való felváltását, és az elvont munkának az összes társadalmi-gazdasági alaku-

latra való kiterjesztését. Mindez szerintük *Bogdanov*nak a munkaráfordítások törvényéről szóló fejtegetésében csúcsosodik ki.

Buharin szerint ez a törvény a szocializmusban bűnös értéköltözete nélkül, közvetlenül szabályozza a termelőerők elosztását. Ez az elmélet a termelőerőket a technikával azonosítja, a termelési viszonyokat pedig az emberek térbeni elhelyezésével a termelés során. A szerzők ezt összefüggésbe hozzák azzal, hogy *Buharin* szembeállította a termelőerők fejlődésével a tőkés elemek kiszorítását.

Besszonov és *Kon*, akik a gyakorlati politika tekintetében nem osztották *Buharin* nézetét, egyetértettek vele sok elméleti kérdésben. Az elvont munkát történelemfelettinek fogták fel és átvették annak fiziológiai, energetikai értelmezését. Ők is azonosították a termelőerőket a technikával és a termelési viszonyokat mechanikus módon közvetlenül a termelőerőkre vezették vissza. Vulgarizálták a termelési viszonyok anyagi jellegéről szóló tételeket, a termelési viszonyok specifikus vonásait pedig a technika fejlődésével magyarázták. A politikai gazdaságtant sok tekintetben a technológia tudományával keverték össze.

A cikk azt is részletezi, hogy miért tartja helytelennek *Rubin* nézeteit. Visszavezeti a polgári szociális iskola és a II. Internacionálé teoretikusainak koncepcióira. A cikk szerint *Rubin* nem abban látta *Marx* érdemét, hogy a dialektikus materializmust alkalmazta a politikai gazdaságtanban, hogy a dolgok viszonyai mögött megmutatta az emberek viszonyait, és hogy a társadalmi fejlődést természettörténeti folyamatként ábrázolta, hanem abban, hogy a „szociológiai nézőpontot" érvényesítette. Az érték szubsztanciájáról egyes helyeken azt írta, hogy az elvont munka, más helyeken pedig azt, hogy az általános értelemben vett emberi munka. Eltorzította a termelés és a csere viszonyát is.

A korabeli szovjet közgazdasági irodalomban nemcsak a

„mechanikusok" vitatkoztak az „idealistákkal". Szóhoz jutottak olyan közgazdászok is, akiknek nézetei kisebb-nagyobb mértékben a polgári restaurációs irányvonalat képviselték. A polgári közgazdászok nem ismerték el a szocialista építés sajátos törvényeit, és egyszerűen a kapitalizmusbeli értéktörvény követelményeit és a belőle következő népgazdasági arányokat kívánták érvényre juttatni.

A polemikus szenvedély azonban gyakran az igen elvont szférák kérdéseit érintő tudományos állásfoglalásokat is közvetlenül a napi politikára vezette vissza.

A „Pravda" 1930. február 17-i száma „Új sínekre" című szerkesztőségi cikkében zárta le a hosszú ideje folyó értéktörvényvitát. Megállapítja, hogy gyakorlati és elméleti szakemberek között a polgári gazdaságtan eszméinek terjedéséhez kedvező talajt teremt a prakticizmus, amely nem ismeri el a szocialista építés nagy távlatait. Ez a polgári és kispolgári ideológia „nem meri tagadni forradalmi gyakorlatunk hatalmas eredményeit, de elutasítja szocialista értelmét". Majd így folytatja: „Eszmeileg le kell küzdeni az »egyensúly és a munkaráfordítások törvényei«-t és a szocialista direktíva-terv szerepének velük kapcsolatos meg nem értését".

Az idézett cikk felfogásában kétségtelenül voltak racionális elemek, amennyiben a figyelmet a legfontosabb gazdaságpolitikai kérdésekre, a legnagyobb veszélyt képező hibás nézetek leküzdésére irányította. Kétségtelen, hogy a cikk által bírált vitákban sok öncélú, spekulatív eszmecsere is volt, amelyek nem vitték előre a tudományos gondolkodást. A szerkesztőségi cikk után azonban a vita lényegében megszűnt. A tudományban jelentkező téves nézetek leküzdése nem szüntetheti meg a tudomány művelőinek azt a jogát, hogy saját ismeretáguk lényeges módszertani problémáit akár pozitív, akár polemikus formában kidolgozzák. Márpedig a fent említett kérdések a marxista értékelmélet

kardinális problémái voltak, amelyek további feldolgozása nélkül ez az elmélet nem fejlődhetett.

A marxista közgazdászok új nemzedékeinek meg kell ismerkedniük a mai viták előzményeivel. Ez nemcsak attól óvja meg őket, hogy a húszas években kimondott és jelenleg újra hangoztatott helyes tételeket új felfedezéseknek tartsanak, hanem attól is, hogy már régen túlhaladott tudománytalan elgondolásokat újítsanak fel.

ÉRTÉKELMÉLET ÉS BÉRELMÉLET

A termelőfolyamat a kapitalizmusban a munkafolyamat és az értékesülési folyamat egysége. Az értékesülési folyamat két elválaszthatatlan részből: a szükséges és a többletmunkából áll. Ezt a tőkeviszony belső természetéből fakadó kétféle felosztást az leplezi, hogy az értékesülés egybeolvad a munkafolyamattal, s a termelőtevékenység minden egysége egyszerre képvisel szükséges és többletmunkát. A tőkés viszony lényege és e lényeg elkódosítése elsősorban a munkabérben jut kifejezésre.

Az értékelmélet és a bérelmélet összefüggése szempontjából az az alapvető kérdés, hogy mit fizetnek meg a munkabérben, a munkát vagy a munkaerőt. A klasszikus polgári közgazdaságtan nem különböztette meg e két kategóriát és a munkabért általában a munka árának tekintette. *Marx* volt az, aki megállapította a különbséget a két kategória között és a munkaerőárut tudományosan meghatározta. Ezen az alapon bebizonyította, hogy a munkabér nem lehet a munka ára. A munka nem áru, sem értéke, sem ára nincs.

A munkabér lényegéhez azonban az is hozzátartozik, hogy a munka árának tűnik. Ez a hamis látszat objektív eredetű. magukból a tőkés viszonyokból következik. Az, amit tőkés

viszonyok között valójában adnak és vesznek, nem a munka, hanem a munkaerő. A munkabér — a látszat ellenére — nem a munka, hanem a munkaerő ára. A munkabér a munkaerő értékének és árának átváltozott megjelenési formája. Leplezi a szükséges és a többletmunka, a megfizetett és a meg nem fizetett munka ellentétét. Azt a látszatot kelti, hogy a bérmunkás egész munkája megfizetett munka.

Tehát, a munkabér tovább mélyíti a tőkés termelési viszonyok fetisizmusát. *Marx* szerint a valóságos viszonyoknak ezen a fordított megjelenési formáján alapszanak a munkás és tőkés összes jogi képzetei, szabadságillúziója és a polgári egyenlőségről alkotott felfogása.

Hogy az árutermelés feltételei között a munka nem esik kívül az áruviszonyokon, nem naturális kapcsolatokban kering, erre már régebben rámutattam. De ebből nem lenne helyes arra következtetni, hogy a munka általában vagy a szocializmusban áruvá válik. A kérdést meg lehet kerülni azzal az állítással, hogy a munkának áruvonásai vannak, vagy hogy olyan árujellege van, ami nem jelenti az áruvá válást. Ezek a tetszés szerint szaporítható formalista kifejezések azonban nem teszik feleslegessé a tudományosan becsületes, a lényegre törő marxista kérdésfeltevést: áru-e a munka. Jóllehet erre a kérdésre a hazai közgazdasági irodalomban, attól tartva, hogy elméleti kontárnak fogják tekinteni, senki sem mert igenlő választ adni, a szocializmusbeli munka „árujellegéről" elhangzott bizonyos érvek ilyen választ sugalmaznak. Mivel nyíltan senki sem állította, hogy a munka áru, konkrétan senkivel sem szállhatunk vitába, az áru és a használati érték egységéből kiinduló érvelés vizsgálata — a lehetséges félreértések elkerülésére törekedve — mégis célszerűnek mutatkozik.

Először: az áru és a használati érték elválaszthatatlanságából egyáltalán nem következik, hogy a munka áru. Ha valamit eladnak, akkor az a valami áruviszonyok — adás-

vétel — keretében cserél gazdát. Jelen esetben a munkaerő az a „valami", aminek értéke és használati értéke van. Ha a munka lenne az adásvétel objektuma, akkor a munkának lenne értéke és (mint arra némelyek hibásan utalnak is) használati értéke. A munka azonban nem önálló áru, hanem egy „másik" árunak a használati értéke. Aki a munkát tartja árunak, meg kell hogy mondja, mi határozza ennek az árunak az értékét. (Ha a munkának „áruvonásai" vannak, akkor a munkabér a munka árának „vonásait" veszi fel.)

Másodszor: a tőkés számára a munkaerőnek nem is egyszerűen a munka a használati értéke, hanem az a tulajdonság, hogy saját értékénél nagyobb értéket hoz létre. Ennélfogva, ha a munkaerő és annak használati értéke csak együtt lehetnek áruk, akkor eszerint sem a munka, hanem ez az értéktöbblet-termelő képesség az áru. A továbbiakból is kitűnik, hogy mindez felesleges és bizonyíthatatlan elméleti szofizmákhoz vezet.

Harmadszor: abból a különben pontatlan megállapításból, hogy ha valamely termék áru, akkor a használati értéke is az, egyáltalán nem következik, hogy a használati érték áru lehet anélkül, hogy hordozója áru lenne. A lakáshasználatot például el lehet adni anélkül, hogy a lakást eladnák. De a lakáshasználat nem lehet áru akkor, ha maga a lakás nem áru. Az ilyen analógiák egyébként nem kellően bizonyító erejűek. Mindenesetre, ha valaki azt bizonygatja, hogy a munkaerő és a munka csak együtt lehetnek áruk, vagy nem áruk, akkor nem állíthatja komolyan, hogy a szocializmusban csak a munka áru.

Negyedszer: a marxista közgazdászok többsége szerint a kapitalizmusban a munkás és a munka nem áru, a munkaerő viszont áru. Mondhatná valaki, akkor olyan eset is lehetséges, hogy a munka áru és a munkaerő nem az. Így egyrészt az előbb említett logikai ellentmondásokhoz jut, másrészt pedig egy merőben formális okoskodáshoz. Az em-

ber munkavégző képessége valóban áru lehet, amikor maga az ember nem az. De ez nem bizonyítja a munka áru voltát akkor, ha a munkaerő nem áru.

Ötödször: lehetséges, hogy valaki a munka árujellegét a szolgáltatások analógiájával kísérli meg bizonyítani. Ha a kapitalizmusban a munka áru, akkor mint szolgáltatást díjazzák. Ha a munkaerő az áru, akkor ezt értéke körüli áron adják-veszik. Ha a munka is áru meg a munkaerő is, akkor eljutunk a leglaposabb eklektikához, amely a *Marx*-féle és a *Say—Bastiat*-féle elméleteket próbálja társítani.

Igaz a szocializmusra nézve már nincs szó eklektikáról; itt kizárólag a vulgárökonómia szolgáltatási komplexuma lenne az irányadó. A munka szolgáltatás, amelynek árát az eladó és a vevő erőviszonyaik szerinti osztozkodása szabja meg. Hogy min osztozkodnak? A munka hozamán, hasznhatásán, másként szólva szolgálatán. Hogy a szolgáltatási, a politikai és egyéb bérelméletek nemcsak a kapitalizmus, hanem a szocializmus gazdasági összefüggéseinek feltárására is alkalmatlanok, ezt itt marxisták részéről elfogadottnak tételezzük fel. Ezért csak a munka áru voltáról szóló elméletnek ezekkel való rokonságára mutattunk rá.

A munkának főképpen szolgáltatásként való felfogása átvezet a szolgáltatások problémaköréhez. Itt mindenekelőtt a termelő- és a nem termelő munka elhatárolásának problémáival, a nemzeti jövedelem számításának kérdéseivel találkozunk.

A NEMZETI JÖVEDELEM FOGYASZTÁSI ALAPJA ÉS A LAKOSSÁG FOGYASZTÁSA

Nemzetijövedelem-számításunk nem terjed ki a lakosság összes fogyasztására. A lakosság összes fogyasztása ugyanis az anyagfogyasztáson kívül egyebek között tartalmazza a

vásárolt és ingyenes szolgáltatások anyagmentes értékét is. Aki „a szolgáltatások anyagmentes értéke" kifejezést használja, olyan kategóriát alkalmaz, mint például a teljes termelési érték, de önmagában ezzel még nem mond értéket a politikai gazdaságtan szempontjából.

Ez a fogalom fedi az egészségügyi, oktatási, kulturális és személyi szolgáltatásoknak azt a részét, amely a mai nemzetijövedelem-számítás keretein kívül esik. Meg kell különböztetni továbbá a kategória természetének elemzését az egyes szolgáltató ágak besorolási problémájától. Végül: konkrét tervezési, pénzügyi, statisztikai meggondolások miatt a gyakorlatban alkalmazott csoportosítás eltérhet a politikai gazdaságtanilag ideálistól. Amilyen hiba lenne a gyakorlatnak balga módon „megtiltani" ezt az eltérést, ugyanolyan hiba lenne puszta tényéből az elmélet helytelenségére következtetni.

A szolgáltatás közgazdasági tartalma vizsgálható: 1. a társadalmi összmunka részeként; 2. az értékképzés szempontjából; 3. jövedelmi jogcímként.

A *társadalom összmunkája* elméletileg három nagy tartományra osztható: 1. az anyagi javak termelésére; 2. az egészségügyi, oktatási, kulturális, személyi stb. szolgáltatásokra; 3. az irányítás, az államigazgatás, a honvédelem területén kifejtett tevékenységre (általában ide tartozik a „termeléssel közvetlenül nem összefüggő" irányító munka is). A szellemi alkotótevékenység nem képez külön csoportot, hanem e három nagy tartomány valamelyikét vagy mindegyikét kell hogy szolgálja. Az első és a másik két csoport között húzódik a termelő- és a nem termelő tevékenységet megkülönböztető határ, amely semmivel sem merevebb, mint bármilyen más határ a természetben és különösen a társadalomban.

A tevékenységek első két csoportját viszont az fűzi össze, hogy mindkettő az ember — mint fogyasztó — szük-

ségleteinek kielégítésére irányul. Az első csoport általában dolgok formájában létező használati értékek termelésével, a második pedig szolgáltató tevékenységek formájában létező használati értékek nyújtásával foglalkozik. A harmadik csoport, bármilyen hasznos és szükséges, nem foglalkozik sem anyagi javak termelésével, sem fogyasztói szolgáltatások nyújtásával.

Az első két csoport tagjai között tevékenységek cseréje megy végbe, nemcsak abban az értelemben, hogy a társadalmi munkamegosztás különböző funkcióit képviselik, hanem abban az értelemben is, hogy tevékenységüket kölcsönösen, meghatározott arányokban elidegenítik. A kapitalizmusban az értéktörvény egyrészt a munkaerő értékén és árán keresztül hat a szolgáltató iparokra, a dolgozók itt is meg kell hogy kapják munkaerejük újratermelésének feltételeit. Másfelől, a klasszikus esetet feltételezve, a tőkés is meg kell hogy kapja az átlagprofitot, az átlagos vállalkozói nyereséget. A dolgok és a szolgáltatások kicserélődését ugyanúgy a tőkés egyenértékűség — az átlagprofit — elve szabályozza, mint a dologi áruk egymás közötti kicserélődését.

A szocialista tervgazdaságban a szolgáltatók munkadíjazását is a munka szerinti elosztás szabályozza. Sok indok szól amellett, hogy a nyereségképzés is egységes elveken alapuljon. Tehát a tevékenységek cseréjének bizonyos egyenértékűsége a szocialista tervgazdaságban ebben a vonatkozásban is szükségszerű. Ez az egyenértékűség röviden szólva azt jelenti, hogy mind a termékek, mind a szolgáltatások árának meghatározott arányokban kell *c*-t, *v*-t és *m*-et tartalmaznia.

Itt érünk el a második aspektushoz, amelyből a kérdés vizsgálandó: az értékelmélethez. Vajon az említett egyenértékűség ténye s a három kategória *(c, v, m)* jelenléte azt bizonyítja, hogy itt az ár mögött valóságos érték áll?

Ha a kérdés mennyiségi oldalát nézzük, ez az értékrészek és az árténye zők arányainak az eltéréseire vezethető vissza. A minőségi elemzés az értékképzés során létrejött $v+m$ és a forgalom során realizált $v+m$ megkülönböztetését követeli meg. Ha elvileg nincs akadálya, hogy ott is realizálódjék v és m, ahol nem keletkezett, akkor *jelenlétük* valamely áru árában még nem bizonyítja ezen áru előállításának értéktermelő jellegét.

A kardinális kérdés: hogyan értelmezzük a népgazdasági tervezés egyik alapvető kategóriáját, a nemzeti jövedelmet. Elegendő-e annyit mondani, hogy a nemzeti jövedelem a társadalmi termék érték szerinti felosztása során kiválasztható ama rész, amely az elhasznált termelési eszközök értékének levonása után fennmarad? Az ilyen jellemzés sikerrel kerüli el a régebbi naturalizmust, de ha itt megállnánk, akkor viszont *egyoldalúan* az értékoldalt vennénk figyelembe. A nemzeti jövedelem értéke azonban meghatározott tömegű használati értékben jelenik meg. De a nemzeti jövedelemnek ez a két vonása, hogy tudniillik értékösszeg és termékhalmaz, még mindig nem meríti ki e fogalom tartalmát. Még egy megkülönböztetést kell tenni, igaz, hogy most már az „értékoldalon" belül. A megtermelt és a realizált érték eltéréséről van szó. (Félreértés ne essék: nem az országon belül megtermelt és a felhasználható nemzeti jövedelem különbségét tartjuk szem előtt.)

A létrehozott és a realizált nemzeti jövedelem közötti különbség akkor lenne mind tömegében, mind arányaiban érzékelhető, ha a változatlan és a folyó áron való számítás mellett értékáras mérleg is készülne. Értéktől eltérő arányú árak esetén az egyes vállalatok, ágazatok árakban mért hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez általában különbözni fog attól, amellyel az „új érték" tömegét valóságosan szaporították. A tervezés nem értékösszegekkel, hanem értékesítési árösszegekkel operál, nem a megtermelt, hanem az

attól ágazatonként és vállalatonként mennyiségileg is különböző realizált értéket veszi számba és osztja el, és ezen az sem változtat, hogy már a termelés tervezése is realizálási árakon történik.

Azt a termékhalmazt, amely a nemzeti jövedelmet képviseli, ily módon értékesítési összegben és nem értékösszegben kapjuk meg. Önmagában ezt nem úgy kell megítélni, mint valami rossz vagy jó dolgot — látni kell a szükségszerűséget. Más kérdés azonban az, hogy mennyire szükségszerűek és közgazdaságilag megalapozottak a különbségek a megtermelt és a realizált nemzeti jövedelem összege és arányai között.

Mindebből bizonyos következtetések erednek a nemzeti jövedelem elosztására és újraelosztására, az eredeti és a származékos jövedelmek jellegére vonatkozólag. Meg kell különböztetni az érték újraelosztását a realizált érték újraelosztásától. Az, amit ma eredeti jövedelemnek nevezünk, részben az érték újraelosztásának funkcióját végzi. Köztudomású, hogy egyes fogyasztási cikkek nagy forgalmi adójában más ágazatokban létrehozott érték realizálódik. Amikor az állam nem onnan vonja el az értéket (tiszta jövedelmet), ahol azt megtermelték, ezt csak azért teheti, mert az érték a realizálás során másként osztódott el, mint a termelés során. Egyes közgazdászok az árak funkcióiról írva szükségtelennek tartják, hogy azokat az állam saját vállalatai, az egyes ágazatok közötti értékátvitelre használja, gyakorlati javaslataik azonban feltételezik ezt a funkciót is. Azt viszont senki sem tagadja, hogy a mindenkori árakban realizált tiszta jövedelem/különböző irányokban és arányokban eltér a termelésben létrehozottól. Valamely ágazat értéktermelő jellege mellett a termékeinek áraiban realizálódó m ténye ezért sem lehet bizonyíték.

A szocializmusban az állami költségvetés természetesen elosztja a nem értéktermelő ágazatokban realizált m bizo-

nyos részét is. De ez csak annyit bizonyít, hogy ez az érték a szóban forgó ágazatokban realizálódott; nem jelenti viszont azt, hogy itt is termelték. Az értékelmélet és az árpolitika összefüggő, de nem azonos dolgok. Valamely ágazat értéktermelő voltát az értékelmélet alapján kell eldönteni. Az árakban realizált tiszta jövedelemnek figyelembe kell vennie a vállalati önálló gazdálkodást, a rokon cikkek helyettesíthetőségét, a kereslet és a kínálat viszonyát, a házimunka és a szolgáltatások helyettesíthetőségét, s az egyéb, az értéktől különböző tényezőket is ahhoz, hogy az ár mint a tervgazdaság ösztönző mechanizmusa funkcionálhasson.

A harmadik probléma a szolgáltatások mérésével kapcsolatos. Tevékenységek formájában rendelkezésre álló „használati értékekről" van itt szó, amelyeket a társadalomnak ugyanúgy terveznie kell, mint a termelést. A termelők és a szolgáltatók közötti tevékenységcserét a szocialista államnak tervszerűen kell szabályoznia, felhasználva az értéktörvény ösztönző mechanizmusát az áru jellegű szolgáltatások vonatkozásában is. Az értékformák felhasználásának mellőzésével e tevékenységek mérése is nehezen elképzelhető. Értékformákkal kell tehát mérni azt a tevékenységet is, amely nem értékalkotó. Ez egyébként nem új jelenség. A kapitalizmusban, ahol az értéktörvény szabályozza a szolgáltatások mennyiségét és összetételét, e tevékenység szintén nem értékalkotó, de szintén értékformákkal mérik. Méghozzá nem általában értékformákkal, hanem lényegében jövedelemformákkal.

Felvetődik a kérdés, nem használhatók-e fel a szolgáltatók jövedelmei a szocializmusban a szolgáltatások fogyasztásának mérésére? Igaz, a polgári közgazdászok összekeverik a nemzeti jövedelmet az összes jövedelemmel, függetlenítik az anyagi termeléstől, nagyobbnak mutatják, mint amekkora stb. Mindez nem jelenti azt, hogy a szolgáltatók jövedelmének kategóriáját teljesen el kell vetni, semmire sem le-

het használni, hogy nincs mögötte valamilyen reális közgazdasági jelenség. Pusztán azért, mert a polgári közgazdászok osztályérdeküknek megfelelően eltorzítanak egy kategóriát és visszaélnek vele, a marxizmus számára ez a kategória nem lehet tabu.

A szolgáltatások tömegét mérni lehet a szolgáltatók jövedelmeivel, amelyek a termelőkkel folytatott tevékenységcseréjüket közvetítik. És itt nemcsak az árujellegű szolgáltatások megvásárlására, hanem a juttatott szolgáltatások fedezésére fordított jövedelmekről is szó van. A vásárolt szolgáltatások ára mögött ugyanolyan kevéssé van „saját" érték, mint a költségvetésből fedezetteké mögött. De a társadalom kiadásai mindezekre a szolgáltatásokra — az anyagköltségeken felül — jövedelmekben jelentkeznek.

Az árforma belső ellentmondása, hogy nemcsak az érték realizálására, hanem újraelosztására is szolgálhat. Ez az ellentmondás nemcsak mennyiségi (az egyes áruk ára eltér értéküktől), hanem minőségi is: olyasminek is lehet ára, aminek nincs értéke. De ez nem hátránya, hanem előnye az árformának. Az olyan ár, amely mögött nincs érték, újraelosztási kategória.

Az újonnan létrehozott értéket tartalmazó használati értékeken felül tehát az elosztandó összegbe kell számítani a vásárolt és az ingyenes szolgáltatások anyagmentes értékét is, tudva azt, hogy itt ismétlést követünk el. De éppen ennek segítségével mérhető a társadalmi összmunkának az a része, amely a lakosság kulturális-egészségügyi szükségleteinek kielégítését szolgálja és az, amely a fogyasztás egyéb szféráiban működik. Az életszínvonal tervezése közelebb jár a valósághoz, ha erre a mutatóra épül, mint akkor, ha csak a lakosság anyagfogyasztását veszi figyelembe. Csak e mutató alapján lehet helyesen meghatározni a munkadíjazás és az ingyenes juttatás arányait, a lakosság végső jövedelmi rétegződését. A szolgáltatók származékos jövedelmei nem-

csak önmagukban jönnek számításba, hanem a szolgáltatások mérőszámaiként is.

Ha kiderült, hogy a lakosság anyagfogyasztása nem elégséges mutató, akkor ennek kiegészítésére valamilyen formában a jövedelmek mutatói kerülnek előtérbe. Ha az összes jövedelemből levonjuk a közületi (államigazgatási stb.) béreket, megkapjuk az eloszthatő összes fogyasztási alapot. Ha valaki ezt nevezi nemzeti jövedelemnek, akkor mindig hozzá kell tennie, hogy itt *nem az új értékek* összegéről van szó, hanem a termelők és a szolgáltatók által realizált jövedelmek összegéről. Nem lehet a nemzeti jövedelembe beleszámítani a szolgáltatásokat, és ragaszkodni a nemzeti jövedelemnek új értékként való meghatározásához.

Marx a produktív és az improduktív munka specifikus tőkés értelmű megkülönböztetését nem az értéket termelő és nem termelő (még kevésbé a használati értéket termelő és nem termelő) tevékenységek elhatárolására alkalmazta. *Marx* szerint a tőkéért vásárolt munka produktív, mert és amennyiben értéktöbbletet (profitot) hoz. Tehát az az értéktermelő munka, amelyet nem tőkéért vásároltak, nem produktív, még ha nemzeti jövedelmet termel is. Továbbá, valamely munkafajtának nem kell értéktermelőnek lennie ahhoz, hogy produktív legyen, elegendő, hogy alkalmazójának lehetővé tegye az összes értéktöbblet egy részének realizálását. Végül, ha valamely munka tőkés alkalmazója értéktöbbletet kap, ez még nem bizonyítja, hogy azt az illető munka termelte.

Elméletileg úgy merül fel a kérdés, hogy a fogyasztói szolgáltató munka *termelte-e* azt a tiszta jövedelmet, amit eladásakor realizál. Más szóval, hogy ez — bizonyos többlettel — újra termeli-e saját értékét és „átviszi-e" a termelési eszközök értékét a „termékre". E kérdésekre tagadó választ kell adnunk.

Egy karmester a szocializmusban sem termel értéket a

szó közgazdasági értelmében, bár munkáját a társadalom jobban megfizeti, mint egy átlagos fizikai dolgozóét. Az értéket nem termelő tevékenység azonban kicserélődik értéktermelő tevékenységre, amit a szolgáltató — jelen esetben a karmester — pénzjövedelme közvetít. Ha mármost a karmester külföldi vendégszereplésen vesz részt, közgazdaságilag ugyanazt teszi, mint itthon: nem értéktermelő tevékenységéért pénzjövedelemre tesz szert, amit részben értéktermelő, részben szintén nem értéktermelő tevékenységre „cserél ki". Tegyük fel, hogy az ügylet kapcsán az országba beáramló devizát teljes egészében anyagi javak megvásárlására fordíthatjuk. De ez nem azt bizonyítja, hogy művészünk új értéket termelt, hanem ennek ellenkezőjét. Az ország ugyanis a jelen esetben éppen azért jutott pótlólagos anyagi javakhoz, mert lemondott bizonyos szolgáltatásokról. Végeredményben ugyanaz történt, mintha a társadalmi összmunka nagyobb hányadát fordította volna anyagi javak termelésére, mint régebben. Csakhogy a dolog durván gazdasági oldalát tekintve is érdemesebb akkor már a művészi munkát exportálni, hiszen azt külföldön is az átlagosnál jóval magasabban fizetik, noha egy fikarcnyi értéket sem termel. (Nyereség mutatkozhat továbbá a cserearányok következtében, végül pedig az ország fizetési mérlegének alakulására hathat ki jótékonyan, ha az effajta cserében pozitív egyenleggel rendelkezünk.) Végül is egyetlen tevékenység sem válik értéktermelővé pusztán azért, mert külföldön vagy devizáért adtuk el. Gyakorlati okokból egy részüket úgy tekinthetjük, mint nemzetijövedelem-termelőket, de ez nem lehet érv a tudományos értékelmélettel szemben.

MIÉRT NEM ÉRTÉKTERMELŐ A SZOLGÁLTATÓ TEVÉKENYSÉG?

A fogyasztói szolgáltatások értéktermelő jellegének bizonyítására felhozott érveket négy csoportba lehet foglalni.

Először a termelőmunka általános, gazdasági formáktól független ismérveit terjesztik ki a szóban forgó tevékenységre.

A marxista elmélet az anyagi termeléshez sorolt ágazatokon kívül megkülönbözteti a nem termelő ágazatokat, általában idesorolva a nem termelő szolgáltató tevékenységet is. A marxizmus persze használ olyan kifejezéseket, mint szellemi termelés, a munkaerő termelése, de közgazdasági értelemben termelésnek az anyagi javak létrehozásának tágan vett folyamatát tekinti. Ez a folyamat nem minden fázisában eredményez *közvetlenül* dologi terméket. Az olyan — anyagi termelésen kívüli — tevékenység, amely „nem anyagi használati értékeket" hoz létre, nem termelés. A társadalmi termelés szférája önálló és meghatározó szerepet tölt be.

Nemcsak azok a munkák tekinthetők termelőnek, amelyek közvetlenül részt vesznek a munkatárgynak hasznos termékké alakításában. De a nem dologi eredménnyel járó munkák csak akkor termelő jellegűek, ha valamilyen módon anyagi javak létrehozásához kötődnek. Merőben különböző dolgok: anyagi használati értékek termelésében közvetlenül vagy kevésbé közvetlenül részt venni és „nem anyagi" használati értékeket szolgáltatni. Az anyagi javak termelésének folyamata a termelés társadalmi jellegének fejlődésével természetesen bővül, de sohasem foglalhatja magában teljesen a szellemi értékek termelését. Egy tevékenység termelő jellegét nem az dönti el, hogy közvetlenül kapcsolódva a munkatárgyhoz dolgot hoz létre vagy szolgáltatásként nyújtják, hanem az, hogy az anyagi javak előállí-

tásának mozzanata-e vagy sem. Mindenfajta termelőmunka általános marxista kritériuma az ember és a természet közötti, az ember céltudatos tevékenységével közvetített, irányított és ellenőrzött anyagcsere. A „nem anyagi" szolgáltatás nem azért nem termelő, mert szolgáltatás, hanem azért, mert nem felel meg e kritériumnak.

Végső fokon minden emberi tevékenységre szükség van ahhoz, hogy a termelés folyhassék. Ebből természetesen semmiféle konzekvenciát nem lehet levonni a termelőtevékenységek körére vonatkozólag. Ha a termelői szolgáltatások nem képeznék a munkamegosztás külön ágát, akkor közvetlenül a termelési folyamatban kellene elvégezni azok funkcióit is. Ugyanez nem mondható el a fogyasztói szolgáltatásokról.

Ha a szolgáltató vagy az önálló szellemi alkotótevékenységek némelyikéről időről időre kiderül, hogy a fenti értelemben része lett az anyagi javak termelésének, ez nem mond ellen annak, hogy a többi tevékenység egészében mégis a munkamegosztás önálló tartományát képezi. Közöttük a határok természetesen rendkívül rugalmasak, ami különösen tág teret nyit a róluk folytatott vitáknak. Ez konkrét statisztikai kérdés. Más kérdés a tartományok lényege, léte vagy nemléte. Erre a közgazdasági kérdésre adott válasz szolgáltatja a kritériumot az elhatároláshoz is. Tudományos feladat eldönteni, hogy az egyes tevékenységi ágak az adott időben a termelő- és nem termelő szférákat elválasztó határ melyik oldalán helyezkednek el.

Másodszor, arra hivatkoznak, hogy az érték lényegét tekintve társadalmi viszony, és hogy az anyagi termelőmunka örök, társadalmi viszonytól független kategóriájával nem lehet azonosítani az érték átmeneti, történelmi kategóriáját. Ebből azt a következtetést vonják le, hogy értéket az anyagi termelésen kívül is létre lehet hozni.

Az értékben megtestesült társadalmi-termelési viszony

természetesen más valami, mint az anyagi termelőmunka általában, amely az ember és a természet közötti anyagcserét közvetíti. Más kérdés az is, hogy árutermelés esetén ez az anyagi termelőmunka értéktermelő munka formájában létezik. Az anyagi termelőmunka értékben való tárgyiasulásának lényegét e viszonyok képezik. De megfordítva, ebből egyáltalán nem következik, hogy e viszonyok között mindenfajta munka értékalkotóvá lesz. Az értéknek az anyagi termeléssel való azonosítása mechanikus előjelű ferdítés. Az értéknek az anyagi termelőmunkától való elszakítása viszont a termelési viszonyok idealista értelmezésébe torkollik. A logika, amely szerint az érték nem egyszerűen anyagi termelőmunka, hanem társadalmi viszony, nem fordítható úgy ki, hogy e viszony kereteiben a „nem anyagi" termelőmunka is értékképző.

Az érvek *harmadik* csoportját az ösz̈ár és az összérték viszonyára tett megállapítások képezik. Kizártnak tartják, hogy egyes áruk értéke ne fejeződjék ki árban, másoknak pedig ára legyen anélkül, hogy értéke lenne. Az áruk ára persze kifejezi értéküket, de nem úgy, hogy mindig egybeesik vele.

A termelő és a személyes fogyasztásra termelt javak árösszege tőkés viszonyok között már a ciklus egyes szakaszaiban sem felel meg az összértéknek, hol felette van, hol pedig alatta. Köztudomású, hogy a kapitalizmusban termelőmunka-ráfordítást nem tartalmazó dolgok is áruvá válhatnak. Érvényes-e itt is az említett egyenlőség? Semmiképpen sem. E csoport nem szaporítja az *értékek* összegét, de jelentősen növeli az *árak* összegét.

A szocialista gazdaságban az összérték nem realizálódik teljesen az összárban, ha a termelési eszközök nettó termelési ára és a fogyasztási cikkek fogyasztói ára két szintet képez. Másfelől a nemzetijövedelem-számítás olyan értékeket is realizáltnak tekint, amelyek nem fejeződtek ki va-

lóságos árakban, így a saját termelésből való fogyasztást. Az itt megtestesült munka voltaképpen nem értékalkotó, mert nem áruban, hanem naturálisan elfogyasztott termékekben dologiasul. De ez *potenciális* érték; az illető termékeket ugyanis bármikor eladhatják. Egészen más a helyzet a „nem anyagi" szolgáltatásokkal, amelyeknek érték vagy nem érték volta egyáltalán nem attól függ, hogy eladják őket vagy sem.

A fogyasztói szolgáltatások értékalkotó jellegének hívei általában helyesnek tartják, hogy az önfogyasztást beszámítják a nemzeti jövedelembe. De a szolgáltatások között is van egy ilyen kategória. Vajon akkor mi indokolja, hogy a saját termelésű termékeket beszámítsák a nemzeti jövedelembe, de a saját szükségletek kielégítésére eszközölt szolgáltatásokat ne? Természetesen az anyagi termelőmunka kritériuma indokolja. A bírált nézet hívei azonban erre nem hivatkozhatnak. Ha tehát elméletük szerint az Operaházban felhangzó ária növeli a nemzeti jövedelem értékét, akkor az otthon énekelt dallam ugyanezt kell hogy tegye.

Gyakorlati megfontolásokból értéktermelőnek tekinthetünk egyes fogyasztói szolgáltatásokat, ha nem felejtkezünk meg arról, hogy ebben az esetben tudatosan eltérünk a gazdasági jelenségek rendszerezésének tudományos értékelméleti kritériumaitól.

Törvényszerű kapcsolat az értékek és az árak között csak az értékkel bíró áruk tekintetében van. Összeadható-e például a földárak összege a többi áruk árával? Összeadni mechanikusan természetesen sok mindent lehet, de mi fog ebből kiderülni? Így azt is lehetne mondani, hogy az áruárak és a földárak összege képviseli az összértéket, s levonva ebből az áruértéket, megmarad „a föld értéke!" Még könnyebb ilyen módon az égvilágon minden munkafajtáról bebizonyítani, hogy értéktermelő. Az argumentum végül is így néz ki: amely tárgynak vagy tevékenységnek ára van, értéke is van.

Azért foglalkoztunk e kérdéssel ilyen részletesen, hogy hangsúlyozzuk: lehetséges olyan áruk létezése, amelyek nem kapcsolhatók bele az említett egyenlőségbe. Az értékkel bíró áruk egy részén értékkel nem bíró dolgokat vásárolnak meg áruként. De ebből nem az következik, hogy ezek az áruk is értékre tesznek szert, hanem az, hogy az árösszeg (emiatt is) nagyobb, mint az értékösszeg. Ily módon persze ezek ára is értéket — általa realizálható értéket — „képvisel". Értékkel nem bíró áruk megfizetésével a megtermelt érték egy részének újraelosztása megy végbe. De ettől a társadalom rendelkezésére álló összérték nem változik. Előfordulhat tehát, hogy valamely áru *eladása* során az ár nem ennek az árunak az értékét realizálja, hanem kizárólag más áruk értékének újraelosztását végzi.

A *negyedik* érv arra hivatkozik, hogy a kapitalizmusban az a munka, amely a tőke értékesülésére szolgál, a szolgáltatásokban is értéktermelő. Mivel „nem anyagi" szolgáltatásokról van szó, e munka csak olyan módon és csak annyiban szolgál a tőke értékesülésére, hogy felhasználójának értéktöbbletet realizál. Az egyes tőkés szempontjából ugyan produktív, mert biztosítja részesedését az összes profitból, de nem termel értéket. Abból, hogy *Marx* az egyes tőkés szempontjából a számára értéktöbbletet realizáló munkát is produktívnak tartotta, egyáltalán nem következik, hogy az utóbbi munka értéket és értéktöbbletet *termel*. Ha egyesek pusztán emiatt értéktermelőnek tartják a kapitalizmusban a szolgáltató munkát, s aztán a szocializmusra nézve ezt azért tagadják, mert itt nincs tőkeértékesülés, akkor tévednek. De tévedésük ott kezdődik, hogy ez a munka a kapitalizmusban sem érték*termelő*.

A tőkés mint tulajdonos szempontjából termelő (produktív) nemcsak az értéktöbblet termelésére, hanem realizálására irányuló munka, másfelől nem termelő, ha csak érté-

ket és nem értéktöbbletet hoz létre. Ettől azonban még nem változik meg az értéket és értéktöbbletet *termelő* ágak köre.

Furcsa dolog lenne aszerint ítélni a termelésről, hogy milyen arányban vannak az elosztás formái. Köztudomású, hogy a vásárolt és a juttatott szolgáltatások aránya változik. Az említett koncepcióból az következik, hogy ebben az esetben a nemzeti jövedelemnek, mint értéknagyságnak, változnia kell pusztán azért, mert több vagy kevesebb „áruértékesítésben" realizálódik.

A fogyasztói szolgáltatások intenzív fejlődése tipikusan XX. századi jelenség. A XIX. században a tevékenységnek ez a fajtája nem volt különösen kiemelkedő jelentőségű és főleg nem öltött olyan hatalmas méreteket, mint ma. *Marx* a maga idejében, mint az „Értéktöbblet-elméletek"-ből kiderül, mégis teljesen tisztában volt három dologgal: 1. a nem termelő szolgáltatások létezésével; 2. azzal, hogy ezek nem hoznak létre értéket és értéktöbbletet; és 3. azzal, hogy az ilyen ágazatokban végzett munka termelő a tőkés szempontjából, mivel lehetővé teszi számára, hogy részesedjék az egész tőkésosztály profitjából.

Ahogy a tőkés szempontjából produktív munka nem téveszthető össze az értéktermelő munkával, ugyanúgy a költségeket „megtérítő" és tiszta jövedelmet „biztosító" munka nem tekinthető eleve értéktermelőnek a szocializmusban sem.

Termelés és fogyasztás, a nemzeti jövedelem előállítása és felhasználása semmiképpen sem keverhetők össze. Ha ilyesmi előfordul, rendszerint egy másik végletet képviselő módszertani zavarral jár együtt: az újratermelés anyagi-technikai és társadalmi-gazdasági oldalának összekeverésével. A „produktív munka" *Marx* szerint specifikus termelési viszonyt képvisel. A termelőmunka általános — meghatározott termelési viszonyoktól független — kritériumai viszont az újratermelés anyagi-technikai oldalához tartoznak.

A marxi produktív munka nem azonos az anyagi termelőmunkával, viszont általában a termelőmunka mint az újratermelés anyagi-technikai mozzanata azonos az anyagi termeléssel. A szolgáltatások értékalkotó jellegét vallók nehezen tudják bebizonyítani a militarizmus improduktív jellegét. Itt már nem szolgáltatásokról van szó. De bizonyos, hogy a szó szoros értelmében vett katonai tevékenység vagy mindenütt növeli a nemzeti jövedelmet, vagy sehol sem.

A haditermelés, mint anyagi tevékenységi ág, nemzeti jövedelmet hoz létre. Ez vonatkozik a katonai célú tudományos kutatások bizonyos részére is. Az ilyenfajta erőfeszítések sokszor más területeken is érezhető technikai fejlődést eredményeznek. De ne áltassuk magunkat; köztudomásúan sokkal gyorsabb lenne a fejlődés, ha a társadalomnak egyáltalán nem kellene hadikiadásokat eszközölnie. Ami azonban a vitatott elméleti kérdés szempontjából lényeges, ez a következő: egy dolog, hogy a nemzeti jövedelem valamilyen részét fegyverek, robbanóanyagok stb. formájában hozták létre, amit csak pusztításra lehet használni. Ettől még a hadiipar dolgozói nemzeti jövedelmet termelő munkások maradtak. Más dolog, hogy azok, akik termékeiket felhasználják a kiképzés, a gyakorlatok, vagy harci cselekmények során, nem termelnek nemzeti jövedelmet. Fogyasztják, elhasználják egyfelől a nemzeti jövedelem személyi szükségletek kielégítésére szolgáló alapjának egy részét, másfelől a tevékenységükhöz szükséges álló- és forgóeszközöket. A termelő dolgozókhoz hasonlóan személyes fogyasztásban és társadalmi tevékenységben felhasználják a nemzeti jövedelmet, létrehozásához való viszonyuk azonban egészen más. Az ipari munkások a nemzeti jövedelem termelésében is részt vesznek, a katonák nem. Ez a társadalmi viszonyoktól független tény. Abba a kritériumba, amely szerint nemzeti jövedelmet termel mindaz a tevékenység, amely a lakosság igényeinek kielégítésében részt vesz, a hadsereg nem sorol-

ható be. A kényszerűségből nem csinálhatunk erényt. Ha napi szükségletek miatt néha olyasmit is nemzeti jövedelmet termelőnek tekinthetünk, ami nem az, elméletileg nem adható engedmény az ilyen felfogásnak. És a gyakorlati rugalmasságunk is elvszerű: a honvédelmet semmilyen gyakorlati szempont miatt nem kiálthatjuk ki nemzeti jövedelmet termelő tevékenységgé.

Elvileg az idézett vélemények szerint a színész és a tanár is nemzeti jövedelmet termel. De vajon hogy állunk az anyakönyvi hivatal szolgáltatásaival? A születések, halálozások, házasságkötések bejegyzése a társadalom szempontjából nem hasznos és szükséges-e? S ha mindezt nem állami, hanem — a megfelelő ceremóniák kíséretében — egyházi szervek bonyolítják? Vajon az egyházi szolgáltatások miért nem termelnek nemzeti jövedelmet? Hiszen itt még az ingyenesség sem forog fenn! Ezek áruszolgáltatások a javából. (S ily módon a nemzetijövedelem-vitában felmerült másik — szűkebb — kritériumnak is megfelelnek.) A halottat elföldelő sírások eszerint ugyanúgy nemzeti jövedelmet termelnek, mint a „Kyrie eleison"-t mondó pap. A nemzeti jövedelem tudományos elméletének pedig — stílusosan szólva — harangoztak.

Mi tekinthető e tudományos elmélet megingathatatlan tartalmának? Nem a munkaráfordítások értékformája a kritériuma, hiszen az önfogyasztásba kerülő javakat termelő munka is nemzeti jövedelmet hoz létre. De a termelésben felhasznált eleven és tárgyiasult munka az árutermelés megszűnése után is különbözhet a termelésen kívül felhasznált eleven és tárgyiasult munkától. Ezek a különbségek az újratermelés anyagi-technikai mozzanatai és az értékviszonyok formáján kívül egészen más formákban is létezhetnek. A termelő- és nem termelő területek közötti határ a jövőben valószínűleg egyre rugalmasabb lesz, de elég hosszú ideig megtartja jelentőségét ahhoz, hogy a jelenlegi helyzetben tényként számoljunk vele.

Végül nem elegendő azt megérteni, hogy miért nem értéktermelő a szolgáltató munka. Azt is látni kell, hogy mit tartalmaz a „szolgáltatások értéke" kifejezés.

A szolgáltatások eladásánál nem termék, hanem tevékenység „cserél gazdát". Maga a tevékenység, még a dologi árutermelő munka sem tekinthető értékkel rendelkező árunak. „A munka az értékek szubsztanciája és immanens mértéke, de neki magának nincs értéke."[20]

Ezt írta *Marx* a termelőmunkáról, és ez azzal az eltéréssel vonatkoztatható a szolgáltató munkára is, hogy az nem is értékszubsztancia.

Marx ízetlen tautológiának tartotta a munka értékének munkával való meghatározását, mit tartott volna ugyanerről a szolgáltatások értéke vonatkozásában? „A »munka értéke« kifejezésben az értékfogalom nemcsak teljesen eltűnt, hanem ellenkezőjébe fordult. Képletes kifejezés ez, mint mondjuk a föld értéke. Ezek a képletes kifejezések azonban magukból a termelési viszonyokból fakadnak. Kategóriák, lényegi viszonyok megjelenési formái számára."[21]

Módszertani jelentősége miatt fontos emlékeztetni arra, hogy az irracionális kategóriák értelmezésében kétféle helytelen véglet áll szemben a marxista állásponttal. Egyesek pusztán rossz kifejezésnek tartják őket, nem látva, hogy a valóságos viszonyokból erednek. Mások azt nem értik, hogy e kategóriák leplezik a gazdasági viszonyok lényegét, tehát, hogy itt valóban képletes kifejezésekről van szó.

A „szolgáltatások értéke" szintén ilyen képletes kifejezés, amely valóságos viszonyok megjelenési formáit jelöli. A „munka értéke" a nemzeti jövedelemnek a termelési viszonyokból következő antagonisztikus elosztását, a kizsákmányolók eredeti jövedelmének keletkezését, a „szolgáltatá-

[20] *Marx:* A tőke. I. köt. 500. old.
[21] Ugyanott.

sok értéke" pedig a nemzeti jövedelem újraelosztásának, a származékos jövedelmek keletkezésének antagonisztikus folyamatát leplezi el. A szocializmusban megszűnik ez az antagonizmus, megszűnik a jelenség ezt leplező társadalmi funkciója, tudniillik az, hogy objektíve szükségszerű torz látszatként leplezze a lényeget, annál furcsább lenne pusztán szubjektív módon feltámasztani az elméletben.

A kapitalizmusban az árukapcsolatok bizonyos fajtája csak látszat, amely az árunál mélyebb, lényegesebb termelési viszonyokat leplez. S ha a szocializmusban „valódi" árutermelés folyik, ez nem azt jelenti, hogy nálunk azoknak az áruknak is értékük van, amelyeknek értéke már a kapitalizmusban is irracionális kifejezés.

A szolgáltatások anyagmentes értéke kifejezés mögött a kapitalizmusban a szolgáltató dolgozók munkaerejének értéke áll. Ez azt jelenti, hogy a tőkés rendszer, mint minden munkát, a szolgáltató munkát is „előállítási költségei" szerint értékeli. Vagyis a munkaerő újratermelési költségei szerint. Ennek viszont semmi köze ahhoz, hogy itt a „termék" nem válik külön a munkafolyamattól, itt a hasznosság („használati érték") magában a munkában és nem dologi eredményében rejlik. A szolgáltató munka használatiérték-oldalához tartozik az általa nyújtott szolgálat. Értékoldalához pedig az tartozik, hogy mi határozza meg előállítási költségeit. Nem a munka értéke, hanem a munkaerő értéke. A használatiérték-oldalt nem helyes összekeverni az értékoldallal.

Az anyagi javakon kívül a társadalom fogyasztói szolgáltatásokkal is rendelkezik. A szolgáltató dolgozók munkaerejét is meg kell vásárolni. Ennyiben, és csak ennyiben, a fogyasztói szolgáltatások anyagmentes értékének v eleme valóban olyan mennyiséget képvisel, amivel a társadalom rendelkezésére álló érték nagyobb az anyagi javak értéké-

nél. De ettől még ez a szolgáltatás nem lesz értéktermelő, és ez a v sem lesz az újonnan termelt érték része.

Az újonnan termelt érték az anyagi termelés körében egy adott időszakban létrehozott árukban testesül meg. De az áruk köre ennél jóval szélesebb, s a klasszikus esetet feltételezve felöleli a munkaerőt, valamint a forgalomban levő, előző időszakokban megtermelt árukat is. Számunkra itt most a munkaerő a fontos. A termelő dolgozók munkaerejének értékét nem számítjuk hozzá még egyszer a nemzeti jövedelemként kiszámított újonnan termelt értékhez. A társadalom rendelkezésére álló összérték viszont azért is nagyobb, mint a társadalmi össztermék értéke $(c+v+m)$, mert az áruk között a munkaerő is szerepel.

A szolgáltató dolgozók munkaerejének értéke nem termelődik újra, nem megy át az „önértékesülési" folyamaton, nem szaporodik meg, nem fiadzik a termelésben értéktöbbletet. Ha nemcsak a termelésben, hanem a forgalom, a fogyasztás, sőt bizonyos felépítményi intézményekben is keletkezne érték és így értéktöbblet, akkor a tőke és a föld, vagy tulajdonosaik áruba bocsátott „szolgálatai" is értékképzők lennének, és csak ami marad, az lenne végül is a munkás „szolgálatainak" ellenértéke. Így aztán olyan „csekélység", mint a munkásosztály tőkés kizsákmányolása, könnyen kimarad a látószögből. Nem véletlen, hogy a polgári közgazdák *Saytől* *Samuelsonig* az itt vázolt gondolatsort igyekeznek kilovagolni. A filozófusokra vonatkozó ismert mondást kissé átalakítva, nincs olyan képtelenség, amelyet polgári közgazdászok már ki ne mondtak volna. A klasszikusok ebben a vonatkozásban helyesen foglaltak állást.

A feltörekvő polgárság egyik legnagyobb fogalomalkotó ideológusa, *Smith* a földbirtokosokon, papokon, katonákon és az államigazgatás alkalmazottain kívül nem tekintette termelőnek az orvosok, tanárok munkáját sem. Később, ahogy a tőke uralma kifejlődött, a saját formájában újra-

termelte azokat az élősdi rétegeket, amelyek ellen korábban harcolt, és az anyagi termelésen kívül egyéb területeket is mindinkább hatalmába vette. A vulgárökonómia feladata az lett, hogy még a merőben élősdi rétegek létét is igazolja. Művelői kötelességüknek tartották, hogy minden tevékenységi területet felmagasztaljanak és igazoljanak azáltal, hogy az anyagi gazdaság termelésének eszközeként ábrázolják. Ezzel kielégítették az ún. „magasabbrendű munkások" — mint *Marx* írja —, az államhivatalnokok, előadóművészek, orvosok, ügyvédek stb. igényeit, akiknek semmiképpen sem volt kellemes, hogy a klasszikus polgári gazdaságtan *gazdaságilag* a bohócokkal és a házicselédekkel egy osztályba utalta őket.

„Jellemző, hogy az összes »nem termelő« ‚közgazdászok', akik semmit sem nyújtanak saját szakukban, ‚termelőmunka és nem termelő munka' megkülönböztetése ellen vannak"[22] — írja Marx. Akkor ez a burzsoázia iránti szervilizmusukat, az improduktív munka apologetikáját fejezte ki. *G. Garnier*, majd az ő nyomdokain *D. de Tracy* például azt fejtegette, hogy a különféle fogyasztói szolgáltatások munkát takarítanak meg a termelőknek. Ezt a klasszikus elmélet sem tagadta. De joggal jegyezte meg *Smith*-szel az adott kérdésben teljesen egyetértő *Marx*, hogy az egyik ember nem termelő munkája nem válik termelővé azáltal, hogy a másiknak termelőmunkát megtakarít. *Marx* élesen bírálta *Smith* következetlenségeit és elméletének vulgáris elemeit, de ezen a ponton teljesen szolidáris volt vele. Éles szavakkal kelt ki az ellen az „ízetlen szépirodalmárkodás" ellen, amely ilyen zöldségeket hoz fel, amely morális értékítélettel helyettesíti a közgazdaságit. Ha az illatszerkészítő termelő, miért nem az a zenész, kérdi *Garnier*. Mert az egyik anyagi javakat

[22] *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. Első rész. Kossuth Könyvkiadó 1958. 255. old.

termel, a másik nem, mondja *Smith* és *Marx*. A másfél évszázada élt *Garnier* ellentmondást lát abban, hogy a hegedűkészítő, az orgonaépítő stb. termelő, azok a foglalkozások pedig, amelyeknek e munkák csak előkészítői, nem termelők. *Marx* így válaszol erre: „E szerint az okoskodás szerint az, aki a gabonát megeszi, ugyanolyan termelő, mint az, aki termeli. Hisz milyen célból termelték a gabonát? Hogy megegyék. Tehát, ha az evés munkája nem termelő, miért az a gabonatermesztésé, ‚amely csupán eszköz a cél eléréséhez'?"[23] Furcsának tűnhetik, hogy az orvos, aki a pirulákat rendeli, nem termelő, de a gyógyszerész, aki azokat készíti, az. „Éppúgy az, hogy termelő a hangszerkészítő, aki a hegedűt csinálja, de nem termelő a zenész, aki játszik rajta. Ez csak azt bizonyítaná, hogy »termelő munkások« olyan termékeket szolgáltatnak, amelyeknek nincs más céljuk, mint hogy nem termelő munkások számára termelési eszközül szolgáljanak."[24]

E kis kitérő is mutatja, hogy az elméleti gondolkodás milyen gazdagsága és merészsége fejeződik ki a társadalmi tevékenység csoportosításának marxi alapelveiben. Nem látunk olyan körülményeket, amelyek miatt más alapelvekkel kellene felváltanunk őket. Mélységesen dialektikus tartalmuk megértése jó ellenszere mindenféle elméleti merevségnek, amely dogmát akar belőlük csinálni.

Ma nálunk a vita nem akörül dúl, hogy ki kell-e terjeszteni a nemzeti jövedelem fogalmát, hanem akörül, hogy milyen elvi alapon és ennek megfelelően milyen mértékben szükséges ezt tenni.

Nézetem szerint a kiterjesztés legfontosabb elvi alapja az, hogy magának az anyagi termelésnek is megváltozott a köre, s ma sok olyan tevékenységet felölel, amelyre régebben

[23] Ugyanott, 150. old.
[24] Ugyanott, 150—151. old.

nem terjedt ki. A termelés társadalmi kombinációjának fejlődését itt sem lehet figyelmen kívül hagyni. A mai naturalista felfogás tulajdonképpen a termelési mód leszűkítő értelmezésének egyik vetületét képviseli, amikor csak abban lát termelést, ami azonnal, közvetlenül terméket eredményez. A termelés társadalmi kombinációjának kibontakozása bővíti az anyagi termelés körét, s a nemzetijövedelem-számításnak ehhez természetesen idomulnia kell. A másik elvi kiindulópont pedig az, hogy az elmélet és a gyakorlat sohasem eshet pontosan egybe, és *praktikus okokból* bizonyos határokon belül olyasmit is nemzeti jövedelmet termelőnek tekinthetünk, ami valójában nem az. Az elmélet és a gyakorlat pontos egybeesése nem a marxizmus, hanem a desztillált pragmatizmus ideálja.

VII

Az érték nagysága

(AZ ÉRTÉKTÖRVÉNY MENNYISÉGI OLDALA)

AZ ÉRTÉKNAGYSÁG BELSŐ ELLENTMONDÁSA

Az árugazdaság elemzésének marxi rendszerében lényeges szerepet játszik a csereviszonyok mennyiségi oldalának vizsgálata. *Marx* kimutatta, hogy a csere és az elosztás viszonylag önálló mozgását végső soron a termelési viszonyok hatják át és határozzák meg. A tőkés termelési viszonyokra jellemző a csere egyenértékűsége is, és ennek az egyenértékűségnek az állandó megsértése is. Az elsőt a közgazdasági irodalom már elég alaposan kommentálta. Nem szentelt ennyi figyelmet az egyenlőtlen csere mozzanatának. A következőkben erről lesz szó. Az árugazdaságban végbemenő egyenlőtlen csere négy válfajával foglalkozunk, amelyek a termelési viszonyok más-más oldalait fejezik ki. Az egyenlőtlen cserének ez a négy fajtája a következő:

— egyenlőtlen egyéni értékek cseréje a hazai piacon (és — amit csak vázlatosan vizsgálhatunk — egyenlőtlen nemzeti értékek cseréje a világpiacon); ez az eset nem mond ellent a társadalmi értékek azonosságának (a következő esetekben már a társadalmi értékek cseréje is egyenlőtlen);

— az eleven és a tárgyiasult munka közötti csere egyenlőtlensége, vagy másképpen kifejezve: az egész újonnan termelt érték cseréje a változó tőke értékére;

— az érték körüli árhullámzás (ennek egyik válfaja az érték módosult formáját kifejező átlagár körüli árhullámzás):

— az átlagár — árcentrum — eltérése az értéktől; ez a különböző termelési ágakban eltérő irányú és mértékű, és így szintén egyenlőtlen társadalmi értékek cseréjéhez vezet.

Ebben a fejezetben — más kérdésekkel összefüggésben — az első két esetet tekintjük át, azt feltételezve, hogy monopolhelyzetek nem alakultak ki.

Marx elemzése szerint az árak (ararányok) mozgásának két végső oka van. Az egyik ok a különböző termelési ágak munkatermelékenységének eltérő arányú növekedése. A másik ok a társadalmi összmunka megoszlásának változása. Az ármozgás visszahat a termelési struktúrára is és a munkamegosztás arányaira is.

A munkatermelékenység valamely termelési ágban elért emelkedése a rugalmasan változó árakon keresztül teremt magának megnövekedett társadalmi szükségletet és így az ararányok eltolódásain keresztül vezet a reprodukciós arányok változásaihoz.

A rugalmas árakat felhasználó tervgazdaságban nemcsak a bővített újratermelés és a tömegfogyasztás minél kedvezőbb növekedéséhez szükséges arányok határozzák meg a munkatermelékenység növekedésének arányait az egyes termelési ágakban, hanem az egymást helyettesítő áruk vonatkozásában a termelékenység növekedésének arányai is meghatározzák a szükségleti struktúrát. A termelékenység növekedésének fő arányait viszont a népgazdaság távlatilag megtervezett alapvető szükségletei szerint lehet szabályozni.

Az árutermelés bonyolult szervezete mozgékony mechanizmust teremt a helyettesítő termékeket előállító ágazatok közötti egyensúly szabályozásához.

Az ármozgásban fejeződnek ki mind a munkaelosztás struktúraváltozásai, mind pedig a termelékenység növekedésének aránveltolódásai. Míg az első az ár és az érték el-

térésében nyilvánul meg, a második az értékár meghatározója. Az ármozgás és a termelékenység változása közötti törvényszerű kapcsolat az értéknagyságban testesül meg.

Árutermelési viszonyok között a munka társadalmi jellege csak akkor érvényesül, ha különbség nélküli emberi munkát képvisel egyebek között olyan tekintetben is, hogy átlagos mennyiségben használták fel az egyes termékek előállítására. Az új gazdaságirányítási rendszer számol az árutermelésnek ezzel az általános törvényével, amelynek tudatos felhasználása a fejlődés meggyorsításának tartalékait hivatott felszabadítani.

Az árugazdaság a társadalmilag szükséges munkaidő egységes kritériuma szerint számolja el a különböző egyéni munkákat. Egyéni munkákon itt a piacra kerülésig végzett műveleteket kell érteni. A piacon a *vállalat* terméke mint egyéni munkaidő képviselője jelenik meg. Nem az számít, hogy az egyes termelő mennyi munkát fordít az áru előállítására, hanem az, hogy átlagosan mennyi szükséges. Az átlagmennyiség az egyéni munkaidőkből adódik és ellentmondásban is áll velük. A termékegység előállítására fordított egyéni munkaidőnek az átlagost meghaladó része nem alkot értéket, míg az átlagos munkaidőnek a ráfordított egyéni munkaidőt meghaladó része értéket alkot. Az egyes áruban több vagy kevesebb társadalmi munkaidő dologiasulhat, mint amennyi egyéni munkaidő benne van. A piac *Prokrusztész*-ágyában az árutermelés társadalmi mechanizmusa a túlságosan keveset átlagméretűre „nyújtja ki".

Az értéknagyság tehát eleve ellentmondásos valami. Noha nem más, mint tárgyiasult munkamennyiség, olyan részei is vannak, amelyek közvetlen termelőjének semmiféle munkájába nem kerültek. Másrészt, a termelő munkája nem mindig tárgyiasul értékben. Az értéknagyságnak ez a viszonylagossága abból ered, hogy maga az érték sem a dol-

gok „természetes" minősége, hanem társadalmi viszonyok dologi formája.

Az értéknagyság belső ellentmondásáról van itt szó, függetlenül attól, hogy a csereérték és az ár is ellentmondásban áll az értékkel.

Az egyéni és a társadalmilag szükséges munka ellentmondásának funkciója a munkatermelékenység fokozásának ösztönzése. Adott mennyiségű egyéni munkaidő annál több társadalmi munkaidőt képvisel, minél termelékenyebb.

Az érték belső ellentmondásának magánviszonyok között van még egy funkciója: a termelők differenciálása. Ez magából az érték alapelvéből következik. Az értéktörvény nemcsak azáltal tölti be ezt a funkciót, hogy nem „fizeti meg" az átlagosnál nagyobb egyéni munkaráfordítások ellenértékét. Az értéktörvény progresszív módon bünteti az elmaradókat. Abból a többletből, amit az élenjáróknak juttat, lehetőség nyílik a termelés további bővítésére és ezzel kapcsolatban a termelékenység további növelésére. Hogy a megnövekedett árumennyiség piacot találjon, szükség is van az áruk értékcsökkenésére. Ez ugyanabból az okból következik be, ami a termelési volumen növekedéséhez vezet. Az árufajta társadalmi értékének csökkenésével valamely termelői csoport kiszorul a piacról, tehát végül a termelésből is. Ez tovább csökkenti az értéket.

Az értéktörvény differenciáló funkciója meghatározott feltételek között a nagyüzem és a kisüzem harcában nyer reális alapot. És megfordítva, a nagyüzem fölénye csak az értéktörvény működésének feltételei között irányul a kisüzem kiszorítására. Az érték említett belső ellentmondásához alkalmazkodtak spontánul a kapitalizmus hőskorának vállalkozói, amikor manufaktúrákba koncentrálták a termelést. Amíg az áruk társadalmi értékét a kisüzemek határozták meg, a nagyüzemek tulajdonosai nagy tömegű külön értéktöbbletet vágtak zsebre. Az értéktörvény differen-

ciáló funkciója még tágabb teret kapott, amikor kialakult a tőkés gépi nagyipar. A gyári termelékenység ugrásszerű emelkedései kihúzták a talajt a kistermelők lába alól. De a folyamat nem állt meg, hanem létrehozta az új társadalmi rend objektív előfeltételeit.

Az *értéknagyság* marxi meghatározása körüli vita *Bernsteinig* nyúlik vissza. *Bernstein* a szocializmus előfeltételeiről írva, eklektikus módon párhuzamba állította *Marx* és *Böhm-Bawerk* értékelméletét és kijelentette: ha *Marx* megtehette, hogy elvonatkoztat az áru valamennyi tulajdonságától, kivéve a benne tárgyiasuló munkát, akkor a szubjektív iskola is elvonatkoztathat az áru minden tulajdonságától, kivéve a hasznosságot. Miután a szükségleteket is értékszubsztanciának tekintette, logikusan jutott el oda, hogy az értéknagyság sem csak a munkától, hanem a hasznosságtól, a társadalmi szükségletektől is függ. *Marx* az első tényezőt vizsgálta, *Böhm-Bawerk* a másodikat, de mindkettőnek igaza volt, mert vizsgálatuk célja az egyiknél a munka, a másiknál a hasznosság elemzését követelte meg — mondotta az eklektikus *Bernstein.*

Kautsky cikkeiben, majd az „Anti-Bernstein"-ben bírálta a revizionista nézeteket. *Kautsky* bírálata ebben a kérdésben abból indult ki, hogy minden értékelméletnek végeredményben azonos jelenségcsoportot kell megmagyaráznia: a vétel-eladás és az árak jelenségeit. Nem lehet tehát arra hivatkozni, hogy az egyes értékelméletek szerzőinek más a célja.

Míg első *Bernstein* elleni könyvében *Kautsky* bírálta a revizionista álláspont elméleti alapjait, második ilyen munkájában engedményt tett ennek a koncepciónak. Úgy találta, hogy az értéknagyságot meghatározó társadalmilag szükséges munkaidő egyrészt az egyes munkák átlagos termelőerejétől, másrészt a termékeknek a társadalom szükséglete

által megkívánt tömegétől, végül pedig a társadalom rendelkezésére álló munkaerők teljességétől függ.

Eszerint az értéknagyságra hatással van a társadalmi szükséglet és az egyes termelési ágakban rendelkezésre álló munkaerő mennyiségének viszonya. Adott munkatermelékenység esetén ez meghatározza a kereslet-kínálat viszonyát. Ebből az következne, hogy a kereslet-kínálat is hat az érték nagyságára.

Marx elméleti rendszeréről írott művében *L. B. Boudin* így foglal állást: „Ha valamely áruból kelleténél többet — nem abszolute, hanem a fennálló társadalmi viszonyokhoz és állapotokhoz mérten többet — termeltek, ez a termelés nem hoz létre értékszaporulatot."[1]

*R. Luxemburg*nak a tőkefelhalmozásról írt művét bírálva *G. Eckstein* kijelentette, hogy az értéknagyságot az a munka határozza meg, amely „elegendő" a társadalmi szükségletek kielégítésére. *Luxemburg* igen élesen polemizált *Eckstein*nel, de ezt a tételt nem bírálta.

A fentiekkel sokban ellentétes nézeteket fejtett ki rendszeresen *T. Grigorovicsi.*

Igyekezett kimutatni, hogy *Lassalle* nem a társadalmilag szükséges munkaidő értelmezésében tért el *Marx*tól, mint ahogy azt többen állították, hanem abban, hogy nem értette meg az árutermelő munka kettős jellegét. Ami az első tételt illeti, nem feladatunk eldönteni, sikerült-e a szerzőnek bebizonyítani, hogy ebben a kérdésben *Marx* és *Lassalle* között nincs eltérés. Érdeklődésre tarthat számot azonban a társadalmilag szükséges munkaidőről adott meghatározása.

Rámutatott, hogy *Marx* a társadalmilag szükséges munkaidőről beszélve már társadalmi használati értéket tételezett fel. „Következésképpen *Marx* ebben az értelemben használati értéken nem természetes, hanem *társadalmi használ-*

[1] Szocializmus, 1908. 422. old.

lati értéket ért és csak mint ilyennek van a használati értéknek jelentősége az áru mint csereérték szempontjából."[2]

Két eset lehetséges: vagy nem társadalmi használati érték a termék, s akkor nem veszik meg, vagy pedig társadalmi használati érték és akkor e minőség nem hat az érték nagyságára. A zavar e kérdésben abból ered, mutat rá a szerző, hogy sokan azt hiszik, itt egy és ugyanazon fogalomról van szó, pedig „A tőke" szerzője egy elnevezést használ két fogalomra.

A forradalom utáni időszakban is többször vitatták ezt a kérdést. *Motiljev* 1923-ban rámutatott, hogy „ha az áruk mennyiségének a bennük mutatkozó szükséglettől való minden eltérésekor az értéknek is megfelelő változása következik be, akkor az érték és az ár egyenlővé válnak".[3] Ebben az esetben érthetetlenné válik, hogyan működhet az értéktörvény az értéktől eltérő árakon keresztül.

Goldenberg arra mutatott rá, hogy ha az értéknagyság meghatározásában a szükségleteknek is szerepük van, akkor a különböző összetételű iparágak között egyáltalán nem megy végbe az értéktöbblet újraelosztása. (A magas összetételű ágakban ekkor az elégtelen kínálat tartaná magas szinten az értéktöbbletet, az alacsony összetételű iparágakban pedig a kereslet viszonylag alacsony volumene tartaná azt alacsony szinten.)

Az 1923-as vitában a két ismertetett nézet mint a társadalmilag szükséges munka „technikai" és „közgazdasági" verziója csapott össze. (Az egykorú elnevezés pontosságáért nem kezeskedhetünk.) Technikainak nevezték azt a nézetet, amely tagadta a szükségletek szerepét az értéknagyság meghatározásában. Ennek ellentéte a közgazdasági verzió volt. Utóbbit védte sajátos formában *Mendelszon.*

[2] *T. Grigorovicsi:* Tyeorija sztoimosztyi Marksza i Laszalla. Moszkva 1923. 46. old.

[3] Pod znamenyem markszizma, 1923. 2—3. sz.

Szerinte a társadalmi szükséglet hat az értéknagyságra, de csak akkor, ha kisebb, mint a létrehozott termék mennyisége. Az ellenkező esetben viszont nem. Másik állítása az volt, hogy a szükséglet csak mennyiségileg hat, tehát hogy csak az értéknagyságra hat és nem pedig az értékre.

Ez a nézet, és általában az a vélekedés, amely szerint a kereslet befolyásolja az áru értéknagyságát, a mi körülményeink között is fel-felbukkan. Amikor a régi gazdasági mechanizmus egyoldalú termelési szemléletét a piac fokozott alkalmazását tükröző gazdasági tudattal kellett felváltani, akadtak túlbuzgó emberek, akik ennek érdekében a piac értékképző szerepét propagálták. De az a tény, hogy az új gazdasági mechanizmus érvényre juttatja a piac hatásait, egyáltalán nem azt jelenti, hogy a piac határozza meg a társadalmilag szükséges munkaidő nagyságát. Az ár és érték ellentétének mozgásáról van szó, nem pedig ellentétük azonossággal való felváltásáról. Aki helytelenül felfogott napi érdekből a piac értékmeghatározó szerepét bizonygatja, az nem új, hanem nagyon is régi módon értelmezi a közgazdaságtudományt.

A társadalmilag szükséges és az egyéni (vállalati) munkaidő ellentmondása a szocialista gazdaságban egyebek között olyan konkrét formákban jelenik meg, mint az árban figyelembe vett (megtérített) önköltség és a tényleges önköltség viszonya, az egyes vállalatok eltérő jövedelmezősége stb. Ezeket a jelenségeket csak a szabályozott piaci mozgás elemzése alapján lehet jellemezni.

AZ ELEVEN ÉS TÁRGYIASULT MUNKA EGYENLŐTLEN CSERÉJE

A csereegyenlőtlenségek megkülönböztetése

Marx már a „Filozófia nyomorá"-ban rámutatott arra, hogy a munkások által eladott áru értékének megfizetése nem zárja ki az eleven munka és a tőkében tárgyiasult munka egyenlőtlen cseréjét. *Marx* bekapcsolja az elemzésbe a második mozzanatot is, aláhúzva, hogy dőreség feltételezni az árak és az értékek egybeesését.

Proudhon kétszeresen is tévedett, amikor azt hitte, hogy az érték konstituálása megszüntetheti az egyenlőtlen cserét. Ennek mindkét említett fajtája elválaszthatatlan a kapitalizmustól, de jelentős különbségek is vannak közöttük.

Az áreltérés ténye a gazdasági szerkezet árutermelői természetét, az értéktöbblet a gazdaság kapitalista természetét fejezi ki. Az áreltérések különböző irányúak, tehát semlegesíthetik egymást. A „megfizetett" munka mennyiségi eltérése az eleven munkától állandó jelenség, a kapitalizmus alapvető osztályviszonyát fejezi ki.

A kétfajta csereegyenlőtlenséget *Marx* „A tőké"-ben és előmunkálataiban is következetesen különválasztja. Először „tisztán", mindenféle zavaró mozzanattól elvonatkoztatva fejti ki az értéktörvényt, nem akarva már eleve „előre megmagyarázni" minden, az értéktörvénynek látszólag ellentmondó jelenségét. Éppen ezért értékárat tételez fel és e feltételezéshez rugalmasan ragaszkodik.

Az értéktöbblet-termelés törvényét *Marx* a munkaerő egyenértékű cseréje alapján tárta fel. Feltételezve az értékárat, elvonatkoztatott az ár és az érték eltérésétől és a figyelmet a másik fajta, alapvető egyenlőtlenségre összpontosította, bebizonyítva, hogy a tőkés kizsákmányolás teljes mértékben összeegyeztethető az árak és az értékek egybe-

esésével. Az értéktöbblet összeegyeztethető az értékárral, amely a munkaerő vonatkozásában a munkás és a tőkés árutulajdonosi egyenlőségét fejezi ki. A kapitalizmus létezése nem az árutermelés törvényeinek megsértésén alapul. *Marx* az értéktöbblet termelését vizsgálta és nem a csere oldaláról közelítette meg a kérdést. A csere kétféle egyenlőtlenségének megkülönböztetését azonban lényegesnek tartotta.

A tőkés felhalmozás elemzésekor is értékárakból indul ki. Különös figyelmet szentel a tőkés és a munkás viszonyának és bebizonyítja, hogy a dolog mélyebb lényegét tekintve nincs is szó cseréről. A tőkésosztály munkabér formájában állandóan utalványokat ad a munkásoknak az általuk megtermelt termékek egy részére, amely utalványokat a munkások rendszeresen visszaadják a tőkéseknek. Ezek sajátságos körforgása közvetíti a munkások létfenntartási cikkeinek elosztását.

A munkások és a tőkések egyenértékű cseréje tehát *belső tartalmát* tekintve nem ekvivalens, és nem is csere. A munkások csak egy részét kapják vissza saját termékük: ez az újratermelődő osztályviszony rejlik a munkás és tőkés árutulajdonosi egyenlősége mögött.

A felhalmozás során a tőkésosztály rendszeresen meg nem fizetett idegen munkát sajátít el, s ezt arra használja fel, hogy rajta még több idegen munkát vásároljon. Az árutulajdonosok ekvivalens cseréje puszta látszattá, az osztálytartalomtól idegen s azt elködösítő formává, az egyszerű árutermelés elsajátítási törvénye a tőkés elsajátítás törvényévé változott.

A kapitalista termelési viszonyok rendszerének nem specifikus jelensége a kizsákmányolók és kizsákmányoltak egyenlőtlensége. A kapitalizmust megelőző kizsákmányolás feltételei között a többletmunka és a szükséges munka hányadosa általában kisebb volt. Az egyenlőtlenség ténye nem jelenti a kapitalizmus megkülönböztető minőségi sajátossá-

gát. Ha ez a társadalom csak „rabtartó" lenne, ha csak az egyenlőtlenség jellemezné, akkor nem képviselne az előző kizsákmányoláson alapuló rendszertől történelmileg különböző specifikus termelési viszonyokat.

A kapitalizmus sajátossága, hogy árutermelő és értéktöbblet-termelő rendszer. A termelés szereplőinek antagonisztikus egyenlőtlenségét az fetisizálja, hogy itt e termelési viszonyok legáltalánosabb formája — két áru szembenállása a piacon. E milliárdnyiszor ismétlődő tömegjelenség belső törvénye: egyenlő munkamennyiségek kicserélése.

Éppen ez az a döntő pont, ahol a kapitalizmus különbözik a megelőző kizsákmányoló rendszerektől: egyenértékű csere formájába öltözteti a többletmunka megfizetés nélküli elsajátítását. Ez az egyenértékűségi viszony a kapitalista valóságnak kevésbé lényeges összefüggése, mint az osztályegyenlőtlenség, de nem kevésbé objektív, sőt közvetlenül érzékelhetőbb összefüggése. A kapitalizmus specifikuma a kizsákmányolás olyan formája, amelynél ez a kizsákmányolás árutulajdonosok egyenlőségi viszonyainak formájában megy végbe. Az értéktöbblet nem egyszerűen többletmunka megfizetés nélküli elsajátítása. Lényegéhez hozzátartozik a munkás és a tőkés közötti árucsere. Ha tehát *Marx* megelégedett volna az osztályegyenlőség hiányának konstatálásával, nem alkothatta volna meg értéktöbblet-elméletét.

A tőkés társadalom alapvető osztályai közötti egyenlőtlenség a termelésieszköz-tulajdon és a munkaerő elszakítottságának kifejezője. Ennek az elszakítottságnak, szétválasztásnak tőkés sajátosságait az tükrözi, hogy az idegen munka fizetség nélküli elsajátítása egyenértékű csere fetisizált formájában jelenik meg. Ezért tűnik a munkabér az egész munka ellenértékének, ezért alakul át az értéktöbblet tőkeprofittá.

Azt a tényt, hogy a bérmunkás nem kapja meg értéktermékének egy részét, már *Marx* előtt felfedték. De az érték-

többletet nem különböztették meg külön kategóriaként speciális formáitól (vállalkozói nyereség, kamat, földjáradék stb.). A *Marx* által tett tudományos előrelépés itt éppen ez a megkülönböztetés volt. Ezért fűződik az értéktöbblet fogalma *Marx* nevéhez. Ő fedezte fel azokat a törvényeket, amelyek szerint az értéktöbblet a maga különleges átváltozott formái között megoszlik, és ő tárta fel a kizsákmányolás lényegi folyamata és felszíni jelenségei közötti közvetítő láncszemeket.

A fejlődő értéktöbblet-elméletből már jóval *Marx* előtt szocialista következtetéseket vontak le. Ennek — ismereteink szerint — első írásbeli nyoma egy 1821-ben megjelent röpirat. *Smith* és *Ricardo* szocialista értelmezői kimondták, ami e két klasszikus tanításaiból következett, hogy

— ha az érték visszavezethető munkára, az értéktöbblet visszavezethető ingyen munkára;

— ha minden érték forrása a munka, akkor egyedül a munka végzői jogosultak az egész értéktermékre.

Ezen a két következtetésen épült fel a XIX. század legtöbb antikapitalista szellemű közgazdasági műve. A burzsoázia ellen fordították annak egyik legfőbb szellemi fegyverét, a munka-értékelméletet. Meghaladták *Smith* és *Ricardo* osztálykorlátait, de örökölték azok tudományos korlátait: összecserélték az értéktöbbletet annak egyes válfajaival, nem látták közöttük az átmeneteket.

Ez magyarázza, hogy a többletmunka tényének és szocialista felfogásának ismert volta ellenére *Marx* értéktöbblet-elmélete — mint *Engels* megállapítja — úgy csapott le, mint derült égből a villám, szocialista elődjeinek elméletei viszont hatástalanul puffantak el.

Marx úgy viszonylik elődeihez az értéktöbblet-elmélet tekintetében, ahogyan *Lavoisier Priestley*-hez és *Scheele*-hez. Amit elődei megoldásnak tartottak, azt ő csak problémának tekintette. A marxi felfedezés eredetiségét nem min-

denki ismerte el. *Rodbertus,* ez a nem tehetségtelen, de rendkívül önhitt provinciális nagyság, akinek műveiben túltengenek a skolasztikus elemek, azzal vádolta meg *Marxot,* hogy tőle vette át értéktöbblet-elméletét. Érezve tudományos érvelésének elégtelenségét, kicsinyes szakmai féltékenységtől és sértett hiúságtól vezettetve, az elméleti előzmények iránti tudatlanságában, nem riadt vissza „riválisának" megrágalmazásától, amivel egyébként maga *Marx* nem sokat törődött.

A tiszta jövedelem és a személyes érdekeltség

A szocialista társadalomban népgazdasági szinten megszűnt az eleven és a tárgyiasult munka egyenlőtlen cseréje, végső soron a teljes többletterméket a dolgozók sajátítják el. A kizsákmányolás felszámolása azonban nem az egyedüli jellegzetessége a szocialista termelési folyamatnak. A vállalati jövedelemképződés szintjén többféle egyenlőtlenség is található. A tiszta jövedelem, amelynek szerepe szükségszerűen fokozódik az új gazdaságirányítási rendszerben, bizonyos értelemben a vállalat és dolgozói közötti egyenlőtlen csere eredményének is felfogható. A polgári ideológusok egy része ezt úgy akarja feltüntetni, mint a dolgozók kizsákmányolását. Ez hamis következtetés.

A vállalat a szocializmusban is nagyobb értéktermékhez jut, mint amennyi munkabért kifizet. Ezen a többleten az állam központi szerveivel osztozik meg. Mivel a vállalatnál maradó jövedelem az adott kollektíva anyagi ösztönzését és a vállalat fejlesztését szolgálja, a centralizált tiszta jövedelem pedig végső soron a dolgozók összességét képviselő állam tulajdonába kerül, nyilvánvaló, hogy az egész többlettermék rendeltetése szerint a dolgozók érdekében kerül felhasználásra. A szocialista tiszta jövedelem nem két szembenálló osztály antagonizmusát, hanem a társadalmi, válla-

lati és egyéni érdek ellentmondásos egységét fejezi ki. Az a folyamat, amelyben népgazdasági szinten a közvetlen termelők elsajátítják a teljes többletterméket, a vállalati és egyéni jövedelemszerzés szintjén sajátos formákban megy végbe.

Az egyenlőtlenség a munkás által adott és általa közvetlenül kapott munkamennyiség között mindvégig megmarad, amennyiben megmarad a többletmunka. A csere tehát a vállalat és az egyes dolgozók között a szocializmusban sem ekvivalens. De *ez a fajta* egyenlőtlenség a szocialista gazdaságnak a kapitalizmusbelinél kevésbé lényeges összefüggése. Az „egyenlet" mindkét oldalán a munkásosztály áll. *Valamennyi* tagja külön-külön kevesebbet kap vissza, mint amennyit a társadalomnak adott. Együttesen viszont többet kap az egyes dolgozóktól, mint amennyit azoknak egyénenként visszaad. Végeredményben a munkásosztály sem „kereshet" önmagán. Az adott vonatkozásban a szocializmus legfontosabb összefüggése a tulajdonosok és a dolgozók közötti csere egyenértékűsége. Ez az egyenértékű csere az egyes munkás és a vállalat közötti nem egyenértékű cserén keresztül valósul meg.

Elismerve, hogy az ekvivalencia hiánya nem csak az érték és ár mennyiségi viszonyát jellemezheti, a továbbiakban csak az értéktörvénnyel kapcsolatos eltéréseket vizsgáljuk.

Az új gazdaságirányítási rendszer csak abban az esetben használhatja fel az egyéni és a társadalmilag szükséges munka ellentmondását a termelékenységnövelés piaci ösztönzésére, ha az a vállalatok külön nyereségében jelenik meg. Ez a külön nyereség a tőkés extraprofittól *gyökeresen elütő* forrásokból ered és rendeltetése is más — a szocialista társadalom fejlődését, az adott vállalat anyagi ösztönzését szolgálja.

A szocialista gazdaságban *Marx* szerint az egyes termelő — a levonások után — visszakapja a társadalomtól, amit

ad neki. De mi az, amit a társadalomnak adott? A német munkáspárt programjához írt széljegyzeteiben *Marx* a levonás nélküli munkahozadék kritikája szempontjából foglalkozott ezzel a kérdéssel. Mi sem állott távolabb tőle, mint hogy recepteket adjon a szocialista gazdaság elosztási rendszeréhez. De ennek tudományos prognózisa tőle származik.

A fent említett kérdésre a marxi szövegben két válasz található. Az egyik szerint: „Amit adott neki (a társadalomnak — *F. K.*), az az ő egyéni munkamennyisége."[4] Sokan nem veszik észre a szövegben található másik megközelítést, amely nemcsak az áruegyenértékek kicserélésével hozza összefüggésbe a szocialista elosztást, hanem abból indul ki, hogy a „szellemileg különb" termelő ugyanannyi idő alatt több munkát szolgáltat. Ez utóbbi, ugyanúgy, mint az árucserével vont párhuzam, azt jelenti, hogy a termelő nem egyszerűen „egyéni munkamennyiségét" adja a társadalomnak.

A szocialista termelés körülményei között ez az utóbbi megállapítás különös fontosságra tesz szert. A termelők tömegeinek egyéni erőfeszítéseit a szocialista gazdaság üzemi szinten eddig sem a tényleges, hanem a teljesítménykövetelményekhez mért nagyságukban ismerte el. Ez az, amit egyes, elvont spekulációkat kedvelő egyetemi oktatók szintén nem vesznek észre, vagy nem akarnak tudomásul venni. Az új gazdaságirányítási mechanizmus megnöveli a személyes nyereségérdekeltséget, ami azt jelenti, hogy a termelők munkáját meghatározott kereteken belül a társadalmilag szükséges munkaidő szerint fogják értékelni. A nyereség a vállalati kollektíva össztevékenységének eredményeként kialakuló vállalati termelési költségek és az árak különbsége. Amennyiben az ár a társadalmi ráfordításokat fejezi ki, annyiban a külön nyereség és a hozzá kapcsolódó külön jö-

[4] *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. 14. old.

vedelem a vállalati munka termelési hatékonyságával együtt változik. Amennyiben az ár a piacok értékítéletét fejezi ki, a külön nyereség a vállalati tevékenység társadalmi hasznosságát, szükségességi fokát tükrözi.

A terminológiai újításokat különösen kedvelő „elméleti közgazdászok" azt is figyelmen kívül hagyják, hogy a munka szerinti elosztás és az értéktörvény között ezután is lesznek ellentmondások. A társadalmilag szükséges munkaidő (és a társadalmi szükségességi fok) szerinti értékelés a dolgozók túlnyomó többségének munkájára továbbra is korlátozottan alkalmazható. Ezek ugyanis egyénileg érdemben kevéssé képesek befolyásolni a vállalati tevékenység komplex hatékonyságát, társadalmi szükségességét.

A garantált béreknek a termelővállalatok közötti és azokon belüli elosztása megfelel annak, amit ma a munka szerinti elosztás alapkövetelményeinek tekintünk. A nyereségből képzett részesedési alap azonban nem eszerint oszlik meg, hanem a nyereség deriváltjaként. A népgazdasági részesedési alap az árutermelő vállalatok közötti verseny tárgya. Ebben a versenyben az elvégzett munka mennyiségét és minőségét a társadalmi újratermelési feltételek, a piaci értékítélet és a társadalmi rangsorolások mércéje méri. Ez a fajta piaci értékelés pedig vagy a munka szerinti elosztás tágabb értelmezését igényli, vagy annak elismerését, hogy a munka szerinti elosztáson és a juttatásokon kívül a szocializmusban az értéktörvény szerinti elosztás is érvényesül.

A tiszta jövedelem elvonását egy időben kizárólag vagy főként állami pénzügyi kérdésnek tekintették és elszakították az önálló elszámolás rendszerétől. A jövedelemelvonásnak mindig is alapvető funkciója lesz a költségvetés pénzszükségletének központosítása, amely egyéb tényezőkkel együtt arra hivatott, hogy az újratermelés egyensúlyát a tervezett szinten tartsa. A költségvetésen azonban nem megy keresztül sem az anyagköltségek megtérülésének pénzfolya-

mata, sem a vállalati dolgozók bérének, sem pedig a vállalatnál maradó nyereségnek a mozgása. Ezek szabályozása nélkül pedig nem lehet megteremteni a beruházási szükségletek és eszközök, továbbá a vásárlóerő és az árualap egyensúlyát. A tervgazdálkodás mechanizmusának reformja az államháztartás pénzügyi mérlegére, például bevételeinek körére és formáira is jelentősen kihatott, de mégsem a költségvetésben, hanem a vállalati jövedelmek rendszerében hozza magával az alapvető minőségi változásokat. Ez éppen a nyereség megnövekedett szerepével kapcsolatos. A nyereség — helyes árak mellett — összefüggést teremt a szükségletek és a termelés, a gyártmányszerkezet és a költségszínvonal között, más szóval ösztönzi az iparágon belüli, továbbá a termelők és a felhasználók közötti gazdasági kapcsolatokat. Hogy ez az ösztönzés ésszerű irányba hasson, a népgazdaság egyensúlyi követelményeinek megfelelően a központi szerveknek nagy vonalakban irányítaniuk kell a nyereségképzést és felhasználást. A vállalati jövedelmek szabályozásának ezért az eddiginél nagyobb jelentősége van a tervszerű fejlődés szempontjából. Hatását a fennálló piaci mechanizmus keretei között fejti ki, de befolyásolja is annak működését.

HASZNÁLATI ÉRTÉK ÉS ÉRTÉKNAGYSÁG

A használati érték mérése

A használati érték — objektív tényező. Mint minden közgazdasági jelenségnek, minőségi és mennyiségi oldala van. Ezek nemcsak az érték tartalmától és nagyságától függetlenek, hanem a felhasználók (fogyasztók) szubjektív értékeléseitől is. Ezen az sem változtat, hogy a különböző jövedelmű fogyasztók eltérő rendeltetéssel használnak fel azonos ter-

mékeket, és így különböző jelentőséget tulajdonítanak ugyanannak a használati értéknek.

A használati érték nem merül ki az objektív mennyiségi jellemzőkben, de ez utóbbiak annak immanens vonatkozásai. Nem minden mennyiségi jellemzőt és összefüggést vagyunk képesek mérni, de erre nincs is szükség. A használati értéknek a célszerű újratermelő tevékenység szempontjából legfontosabb vonatkozásai mérhetők. Ez még nem jelenti azt, hogy egyben összehasonlíthatók is.

A különböző szükségleteket szolgáló használati értékek külön-külön is és — mint ahogyan ezt a magyar közgazdasági irodalomban már kimutatták — együttes volumenük változásában is mérhetők, de egymással politikai gazdaságtani értelemben nem hasonlíthatók össze. Objektíve összemérhetetlenek, mivel viszonyuk lényege a minőségi különbözőség. Ezért a gazdaság mennyiségi összefüggéseinek feltárására irányuló megismerő tevékenység sem képes őket tudományosan adekvát módon összemérni. Az a tény, hogy a különböző szükségleteket kielégítő használati értékek nem összemérhetők, a munka-értékelmélet közvetett bizonyítéka. Ezt a megállapítást nem lehet megfordítani, hiszen a nagyjából azonos szükségleteket kielégítő, tehát ebben a vonatkozásban összemérhető használati értékek viszonya sem értékmeghatározó.

Ezek a használati értékek egyenlők valamely szükséglethez való viszonyukban és ebben a tekintetben azonos áruként használják fel őket. Valójában azonban közülük csak azok az áruk azonosak, amelyeket hasonló jellegű munkatárgyból és munkaeszközzel, azonos szakmai képzettségű termelők, azonos jellegű műveletek segítségével, azonos rendeltetéssel állítanak elő. Hogy meddig terjed egy-egy árufajta köre, azt nem a felhasználás vagy a kereslet, hanem mindenekelőtt a termelés szempontjából kell eldönteni. Ugyanannak a terméknek *különböző minőségű* egyedei,

továbbá lényegében azonos nagyságrendű munkaráfordítással előállított, alapvető műszaki paramétereikben azonos szerkezeti elemekből álló *választékai* tartoznak ide.

Az jellemzi ez utóbbi árukat, hogy mind a szükségletkielégítés, mind a termelés szempontjából minőségileg lényegében azonos, tehát csak mennyiségileg különböző ismérveik vannak. Ezen a körön belül már mérhetők és összehasonlíthatók hasznos tulajdonságaik. Az áru használati értéke a hasznos tulajdonságok csoportját (halmazát) adja.

Két ilyen tulajdonságcsoport összehasonlítása a lineáris algebra szabályai szerint csak akkor végezhető el, ha mindkét termék ugyanazokkal a minőségi tulajdonságokkal rendelkezik. Ha valamely terméknek csak egy olyan (lényeges, tehát nem elhanyagolható) tulajdonsága van, amely a másiknak nincs meg, az összemérés lehetetlen. De abban az esetben, ha valamennyi minőségi tulajdonságuk közös, kvantitatív összehasonlításuk — bizonyos további feltételek mellett — elvégezhető. A matematika alátámasztja azt a gazdaságelméleti megállapítást, hogy az azonos árufajtán belüli „hasznossági" eltéréseknek reális tartalmuk és mérhető nagyságuk van. Mindkét elmélet azt a következtetést is sugallja, hogy az „azonos árufajta" fogalmát annyira kibővíteni sem lehet, hogy az adott termék körén kívüli, de azzal helyettesítési kapcsolatban álló termékek is beleférjenek.

A halmazelmélet alkalmazásából levonható másik következtetés az, hogy a legszerencsésebb esetben sem állapíthatók meg pontos különbségek, illetve hányadosok az egyes halmazok között. Természetesen, ha a rangsor megállapítása lehetséges, az is jelentős eredményekre vezet. Két halmaz között akkor állapítható meg egyértelmű matematikai rangsor, ha valamennyi tagjuk ugyanabban a rangsori viszonyban áll. Ha a halmaznak minden tagja nagyobb, de akár

csak egyetlen tagja kisebb, mint a másik halmaz megfelelő tagja, akkor ilyen viszony nem állítható fel.

Természetesen a gyakorlati célszerűség szempontjából el lehet vonatkoztatni a tulajdonságok némelyikétől a rangsor egyértelműségének elérésére. Ez azonban már nem tartozik a szóban forgó összemérési problémának sem gazdaságelméleti, sem halmazelméleti alapjaihoz. A rangsorolás általában is kevésbé meghatározott eredményeket ad, mint a négy számtani alapművelet.

Teljesen más jellegű a különböző — egymást helyettesítő — áruk „hasznosság szerinti" rangsorolása. Itt már nem található meg az összes tulajdonság minőségi azonossága, csak az adott szükségletek szempontjából lényeges tulajdonságoké. Itt tehát már vektormennyiségekkel sem fejezhetők ki a használati értékek közötti különbségek. A hasznos tulajdonságok kiemelt csoportjai közötti különbségek azonban — ha az egyéb számítási feltételek fennállnak — kifejezhetők. Mivel az egymást helyettesítő termékek értékelése befolyásolja a társadalmi termék felhasználásának hatékonyságát — ezek a számviszonyok is lényeges közgazdasági tartalmat fejeznek ki.

Egy árufajta különböző minőségű egyedei

Azonos fajta áruk minőségileg különböző egyedeinek ára rendszerint eltér egymástól. Van-e ennek értékelméleti magyarázata? *Marx* általában elvonatkoztatott az árufajtán belüli minőségi különbségektől és *átlagos minőségű* árukra dolgozta ki értékelméletét. A szocialista gazdaságban azonban mindenképpen szükségszerű, hogy olyan tényezőket is bekapcsoljunk a vizsgálatba, amelyektől *Marx,* korának kapitalizmusát elemezve, eltekinthetett.

A minőségi különbségek — amelyeken a továbbiakban az objektív jellegűeket és nem a szubjektív megítéléstől, a di-

vat szeszélyeitől függő eltéréseket fogom érteni — a kapitalista áralakulásban is szerepet játszottak és játszanak. A jobb minőségű áru általában drágább, mint a rosszabb minőségű. A tőkésvállalat a minőséggel is konkurrál, ha az érvényes áron jobb árut kínál. Tegyük fel, hogy ezzel az áruval fokozatosan ki tudja elégíteni az ilyen áron jelentkező keresletet. Ennek kétféle következménye lehet:

— nem tudja kiszorítani a konkurrenseket, mert azok csökkentik rosszabb minőségű áruik árát (vagy megjavítják a minőséget, de ehhez idő kell);

— a minőséggel konkurráló vállalat monopolista lesz.

De a minőségi árkülönbségek továbbra is fennmaradnak, mert most már az egyeduralkodó vállalat azonos fajta termékeinek ára fog minőségüktől függően különbözni. A kereslet és a kínálat egyensúlyban lehet a különböző minőségű árukra, ha a minőségi struktúra megfelel a fogyasztói rétegződésnek.

Mindkét esetben árkülönbségeket találhatunk a kereslet és a kínálat egyensúlya mellett. Ezeket az árkülönbségeket nem lehet a kereslet és a kínálat viszonyával vagy annak változásaival magyarázni. Lehetséges, hogy a jobb minőség nagyobb mennyiségű eleven- vagy holtmunka ráfordításának az eredménye. De azonos egyéni munkaráfordításokat megtestesítő (képviselő) áruk között is vannak minőségi különbségek. És éppen ez az elméletileg vizsgálandó eset.

Közismert és egyre inkább közhellyé váló igazság, hogy a konkrét munka hatékonyságát nemcsak a munka termelékenysége, hanem a termék minősége is jellemezheti.

Ha azonban elismerjük, hogy a termékminőség a konkrét munka hatékonyságát jellemzi és elismerjük továbbá, hogy ez a hatékonyság meghatározza az áruk értéknagyságát, akkor semmi okunk sem lehet tagadni a minőség és az értéknagyság közötti összefüggést.

A munka-értékelmélet szerint, ha egy átlagosnál „ügyetlenebb" („lustább" stb.) termelő meghatározott idő alatt kevesebb árut hoz létre, az általa létrehozott áruk egységének értéke megfelel a társadalmi átlagnak, csak összességük értéke lesz kevesebb. Ez az adott esetre úgy konkretizálható, hogy ha egy — egyébként átlagos — termelő gyengébb minőségű árukat állít elő, akkor ő meghatározott idő alatt kevesebb értéket termel, áruinak egyéni értéke pedig nem éri el a társadalmi értéket. Mindkét esetben a céltudatos termelőtevékenység hatásfoka volt kisebb a társadalminál.

Ugyanez megfordítva is igaz. Az átlagosnál nagyobb termelékenységű munka „hatványozott munkaként hat", vagyis azonos idő alatt több értéket hoz létre. Az átlagosnál jobb minőséget előállító termelő is nagyobb összértéket termel az átlagosnál, akkor is, ha a létrehozott termékek mennyisége változatlan. (Erre vonatkozólag két megjegyzést kell tenni. Először: mindez csak akkor érvényes, ha a minőség bizonyos irányú változását nem kompenzálja a termelékenység ellenkező irányú változása. Másodszor: a minőség és a munkatermelékenység, ha nem is azonosíthatók, végső soron közgazdaságilag nem különíthetők el olyan mereven, ahogy azt a gyakorlatban tapasztaljuk. Ettől azonban eltekintünk.)

Ha tehát a munka termelékenysége, amely a konkrét munkához „tartozik", az ismert módon befolyást gyakorol az egyes áruk értékének nagyságára, akkor ugyanez a termék minőségéről is elmondható. Ha az előző nem mond ellent a munka-értékelméletnek, nem mond ellent az utóbbi sem.

De mi a helyzet a társadalmi összmunkaidővel? *Marx* megjegyzése szerint a munkatermelékenység növekedése nem változtatja az egyenlő munkamennyiség által azonos

idő alatt termelt új értékek összegét, de „ugyanannyi idő alatt különböző mennyiségű használati értéket szolgáltat"[5]. Ezért, ha a munka termelékenységének átlagos foka emelkedik, az adott munkamennyiség által termelt értéktermék össztömege nem változik, de az egyes áruk értéknagysága csökken.

A minőség javulása viszont, ha általános jelenséggé válik, önmagában látszólag nem növeli a használati értékek mennyiségét. Értéküket nem csökkenti, de nem is növeli. Tehát a termelékenység növelésével ellentétben az átlagos minőség javulása nem változtatja az egyes áruk értéknagyságát. De a termelékenység növelésével abban hasonló eredménnyel jár, hogy növeli a társadalom rendelkezésére álló anyagi gazdagságot.

A szóban forgó elméleti összefüggések fényében külön kell vizsgálni azokat az eseteket, amikor a termelékenység, illetve a minőség változása „egymáson keresztül" hatnak az áruegység értékére. A minőség javításában közrejátszik mind a technika, mind pedig a szakképzettség elért foka. Különösen nagy a szerepe ebben a folyamatban az automatizálásnak, amely függetleníti a minőséget a munkaerő szubjektív lehetőségeitől és pontosan programozott tulajdonságokkal (méretekkel, anyagtisztasággal, formával stb.) rendelkező termékek tömeggyártását teszi lehetővé.

Végeredményben, ha a jobb minőségű áruk értéke nagyobb, a rosszabb minőségűeké kisebb, mint az átlag, ennek oka a munka eltérő társadalmi hatékonysága. Az átlagosnál hatékonyabb munka azonos idő alatt nagyobb értéket hoz létre, akár a munkatermelékenység növekedése, akár pedig a minőség javulása útján. A kapitalizmus körülményei között az átlagosnál magasabb termelékenységgel elért különbözet vagy annak egy része mint extraprofit a tőkések

[5] *Marx:* A tőke. I. köt. 51. old.

zsebébe jut. Extraprofittá válik az átlagosnál jobb minőségű áru értékkülönbözete vagy annak egy része is.

Ha tehát a kereslet és a kínálat szerkezeti összhangja mellett azonos fajta, de különböző minőségű használati értékek árai között különbségeket találunk, ennek az *értékek különbsége* az oka. Csak ezután lehet bekapcsolni a kereslet és a kínálat szerepének elemzését, amely az adott kérdésben csak a folyamat mechanizmusát tárhatja fel. Abból indultunk ki, hogy *átlagos* mennyiségű munkával jobb minőségű és így értékesebb árut hoztak létre. Ezt a kiindulópontot most pontosítani kell: ez a munka több munkának is számított, mert az átlagosnál hatékonyabb volt. Ily módon a jó minőségű árukban a közepesnél több átlagmunka, a rosszabb minőségű árukban kevesebb átlagmunka van. Másképpen fogalmazva: a nem átlagos minőségű árukban megtestesült munkaidő társadalmilag szükségesre átszámítva több (vagy kevesebb), mint amit az átlagos áru tartalmaz, ezért értékük is nagyobb (vagy kisebb).

A minőség és az értéknagyság említett összefüggésére vet fényt *Marx*nak egy idevonatkozó megjegyzése is. *Marx* ugyan magától értetődőnek tartotta, hogy értékelmélete átlagos minőségű árukkal számol, de néhány részprobléma vizsgálata során kitért a minőség kérdésére is. A munkaerőről írva hivatkozik arra, hogy valamely áru értékét az a munkaidő határozza meg, amely a normális minőségű áru előállításához szükséges. Ha tehát az áru eladója nem kapja meg a normális minőségű áru újratermeléséhez szükséges munkaidő ellenértékét, ez azt jelenti, hogy nem fizették meg az áru értékét. Ebből a tételből két következtetés vonható le. Az osztályharc szempontjából legfontosabb következtetés az, hogy ha a munkás csak a fizikai létminimumot kapja meg, bére a munkaerő értéke alá süllyed. De lényeges az értékelméleti következtetés is: az áru értéke abban a tekintetben is átlagmennyiség, hogy átlagos áruegyedre vonatkozik.

Láttuk tehát: annak, hogy a jobb minőségű áru értékesebb, nem a használati érték, hanem a munka hatékonyságában fennálló különbség az oka. (A jobb minőségű áru természetesen nem pontosan annyival értékesebb, amennyivel az empirikus mérési lehetőségek szerint hasznosabbnak tűnik.)

Egy árufajta különböző választékai

A műszaki fejlődés azonos szükségletek kielégítésére különböző ráfordítású termékeket és azok változatait hozza létre. Az azonos szükségleteket kielégítő termékek különböző változatai között a használhatósági viszony bizonyos megközelítéssel számszerűsíthető. A tüzelőanyagokat fajlagos kalóriatartalmuk, égési tulajdonságaik, az egyszerű gépeket, villanymotorokat lóerőben vagy kilowattban megadott teljesítményük szerint, a fémmegmunkáló és egyéb gépeket műszaki paramétereik összevetése alapján lehet rangsorolni. A fogyasztási javak tartóssága, ellenálló-képessége, az élelmiszerek élettani tulajdonságai szintén objektív értékelési kritériumok.

A termelékenység növelésére alkalmazott gépek rendeltetése, hogy több munkát takarítsanak meg, mint amennyi előállításukhoz szükséges. Követelmény, hogy ez az arány az új gépeknél se legyen rosszabb. De a gépek hasznos tulajdonságainak összemérése rendkívül feltételes értékű. A gép műszaki mutatói (fordulatszám, teljesítmény, műveletek mennyisége, tartósság stb.) a hasznos tulajdonságok meghatározott halmazát jelentik. Összevetésük más gép hasznos tulajdonságainak halmazával csak meghatározott esetekben ad egyértelmű eredményt.

Milyen közgazdasági kapcsolat van a rokon cikkek és választékok között? A rokon cikkek, az azonos termék különböző választékai között fennálló helyettesítési összefüggés

más jellegű, mint az egészen különböző technológiával készült, azonos hasznos hatást biztosító használati értékek, termékfajták — például az alumínium és a réz, a műanyagok és a színesfém, a kőolaj és a szén — között. De a választéki kapcsolat is sokféle lehet. Amikor az azonos jellegű termelési feltételekkel előállított termékek hasznos tulajdonságainak mérőszámai különböznek, de alapvető szerkezeti elemei azonosak, akkor egy-egy árufajta körén belüli választékokról van szó. Amikor a termékek rendeltetése viszonylag jelentősen eltér, eltérő módon kombinálódó hasznos tulajdonságaik és az előállításukhoz szükséges munkaráfordítások jelentős nagyságrendi eltéréseket mutatnak — és különböző fogyasztói rétegek keresletét kötik le — akkor különböző árukkal van dolgunk.

Nézzük az első esetet. A használati érték összemérése itt nem okozhat elvi problémát, hiszen azonos áru különböző változatairól van szó. Azonos költségekkel előállított, de különböző „hasznosságú" termékek *értéke* itt is különbözik, mert az előállításukra fordított konkrét munka hatékonysága más fokú (mert „társadalmilag szükségesre" átszámítva különböző munkaráfordításokat tartalmaznak). Ez pedig fontos támpontot ad az értéknagyság megközelítéséhez. Ha például valamely termék előállítását monopolizálják, akkor e támpont nélkül a nemzeti feltételek szempontjából csak egyedi munkaráfordításokat lehetne értékképzőként figyelembe venni. Ha azonban más vállalatok még az illető árufajtába számítható választékokat termelnek, akkor ezen a körön belül átlagolhatók a munkaráfordítások, tehát a költségek is. Ehhez arra van szükség, hogy a hasznos tulajdonságok mérését a vektormennyiségek összefüggéseinek tiszteletben tartásával végezzék.

Amikor két műszaki cikk (gép, tartós fogyasztási cikk) összehasonlítását pontszámrendszer alapján végzik, akkor nem mindig tudatosan veszik figyelembe az említett össze-

függéseket. Az egyes tulajdonságokra adott — egyébként is tetszőlegesen meghatározott — pontszámokat csak a lineáris algebra szabályai szerint lehet összeadni és szembeállítani más hasonló cikk pontszámainak összegével. Akkor is csak rangsori viszonyt mutatnak, maguknak az arányoknak pedig nemcsak közgazdasági, de műszaki tartalma is irracionális.

Ha azonban tudatában vagyunk e szabályoknak és korlátaiknak, akkor a gyakorlatban alkalmazott összehasonlítási módszerek hasznosak lehetnek az értéknagyság megközelítése szempontjából is. Ha például két termék műszaki paramétereinek összevetéséből az derül ki, hogy az egyik „kétszer olyan jó", mint a másik, magát ezt a számszerűséget nem kell túlságosan komolyan venni. Az azonban bizonyos, hogy azonos vagy nagyjából azonos előállítási költségek esetén az a termék az értékesebb, amelynek pontszáma nagyobb. *Nem annyival* értékesebb, amennyivel több pontszámot ért el. De akkor, ha árát a műszaki pontszámok összegei közötti viszonynak megfelelő *irányban* térítik el tényleges költségeitől, bizonyos, hogy az árat a költségektől az érték irányában mozgatják.

Az új gazdaságirányítási rendszerben a költségalakulás tükrözi az árakkal (az uralkodó árcentrum áraival) értékelt ráfordítások nagyságát. Nemcsak a termelési eszközöknek, hanem a fogyasztási cikkeknek a forgalma, árai is „reagálnak" a „használhatósági" arányokra, ha a kereslet és a kínálat érvényre juttatja ezeket az arányokat. Van olyan gyakorlat, hogy a „használhatóbb" árra akkor is magasabb árat állapítanak meg, ha termelési költségei jóval alacsonyabbak. Az az elgondolás is tartja magát, hogy az árkülönbözetet, ha a költségek azonosak is, adóval el kell vonni. Azonos termékfajta különböző *választékai* esetében ez az elgondolás és gyakorlat helytelen. (A helyettesítés más esetére pedig a továbbiakban kitérünk.) Egy vállalatot sem

szabad adóztatni azért, mert azonos költségekkel jobb terméket állított elő. Azt pedig, hogy az így létrejött külön nyereség mekkora része legyen a termelőé és mekkora része a fogyasztóé, az árviszonyok alakulása dönti el. A termelőnél realizálódó nyereségrészre a vállalati nyereség adóztatásának (elvonásának) általános szabályait kell érvényesíteni.

Az árat tehát akkor is hasonló termékek „használhatósági" arányának figyelembevételével kell megállapítani, ha ezek az arányok az előállítási költségekkel nincsenek kapcsolatban. Ebben az esetben a több hasznos tulajdonsággal rendelkező termékre a költségarányosnál (az eszközlekötési költségeket is beleértve) magasabb nyereség képződik. De ez a magasabb nyereség nem a társadalmilag szükséges munkaidőtől való eltérítés, hanem az ahhoz való közelítés eszköze. Egy másik határeset, amikor azonos hasznos tulajdonságokkal rendelkező termékek költségszínvonala különböző. A társadalomnak természetesen az az érdeke, hogy ilyen esetben a terméket elsősorban annál a vállalatnál gyártsák, ahol a költségszínvonal alacsonyabb. Ha ez nem valósítható meg, ilyenkor az értékképződés folyamatának azzal a tipikus esetével állunk szemben, ahol az egyes vállalatok eltérő önköltségei az *egyéni értékek* különböző színvonalának felelnek meg. Kézenfekvő, hogy a nyereségképzés egységes árszintté egyenlítse ki az egyedi önköltségeknek ezeket a különbségeit, tehát, hogy a magasabb költséggel termelő vállalat nyeresége az adott esetben kisebb legyen.

E két határeset között számtalan változat van. Amikor például valamelyik választék költsége is nagyobb az átlagosnál és minősége is jobb, akkor a nagyobb költségeket gyakran el szokták ismerni az árban. Mint láttuk, egyáltalán nem bizonyos, hogy az adott választék „pontosan annyival" értékesebb, mint amennyit műszaki paraméterei alap-

ján az árban elismertek. Arra is van példa, hogy a nagyobb hasznosság egyáltalán nem fejeződik ki az árban. Az értékelmélet szintjén mindenesetre azt lehet kimutatni, hogy a „hasznosabb termék" — az említett körön belül, mivel hatékonyabb munkát képvisel — értékesebb, mint a többi.

A hasznossági arányok formulája az elvont értékelmélet szempontjából természetesen irracionális. A gazdasági gyakorlat azonban itt hasonló helyzetbe kerül, mint a matematika, amely szintén nem lehet meg irracionális kifejezések nélkül. Ha ugyanis a termékvariációk közötti költségkülönbségek azonos nagyságrendeken belül mutatkoznak, akkor a műszaki paraméterek alkalmazhatók. A termékcsoport átlagos vagy tipikus műszaki paraméterei és az adott termék paraméterei között kialakuló viszony *reális* közgazdasági különbséget tükröz. Ezt a fogyasztói árban is kifejezésre kell juttatni. Itt most nem vizsgálható a többi között például a külkereskedelem hatása sem, amelynek következtében ezt az összefüggést más törvényszerűségek is szabályozzák. Ha a fogyasztói ár nem tükrözné a nagyobb hasznosságot, a kereslet rögtön felszippantaná a jobb terméket. De nem a kereslet és kínálat az áralakulás végső oka. *Gazdaságossági és árszámítási* célokra az említett esetekben elfogadható kritérium a „hasznosságok" aránya. De ez az irracionális kifejezés nem transzponálható a politikai gazdaságtanba. A *politikai gazdaságtan,* a halmazelmélettel összhangban, itt is csak *rangsorolást* ismerhet el. Ettől azonban a gyakorlat eltérhet és arányba állíthatja a különböző paramétereket, vagy azok összegét.

A nagyságrendileg jelentős eltérések az ilyen irracionális kifejezést *gyakorlati célokra is tartalmatlanná* teszik. Ha valamely terméket egy egészen más paraméterekkel rendelkező rokon cikk fajlagos költségeivel gyártanak, akkor ez adott esetben nem a hasznossági viszonyok miatt gazdaságtalan, hanem egyértelműen azért, mert meghaladja a ter-

mékek társadalmi értékét. Akkor is meghaladná, ha a használhatóság tekintetében más mutatókkal jellemezhető termék nem létezne.

Különböző árufajták viszonyai

Bizonyos értelemben egy árunak az „önmagával való azonossága" is kérdéses lehet. Ugyanis nem minden változata tekinthető az adott „árufajta" egyedének. Az öt kilences tisztaságú fém (0,99999) például rendszerint nemcsak technológiailag, de közgazdaságilag sem ugyanaz az áru, mint a két kilences tisztaságú. Előállítási költségei a többszörösét tehetik ki. Teljesen hiábavaló dolog lenne ezeket „átlagolni" vagy értékarányaikat a kilencesek számával összefüggésbe hozni. Természetesen az esetek végtelen sorában olyan is előfordulhat, amikor a költségsorozat éppen a tisztasági paraméterrel áll lineáris kapcsolatban. Ennek a véletlen esetnek azonban semmi köze a probléma lényegéhez.

Még jobban megfigyelhető az ilyen eltérés a műszaki rokon cikkeknél. Közgazdasági szempontból nem tekinthetők azonos áruknak a 25—30, az 50—60, a 80—100, a 150 stb. lóerős teljesítményű gépkocsik. Hasonló különbség van a törpe- és a csúcsszuper rádióvevő-készülékek, a fekete-fehér és a színes televíziós-vevőkészülékek között. Ezekben az esetekben a szükséglet-kielégítési cél a legáltalánosabb értelemben azonos, egyébként nagyfokú belső differenciálódás tapasztalható. Ennyire eltérő szükségletek kielégítését szolgáló munkaráfordítások átlagolásából az értéknagyságra következtetni, a műszaki paraméterek alapján az értéket meghatározni nem lehet. Minden egyes értékszinten a munkaráfordítások az értéktörvény szerint átlagolódnak és — az árrendszertől függően — különböző költségekben nyernek pénzkifejezést, amely különböző fogyasztói rétegek keresletét köti le. Ha tehát a népszerű példánál maradva

(egyébként azonos feltételek mellett) a 150 lóerős gépkocsi költségei és ára nem háromszorosa, hanem csak kétszerese az 50 lóerős gépkocsinak, ez még egyáltalán nem jelenti azt, hogy az előbbi nincs megfizetve.

A különböző árukként újratermelődő rokon cikkek helyettesítéséhez hasonlóan a nem rokon cikkek helyettesítési viszonya sem határozza meg az értékalakulási folyamatot. Nem fogadható el az a feltevés, hogy minden árunak annyiféle értéke van, ahány más áruval helyettesítési kapcsolatba kerül. Az egységes újratermelési folyamat nem sok kis piacból áll, hanem összefüggő makroökonómiai komplexum. A helyettesítő árura a különböző felhasználók részéről támasztott kereslet egyáltalán nem meghatározója, hanem függvénye az áru értékének. Ha valamely áru más árukkal tömegesen kerül helyettesítési kapcsolatba, akkor erre elsősorban az értékalakulás folyamata hat. Tehát nem a helyettesítés szabályozza valamilyen közös értékszínvonal kialakulását, hanem az áru értéke szabályozza, hogy milyen mértékben helyettesíthet más árukat. Amikor és amennyiben az alumínium a villamos berendezések gyártásából kiszorítja a rezet (a tekercselésnél például még nem szorította ki), semmiféle közös értékszintjük nem alakul ki. Az alumínium társadalmi értéke a réz értéke alá csökkent és ezért szorítja ki bizonyos esetekben. A réz értéke emiatt egyáltalán nem csökkent. Az alumíniumhoz képest pedig viszonylagos értéke nőtt. (A helyettesítőknek egymáshoz képest is van relatív értékük, amely felhasználásuk arányait befolyásolja.)

A műanyagok és a színesfémek sem tekinthetők egységes értékképződési folyamat komponenseinek. A szén és a kőolaj fajlagos kalóriaköltségének együttes súlyozott átlaga lényeges közgazdasági tartalmat fejez ki. A kőolaj fajlagos költsége kisebb, mint a széné. Az import korlátozása vagy egyéb gazdaságpolitikai megfontolások miatt indokolt eset-

ben és mértékben célszerű lehet az olaj árát költségeihez képest adóval vagy egyéb módon megemelni. Az ilyen preferenciák érvényesítése viszont az árnak az értéktől való eltérítését jelenti. Az arányoknak a költségarányoktól való eltérítése itt is a társadalmilag szükséges munkaráfordítástól való eltérést eredményez. A hasonló célra felhasználható és egymást tömegméretekben helyettesítő termékek értékalakulása önálló folyamat, a felhasználásukkal termelt áruk értékalakulása viszont egységes. Az ilyen helyettesítők árarányai nem valamilyen közös értéket fejeznek ki, hanem csak a következő vertikum(ok)-ban termelt áruk költségszerkezetét befolyásolják.

Ezek az összefüggések értéktől eltérő árcentrum esetén is érvényesíthetők. Ha a közgazdasági szabályozás során a helyettesítők csoportjainak átlagárait állapítják meg ráfordításarányosan, akkor a csoporton belüli árakat a „hasznossági rangsor" szerint meg lehet határozni. Ez a rangsor azonban nem a termék *előállítására* fordított társadalmi munka hatékonyságának, hanem a termék *felhasználásában* alkalmazott társadalmi munka hatékonyságának a különbségeit fogja tükrözni.

Az egyedi, nem tipikus, nem tömeges helyettesítési kapcsolatokat az árakban nem szabad figyelembe venni. Tehát végső soron csak az egyértelműen szükséges helyettesítés játszhat szerepet az árarányok mozgásában. A helyettesítési külön jövedelmet — járadékot — a termelőtől ebben az esetben jelentős részben el kell vonni, hogy termelési profiljának monopóliumát csekély mértékben realizálhassa. Ezekben az esetekben a termelési adónak helyet kell kapnia a fiktív termelési költségek között. Célszerű lehet, hogy a racionális felhasználási szerkezet ösztönzése végett a felhasználó is részesüljön ebből a többletből.

Az értéknagyság és a használhatóság összefüggésével kapcsolatban kétfajta végletes állásfoglalás kerülendő el. Az

egyik ennek az összefüggésnek a tagadása azon az alapon, hogy nem a használati érték, hanem a munka határozza meg az értéket. De a bizonyított tétel is ugyanezt állítja olyan formában, hogy a konkrét munka hatékonysága fejeződik ki a nagyobb használhatóságban és az áru értékének nagyságában. A minőség és a munkaérték szembeállításának az a forrása, hogy nem veszik figyelembe az árufajtán belüli különbségeket. Így ez az ellenvetés nemcsak elvi nézeteltérésből fakadhat, hanem a fogalmak eltérő alkalmazásából is.

A másik lehetséges végletes álláspont viszont a munkaértékelmélet tagadásából ered. Reménytelenül összekeveri azonos áruk és helyettesítők viszonyait a fizetőképes szükségletek kielégítésének arányaival. Úgy lehet a legkönnyebben semmivé tenni egy tudományos fogalmat, ha mértéktelenül kitágítják. Ha a keresletben adott társadalmi szükségletek eltérő fokú kielégítése is a konkrét munka hatékonyságát jellemzi, akkor ez utóbbi elveszíti az értékelméletben játszott szerepét. Valójában a társadalmilag elismert szükségletek kielégítési foka nem az egyes konkrét munkák hatékonyságát jelzi, annál is inkább, mert ezeket nem is lehet összehasonlítani. Mindenféle tágabb körű összehasonlítás már értékkifejezést feltételez.

Az, hogy az azonos árufajtán belüli minőségi árdifferenciák értékkülönbségeket fejeznek ki, nem elégséges ok arra, hogy most már mindent, ami a ráfordítások és a szükségletek viszonyát befolyásolja, az értékarányok meghatározójának tartsunk.

Az a megállapítás, hogy a jobb minőségű áru értéke nagyobb, mint a gyengébb minőségűé, egyebek között közelebb visz a bonyolult munka redukciójának megértéséhez is. A redukció problémáját egy évszázada próbálják megoldani. Eddig minden kísérlet sikertelen volt. Ez óvatosságra kell hogy intsen a következtetések levonásakor. És valóban:

ha nem a munka az áru, hanem a munkaerő, akkor a „jobb minőség" miatt a bonyolult munkát végzők munkaerejének értéke lesz nagyobb az egyszerű munkaerő értékénél. De a szakképzett munkaerő nagyobb értékére már van egy ismert ráfordítási koncepció, amit a minőség szempontja csak kiegészíthet. Egyébként sem a munkaerő értékének levezetésére van szükség, hanem annak magyarázatára, hogy a szakképzett munka miért hoz létre időegység alatt nagyobb értéket.

Azonos termék előállításában ez érthető: a szakképzett munkaerő vagy termelékenyebb (a szó hagyományos értelmében), vagy pedig jobb minőségű árut termel, mint a kevésbé szakképzett. De különböző áruk előállítására fordított munka termelékenysége közvetlenül nem hasonlítható össze. A minőség mutatójával ugyanez a helyzet. Miért termel hát időegység alatt általában nagyobb új értéket a műszerész, mint a favágó, amikor közgazdasági értelmetlenség az az állítás, hogy munkája termelékenyebb, terméke jobb minőségű, mint amazé. A munka közgazdasági szerepének, mint ismeretes, nem feltétele, hogy áru legyen, nem is lehet áru. A munka, bizonyos történelmileg átmeneti termelési viszonyok között az érték belső mértéke, de önmagának nincs értéke. Minősége azonban van. A tanultsági, „bonyolultsági" fok a munka minőségi tulajdonsága. A minőség és az érték összefüggését erre az esetre alkalmazva, a munka minősége az általa teremtett érték nagyságában is kifejezésre jut.

A hipotézis ellen mindenekelőtt az szól, hogy a minőség értékbefolyásoló szerepe árukra érvényes, a munka pedig nem áru.

A munka valóban nem áru, de olyan „nem áru", amely az érték belső szubsztanciája, tartalma. Nem azért nem áru, mintha kívül esne az áruviszonyokon, naturális kapcsolatokban keringene, hanem azért, mert az áru tulajdonságaként dologiasul.

Olyan ellenvetés is lehetséges, hogy a szakképzett munkaerő minősége, nem pedig a munka minősége játszik szerepet. A munka a munkaerő működése, funkcionálása, maga az emberi cselekvés, amelyben a termelőképesség megnyilvánul. A tökéletesebb munkaképességtől elválaszthatatlan annak megnyilvánulása, a bonyolult munka. A minőség tehát nemcsak a tanult munkaerő magasabb értékével, hanem a bonyolult munka által létrehozott nagyobb értékkel is összefüggésben áll.

Végül felmerülhet az az érv, hogy a különböző konkrét munkafajtákat nem lehet minőség szerint összehasonlítani. Valójában itt a minőségnek is különleges értelme van. Ha egyes konkrét munkafajták különböző bonyolultsági fokot képviselnek, az értékben viszont egyszerű munkára vezetődnek vissza, akkor ebben a visszavezetésben a jobb minőség mint nagyobb bonyolultság kap szerepet.

MUNKARÁFORDÍTÁSOK ÉS TERMELÉSI ARÁNYOK

Érték és csereérték megkülönböztetésének a gazdaság bonyolultabb szintjén az értéktörvény tartalmi folyamatainak és mechanizmusának megkülönböztetése felel meg. Ebből következik, hogy az értéktörvény ún. szabályozó szerepének is van egy a közgazdasági irodalomban már feltárt tartalmi és egy formai mozzanata, amelyeket nem lehet mereven elkülöníteni egymástól, de nem is szabad összekeverni őket. A kérdés tartalmi oldala röviden szólva az a probléma, hogy a termékek előállításához szükséges fajlagos munkaráfordítások arányai mennyiben befolyásolják a társadalmi termelés szerkezetét. Megállapítható-e a termelésfejlesztés különböző variánsainak hatékonysága a munkaráfordítások összevetéséből? Természetesen csak áruviszonyok kö-

zött fejezhető ki mindez abban a kérdésben, hogy az értéktörvény határozza-e meg a különböző árufajták termelési arányainak dinamikáját.

Egyszerűsítő feltételek és a gyakorlat

Az a tudományos válasz, amelyet e kérdésekre a marxista gondolkodás a múlt évszázadban kidolgozott, egy sor szükséges és helyes egyszerűsítő feltételezést foglalt magában. Ezek között az egyik legfontosabb a külkereskedelemtől való elvonatkoztatás volt. Elvonatkoztatni azonban nem annyit jelent, mint elfelejteni. A külkereskedelemtől elvonatkoztató elmélet alkalmazásával nem lehet megelégedni egy, a világpiactól jelentős mértékben függő gazdaság konkrét vizsgálata során. A tudományos kommunizmus megalapítói a szocialista gazdaságot is úgy fogták fel, mint a legfejlettebb országokban egyidejűleg győztes forradalom által létrehozott egységes világgazdaságot. Ezért sem lehet a megfelelő konkrét feltételek figyelembevétele nélkül közvetlenül a mai szocialista gazdaságra alkalmazni elméletüket. Az ilyen kísérletek rendszerint a tőkés termelésszabályozás mozgatóerőiről alkotott felszínes elképzelésekkel is együtt járnak.

Marx és *Engels* másik — az áruviszonyokkal kapcsolatos — feltételezése az volt, hogy az árak nem változatlanok, hanem követik a munkaráfordítások változásait. Gyakorlatunkban ez a feltétel eddig kevéssé érvényesült.

Az értéket kifejező ár az egyéni (vállalati) munkaráfordításokat a munka társadalmi termelékenysége szerint „értékeli". A társadalmi munkatermelékenységet követő árak, függetlenül attól, hogy milyen elvek szerint realizálnak tiszta jövedelmet, alapvetően különböznek a merev, változatlan árak rendszerétől. A klasszikus termelési ár természetesen más relációkban követi a munkatermelékenység

változásait, mint az értékár, de követi. Merev árak mellett viszont ilyesmivel nem találkozunk. Az ártípusok két fő csoportja tehát a termelékenységnöveléshez valamilyen módon alkalmazkodó és az attól független ártípusok. Csak e csoportokon belül van azután értelme a tiszta jövedelem eloszlása szerinti ártípusokat megkülönböztetni. A munkaráfordításokat nem követő változatlan áraknak a volumenmérésben mindig szerepük van, a valóságos árak merevsége, a cserearányok változatlansága viszont ellentétes a gazdaság dinamikájával, s az azt kifejező értékmozgással.

Az ár merevsége is viszonylagos kvalitás. Minél rövidebb ideig van rögzítve, annál kevésbé különbözik a rugalmas ártól. Másfelől a változó ár, ha monopolista, állami, ciklikus, inflatórikus tényezők szabályozzák, olyan mozgást is végezhet, ami teljesen elszakad a munka termelékenységétől. Ennek következményei hasonlók lehetnek a merev árrendszeréhez.

A mi körülményeink között érvényes több évre megállapított árak nem voltak teljesen változatlanok, hiszen a termékek kicserélődése, a termelésszerkezet átalakulása nyomán tényleges mozgásban voltak. A folyó árak és a változatlan árak között a legmerevebb gazdaságszabályozás idejében is jelentős eltérés volt.

Mégis tapasztalható volt, sőt dominált az a törekvés, hogy a változatlan ár ne csak statisztikai mutatószám legyen, hanem a valóságos cserearányokat is meghatározza.

A merev árak legfőbb közgazdasági mozzanatai, az állandósult árarányok történelmileg a primitív, egyszerű árutermelés rutintechnikájának maradandóságát, évszázados stagnálását tükrözték. Valamikor volt tehát közgazdasági realitásuk. A fajlagos munkaráfordítások arányainak viszonylagos állandósága a hagyományossá kövesedett átlagos csereviszonyokban fejeződött ki. Az áruk természetes dologi tulajdonságának tűnik nemcsak kicserélhetőségük, hanem az

is, hogy éppen az adott arányokban egyenlőek egymással. A merev ár nemcsak egy bizonyos társadalmi képződmény velejárója. Olyan gazdasági állapotot jelez, amikor a társadalmi összmunka egyes ágazatokban funkcionáló részeinek hatékonysága többé-kevésbé egyenletesen változik. Ezért elméletileg a tőkés egyszerű újratermeléssel, továbbá a változatlan, vagy azonos ütemben növekvő tőkeösszetétel mellett végbemenő felhalmozással is összeegyeztethető. De a tőkés újratermelésnek ezek a válfajai ma valójában sehol sem találhatók meg.

Már régebben kimutatták, hogy az értéktörvény tartalmi szabályozó szerepének kérdését nem lehet egyszerű igennel vagy nemmel eldönteni. De azzal a konkrét megoldással, amely a folyó termelés és a beruházások megkülönböztetéséből indul ki, nem elégedhetünk meg. Alapelvnek kell tekintenünk továbbá azt, hogy az említett szabályozó funkció érvényesülése feltételezi a termelővállalatoknak a gyártmányszerkezet meghatározására vonatkozó önállóságát.

Helyettesítő áruk termelési arányai

Azt a kérdést, hogy mi a szerepe az értéktörvénynek a termelési arányok szabályozásában, három síkon kell megválaszolni. Először: egy országon belüli viszonyokat vizsgálva kitűnik, hogy a fajlagos ráfordítások meghatározzák az egymást helyettesítő termékek termelési arányait. A termelékenységarányok az egyes termelési ágak sajátosságaitól és az újratermelés bővülési ütemétől függő gyorsasággal változnak. Nézzük először, hogyan hat e feltételek között a merev ár a vállalati profil és a népgazdasági szerkezet fejlődésére?

A régi ár fenntartása esetén a termelékenységnövelés ellenére a társadalom úgy tesz, mintha az áruk társadalmi értéke maradt volna a régi. Ha kialakítása idején az ár értékár

volt, pusztán azáltal, hogy nem változott, értéktől eltérített ár lett, amely egy régebbi időszak társadalmi értékét képviseli. Az ármegállapítás bázisidőszakának társadalmi értékéhez képest a későbbi időszakok társadalmi értékét egyéni értéknek tünteti fel. Ezen az sem változtat, ha az árakban igyekeznek számításba venni az elérhető technikai fejlődést. A szóban forgó törekvés csak csökkenti, de nem szünteti meg az említett hatásokat. Az árban figyelembe vett munkaráfordításokhoz képest — mint ismeretes — szinte valamennyi termelő normális körülmények között csökkenteni tudja áruinak egyéni értékét.

A merev ár gátolja a termelésben egymást helyettesítő termékek előállítási költségeinek megítélését. Könnyen előfordulhat, hogy egy termék előállítása, amelynek még a költségei is az iparági átlag felett vannak, megnövekedett nyereséget hoz a vállalatnak, s egy másik terméké, amelyet társadalmi értéken állít elő, nem növekszik annyira. Ennek az az oka, hogy ilyen esetben csak az árban figyelembe vett költségszinthez képest elért javulás látható, ami nem vethető össze a munka megnövekedett társadalmi hatékonyságával. A vállalati tevékenység valamely ágának fejlődését sohasem abszolút módon, hanem a társadalmi ráfordítás-arányokhoz képest kell megítélni. Ez azonban nem tükröződik a merev árakban.

Munkaráfordításokat követő árak esetén az egyes termékek költségviszonyai az értéktörvény szerint alakulnak, a vállalatok pedig — amennyiben a nyereség növelésében érdekeltek — a viszonylag alacsonyabb ráfordítással előállított termék arányának fokozására törekszenek. Itt egyelőre a népgazdaság belső viszonyairól van szó, de látni fogjuk, hogy mindez a világpiacra termelő vállalatokra is érvényes.

Az országon belül, a hasonló termékeket előállító vállalatok közötti viszonyokat tekintve, a kereslet és a kínálat egyensúlya esetén, a társadalom érdekét szolgálja, ha mind-

egyik vállalat a számára legkedvezőbb, vagyis adott ráfordításokkal a legnagyobb eredményt biztosító termelési szerkezetet alakít ki, mert így a termelés összköltségei is csökkennek.

A termelékenység változásait követő árak nemcsak a termelésben, hanem a felhasználásban egymást helyettesítő áruk előállítási arányait is befolyásolják.

Amennyiben két egymást helyettesítő termék közül az egyik — azonos szükségletet kielégítő mennyisége — átlagosan olcsóbban állítható elő, a társadalomnak az az érdeke, hogy ennek a terméknek a részaránya növekedjék. Tehát a munkaráfordítások viszonyát és ezek változásait követő árak a kereslet szerkezetének ésszerű átalakítását eredményezik. Így alakulhat át a kínálat és végső fokon a termelés szerkezete is. De csak akkor, ha a fajlagos ráfordítások arányai a felhasználásban szoros helyettesítési kapcsolatban álló termékek beruházási arányait is befolyásolják. Ehhez a beruházások egy részének decentralizálása szükséges. Mindebből az a következtetés is levonható, hogy az áraknak mindenekelőtt a helyettesítő termékek vonatkozásában kell rugalmasaknak lenniük, hogy a munkaráfordítások arányaihoz igazodhassanak.

Bonyolultabb képet ad az egymással szoros helyettesítési kapcsolatban nem álló áruk termelési arányainak elemzése. Nézzük először az értékalakulás tipikus folyamatát.

Tegyük fel, hogy két gépgyár azonos műszaki színvonalú termékeket gyárt és 1000 dollár/db átlagáron hozza forgalomba. Egy termelő munkás egy órai társadalmi értéktermése legyen 10 dollár. Mindkét gyárban 1000 munkás dolgozik és hetenként 480 000 dollárnyi új értéket hoznak létre, amely egymillió dollár értékű áruban testesül meg. Mindkét gyár heti 1000 db terméket bocsát ki.

A tőkés rendszerben olyan közvetlen vállalati ösztönzők működnek, amelyek ennek a helyzetnek megváltoztatására

irányulnak. A konkurrencia klasszikus és egyben a legkönnyebben számszerűsíthető eszköze a vállalati szintű termelékenység növelése. Ezt vizsgálva a termékvolument túlságosan irreális lenne változatlannak feltételezni. Feltételezzük, hogy a két vállalat csak egy kis részét termeli az adott gazdaságban létrehozott áruknak, s hogy utóbbiak társadalmi értéke nem változott. Mondjuk a munka termelékenysége az egyik üzemben kétszeresére növekedett, változatlan fajlagos anyagi ráfordítások mellett.

Ebben az esetben az értékmutatók így alakulnak:

Vállalat	Létszám	A termelt áruk társadalmi értéke	Anyagi ráfordítás	Realizált új érték	Egy órai társadalmi értéktermék
		dollár			
A	1000	1 000 000	520 000	480 000	10
B	1000	2 000 000	1 040 000	960 000	20

Figyelmen kívül lehet hagyni, hogy a munka termelékenysége miért növekedett; beruházás, új technológia bevezetése, szakképzettebb munkaerő beállítása, jobb munkaszervezés volt-e a forrása. Itt a tendencia a fontos, amelynek tiszta érzékeltetésére el lehet tekinteni ezektől a részletektől.

A termelékenyebb vállalat munkása egy óra alatt kétszer annyi társadalmi értéket hoz létre, mint a kevésbé termelékeny vállalaté. De az áruk társadalmi értéke változatlan: továbbra is 1000 dollár/db. Az *A* vállalat áruinak egyéni értéke most is megfelel ennek a társadalmi értéknek. A *B* vállalat viszont fele annyi (egyéni, vállalati) munkát fektet

be egy termékegység előállításába, mint régebben. A heti 480 000 dollárnyi egyéni értéktermék nála már nem 1000, hanem 2000 db termékre oszlik meg, amelyben 1 040 000 értékű *c* is megtestesül. Ez összesen 1 520 000 dollár. Egy termék egyéni értéke tehát mintegy 750 dollár. Az áruegység egyéni értéke azért nem csökkent a termelékenység növekedésének megfelelő mértékben, mert a fajlagos anyagi ráfordítások „átvitt" értékét változatlannak tételeztük fel.

Ha ezeket az összefüggéseket az értéktöbblet-elmélet fényében vizsgáljuk, akkor kitűnik, hogy a realizált új érték antagonisztikus részekre oszlik: munkabérre és profitra. A plasztikus szemléltetés végett 300%-os átlagos értéktöbbletrátát és változatlan munkabért feltételezve a következő adatokhoz jutunk.

Vállalat	Anyagi ráfordítás	Munkabér	Profit	Realizált új érték	Termelési költség	Áruegység önköltsége
	dollár					dollár/db
1	2	3	4	5 (3+4)	6 (2+3)	7
A	520 000	120 000	360 000	480 000	640 000	640
B	1 040 000	120 000	840 000	960 000	1 160 000	558

B vállalatnál az egy dolgozóra jutó társadalmi értéktermék növekedése teljes egészében a profitot növelte. A vállalat társadalmi értékterméke kétszeresére nőtt, de a tiszta jövedelem szorzószáma ennél nagyobb, mivel a *v*-re jutó növekedés az itt feltételezett változatlan munkabér miatt teljesen a tőkének jutott. Az áruegység önköltsége viszont csak kb. egynyolcaddal csökkent, hiszen az előbbihez képest kétszer annyi árut állítottak elő, amelynek költségei között a bér súlya csak mintegy 10%-os. Ezek a különbségek, vagy az, hogy a tőkés konkurrencia során lemond a

nyereség egy részéről a fogyasztó javára, továbbá, hogy a munkabért is kénytelen növelni, nem változtatnak a fentebb elmondottak értékelméleti lényegén.

Nem változtat az sem, ha értékárak helyett termelési árakon számítjuk a terméket, a külön értéktöbbletet. Az arányok fognak változni az iparág tőkeösszetételétől, lekötött tőkéjétől függően. De az a megállapítás, hogy az iparági átlagosnál termelékenyebb munka az átlagosnál nagyobb értéket, értéktöbbletet, profitot hoz létre, itt is érvényes lesz. Általában nagy tévedés lenne azt hinni, hogy az értékelmélet által tükrözött összefüggések csak az értékárakra érvényesek. A cserearányok más centrumú folyó árak esetén is függenek a redukált fajlagos munkaráfordításoktól. Ezt a függést testesíti meg az értéktörvény és tükrözi az értékelmélet.

A társadalmi értékterméknek az átlagosnál magasabb munkatermelékenység következtében megnövekedett mennyisége és ezen belül a külön értéktöbblet tőkés viszonyok között az extraprofit jelenségében nyilvánul meg. A szocialista gazdaságban sem csak a nyereség kategóriája, hanem a külön nyereség is létezik. Ha a fajlagos munkaráfordításokat helyesen tükröző árak mellett valamely vállalat növeli nyereségét, ez a szóban forgó esetben azt mutatja, hogy egyébként azonos feltételek mellett növelte a nemzeti jövedelem értékéhez való hozzájárulását is. A garantált munkabér stabilitása (viszonylag mérsékelt növekedése) esetén a nyereségrészesedési alap végső soron az értéktermék növekedésében teremt érdekeltséget.

Nem helyettesíthető áruk termelési arányai

Az előző példát alkalmazva tegyük fel, hogy a munkatermelékenység emelkedése az adott iparág egészére kiterjedt. Egyébként azonos feltételek mellett ekkor a változatlan ár

ahhoz vezetne, hogy a munka megnövekedett termelőerejének gyümölcsei nem egyenletesen oszlanának el az árakban, hanem az adott termelési ág külön nyereségét növelnék. Értéket követő árak esetén megszűnne a külön nyereség. az iparág azelőtt ideiglenesen privilegizált termelő feltételekkel rendelkező vállalatai számára. Az ő munkásaik is ugyanannyi értéket állítanának elő, mint a többiek, s a többi munkások által termelt érték is nagyobb tömegű használati érték között oszlana meg.

Ezt az előbbi példa adataival lehet szemléltetni. Tegyük fel, hogy két iparág közül az egyikre *A*, a másikra pedig *B* vállalat értékmutatói a jellemzők.

Iparág	Anyagköltség	Munkabér	Profit	Termelési költség	Érték
	dollár				
A	520 000	120 000	360 000	640 000	1 000 000
B	1 040 000	120 000	360 000	1 160 000	1 520 000

Mindkét iparágban 1000 fő dolgozik és az egy főre jutó értéktermék egyenlő. Ebből természetesen nem lehet megállapítani, hogy hol érdemesebb beruházni, illetve új munkaerőt foglalkoztatni.

Egy zárt gazdaságban a technikailag különböző szintű iparágakban időegység alatt általában nem hoznak létre különböző értéktömeget, mivel az értéknagyság az adott árufajta előállításához szükséges súlyozott átlagráfordításokból adódik, a különböző áruk termelési feltételei nem mérhetők össze, valamely ágazat kiugróan megnövekedő termelékenysége pedig áruinak kiugró értékcsökkenését eredményezi akkor is, ha a többi ágazat termelékenysége változatlan maradt vagy akár csökkent.

Az egyes iparágak termékeinek értéknagysága az általuk foglalkoztatott átlagmunka társadalmilag szükséges fajlagos ráfordításaitól függ. Ezeket pedig a hasonló áruegyedek előállítási feltételei határozzák meg. Ha zárt gazdaságban, két, feltételezetten azonos kibocsátású és műszaki színvonalú iparág közül az egyik termelékenysége növekszik, akkor pusztán emiatt ez nem fog nagyobb értéktömeget előállítani, mint a másik. Ugyanaz az értéktömeg most több használati értékben oszlik szét.

Zárt rendszerben és viszonylag hosszabb időszakban az értékáron számított nemzeti jövedelem nem változna a munkatermelékenység növekedése következtében. Ugyanis az értékek (értékárak) csökkenése megfelel a termelékenység növekedésének. Az elemzett összefüggést nem cáfolja az, hogy értékáras nemzetijövedelem-mérleget még sokáig nem lehet a kellő mélységgel összeállítani.

A kérdés úgy merül fel, hogy a népgazdaság fő arányai meghatározásának, a pótlólagos termelési tényezők felosztásának alapvető hatékonysági kritériumai az értéktörvényből következnek-e? A gondolatmenetnek azon a lépcsőfokán, amely kizárólag a belső feltételekből indul ki, erre a kérdésre a nemleges válasz a helyes. A gazdasági növekedésnek ezt az alapvető problémáját nem lehet az elvont értékelméletből „levezetni".

A volumenszámítással ellentétben, a termelékenységarányok mozgását viszonylag szorosan követő árakban realizált új érték általában csökkenő vagy legfeljebb változatlan viszonyban áll a felhasznált összes tőkéhez képest, ha azt ugyanilyen árakon értékelik. Ezért ilyen esetben a rendelkezésre álló felhalmozási eszközök alapvető elosztásának hatékonysági kritériumai — a helyettesítés eseteit kivéve — az új érték alapján nem mutathatók ki. A nyereség, amely a fajlagos munkaráfordításokat tükröző árak mellett viszonylag pontos információt tartalmaz a helyettesítő termé-

kekhez szükséges ráfordítások relatív hatékonyságáról, elveszíti ezt a szerepét, mihelyt alapvető termelési ágak arányairól, nem helyettesítő termékekről van szó. Ha az ilyen — viszonylag rugalmatlan keresletű — termékek árarányait hosszabb időre rögzítik, ez a termelési arányokat nem befolyásolja hátrányosan. Mivel azonban közvetett helyettesítés sok esetben fennáll, ez a megállapítás sem egyértelműen érvényes. A fogyasztási cikkek például zárt gazdaságban nem helyettesíthetők termelési eszközökkel. De az önköltség elemeként a bérköltség helyettesíthető például amortizációval. Ilyen módon a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek viszonylagos árszínvonala a munkaerő és a termelési eszközök egymással való helyettesítésére hatással van. A munkaráfordításokhoz igazodó árak tehát itt is helyesen informálnak a termeléshatékonysági döntésekről. Külön vizsgálandó ez a szerepük az eszközlekötés (tőkeráfordítás, -előlegezés) és a folyamatos ráfordítások közötti választás esetén.

Az értékarányos termelői és fogyasztói árak elérésénél azonban általában sokkal fontosabb, hogy az összes kereslet és az összes kínálat szerkezete úgy alakuljon, hogy az országon belül felhasználható nemzeti jövedelem a lehető legnagyobb legyen. Hosszabb időszakot tekintve tehát az összes fogyasztás maximálására törekszünk, nem pedig az értékarányoktól való eltérések minimumra csökkentésére.

A termelői ráfordítások érvényesítése, a valóságos devizaköltségek megtérítése nem mint gazdaságpolitikai cél, hanem mint a racionális termékszerkezet kialakításának hatékony eszköze játszik szerepet.

Amennyiben az értékviszonyok zárt rendszere nem tartalmaz hatékonysági kritériumot a társadalmi összmunkának az egyes termelőágazatok közötti elosztásához, annyiban nem lehet a termelés dinamikus szabályozója. Az értékarányos árak természetesen bizonyos termelési arányokat is

feltételeznek. De először is nem egyetlen termelési arányt határoznak meg. Másrészt, nem egyedül hatnak az arányokra. Az újratermelés ágazati mérlegösszefüggései törvényszerűen befolyásolják a termelésszerkezetet. Végül: az értéktörvény a világpiactól elvonatkoztatva semmiféle választ nem ad arra, hogy ha már értékarányosan cserélünk és ennek megfelelően termelünk, melyik termelési ágazatot kell a termelésben előnyben részesíteni. Vajon ekkor a gazdaságpolitikának nem marad más dolga mint az, hogy fenntartsa az egyensúlyt? A szóban forgó törvényből nem kapunk választ arra, hogy hogyan osszuk el a munkaerőt és beruházásokat a teljesen különböző szükségleteket kielégítő ágazatok között, az értékarányok befolyásolása végett. A helyettesítők termelési arányaira nézve viszont választ kapunk. Értékarányos árrendszerben az azonos szükségletet egyre olcsóbban kielégítő helyettesítők kereslete növekszik gyorsabban, tehát ezek termelését kell nagyobb ütemben fokozni. A szocialista gazdaságban ezt az összefüggést tervszerűen lehet és szükséges érvényesíteni.

A nemzetközi munkamegosztás és az értékarányok

Hazánk szempontjából többé-kevésbé állandó tényezőnek minősíthető, hogy az export értéke a nemzeti jövedelemnek csaknem kétötödét teszi ki. A nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás számunkra létfontosságú. Ebben a folyamatban jelentős mértékben szabályozó szerepet játszik az értéktörvény, hiszen szükségszerű, hogy a hazai munkaráfordításoknak a nemzetközi ráfordításokhoz való viszonya a külkereskedelem szerkezetére meghatározó befolyást gyakoroljon. Ebben a vonatkozásban a termelési arányok és így a beruházások elosztási arányainak a meghatározásában a fő szempont az kell legyen, hogy hosszabb távon melyik exportcikken lehet azonos forintráfordítások-

kal nagyobb devizanyereséget elérni, és hogy mekkorák az importcikkek devizaráfordításai. A vállalati nyereség erről csak akkor informál pontosan, ha sikerül helyesen összekapcsolni a belső áralakulást a világpiaci árviszonyokkal. A helyes összekapcsolást körülményeink között a deviza népgazdasági értékelése teremti meg. Akkor lesz a vállalatnak gazdaságos, ami az országnak is több devizát hoz, ha a vállalati nyereség is tükrözi az ország fizetési mérlegére ható tényezőket, a létrehozott nemzetközi értékterméket. Végül is nem csupán az áralakulás, hanem a vállalatok egész külkereskedelmi érdekeltsége szabályozza ilyen irányú tevékenységüket.

Az alapvető termelési feltételekkel a vállalatok gazdálkodnak jól, vagy rosszul, s ezért ismerniük kell az exportra termelés és a külkereskedelem hatékonyságát. A külkereskedelem, az exportra termelés szabályozása természetesen még a tőkésországokban sem a világpiacival automatikusan egybeeső árak funkciója.

A szocialista gazdaságpolitika feladata, hogy a népgazdaság alapvető termelési és fogyasztási szerkezetét a nemzetközi munkamegosztás előnyeinek ésszerű felhasználásával alakítsa ki. Ehhez szükség van a világpiaci és a regionális értékviszonyok tanulmányozására. A nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásra, a hazai termékek végső felhasználására és a hazai szükségletek kielégítésének forrásaira vonatkozó döntések egyben az árpolitikát is meghatározzák. Ha valamely területen intenzív külkereskedelem folyik, akkor különösen fontos, hogy a belső árak ne szakadjanak el a nemzetközi cserearányoktól. De ez nemcsak az eleve külkereskedelmileg érintett területeken jelentős.

Az új körülmények között ugyanis az exportra és az importra vonatkozó döntések jelentős része is decentralizált. Ebben a körben maguktól a tömeges döntéseket vezérlő áraktól függ az újratermelés szerkezetének ésszerű alakulása.

Piacnak azoknak az adásvételi viszonyoknak az összességét tekintjük, amelyekben a munkamegosztás szereplőinek tevékenységcseréje egységes újratermelési folyamattá tevődik össze. Az újratermelés központi szabályozása a nemzeti szuverenitás eleme. A nemzeti piacok még sokáig megtartják önálló jelentőségüket, azonban léteznek és egyre több területen dominálnak a regionális nemzetközi piacok és a világpiac.

A nemzeti érték maga is a nemzetközi értékalakulás kiinduló mozzanatává válik. Ha olyan helyzet alakul ki, hogy döntést kell és lehet hozni, melyik piacon adják el az árut, kitűnik, hogy a tendenciájában egységes világpiaci érték mellett egy árufajtának sokféle nemzeti vagy regionális értéke lehet. Természetesen nem maga a piac határozza meg azonos áru különböző értéknagyságait. Minden importtétel elvileg ugyanolyan — volumenétől függő — szerepet játszik az érték kialakításában, mint a hazai termelés. Azt jelenti, hogy a külföldi termelő az adott ország vagy országcsoport termelőivel lépett munkamegosztásra, annak újratermelési folyamatába kapcsolódott be. Tehát a piac csak a társadalmilag szükséges munkaidőket meghatározó termelőtevékenységek kicserélésének formája, mechanizmusa és színtere. A hazai árjelenségek a nemzetközi gazdasági viszonyok által módosított értékalakulás alapján fejlődnek.

Az importált, de hazailag is jelentős volumenben előállított termékek értékét a munkamegosztás mindkét körének viszonyai alakítják. A felhasználáshoz képest csekély mértékű importnál az áru értékéhez a hazai, nagymértékű (arányú) importnál a külföldi átlagráfordítás mérése visz közelebb. Az adott piacon egy áru értéke egységes, ára azonban különböző lehet a devizára irányuló kereslet és kínálat hatására. Ha a belföldön termelt és a különböző helyekről importált teljesen azonos vagy hasonló termékek árát eltérítik egymástól, ez fogyasztási arányokra vonatkozó elhatározást

is magában foglal. A vásárlók ugyanis szabály szerint az olcsóbb cikket fogják megvenni.

Akkor, amikor a világpiaci áralakulás begyűrűzik mind az importtermékek bekerülési árába, mind pedig az exporttermékek átadási árába, a külkereskedelemben elért nyereség pedig a vállalati eredmény integráns részét képezi, a fő arányaiban központilag irányított külkereskedelmi tevékenység belső szerkezetére vonatkozólag az értéktörvény megfelelő hatékonysági kritériumokat tartalmaz. Ha eltekintünk a nemzetközi pénzügyi terhektől és kölcsöneszközöktől, az országban megtermelt és a felhasználható nemzeti jövedelem különbségeinek egyik forrása nagyarányú külkereskedelem esetén a nemzeti érték és a világpiaci érték különbsége. Az értéktörvény fokozott figyelembevétele a termelésben tehát a felhasználható nemzeti jövedelem gyorsabb növelését eredményezi. Termékeinkért sokszor még a világpiaci értéket sem kapjuk meg. Ennek okai részben az ország általános gazdasági és külkereskedelmi tevékenységében, de főleg a tőkésországok részéről alkalmazott diszkriminációs politikában rejlenek.

Összefoglalóan megállapítható, hogy az értéktörvény termelési arányokat szabályozó (tartalmi) szerepe a tőkés gazdaságban is a helyettesítő termékekre, továbbá a világgazdaságba való bekapcsolódás szerkezetére terjed ki. A szocialista gazdaságban, ahol az alapvető termelési eszközök társadalmi tulajdonban vannak, a népgazdaság fejlődésének lényeges kérdéseire vonatkozó központi döntéseknek a helyesen kialakított gazdaságpolitikai célok, feladatok megvalósítását kell szolgálniuk. Ma nálunk ilyen feladat a gazdasági hatékonyság növelése, a fejlődés meggyorsítása, az általános népgazdasági stabilitás és egyensúly biztosítása. Ilyen feladat a különböző népgazdasági ágak közötti és azokon belüli arányok, a termelésszerkezet javítása, a nemzetközi munkamegosztás előnyeinek jobb kihasználása.

Ilyen feladat a beruházások koncentrációjának és hatékonyságának fokozása, a készletgazdálkodás javítása.

A központi döntések közül a termelés szerkezetére vonatkozók köre, szükségessége és tartalma egyebek mellett lényeges kapcsolatban áll az érték dinamikus szabályozó szerepével. Zárt gazdálkodási rendszerben csak abban a körben van szükség központi döntésekre, ahol a munkaráfordításokat érvényre juttató piaci mozgás és áralakulás nem tájékoztat a termelésfejlesztési irányok hatékonyságáról, vagyis az egymással nem helyettesíthető tevékenységi területek közötti választás szintjén. Más jellegűek azok a központi döntések, amelyeket az állam mint a nemzetközi munkamegosztás alapegysége hoz. Az első esetben a központi elhatározások az értéktörvény által dinamikájukban nem szabályozott globális arányokra, nagy aggregátumokra vonatkoznak, a második esetben viszont a nemzetközi értékalakulás hatásait közvetítik. Körük és jelentőségük egyenesen arányos az egyes országok világpiaci függőségével, és fordítottan arányos azzal a folyamattal, amelyben a nemzetközi munkamegosztás alapegységeivé maguk a termelővállalatok válnak.

A szocialista gazdaságban, különösen nagy a jelentősége azoknak a belső viszonyokra vonatkozó (mindenekelőtt a lakosság életszínvonalának rendszeres emelésével, a nagyobb fogyasztói rétegek életkörülményeinek biztosításával összefüggő), továbbá a nemzetközi munkamegosztásban alkalmazott állami érdekrangsorolásoknak, preferenciáknak, amelyek az értéktörvény dinamikus szabályozó szerepét ott is korlátozzák, ahol annak érvényesülése értékelméletileg indokolt lenne. Mindez szorosan összefügg a szocialista népgazdaság tervszerűségével.

A gazdaságpolitika említett fő céljait és eszközeit a jövőben is a népgazdaság tervszerű irányítása juttatja érvényre, amely befolyást gyakorol az értékalakulás folyama-

tára. Ez utóbbi pedig visszahat magára a tervezésre. A fejlődés fő arányainak meghatározása és koordinációja során is figyelembe kell venni az értéktörvényt. Ez azt követeli, hogy a munkaráfordítások arányainak változásai a már említett módon és keretek között fejeződjenek ki az árarányok és ezen keresztül a keresletszerkezet, továbbá a beruházási arányok és ezen keresztül a termelési összetétel változásaiban is.

Az értéktörvénynek a termelési struktúrát befolyásoló szerepe nem korlátozódik a vállalati szintű döntések körére, de az említett törvény ebben a szférában sem egyedül, hanem más objektív viszonyokkal és törvényekkel együtt szabályozza a termelés arányait.

AZ ÉRTÉKFUNKCIÓK KORLÁTAI

Az értéktörvény mindenekelőtt a cserearányok (árarányok) és az értékarányok összefüggése. A cserearányokra sok egyéb tényező is hat, és ezért eltérnek az áru előállításához társadalmilag szükséges munkaidő arányaitól. A munkaráfordításokat követő ár különböző módosulatai ezt a munkaidőt eltérő arányokban tartalmazzák, de követniük kell a termelékenység változásait, végső soron az érték alakulását. Az ár és az önköltség a szocialista gazdaságban is közvetlenül észlelhető realitás. Velük szemben az érték közvetlenül itt sem érzékelhető, ám ettől még nem szűnik meg realitás lenni, nem válik mérhetetlenné.

Minden valamennyire is számottevő kísérlet az árképzés közgazdasági alapjainak kimunkálására, valamilyen formában az értékhez jut el. Az ár és az önköltség helyes viszonya az ármechanizmus elemeinek kölcsönhatása, csak az értékkel összefüggésben tárható fel. A gazdasági élet felszíni viszonyainak és lényegibb összefüggéseinek ilyen elméleti

megkülönböztetése a valóság különböző szintű, objektív mozzanatainak viszonyát tükrözi.

Kérdés, hogy milyen esetben tér el a szükségszerű ár valóban az értéktől és milyen esetben nem. A lehetséges végletes válaszok vagy mindenáron az értéktörvény követelményének akarják tekinteni a szükségszerű árat, vagy az értéktörvény korlátozásának tekintenek minden áreltérítést. Mindkét véglet elméleti elfogultságon alapszik. Egyik sem veszi figyelembe az árfunkciók és az értékfunkciók ellentmondását.

Az ár mint értékrealizáló forma mindenképpen betölt mérő és elosztó funkciót. Méri a társadalmilag szükséges munkaráfordításokat és egyben valamilyen arányokban meg is téríti őket. Az ár továbbá ösztönző funkciót tölt be, amennyiben valóban hat a munkatermelékenység változására, a minőségre, a műszaki fejlesztésre, az eszközök kihasználására stb. Ezek a funkciók a legszorosabb kapcsolatban vannak egymással is, s magával az ártípussal is: egészen különböző módon valósulhatnak meg különböző ártípusok esetén.

Arra a kérdésre, hogy az értéktípusú ár képes-e betölteni e funkciókat és betöltésükhöz mennyiben van szükség áreltérítésre, általánosságban csak olyan felelet adható, hogy az értékár mindegyik funkciót képes betölteni, de a mi körülményeink között egyiket sem képes jól betölteni. Ideálisan méri a társadalmilag szükséges folyamatos (eleven és tárgyiasult) munkaráfordítást, de nem méri az „egyszeri" eszközfelhasználást. Elosztja a realizált értéket, de nem szükségszerűen a megfelelő arányokban teszi ezt. Ösztönöz a munka termelékenységének növelésére, de az eszközlekötés növelésére is.

Tehát nem azért korlátozottak az értékár lehetőségei, mert eleve alkalmatlan valamely árfunkció (mérés, ösztönzés, elosztás) betöltésére. Szemben azzal a nézettel, amely

szerint az árnak, hogy ösztönző legyen, feltétlenül el kell térnie az értéktől, az értékhez igazodó árnak mindig van ösztönző hatása. Az árutermelés legjelentősebb ösztönzőereje az érték belső ellentmondása. Az ár nemcsak azért tölthet be ösztönző (fékező) szerepet, mert eltér az értéktől. E tekintetben értékár és eltérített ár között nem az a különbség, hogy az egyik ösztönöz, a másik nem, hanem az, hogy mire ösztönöz az értékár és mire ösztönöz a nem értékár. Az ösztönzés általános fogalmából nem lehet levezetni a konkrét ártípust.

Az anyagi érdekeltség értékcentrumú vagy nem értékcentrumú rendszeréről van szó, nem pedig létéről vagy nem létéről. Közelebbről arról, hogy mi a jobb: ha az áruk cseréje a klasszikus értelemben vett társadalmilag szükséges munkaráfordítások egyenlőségén vagy egyenlőtlenségén alapul. Az teremt-e jobb anyagi ösztönzési feltételeket, ha a realizálási arányok megfelelnek a munkaráfordítások arányainak vagy sem, másképpen szólva: ha az ár (az érték szempontjából) újraelosztási szerepet is betölt, avagy sem.

Az anyagi ösztönzési rendszerrel szemben fennálló követelményeket a népgazdaság általános helyzete határozza meg. Ennek alapján az árrendszerrel szemben objektív követelmények fogalmazhatók meg. Ugyanazok a tényezők, amelyek meghatározzák egy időszak optimális termelési és fogyasztási struktúráját — azt az árcentrumot is „előírják", amely éppen ilyen struktúra kialakulásának kedvez. Már ez a korszerűen felfogott népgazdasági tervezés integráns részévé teszi az ártervezést. Az érték belső összefüggései és mozgató ellentmondásai mindenféle — ráfordításokat követő — ártípusban hatnak.

Külön kell vizsgálni, hogy a költségarányoktól való eltérés mikor jelent eltérést az értékarányoktól. Az értéknagyság is két ellentétes elem „harcában" alakul: a valóságos egyéni munkaráfordítások és a különféle társadalmi reduk-

ciók kölcsönhatásából. Ezen az sem változtat, hogy ezek a redukciók végső soron maguk is áttételesen egyéni munkaráfordítások kombinációjára vezethetők vissza.

Tényleges költség és valóságos munkaráfordítás áll szemben tehát árban elismert költségekkel és társadalmilag szükséges munkaráfordításokkal. Az önköltségarányok a legtöbb árrendszerben nem értékarányok, ezért a tőlük való eltérés nem fogható fel az értéktől való eltérésként.

Azonos termék azonos ára mellett a költségszínvonal szóródásai az egyes iparágakban különböző fokúak. Az említett szóródások nagysága semmiféle szükségszerű viszonyban nem áll azzal az átlaggal, aminek összetevőjét képezik. Ugyanaz az átlagköltség kialakulhat erősen eltérő és csekély mértékben különböző mennyiségek súlyozott átlagaként. Amennyiben az ár nagyobb szóródás esetén több nyereséget tartalmaz, nem értékelvet valósít meg. Ha valamely termék előállítása vagy annak bizonyos termelési vertikuma erősen eltérő műszaki feltételekkel rendelkező vállalatok funkciója, akkor — ennek az elvnek a realizálása során — meghatározott mennyiségű társadalmi munka itt több nyereséggel számolódik el, mint ugyanannyi munka egy kiegyenlítettebb ágazatban vagy vertikumban. A nyereségképzésnek ez a gyakorlata az árat eltéríti az értéktől. A kereslet és a kínálat globális egyensúlyát az olyan újratermelési feltételek mint a termelési kapacitások és kihasználásuk, a fizetési mérleg, a felhalmozás és a fogyasztás aránya, a foglalkoztatottság, a beruházások hatékonysága, s a természeti tényezők stb. határozzák meg.

A fogyasztói áruforgalom és a termelésieszköz-kereskedelem szerkezeti egyensúlyának megteremtésében fontos szerepe van az árak arányának. Nem kell sokat bizonygatni, hogy a kereslet-kínálat kiegyensúlyozása nem az értéket juttatja érvényre. Sőt, általában az értéktől való eltérésen keresztül valósul meg. A szóban forgó eltérések szabad árak

esetében nem értelmezhetők az érték árszabályozó szerepének korlátozásaként, hiszen a kereslet és a kínálat, valamint az árak kölcsönhatása az értéktörvény mechanizmusának egyik legsajátosabb és legjellemzőbb tartozéka. Amikor az állam központi szervei a legkülönbözőbb módszerekkel abból a célból állapítják meg és tartják egy bizonyos termék árát meghatározott szinten, hogy ezzel az illető termék keresletét és kínálatát meghatározott volumenben hozzák egyensúlyba, akkor túlmennek e mechanizmus keretein. A fogyasztói kereslet és kínálat tekintetében a szocialista népgazdaságnak az az érdeke, hogy ezek ne csak hosszú időszakok átlagát tekintve legyenek egyensúlyban, hanem hogy ez az egyensúly lehetőleg tartós jelenség legyen.

Az egyensúly, a jövedelemelosztás és az ösztönzés érdekében megállapított fix árak általában az értékfunkciók korlátozását jelentik. A múltban az ún. ösztönző áreltérítések az esetek nagy részében nem feleltek meg azoknak a céloknak, amelyek érdekében alkalmazták, vagy azért, mert a fejlődés során az eredetileg helyes konstrukciók elavultak. vagy pedig azért, mert már bevezetésük időpontjában sem ösztönöztek helyes irányba és arányban. Nemegyszer előfordult, hogy napi gyakorlati szükségesség kövesedett meg ezekben a hosszú évekig változatlanul érvényes árkonstrukciókban, és jellemző módon az is vita tárgyát képezte, hogy egyáltalán milyen ösztönzési céllal hozták őket létre.

Az egészségügyi, kulturális igényeket előnybe helyező. a szociális célzatú áreltérítésnek azonban kétségkívül a jövőben is szerepe lesz a szocialista társadalom általános érdekeinek érvényre juttatásában. A termelőszférában is szükség van arra, hogy bizonyos esetekben a költségarányoktól eltérő ár arányok befolyásolják az újratermelés szereplőinek rangsorolási döntéseit. Ezzel az eszközzel azonban nem szabad visszaélni.

Ha a klasszikus árutermelés esetében a legtöbbször igaz

az, hogy az értéktől való eltérésekben is az értéktörvény jelenik meg, akkor az árösztönzés szóban forgó eseteiben ez a tétel már nem áll. Ezek az eltérések általában nem az értéktörvényt „a maga megsértésén keresztül" érvényre juttató mechanizmus elemei. Ezek az eltérések nem vezetnek automatikusan önmaguk kiegyenlítődéséhez, megszüntetéséhez. Míg a szabad ár ingadozásai az érték ármeghatározó szerepét közvetítik, addig az állami preferenciák érvényesítése céljából beépített szükségszerű áreltérítések a szocializmus egyéb törvényeit, a tervgazdálkodás konkrét szükségleteit juttatják érvényre. Elengedhetetlen, hogy az ilyen jellegű eltérítések valóban indokoltak legyenek, mert ellenkező esetben szubjektív döntések torzítják el a gazdaság értékviszonyait. Ebben az összefüggésben a gazdaságirányítás feladata az értékfunkciók szükséges korlátozásainak megvalósítása és felesleges korlátainak megszüntetése.

VIII

Érték és ár

AZ ÉRTÉK KÖRÜLI ÁRMOZGÁS

A polgári közgazdászokat tanulmányozva és bírálva *Marx* és *Engels* alkotó módon maguk is elvégezték azt az általánosító munkát, amellyel a politikai gazdaságtan eljutott az érték fogalmáig s a munka-értékelméletig. Korai műveik kézzelfoghatóan bizonyítják, hogy a tanulmányozás során nem „dialektikus sémákból" indultak ki, hanem a valóságos árjelenségből. Az áralakulási folyamat dialektikáját *Marx* először részletesen a „Filozófia nyomorá"-ban vizsgálta. Mindenekelőtt erőteljesen hangsúlyozta az eladók, valamint a vevők közötti konkurrencia szerepét az áralakulásban. „A vevők és eladók közötti harcnak, melynek eredménye a kereskedelmi érték, szükséges eleme a kínálók közötti konkurrencia és a keresők közötti konkurrencia."[1]

*Proudhon*nal szemben rámutatott, hogy nemcsak a „ritkaság" hat az árra, hanem ellenkező előjellel a kereslet is, s ami még fontosabb: az ár visszahat a keresletre és a kínálatra.

Marx elemzése szerint az arányosság törvénye a kapitalizmusban az aránytalanság törvényévé változott. Az anarchikus tőkés gazdaságban szükségszerű az állandó arányta-

[1] *Marx—Engels:* Művei. 4. köt. Kossuth Könyvkiadó 1959. 73. old.

lanság a termelési ágak között, s így a csere egyenértékűségének állandó megsértése is. Az állandó aránytalanságot két módon lehet megszüntetni: vagy visszatérni a régi termelőerőkhöz, megőrizve az „egyéni cserét" (*Proudhon* filozófiája lényegében ebbe a reakciós utópiába torkollt), vagy a haladást kell választani a modern termelőerők alapján. Akkor pedig le kell mondani az „egyéni cseréről", vagyis a magántulajdonról. Ez volt a fő osztálykövetkeztetés az „aránytalanság törvényéből".

Az árak mechanizmusával kapcsolatos fő következtetés pedig úgy hangzott, hogy az értéktől eltérő ár szükségszerű következménye és megvalósítója az érték törvényének. Az érték törvénye az árjelenségnek, de nem azonos ezzel a jelenséggel. Ellentmondásuk távolról sem csak fogalmi természetű. Az érték munkaidővel való meghatározásának objektív folyamata áll szemben az árak látszólag e munkaidő változásaitól függetlenül végbemenő ingadozásainak folyamatával. De az értékmeghatározás csak a vele ellentétes ármeghatározáson keresztül érvényesül; az ármeghatározás végül is a vele ellentétes értékmeghatározástól függ — röviden; ebben mutatkozik meg az objektív értéklényeg és az objektív árjelenség egysége és ellentmondása. Ha *Proudhon* elismeri, hogy az értéket a munkaidő határozza meg, akkor el kell ismernie azt a hullámzó mozgást is, amely egyedül teszi a munkaidőt értékmérővé.

„Nincs kész konstituált »arányossági viszony«, hanem csak konstituáló mozgás van."[2] Ez váltja valóra a munkaidő értékmeghatározó szerepét. Ez a mozgás éppen a csere egyenértékűségét „sérti meg" állandóan, de ezáltal nem szünteti meg, hanem az egyedüli lehetséges módon megvalósítja az értéktörvényt.

Engels „A tőke" ismeretében figyelemre méltóan magya-

[2] Ugyanott, 90. old.

rázza azt a tételt, hogy az ár és érték folytonos eltérése szükségszerű feltétele az értéktörvénynek. A konkurrencia — írja — érvényre juttatva az értéktörvényt, az árutársadalomban egyedül lehetséges módon szabályozza a termelést. Ha valaki cseretársadalomban munkával akarja meghatározni az értéket, de a konkurrenciának megtiltja, hogy ezt az egyetlen lehetséges módon, az árakra gyakorolt nyomással megtegye, akkor semmibe veszi a gazdasági törvényeket és utópista illúzióban ringatja magát.

Proudhon azt hitte, hogy az értéktörvény „tiszta formájában" egyenlő munkamennyiségek cseréjét foglalja magába. Ebből fakadt az az óhaja, hogy az értéktörvény alapján biztosítsa a termelők munkájának egyenlő díjazását.

Marx válasza *Brayn*ek, e gondolat egyik első felvetőjének, így hangzott: „Ha tehát feltételezzük, hogy a társadalom minden tagja közvetlen dolgozó, akkor egyenlő mennyiségű munkaórák cseréje csak azzal a feltétellel lehetséges, hogy az anyagi termelésben felhasználandó óraszámban előre megegyeznek. De az ilyen megegyezés tagadása az egyéni cserének."[3]

A történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy a szocialista gazdaságban lehetséges és szükséges a piaci önszabályozás irányított formájának felhasználása. A régebbi gazdasági mechanizmus ideálnak tekintette (bár teljesen sohasem volt képes megvalósítani) a kényszerkeresletet, a kényszerkínálatot és az aprólékosan részletezett hatósági árképzést. Az új gazdasági mechanizmus a termelés és a szükségletek rugalmas strukturális összhangját a tervszerűen irányított, de a valóságos piaci kapcsolatokban alakuló kereslet és kínálat mozgásával éri el.

Az áru ellentmondásai akkor is kiütköztek a szocialista gazdaságban, amikor a piaci mechanizmus működési terüle-

[3] Ugyanott, 100. old.

te szűk volt. A társadalmi termelés érték és használati érték szerinti összetétele gyakran erősen eltért. Az árualap és a vásárlóerő szerkezete, a beruházások összetétele és anyagi-műszaki fedezetük, általában pedig a szükségletek és a termelés dinamikus összhangja a gazdaság növekedésével egyre kevésbé volt fenntartható. Állandósult a panasz, hogy a vállalatok nem olyan választékban és minőségben termelnek, amire a belföldi és külföldi felhasználóknak szükségük van. Sokszor olyan megrendeléseket adtak fel, amelyek nemcsak a valóságos szükségleteiknek, hanem fizetőképességüknek sem feleltek meg.

A nemzeti jövedelem egy részét nem lehetett realizálni, a termelés növekedése ésszerűtlen készletfelhalmozódásban csapódott le, a megtermelt javak egy részét nem fogyasztották el, míg más javakból a szükséges készletek is hiányoztak. A régi gazdaságirányítási rendszerben egy bizonyos idő óta mind a laza, mind pedig a feszített tervezés ilyen következményekhez vezetett. De a szóban forgó bajok akkor sem szűntek meg, amikor éppen mindkét tervezési végletet sikerült elkerülni. Ez arra utal, hogy mélyebb okaik voltak, mint a tervek elkészítésének és végrehajtásának fogyatékosságai.

A szocialista tervezés ebben az időszakban is képes volt arra, hogy a népgazdaság globális növekedését és egyensúlyát biztosítsa, de nem rendelkezett azzal az eszközzel, amely összhangba képes hozni a termékek természetbeni összetételét azok rendeltetésével. Az árutermelés objektíve szükségszerű determináltsága, a használati érték és az érték ellentmondása megmaradt, de az ellentmondás adekvát megoldási formája, a piac megmerevedett és nem tölthette be szerepét.

A szocializmus körülményei között szükség van egy, a spontán piactól merőben különböző, de az értéktörvényt érvényre juttató sajátos piacra. Régi gazdasági mechanizmu-

sunk a piaci mozgást korlátozva inkább a *Proudhon*-féle konstituált értéket, és ezt „továbbfejlesztve" a konstituált áreltérést próbálta megvalósítani. A tapasztalatok fényében azonban bebizonyosodott, hogy az ármozgás, az ár és az érték önszabályozó eltérésének kiiktatásával a szocialista gazdaságban sem lehet a munkaidőt értékmérővé tenni. Az értéktörvény nem működhet a maga mechanizmusa nélkül.

Az érték „konstituálása" feltételezi, hogy — *Marx* kifejezésével élve — a társadalom tagjai az anyagi termelésben felhasznált óraszámban előre megegyeznek. A tervgazdaság eddigi modellje lehetővé tette a népgazdasági mérlegelést és arányosítást, de nem volt képes arra, hogy ezt termékmélységig végezze el. A felhasználandó társadalmi munkaidő szerkezetének helyes kialakításához piaci mozgásra van szükség. A tervszerű gazdaságirányítás alapján, annak keretei között és eszközeként felhasznált konstituáló (vagyis az értékmeghatározást megvalósító) piaci mozgás a rugalmas árrendszerben testesül meg.

A rugalmas szocialista árrendszer mozgását az állam központi intézményei közvetett eszközökkel és közvetlen módon is irányítják. Ennek fontos eszközei egyebek között a vállalati jövedelemszabályozás általános és a külkereskedelemhez kapcsolódó rendszere és a hatósági árak. A szabályozott ár a társadalom felismert érdekével egybeeső termelési és piaci folyamatokat kell hogy kiváltson. Az árszabályozás globálisabb jellegű és nem vezérli olyan szorosan az ármozgást, mint a régebbi rendszer.

Az árak rugalmassága mindenekelőtt a termelési eszközök keresletére és kínálatára gyakorolt hatása miatt jelentős.

A vállalatok nem törekszenek mindig feltétlenül kisebb fajlagos költségekkel termelő gépek beszerzésére. De fontos, hogy ezeket a termelési eszközöket be lehessen szerezni. Amíg a hiánygazdálkodás korlátozza a vállalatok választási lehetőségeit, addig a fajlagos ráfordítások ösztönző hatása

alig érvényesül. Ahol pedig érvényesül, ott nem mindig pozitív módon, mert a minőség rontásának irányába is hat. Az új feltételek között a keresettebb (különösen a tőkés származású) termelési eszközök ára viszonylag megnő. Ha a korszerű termelési eszköz túlságosan drága, akkor a nyereségvolumenben érdekelt felhasználó mérlegeli, hogy érdemes-e megvennie. A termelésieszköz-kereslet árrugalmassága az önálló gazdálkodók nyereségvolumen-növekedési szükségleteitől függ. Az árak azáltal befolyásolják a vállalati ráfordítások szerkezetét, hogy egy bizonyos színvonalon hozzák egyensúlyba a keresletet és a kínálatot. A termelői árarányok a mindenkori egyensúlyi követelmények szerint fogják ösztönözni a vállalatokat a korszerű, a népgazdaság adottságainak jobban megfelelő, a műszaki fejlődés irányába mutató anyag- és gépfelhasználásra.

Elvileg hasonló kritériumok szerint alakul az ár kínálatszabályozó szerepe is. Az állami vállalatok számára bizonyos cikkek termelésének és értékesítésének fokozására serkentő információt jelent, ha e cikkek árai a többivel szemben eszközigényükhöz viszonyítva nagyobb nyereséget tartalmaznak. Ugyanilyen hatást gyakorol az export tekintetében a külkereskedelmi árszorzóval képzett ár.

Eddig gyakran tapasztalható volt, hogy éppen a hiánycikkek termelése az átlagosnál kevésbé jövedelmező a vállalatoknak. Gyakran éppen ezért voltak hiánycikkek. A kereslet és a kínálat ösztönzése azonban ezentúl is ellentétes követelményeket támaszt az árakkal szemben. Egy új, korszerű anyag vagy gép elterjedését alacsony árak, termelését pedig magas árak ösztönzik. Az áremelésben egy bizonyos ponton túl a termelő sem érdekelt, mert az szűkíti a piacot. Ha viszont az új gyártmányok költségszintje magasabb, mint a régieké, ez a termelés növekedését akadályozza. Ezeket az ellentmondásokat egy időben pénzügyi konstrukciókkal kívánták megoldani: a termelővállalatoknak nyújtott ár-

kiegészítéssel, vagy a tőlük elvont árkiegyenlítő forgalmi adóval, amelyek az átadási árakat nem érintik. Az első esetben a műszakilag fejlett, korszerű termékek termelésének növelésére, a második esetben a nem keresett, elavult termékek gyártásának visszaszorítására történik ösztönzés. Ez a pénzügyi konstrukció azonban nem terjedt el és egyébként is magával hozta a bürokratikus huzavonát és a szubjektivizmust a feladatok megítélésében. A megoldás itt is az, hogy az árakat a lehetőség szerint a társadalmi költségek és a piaci tényezők határozzák meg, bizonyos állami preferenciák érvényesítésével.

Az árak rugalmassága tehát nem jelenti az árszabályozás hiányát. A szabályozatlan piaci mechanizmus nem lenne felhasználható a szocialista népgazdaság tudatosan megállapított fő arányainak megvalósítására. Az ilyen szabadpiaci modellben a piac nem a tervgazdaság tudatosan körülhatárolt önvezérlő elemeként befolyásolná a termelést, hanem önálló, az állami gazdaságpolitikától független szerepre tenne szert. Ha az állami tervutasítások sem esnek mindig egybe a társadalom felismert érdekeivel, ez még inkább elmondható a szabályozatlan piac impulzusairól is. Az ilyen piaci modell végül is hasonló következményekhez vezetne, mint a túlzott központosítás: a társadalmi munka pazarlását váltaná ki. Mindez természetesen nem lehet érv a túlzottan centralizált tervezési és irányítási rendszer fenntartása mellett. Nem is ilyen összefüggésben kell vizsgálni. A bürokratikus visszásságok ellen tehát nem az ellenkező véglet, a piaci anarchia uralma az orvosság. Az irányított piac nem zár ki bizonyos spontán jelenségeket, de hatékony eszköze mind a bürokratizmus, mind az anarchia leküzdésének.

Az állam gazdasági funkcióinak megszüntetésével, az eszközök és tevékenységek teljes decentralizálásával nem lehet megszüntetni a gazdaság ingatagságát, mivel ezek a módszerek fokozzák ezt az ingatagságot. Mint mindenütt, itt is a

kellő mérték betartása vezethet csak a kérdés elvileg helyes megoldásához.

Ha a vállalatok tiszta jövedelmét lényegében érintetlenül hagynánk, a beruházások és a fogyasztás állami irányítását pedig felszámolnánk, akkor formálissá válna a kötelező népgazdasági tervek kidolgozása és általában az egységes gazdaságpolitika megvalósítása. Az ilyen mechanizmus funkcionálása károsan hatna az újratermelésre. Veszélyeztetné a költségvetés és a fizetési mérleg egyensúlyát, nem gyorsítaná a műszaki fejlődést. Nem javítaná a beruházási eszközök koncentrációját sem. A gazdasági vezetés egy ilyen modellben nem rendelkezne olyan eszközökkel, amelyekkel gátat lehet vetni a megalapozatlan pénzkiáramlásnak és a kényszerűségből erényt csinálva legfeljebb csak azt a hibás formulát ismételgethetné, hogy a szocializmusban a kereslet mindig a kínálat előtt jár.

TÁRSADALMI HASZNÁLATI ÉRTÉK ÉS PIACI ÁRALAKULÁS

Az áru használati értékén azt értjük, hogy emberi szükségleteket képes kielégíteni. Az áru társadalmi használati értéke az a tulajdonság, hogy fizetőképes szükségleteket elégít ki. Mint használati értékek, az áruk a társadalom anyagi gazdagságának elemei. Mint társadalmi használati értékek, az áruk a kínálat elemei.

Valamely árufajta értékáron számított kínálata az áruegyedek értéknagyságának és mennyiségüknek szorzata. De egy árufajta valóságos kínálata rendszerint nem értékáras árösszeg. Hogy a kínált termékvolument milyen árakon hozzák forgalomba, azt — közvetlenül — a kereslet viszonylagos befogadóképessége is meghatározza, vagyis az, hogy értékár alatt vagy fölött jön összhangba az adott kínálattal. Az

adott áru kínálatnövelő hatása tehát nemcsak értékétől, hanem attól is függ, hogy mennyire fizetik meg ezt az értéket. Másképpen kifejezve: az egységnyi értékre irányuló kereslet intenzitásától. Ez utóbbit természetesen a kínálat viszonylagos mozgása is befolyásolja.

Az áru társadalmi használati értékének nagysága nem más, mint az említett keresleti intenzitás nagysága. Az árugazdaság konkrét mozgását ezért célszerűbb a kereslet és a kínálat konkrét kategóriáinak segítségével tanulmányozni. Az áru társadalmi használati értékének fogalma azt a közöset érzékelteti, ami az árugazdaságban és a nem árutermelő alakulatokban egyaránt megtalálható. *Marx* — módszeréhez híven — nem időzött túlságosan sokat ennél az általános mozzanatnál. Annál fontosabbnak tartotta, hogy a munka-értékelmélet fényében interpretálja a piac tömegjelenségeit.

Az árak változása lényeges szerepet játszik a szocialista árutermelés és piac mikroökonómiai szabályozásában. Az áreltérésben kifejeződő egyenlőtlen csere azt jelenti, hogy a piacon érvényesülő társadalmi munkaelosztás különbözik az áruk újratermeléséhez átlagosan szükséges munkaráfordítások eredeti megoszlásától. Ezzel kapcsolatban két kérdésre kell válaszolni:

— mi az oka ennek a különbségnek?

— mi a tartalma, a „szubsztanciája"?

Ezt a kérdést keverik össze azok, akik a munka-értékelméletet a határhaszon elmélet valamilyen válfajával próbálják vegyíteni. Márpedig az, hogy milyen elosztási kritérium szerint ingadoznak az árak az érték vagy annak módosulatai körül, egészen más kérdés, mint hogy mi az, amit ezek az árak elosztanak, realizálnak. A piac, vagyis a kereslet, a kínálat és az árak mechanizmusa nem „mechanikusan", hanem az áru belső ellentmondásának mozgásformát teremt-

ve realizálja az értéket. Ezt a mozgásformát fejezi ki a társadalmi használati érték fogalma.

Értéktől eltérő árak esetén nem cserélődnek ki egyenlő átlagmunkamennyiségek. Az ilyen egyenlőtlen csere eredményeképpen a társadalmi átlagmunka másként oszlik meg a termelési ágak között, mint eredetileg. Ez az áreltérés munkatartalma. A társadalmi használati értékek mennyiségi különbségei végeredményben a kereslet kielégítéséhez szükséges munkaidőt fejezik ki. Ez az áreltérés oka.

Az áru értékét csak abban az esetben fizetik meg, ha a termelésére fordított munka a társadalmi munkamegosztás önállósult tagjának bizonyul (vagyis állandó társadalmi szükségletet elégít ki); továbbá, ha az adott termékfajta előállítására a társadalmi munkaidő arányos részét fordították. Ha egy áru azért nem realizálható értékén, mert az adott árufajta összmennyisége meghaladja a szükségleteket (keresletet), ez még nem jelenti azt, hogy az áruban kevesebb a társadalmi munkaidő. Az áru értéknagysága társadalmi, változó nagyság, de nem fejezi ki a kereslet kielégítéséhez szükséges munkaidőt. Az elvont munka általában nem a konkrét társadalmi szükségleteknek megfelelően oszlik el a termelési ágak között, és ezért társadalmi „hasznossága" különböző. A munka minőségi egyneműsége és „hasznosságának" különbözősége között ellentmondás van. Az ár és az érték eltérésében valamely termékfajta egészének előállítására a fizetőképes szükségletek (a kereslet) kielégítése szempontjából szükséges, valamint az adott termékfajta újratermelési feltételeitől függően szükséges átlagmunka ellentmondása fejeződik ki. Ha többet termeltek a szükségletnél, a hatás ugyanaz — mondja *Marx* —, mintha az áruk előállításához szükséges munkaidő tömege megnagyobbodott volna.

A társadalmi munkaidőből az egyes területekre fordítható rész mennyiségi korlátja csak az értéktörvény továbbfej-

lesztett kifejezése, „... bár a szükséges munkaidőnek itt más az értelme. Csak ennyi meg ennyi szükséges belőle a társadalmi szükséglet kielégítésére. A korlátot itt a használati érték állítja."[4]

A szükséges munkaidő kifejezést *Marx* itt nem a munkaérték, hanem a keresleti intenzitás meghatározásaként használja. Nem az értéknagyságra vonatkozóan, hanem az értéktörvény érvényesülési mechanizmusának a kifejezésére. Ha az egyes áru értékének még csak a „természetes" használati érték volt az előfeltétele, most az érték realizálása függ attól, hogy a keresleti igényeknek megfelelő arányban termelték-e. Nemcsak az érték korlátozhatja tehát a használati érték realizálását. Az áru értéke sem realizálódhat, ha nincs *társadalmi* használati értéke.

A különböző termelési ágakban felhasznált társadalmi munka különböző viszonyban áll a keresletben kifejeződő társadalmi szükségletekkel. Némely ágban a ráfordított munka egy része elpocsékoltnak, haszontalannak, más ágakban viszont többnek számít, mint amennyi valóban. Az első esetben a kifejtett elvont munka egy részét nem ismerik el hasznosnak, a másik esetben több munkát ismer el a társadalom, mint amennyi az adott ágazatban dologiasult.

A társadalmilag szükséges munka értelmezése körüli zavar elkerülése végett alkalmazni lehet a munka társadalmi szükségességi fokának a fogalmát. Ezen az értendő, hogy egységnyi értékű árura mekkora a kereslet. Ha valamely áru súlyozott átlagráfordításainak megfelelő áron nem jön létre a kereslet és a kínálat egyensúlya, akkor a termelésére fordított munka szükségességi foka nagyobb vagy kisebb, mint az olyan áruknál, ahol a súlyozott átlagráfordításokat kifejező áron az egyensúly létrejött.

Arra a kérdésre, hogyan tartja a konkurrencia egyensúly-

[4] *Marx:* A tőke. III. köt. 619. old.

ban a keresletet és a kínálatot, *Engels* így válaszol: „... a pillanatnyi társadalmi szükséglet számára fajtájuk vagy mennyiségük szerint használhatatlan árukat munkaértékük alá értékteleníti"[5].

Az áru előállításához szükséges fajlagos munkaráfordítás nagysága az árukra irányuló szükséglet társadalmi intenzitásával, az említett társadalmi szükségességi fokkal nem áll közvetlen kapcsolatban. A társadalmi szükségesség foka — amely voltaképpen a keresleti intenzitás munkaidőben való kifejezése — vezérli az ármozgást, de az értéket nem érinti. Aki azt állítja, hogy a társadalmi szükséglet intenzitásától vagy a társadalmi használati értéktől függ az áru értéke, az a keresletet (vagy magát az árat), tekinti értékmeghatározónak. A szubjektív iskolák és a marxizmust eltorzító értékelméletek itt félreérthetetlenül merkantilista következtetésekbe torkollnak.

Engels szerint a termékek „haszonhatását" a szocializmusban egymással és az előállításukhoz társadalmilag szükséges munkaidőkkel fogják összevetni. (Erről az összevetésről a szűkebb helyettesítési és választéki viszonyokkal kapcsolatban már volt szó). A haszonhatás kifejezés — lényegét tekintve — a társadalmi szükségesség fokának felel meg. Értelme, hogy amelyik termékből a szocializmus társadalmilag elismert szükségleteihez viszonyítva hiány van, annak nagyobb a haszonhatása, mint a kellő mennyiségben vagy bőven rendelkezésre álló termékeknek. Elméletileg igaz, hogy minden tetszés szerint szaporítható termékből megtermelhető az átlagos szükséglet-kielégítési színvonalnak megfelelő mennyiség. De minél dinamikusabb a gazdaság szerkezete, annál gyorsabban „avulnak el erkölcsileg" a régi termékek is. Ezért éppen a haszonhatás helyes arányainak biztosítása a tervezés egyik fő feladata. A társadalmi szükségletekkel

[5] *Marx—Engels* Művei. 4. köt. 557. old.

mennyiségi viszonyban álló haszonhatás közvetlenül a termékelosztás, a forgalom kategóriája.

Ugyanaz a munkaráfordítás a szükségletekhez viszonyított társadalmi hasznosság különböző fokait képviselheti, tehát a benne megtestesülő átlagmunka haszonhatása különböző lehet.

E probléma jelentőségét felismerve olyan koncepció is született, amely egyenesen az árutermelés okának tekintette azt az ellentmondást, hogy az egyes munkák társadalmi szükségességi foka különböző, de az összmunkának azonos a szükségességi foka. Az összmunka egységes szükségességi foka azonban tautológia, hiszen minden átlag egységes. Másrészt a szóban forgó valóságos probléma az áru megszüntetése után is fennmarad. Az egyes cikkeknek a fajlagos munkaráfordításaikkal súlyozott tömegével akkor is az a munkatömeg áll majd szemben, amelyet a társadalom e cikkekre szán. Ez utóbbi akkor sem fog feltétlenül az elsővel egybeesni. Ott, ahol a haszonhatás — mint a szükségletek és a velük szemben álló termékek mennyiségi viszonya (szükségességi fok) — az átlagosnál nagyobb lesz, szintén nagyobb lesz a termék újratermelési átlagmunka-tartalmánál az a munkaidő, amit a társadalom e termékért a legkülönbözőbb formákban cserébe ad. Így megy végbe az összmunka újraelosztása a „szűk keresztmetszetek" javára, a többi számlájára, az egész rendszer optimális egyensúlyának biztosítására. Itt azonban már nem lesz szükség arra, hogy a „haszonhatás" az árakon keresztül érvényesüljön. A különböző termékek haszonhatását, szükségességi fokát természetesen csak egy közös dimenzióban lehet összehasonlítani, s ez a dimenzió az általános emberi munka. A termékben redukáltan benne rejlő és az általa „helyettesített" munkaidő (az őt „megvásárló" munkaidő) hányadosa a haszonhatás immanens mércéje.

Árutermelés feltételei között ezt a haszonhatást az árak-

nak kell képviselniük. Az árak elosztó, realizáló funkciójának tartalma, tárgya, szubsztanciája az emberi munka.

A piaci értékítélet gyakran használt fogalma objektív folyamatok és összefüggések szubjektív elnevezése. Az objektív piaci mechanizmus fő elemei a piaci ár, a kereslet és kínálat, valamint az árcentrum. A tudományos értékelmélet feltárta, hogy a piaci értékítélet e tényezők kölcsönhatásos és ellentmondásos mozgását tükrözi. Ez a mozgás nem független az áru újratermeléséhez társadalmilag szükséges ráfordításoktól. A piaci értékítélet objektív alapjaihoz tartoznak az értéktörvény mechanizmusának több termelési módban érvényesülő elemei is. Ezek között fontos szerepe van az áru társadalmi használati értékének, amely a piaci értékítélet egyik meghatározó tényezője.

A PIACI ÉRTÉK ÉS AZ ÉRTÉKNAGYSÁG

„A tőke" első kötetében *Marx* az értéktörvényt mintegy annak kifejlett mechanizmusa nélkül, amennyire lehetséges „tisztán" elemzi, noha — még „A filozófia nyomorá"-ban — leszögezte, hogy az értéktörvény egyedül lehetséges működési módja éppen ez a mechanizmus.

Ennek a logikai szétválasztásnak mégis megvolt az értelme. Csak ez tette lehetővé az értéktöbblet általános formában történő elemzését. Nem lehetett egyidejűleg vizsgálni a lényeget és a jelenséget (nem lehetett az „értéktörvény előtt adni az értéktörvényt"). Ebben az összefüggésben az érték és az ár viszonyát csak az érték és az értékforma viszonyaként kellett vizsgálni. A forgalomban eszerint *csak alakváltozás* mehet végbe, a lényeges probléma az ár sajátos formameghatározottsága, s nem az ár nagysága. Mivel a konkurrenciától a szöveg itt még eltekintett, a pénzfunkciókban csak a tiszta formájában vett értéktörvény megje-

lenési formáit elemezte. Ezen a fokon azért nem voltak lényegesek az érték és a csereérték közötti mennyiségi különbségek, mert a vizsgálat tárgyát nem ezek, hanem a lényeges minőségi vonások képezték. Az érték e fokon termelő és fogyasztó, vevő és eladó, áru és pénz *egyenlőségen alapuló* viszonyát képviseli. Az érték itt a vele mennyiségileg egyenlő csereértékkel alkot egységet. Ellentmondásuk még elsősorban minőségi természetű.

A piaci érték első megközelítésben mennyiségileg szintén nem különbözik az értéktől, nagyságát az egyéni értékek súlyozott átlaga határozza meg. Ebben a megközelítésben a közöttük jelentkező egyik lényeges különbség az, hogy a piaci érték a piaci árral alkot ellentmondásos egységet. A piaci érték elemzése már hangsúlyozza, hogy az árukat attól eltérő, akörül ingadozó piaci áron adják el. A hangsúly itt már nem a gazdasági formameghatározásokon, metamorfózison van, hanem az ár és érték közötti mennyiségi különbségen. A piaci értéknek már nem a vevő és eladó egyszerű viszonya felel meg, hanem a kereslet és kínálat, a konkurrencia.

A közgazdasági különbségen túl történelmi különbségeket is találunk. Az értéktörvény kifejlett mechanizmusa később alakult ki, mint az áru és a pénz. A piaci érték pedig kifejlett konkurrenciát tételez fel. A piaci értéknek — mint súlyozott átlagnak — akkor van értelme, ha a „sok kis termelő által előállított terméket a piacon nagy tömegekben, viszonylag kevés kereskedő kezében koncentrálják, halmozzák fel és kínálják eladásra; mint az egész termelési ág közös termékét, vagy annak kisebb-nagyobb hányadát"[6]. Csak ilyen körülmények között jelennek meg az egyes áruk értékére érvényes feltételek az árufajta összmennyiségére érvényes feltételekként.

[6] *Marx:* A tőke. III. köt. 194. old.

Az egyéni értékek súlyozott átlaga a következők szerint alakul: 1. Az átlagnál rosszabb és jobb feltételek között termelt áruk egyéni értékeinek tömege kiegyenlíti egymást. Ekkor a piaci érték az átlagon fog mozogni. 2. A rosszabb feltételek között termelt áruk tömege túlsúlyban van. Ekkor a piaci érték magasabb lesz, mint az átlagos feltételek között termelők áruinak egyéni értéke, de alacsonyabb, mint a legrosszabb feltételek között termelőké. 3. A legjobb feltételek között termelők árui vannak túlsúlyban. Ekkor a piaci érték alacsonyabb lesz, mint az átlagos, de magasabb, mint a legjobb feltételek között termelők áruinak egyéni értéke. Ezekben az esetekben tehát a piaci érték mozgásának skálája mindig szűkebb, mint az egyéni értékek közötti különbségeké.

Az elemzésnek ezen a fokán a piaci érték és a piaci ár viszonya még lényegében ugyanolyan, mint az érték és az ár viszonya általában. A piaci értéket kizárólag a termelő csoportok közötti megoszlásában számított fajlagos munkaráfordítás határozza meg, az árat pedig a kereslet és a kínálat viszonya vezérli.

Ahhoz tehát, hogy a piaci árak egybeessenek a piaci értékkel, az kell, hogy az árukat a társadalmi szükséglet által megkívánt mennyiségben és szerkezetben dobják piacra. Ha az árucikk termelésére fordított társadalmi munka terjedelme megfelel a kielégítendő társadalmi szükséglet terjedelmének, „úgyhogy a termelt tömeg változatlan kereslet mellett megfelel az újratermelés szokott mértékének, akkor az árut piaci értékén adják el"[7].

Ha a kínált áruk tömege a szokásos, és ha „az e tömegre irányuló kereslet is a szokásos marad, akkor az árut piaci értékén adják el, akármelyik szabályozza is ezt a piaci értéket az előbb vizsgált három eset közül. Az árutömeg nem-

[7] Ugyanott, 200. old.

csak szükségleteket elégít ki, hanem ezt a szükségletet társadalmi méretekben elégíti ki. Ha viszont az árumennyiség kisebb vagy nagyobb, mint a rá irányuló keresleť, a piaci ár eltér a piaci értéktől."[8]

Nagy az elméleti jelentősége a kereslet és a kínálat szerepére és a piaci érték jellegére vonatkozó marxi elemzésnek is. A perdöntő megállapítás így hangzik: „A kereslet és kínálat viszonya tehát egyrészt csak a piaci áraknak a piaci értéktől való eltérését magyarázza meg, másrészt ennek az eltérésnek a megszüntetésére ... irányuló tendenciát."[9]

Itt tehát mindvégig az a gondolat uralkodik, hogy *a kereslet és a kínálat viszonyának a piaci érték nagyságára semmi hatása sincs.* Ez könnyen megmagyarázható, ha figyelembe vesszük, hogy *Marx* végig a súlyozott átlagértékkel mennyiségileg egybeeső piaci értéket tartotta szem előtt. A kereslet és kínálat mechanizmusa ily módon csak a piaci árakra hat. Ha az eladók nem gyakorolnak egymásra elegendő nyomást, és kisebb árutömeget vetnek piacra, mint amelyet a vásárlók még a piaci értéken megvennének, a piaci ár ennél nagyobb lesz, ellenkező esetben kisebb. Míg a piaci érték nem érheti el a legjobb, illetve legrosszabb feltételek között termelők áruinak egyéni értékét, a piaci ár ezt elérheti, sőt mindkét irányban túl is lépheti. A piaci érték nagysága tehát itt azonos az érték nagyságával — a konkrétabb feltételeknek megfelelően konkrétabban megfogalmazva.

*Marx*nál a piaci érték ilyen értelmezése az általánosabb, alapvetőbb. Ezt nem egyszerűen a „szövegelemzés" bizonyítja, hanem a kereslet-kínálat kiegyenlítő mechanizmusának működése, amely a szabadpiac viszonyai között valójában e vonzáspont körül ingadoztatta az árakat. *Marx* tehát

[8] Ugyanott, 197—198. old.
[9] Ugyanott, 202. old.

teljes joggal tekintette az átlagértékkel egybeeső piaci értéket alapvető jelentőségűnek. De megvizsgálta a másik esetet is: azokat a törvényszerűségeket is kutatta, amelyek szerint a piaci érték mennyiségileg is különbözik a súlyozott átlagértéktől.

Ennek az esetnek — és az elemzésből levont elméleti tételeknek — már *Marx* korában is az adott valóságos tartalmat, hogy akkoriban is előfordult a kereslet és a kínálat tartós aránytalansága. Általában ez valamiféle monopólium következtében jött létre. A valóságnak ezt a nem általános érvényű, de létező — bizonyos területeken már akkor is döntő jelentőségű — összefüggését tükrözi a piaci érték második esete.

A piaci érték második esetének jellegzetességei a következőkben foglalhatók össze:

Ha a kínálat tartósan túlságosan kicsi a kereslethez képest, akkor „a piaci értéket mindig a legrosszabb feltételek között termelt áru szabályozza, ha pedig túlságosan nagy, akkor mindig a legjobb feltételek között termelt áru; ... a piaci értéket a két véglet egyike határozza meg, noha pusztán a különböző feltételek között termelt árutömegek aránya alapján más eredménynek kellene mutatkoznia. Ha a kereslet és a termékmennyiség közti különbség jelentékenyebb, a piaci ár ugyancsak még jelentékenyebben fog a piaci értéktől felfelé vagy lefelé eltérni."[10] Itt tehát a piaci érték ugyanolyan széles skálán mozog, mint az egyéni értékek sokasága.

A munkaértéket meghaladó piaci érték egy bizonyos többletet, hamis értéket eredményez az adott termék előállítói számára. Az átlagosnál termelékenyebb munkából eredő külön értéktöbblet elvileg különbözik a piaci érték második esetével kapcsolatos hamis társadalmi értéktől. Ez

[10] Ugyanott, 198. old.

a megkülönböztetés akkor is lényeges, ha mindkettő extraprofittá válik.

A külön értéktöbblet azon alapszik, hogy az átlagosnál termelékenyebb munka adott időegység alatt nagyobb értéket hoz létre. A külön értéktöbblet tartalma az a nagyobb társadalmi érték, amelyet maguk a műszakilag fejlettebb, jobban szervezett üzemek állítanak elő és realizálnak az *iparágon belüli* konkurrenciában. A hamis érték egészen más valami. Olyan ágazatokban, ahol az átlagos, „normális" hatékonyságú termelési tényezők nincsenek monopolizálva, a működő vállalatoknak lehetőségük van a termelés növelésére, ami előbb-utóbb az árra is kihat. Ott, ahol bizonyos hiányosan rendelkezésre álló termelési tényezők monopóliuma miatt ilyen termelésnövelésre nincs lehetőség, az ár emelkedése lehetővé teszi, hogy újabb, az eddigihez képest rosszabb feltételek között termelők kapcsolódjanak be a javak előállításába. Ennek egyik következménye, hogy az adott áru átlagos munkaértéke is növekszik.

A vizsgált probléma szempontjából lényegesebb következmény, hogy a kereslet kielégítéséhez még szükséges legrosszabb termelési feltételek között előállított termékek egyéni értéke ármeghatározó szerepre tesz szert, vagyis szabályozza a piaci értéket. Az elmélet fejlődése során egyértelműen tisztázódott, hogy a legrosszabb feltételeken a társadalmi-piaci mozgást tömegük folytán determináló áruk előállítási feltételeit kell érteni. Mindig csak a korlátozott, hiányosan rendelkezésre álló termelési feltételek marginális értékeléséről van szó, a többit továbbra is az átlagfordítások mércéjével kell értékelni. Például, ha a föld a monopolizált tényező, a legrosszabb földön átlagos felszereltséggel és munkaintenzitással előállított tömegáru lesz az ármeghatározó. A munkaráfordítások marxista marginális elemzése kulcsot ad a monopoltényezők gazdasági kihatásának, a termelési tényezők monopóliumán alapuló áralakulás tendenciáinak megértéséhez.

A piaci érték tehát nem egyenlő az árral, mert körülötte ingadoznak a piaci árak; mert semmilyen esetben sem lehet nagyobb vagy kisebb, mint a legrosszabb, illetve legjobb feltételek között termelt áruk egyéni értéke, míg az ár meghaladja, illetve elmaradhat attól. A piaci értéket közvetlenül mindig a munkaráfordítás határozza meg. A kereslet még a szélsőséges esetekben is csak a termelőknek azt a csoportját jelöli meg, amelyeknek a munkaráfordításairól van szó. A piaci értéknek azonban vannak bizonyos ártulajdonságai is. Ezek között éppen az a leglényegesebb, hogy nagyságára bizonyos hatással van a kereslet-kínálat.

Az értéktől (átlagértéktől) nagyságában is különböző piaci érték olyan átlagárban jut kifejezésre, amely annak hatására jön létre, hogy a kereslet és kínálat értékárak mellett tartósan eltér. E tényezők nemcsak a piaci árat, hanem vonzási középpontját is szabályozhatják. Az ilyen átlagárnak az a sajátossága, hogy a tiszta jövedelem újraelosztásának alapelveként az áruk deficitességét jelöli meg. Másik sajátossága, hogy csak egy bizonyos határon belül — a marginális ráfordítás mértékéig — érvényesül. A piaci érték itt tehát olyan átlagár, amely mennyiségileg marginális munkaráfordításoknak felel meg.

Amikor az érték kifejezést azzal a tartalommal gazdagítva használjuk, amelyet *Marx* a piaci érték első esetének elemzésénél vitt be a vizsgálatba, akkor mennyiségi tekintetben nem követünk el elméleti hibát. A piaci érték második esetének az értékkel való azonosítása mennyiségi vonatkozásban sem helytálló.

A piaci értéknek ez az esete fokozottabban érvényesül mindenütt, ahol áruviszonyok vannak és a monopolkorlátok piaci formát öltenek. Ha az álló- és forgóeszközök korlátozottan állnak rendelkezésre, akkor lényeges szerepre tesz szert az a hatékonysági minimum, amely mellett a társadalomnak még érdeke, hogy a termelésbe állítsa őket. Két-

ségtelen, hogy itt a termelési ráfordítások marginális értékelésével van dolgunk. Hasonló lehet a helyzet, ha a devizaeszközök állnak korlátozottan a társadalom rendelkezésére. Mindezekben az esetekben nem a marginális elemzés szükségességét kell vitatni, hanem marxista tartalmát és jellegét kell biztosítani.

A kérdés egyes elmélettörténeti vonatkozásait vizsgálva megállapítható, hogy a piaci érték sokáig az egyik legmostohábban kezelt kategória volt a marxista gazdaságtan művelői között. Így például *T. Grigorovicsi,* aki voltaképpen e problémának és a vele kapcsolatos kérdéseknek szentelt egy egész tanulmányt, a társadalmilag szükséges munka bővített értelmezése ellen küzdve, tagadta az említett kategória önálló szerepét. „Az áru piaci értéke nincs semmiféle kapcsolatban az ezen árura irányuló társadalmi szükséglettel."[11] Ha ilyen kapcsolat egyáltalán nincs, akkor a piaci érték „második esete" nem különbözik mennyiségileg az értéktől.

A Szovjetunióban a húszas években lefolyt viták sem kegyelmeztek meg a piaci értéknek. Általában azonosították az értékkel. Csak éppen az ún. „közgazdasági verzió" hívei a piaci érték (második esetének) meghatározását vitték át az értékre, míg a „technikai" verzió hívei az érték meghatározását terjesztették ki a piaci értékre. *Osztrovityanov* a kérdésről ezt írta: „Semmi szükség arra, hogy az értéktől különböző piaci értéket konstruáljunk... Az érték »A tőke« első kötetében ugyanaz, mint a piaci érték a harmadik kötetben."[12]

Közelebb jutott a helyes megoldáshoz *Ponyakov,* aki szintén az értéknagyság meghatározásának „technikai" verzióját vallotta magáénak, de a piaci érték kérdésében bírálta e verzió híveinek egyoldalúságát. Megkülönböztette e két

[11] *T. Grigorovicsi:* Tyeorija sztoimosztyi Marksza i Laszalla. 52. old.

[12] Szocialisztyicseszkoje hozjajsztvo, 1929. 4. sz.

fogalmat. „Bár sok esetben a piaci érték egybeesik az átlagos piaci árral, értékkel, lehet és kell beszélni a piaci értékről, mint külön kategóriáról."[13] A piaci érték helyére vonatkozóan azonban összesen ennyit mond: „A piaci érték a csereérték-formából következik, nem más mint bonyolult csereérték."[14]

A későbbi időszakban természetszerűleg nem voltak meg a feltételek e kérdés kidolgozásához. Ez is közrejátszhatott abban, hogy a marxista közgazdasági irodalom nem tárta fel a piaci érték tartalmát. Ma is felbukkan az az állítás, hogy a piaci érték az érték konkrétabb megfogalmazása, gazdagabb tartalmú kifejtése. Ez azonban nem az értékfogalom gazdagításához, hanem inkább a piaci érték fogalmának elszegényesítéséhez vezet.

AZ ÁTLAGÁR ELTÉRÉSE AZ ÉRTÉKTŐL

Az árcentrum az a központi vonal, ami az átlagárakat meghatározza, amitől az árak a piacon felfelé és lefelé ingadoznak, illetve amitől — vagy aminek vélt nagyságától — a tudatos árszabályozás eltéríti őket. Az árcentrum a társadalmilag szükséges termelési ráfordításokon alapul.

E ráfordítások tartalma és az árcentrumhoz való viszonya egészen más, mint a társadalmilag szükséges munkaidő, és viszonya az értéknagysághoz. Először: utóbbiak a folyamatos munkaráfordításokat tartalmazzák, előbbiek a termelési tényezők lekötését. Másodszor: az értéknagyság teljes egészében azonos a társadalmilag szükséges munkaidő nagyságával. Az árcentrum viszont nem azonos a termelési tényezők társadalmilag szükséges (átlagos) ráfordításaival.

[13] Ugyanott.

[14] Ugyanott.

Ezeket a ráfordításokat a különböző árcentrumokban az egyes termékek, termékcsoportok, illetve az egyes vállalatok által előállított áruk értéket követő átlagáraiban realizált nyereségnek (profitnak, tiszta jövedelemnek) eltérő nagysága képviseli. A folyamatos munkaráfordítások és a lekötött termelési tényezők helyettesíthetősége miatt ez az eltérés ösztönző hatású.

Az árcentrum az átlagár uralkodó típusa. Az értéktörvénnyel többféle ártípus lehet összhangban. Általában szólva a termelőerők fejlettségi szintjétől, a termelési viszonyok állapotától függ, hogy az értéktörvénnyel összeegyeztethető átlagárfajták közül melyik uralkodik.

Az árcentrum mindenekelőtt az értéktörvény és az uralkodó termelési viszonyok mennyiségi kifejezője, az áruk termelési és felhasználási arányaira vonatkozó piaci impulzusok egysége, és ezért a konkrét árak „vonzási központja", az „önmozgást végző" kereslet és kínálat közötti egyensúly kritériuma is. Az árcentrum az értéktörvény mechanizmusához tartozik. Az értéktörvény kifejezési formáit és módosulatát mindenekelőtt az újratermelésnek az adott termelési módban uralkodó közgazdasági feltételei határozzák meg. Az árcentrumban a történelmileg átmeneti törvények szerint fejlődő sajátos termelési viszonyok fejezik ki a maguk szükségleteit és követelményeit.

Értéktípusú árrendszer esetén is meg kell különböztetni az értéket és az (értéktípusú) árcentrumot. Például a piaci értéknek az az esete, amely mennyiségileg egybeesik a súlyozott átlagértékkel, nem más, mint értéktípusú árcentrum. Ez az iparágon belüli versenyben kialakuló árcentrum kifejezi az értéket, ekvivalens módon realizálja azt, de minőségileg nem azonos vele. Más dimenzió. Átlagos cserearány, nem pedig munkaráfordítás.

A piaci érték másik esete mennyiségileg sem azonos az értékkel. Marginális munkaráfordítások által meghatározott

cserearány, amely egyes termelési tényezők monopolizáltsága miatt alakul ki. Nem egységes árcentrum, de mivel „hamis értéket" alkot, a társadalmi összmunka újraelosztását végzi. Újraelosztó szerepe olyan monopoltényezőkből fakad, amelyek a keresletet és a kínálatot az átlagértéktől különböző szinten tartják egyensúlyban. Ez teszi lehetővé, hogy egyes termelési ágak termékeinek eladásakor a bennük levőnél nagyobb — hamis — érték realizálódhassék, vagyis, hogy több munkával rendelkezhessenek, mint amennyi előállításukhoz átlagosan szükséges. Ha ez valamennyi termelési ágban egyforma mértékű lenne, akkor ilyen jellegű újraelosztási funkció nem valósulhatna meg. Ebből azonban nem következik, hogy amennyivel a hamis érték növeli egyes áruk árát, annyival más áruk ára értéküknél alacsonyabb lesz.

Az értéktörvénynek az a sajátossága, hogy saját megsértésén keresztül érvényesül. a maga teljességében a kapitalizmusban fejlődött ki, mivel érvényesülésének mechanizmusa itt bonyolultabbá vált.

Már *Smith* és *Ricardo* rájöttek arra, hogy az állandóan ingadozó piaci árak még átlagukban sem esnek egybe az értékkel, hogy tehát valamely árunak nemcsak mindenkori piaci ára, de átlagára sem egyezik meg a munkaráfordításokkal, még a marginális ráfordításokkal sem.

Ismeretes, hogy ezt a kérdést *Marx*nak a termelési arról szóló elmélete oldotta meg. Az értéktörvény kiegyenlítő mechanizmusa, amely az árarányokat az értékarányokkal hozza összhangba, a kapitalizmusban módosult formában működik, a piaci árakat a termelési ár körül ingadoztatja. Ebben az esetben az érték és az ár eltérésében megnyilvánuló egyenlőtlen csere nem folytonosan megsemmisülő, kiegyenlítődő, hanem állandóan, átlagmennyiségként is érvényesülő jelensége lesz a gazdaságnak. Az áreltérés most is jelzi a keresletben adott társadalmi szükségletek kielégíté-

sét, az egyes árukra irányuló kereslet intenzitását. De most a társadalmi szükségleteket tőkések képviselik, s döntő jelentőségre tesznek szert a tőkeértékesülés szükségletei. Ezért az áruk nem egyszerűen mint áruk, hanem mint tőketermékek cserélődnek ki.

Az árhullámzás még tendenciájában sem vezet a kicserélődő árukban megtestesült munkák egyenlőségéhez. Itt tehát az árnak és az értéknek az eltérése, amely az értéktörvény mechanizmusának fő eleme, nem eredményez egyenértékű cserét. A többlettermék nemcsak ideiglenesen, véletlenül, hanem állandóan, rendszeresen másutt realizálódik, mint ahol termelték. A különböző áruk árcentrumai ciklusátlagban eltérnek az értékektől, mégpedig a magasabb összetételű termelési ágakban felfelé, az alacsony összetételűekben lefelé. Az egyenlőtlen csere tehát itt nem megvalósítja, hanem kiszorítja az egyenértékű cserét, a helyébe lép. Az értéktörvény mechanizmusa most más eredményekhez vezet, mint az egyszerű árutermelésben. Az értéktörvény mechanizmusának megváltozása nem jelenti az értéktörvény megszűnését. E törvény két működési módjáról van szó, amely egyik esetben az értékár, másik esetben egy ettől eltérő ár megvalósulására rejt magában tendenciát. Ezért az árcentrumnak az értéktől való eltérése nem jelenti az értéktörvény követelményeinek megsértését, mert ez az árcentrum sem független az értéktől. *Marx* termelésiár-elmélete, amelyet sok kritikusa támadott, éppen annak bizonyítását szolgálta, hogy ez az árcentrum is követi az értékarányokat és azok változásait. A végső konklúzió úgy szól, hogy a termelési ár nem más, mint az érték *modifikációja.*

Az értéknek termelési árrá való modifikációja nem azt jelenti, mintha az értéknagyság meghatározásában a legcsekélyebb változás állna be. Az értéknagyság továbbra is a régi módon határozódik meg. Az értékmodifikáció azt jelenti, hogy az értéktörvény mechanizmusa módosul, mi-

vel az értéktípusú árcentrum termelésiár-típusú árcentrumnak adja át a helyét. A termelési ár pedig a lekötött tőkén kívül a folyamatos munkaráfordítások (az érték) nagyságától függ.

A termelési ár újraelosztó funkciói különböznek a hamis érték hasonló funkcióitól. *Marx* rámutatott, hogy a különböző termelési területek között a tőke aszerint oszlik meg, vajon a profitráta emelkedik-e ott, avagy süllyed. Ezen állandó migráció révén „a kínálat és kereslet olyan viszonya alakul ki, hogy az átlagprofit a termelés különböző területein azonossá lesz, s így az értékek termelési árakká változnak át"[15].

A kereslet és a kínálat összhangja kifejlett kapitalizmusban nem alakulhat ki értékár mellett. Az átlagosnál alacsonyabb vagy magasabb összetételű ágakban értékár mellett a kínálat nagyobb vagy kisebb lesz a keresletnél. Az árcentrum tehát itt el fog térni az átlagértéktől és az értéknél alacsonyabb vagy magasabb lesz. Az árak továbbgyűrűzése és a bérek hatása miatt a kereslet és a kínálat összhangja rendszerint az átlagos összetételű termelési ágakban sem értékáron alakul ki.

Az árcentrum fent említett mozgása különbözik a piaci érték mozgásától, mert nincs a legjobb és a legrosszabb feltételek között termelt áru egyéni értékei közötti különbségre korlátozva. Az árcentrum itt elszakad a marginális egyéni értékektől. Előfordulhat, hogy az átlagérték és a termelési ár közötti különbség jóval nagyobb, mint az átlagérték és a végleteket képviselő egyéni értékek közötti különbség.

Amikor a csere és a termelés szereplői kisárutermelők voltak, a nemzeti jövedelemből való részesedésük mértéke végső soron társadalmilag szükséges munkaráfordításaiktól függött. A tőkeprofit elosztása nem történhet „munka sze-

[15] *Marx:* A tőke. III. köt. 207. old.

rint", mivel élvezői nem munkát fordítottak a termék előállítására, hanem tőkét. Pontosabban nem saját munkát, hanem idegen munkát.

Az áruérték *m* része nem saját nagyságában kerül be az árba, hanem az egyes termelési ágak tőkései által átlagosan előlegezett össztőkével arányosan. A kereslet és a kínálat azzal, hogy most már termelési áraknál jön egyensúlyba, biztosítja a profit tőke szerinti elosztását. A profitmegoszlás ilyen rendje természetesen közvetlenül hatást gyakorol a termelés szférájára. A tőkés termelés mozgatója köztudomásúlag az értéktöbblet, a profit. A termelési volumen meghatározásánál a termelők itt nem azt tartják szem előtt, hogy „az áru formájában forgalomba dobott értéktömeg fejében azonos tömegű, de más formájú értéket — akár pénzben, akár más áruban — húzzanak ki a forgalomból", hanem azt, hogy „a termelésre előlegezett tőke fejében ugyanakkora, illetve ugyanolyan arányú értéktöbbletre vagy profitra tegyenek szert, mint bármely más tőke, függetlenül attól, hogy a termelés melyik ágában fektették be"[16].

A termelési volumenváltozások ösztönzési centruma tehát most már nem az érték, hanem a termelési ár. Adott árbevétel mellett a nyereség nagysága most is az önköltségtől függ, de ez is másképpen alakul, mint az értékáron alapuló önköltség. Az árváltozásokra is másként reagálnak a kisárutermelők és a tőkések.

Az ármozgásnak a kapitalizmusban egészen más szociális funkciója van, mint az egyszerű árutermelésben. Itt a termelés szereplőinek olyan viszonyát valósítja meg, amelyben a kicserélődő áruk termeléséhez felhasznált tőkeráfordítások azonossága fejezi ki, hogy a termelés és a csere szereplői egyenlő módon monopolistái a termelési eszközöknek.

A kapitalizmus előtti konkurrenciáról a kapitalista kon-

[16] Ugyanott.

kurrenciára való átmenet az egyszerű újratermelésről a bővített újratermelésre való átmenetet is jelenti. Ezzel is magyarázható, hogy más árcentrumon hozza egyensúlyba a keresletet és a kínálatot e kétfajta konkurrencia. A bővített újratermelés ármodellje különbözik az egyszerű újratermelésétől. Minél fejlettebbek a termelőerők, minél nagyobbak a felhasznált tőkék, s a tőkeösszetétel különbségei, annál nagyobb jelentőségre tesz szert a termelési ár a bővített újratermelés követelményei szempontjából. Az említett különbségek a termelőerők növekedésével nagyobbodnak.

A bővített újratermelés forrásai iránti igény nem az áru értékétől, hanem tőkeráfordításaitól függ. Ha egy áru értéke azonos egy másik áruéval, de kétszer annyi lekötött tőkét igényel, akkor ahhoz, hogy reprodukcióját azonos ütemben lehessen bővíteni, termelőjének kétszer annyit kell felhalmoznia, mint a másik áru termelőjének. Ezt azonban értékáraknál nem teheti meg. A termelési ár erre lehetőséget ad, mert az egyes termelési ágak között a profitot az előlegezett össztőke szerint osztja szét. Ha ez nem így lenne, a kapitalizmus néhány alapvető termelési ága nem folytathatna bővített újratermelést.

A termelési ár tehát kifejezi a termelés tőkés szereplőinek specifikus egyenlőségét és nivellálja a tőkeértékesülés feltételeit a különböző termelési ágakban. E funkcióit azért tudja teljesíteni, mert átlagos ráta szerint tartalmaz profitot. Ez a funkció indokolja azt a nagy jelentőséget, amit az elmélet az átlagprofitnak és a termelési árnak tulajdonít. Nem kétséges, olvassuk „A tőké"-ben, hogy eltekintve a véletlen eltérésektől, „a valóságban a különféle iparágak átlagos profitrátái nem különböznek és nem is különbözhetnek, hiszen ez a tőkés termelés egész rendszerét megsemmisítené"[17].

[17] Ugyanott, 169. old.

Böhm-Bawerk legalábbis félremagyarázta *Marx*ot, azt az állítást tulajdonítva „A tőke" első kötetének, hogy az értéktörvény hosszú időszak átlagában állandóan az *egyenértékű* cserét követeli meg. *Böhm-Bawerk* nagyon „meglepődött", amikor a „A tőke" harmadik kötetéből azt olvasta ki, hogy az egyes áruk a bennük megtestesült munka arányaitól szükségszerűen és állandóan különböző arányokban cserélődnek. Ezen az alapon látott ellentmondást az első és a harmadik kötet között. Tévedése kitűnik a következőkből.

Először: az első kötetben *Marx* feltételezte az egyenértékű cserét, de nem állította, hogy a kapitalizmusban hosszú időszak átlagában ez érvényesül.

Másodszor: a csere mennyiségi egyenlőtlensége egyáltalán nem döntheti el azt a kérdést, hogy *mi* az a tulajdonság, ami a kicserélődő áruk közös értékszubsztanciáját alkotja. Ha utóbbi eltérő arányokban is található a kicserélődő árukban, ettől még minősége nem szenved változást.

Harmadszor: *Marx* az első kötetben nemcsak arra mutatott rá, hogy a cserearányok ideiglenesen eltérnek az értékarányoktól, hanem arra is, hogy átlagosan eltérnek azoktól. Egész gondolatmenetében az értékárat tételezte fel, de mintha megérezte volna, hogy lesznek támadói, akik ellentmondást látnak majd művének különböző részei között. Az első kötetben található az a megállapítása, hogy „a pénz tőkévé változását az árucsere immanens törvényei alapján kell kifejteni, úgyhogy egyenértékek cseréje a kiindulópont".[18]

Ehhez a mondathoz *Marx* egy kiegészítést fűzött, amelynek az adott kérdésben perdöntő része nemcsak a kritika, de az ismert antikritika szerzőjének figyelmét is elkerülte. E megjegyzésben *Marx* kifejti, hogy az egyedüli tudomá-

[18] *Marx:* A tőke. I. köt. 158. old.

nyosan helyes kérdésfeltevés a következő: „Hogyan keletkezhet tőke, ha az *árakat* az áru átlagára, vagyis *végső* soron az áru *értéke* szabályozza? Azt mondom, hogy »végső soron« mert az átlagárak nem esnek közvetlenül egybe, az áruk értéknagyságával, mint azt A. Smith, Ricardo stb. hiszik."[19] (Kiemelés tőlem. — *F. K.*)

Marx tehát az első kötetben is csak feltételezi, hogy az árak egybeesnek az értékekkel, de nem állítja ezt. Ezzel szemben állítja, hogy nemcsak a piaci árak, hanem az átlagárak sem esnek közvetlenül egybe az áruk értékével. „A tőke" szerzője tehát nemcsak tudta az első kötet megírásának idején azt, amit a harmadik kötetben részletesen kifejtett; nemcsak kéziratban feküdt előtte a jelenség kifejtése, hanem megjegyzés formájában *beleírta* az első kötetbe is. Egyébként a második kötetben több helyen található hasonló utalás.

Böhm-Bawerk nem értette meg a saját álláspontja és a marxi álláspont közötti alapvető különbséget, ellentmondást vélt felfedezni ott, ahol csak a marxi teória általa adott szubjektivista interpretációjában volt ellentmondás.

Szubjektivista módon fogva fel azt a tételt, hogy a munka az érték egyedüli mértéke, végeredményben tagadni kell az egyenlőtlen csere lehetőségét. Ha ugyanis a munka mint a szubjektív értékelés alapja játszik szerepet, lehetetlen megérteni, hogy miért kényszerültek az egyének lemondani ezen alapuló értékítéletükről. Ha a tények azt mutatják, hogy a csere mégsem ekvivalens, akkor az értéktörvény elveszíti jelentőségét és a munka csak az értékelés egyik determinánsa lesz.

Ezért értékelik túl *Marx*nál az egyenlőtlen csere jelentőségét *Böhm-Bawerk* és követői, és ezért tartják azt, hogy e jelenség megcáfolja a munka-értékelméletet. De az egyen-

[19] Ugyanott.

lőtlen csere nem ezt az elméletet cáfolja meg, hanem a munka-értékelmélet szubjektivista értelmezését.

Böhm-Bawerk után *Tugan-Baranovszkij* lépett fel azzal az igénnyel, hogy a marxi értékelméletet sarkaiból kiforgassa. Ő a következőkben látta az ellentmondást: „Az érték Marx szerint tárgyiasult munka. De, mint Marx elismeri, az áruk ára nem esik egybe a munkaráfordítással, ugyanakkor a munka semmi másban nem tárgyiasulhat, mint az árban. Tehát az érték nem tárgyiasult munka."[20]

Vagyis szerinte a következő dilemma áll fenn: vagy (közvetlenül) meghatározza az érték az árakat és akkor nem esik egybe a munkaráfordítással, vagy nem határozza meg az árakat, és akkor értelmét veszíti. Így szerinte az ellentmondás nem az első és a harmadik kötet között van, hanem mélyebben, magában „a munkaérték fogalmában, amely nem határozza meg az áruk árait és mégis kifejezést nyer az áruk csereviszonyaiban"[21]. Lényegében helyesen idézi, hogy az érték tárgyiasult munka, de helytelenül tulajdonítja *Marx*nak azt az állítást, hogy a munka csak árban tárgyiasulhat.

Itt eleve összekeveredik az érték és az ár, és nem világos, hogy milyen munka „tárgyiasulásáról" van szó: az áru előállításához szükséges munkáéról, vagy az áru megvásárlásához szükséges munkáéról. Az áru újratermeléséhez szükséges munka az illető áru értékében és csak abban tárgyiasulhat. Hogy az érték milyen mértékben fejeződik ki az árban, ez nem az illető árura fordított munka tárgyiasulásához tartozik, hanem az árában tárgyiasult munkához. *Tugan-Baranovszkij* állításának viszont az az értelme, hogy az áru előállítására fordított munka csak más árukban tárgyiasulhat, ami semmiképpen sem lehet helyes.

[20] *Tugan-Baranovszkij:* Teoretyicseszkije osznovi markszizma. Szentpétervár 1906. 132. old.

[21] Ugyanott, 132. old.

Az ilyen dilemma első fele *Marx* elmélete szerint a kapitalizmusra eleve érvénytelen, második fele viszont csak akkor lenne igaz, ha az árcentrumok eltérése az értékektől nem állhatna fenn. De senki sem (és *Tugan-Baranovszkij* a legkevésbé) bizonyította be, hogy ilyen eltérés nem áll fenn. Ellenkezőleg, *Marx* bebizonyította, hogy még az egyszerű árutermelésben is lehetséges bizonyos határok között az árcentrum elhajlása az értéktől.

Végül *Marx* nemcsak azt tartotta, hogy „az áruk ára nem esik egybe a munkaráfordítással", hanem azt is, hogy az árakon végső soron a kapitalizmusban is az értéktörvény uralkodik, egyebek között azért, mert az egyes áruk árai nem szakadhatnak el a munkaráfordításoktól, és mert az önköltségekben kummulált átlagprofitok össztömege is az értéktörvény szerint határozódik meg.

Az értéktörvényt és az árcentrumot nem szabad szembeállítani. De nem is szabad őket azonosnak venni. Ennek az azonosításnak az is a forrása lehet, hogy munkaráfordítások helyett egyszerűen ráfordításokról beszélnek. A tőke, az eszközök, a föld ráfordításai helyettesítik a folyamatos munkaráfordításokat. De nem határozzák meg az érték nagyságát.

Azok a koncepciók, amelyek szerint meghatározzák, szembekerülnek a munka-értékelmélet klasszikus polgári formáival is, amelyek az értéknagyságot a munka termelékenységének kifejezéseként fogták fel. A konkrét munka marxi értelemben vett termelékenysége a gazdasági hatékonyságnak csak az egyik összetevője. Az értéknagyság egyértelműen a folyó munkaráfordítások fajlagos mennyiségét fejezi ki, és nem a lekötött termelési tényezők nagyságát. Ha az értéket valamilyen optimális arányok esetén szükséges munkaidő határozná meg, nem fejezné ki a gazdaság elért fejlődési színvonalát és szerkezetét. Az értéknagyságban a termelőerők progressziója, a technika, technológia, a társa-

dalmi munkaszervezet állapota mint a folyó munkaráfordítások társadalmilag szükséges fajlagos mennyisége kristályosodik ki. Ez objektív információkat rejt magában a gazdaság fejlettségi színvonaláról és szerkezetéről. Mivel azonban ezek az információk önmagukban nem elégségesek, a piaci mechanizmusban az értékalakuláson túl a termelési tényezők hatékonysága is kifejezésre kell hogy jusson.

ÖNKÖLTSÉG, NYERESÉG ÉS ÁRCENTRUM A SZOCIALISTA GAZDASÁGBAN

Az áru árában a szocializmusban is pénzformában fejeződik ki az elhasznált termelési eszközök értéke, a munkaerő díjazása és a többlettermék értéke. A szocialista gazdaságban termelt áru ára két részből áll: önköltségből és tiszta jövedelemből. Az értékalakulás folyamata a termelésben megy végbe, de ez a folyamat egyben a piac által közvetített termelési költségalakulás menetében is megtestesül.

Az önköltség elvileg az áru előállítására felhasznált termelési eszközök értékének és a munkaerő díjazására kifizetett értékrésznek a pénzformája. Fogalmát tekintve tehát a $c + v$ pénzkifejezése, nagysága azonban eltér az érték szóban forgó részétől. Ennek egyik oka az önálló elszámolás, amelynek jövedelemszabályozási rendszerében a tulajdonképpeni termelési költségeken felüli bizonyos kiadások is vállalati költségeket képeznek. Az állami vállalat költségként realizál és a központosított pénzalapba befizet olyan összegeket is, amelyek a centralizált többlettermék értékrészét képviselik. A valóságos és az értékdimenzióban számított vállalati költségek eltérésének másik oka az árrendszer. Mivel az áruk előállításához szükséges termelési eszközök bekerülési ára általában nem értékár, az önköltség c eleme általában nem egyenlő az érték c elemével: vagy több annál, vagy kevesebb.

Az eltérés harmadik oka a személyi jövedelmek elosztási rendszere. A szociális gondoskodás, az oktatás és egészségügyi ellátás indokolt mérvű anyagi forrásaként a jövőben is szükséges társadalmi juttatások mennyisége általában nem kapcsolódik pontosan az egyes árukban megtestesült fajlagos elevenmunka-ráfordítások nagyságához. Az önköltség a munkabérrel szorosan összefüggő bérterheket is tartalmaz, amelyek fedezni hivatottak a társadalmi forrásból történő juttatások béraránytos költségeit. Minél inkább fedezik, annál pontosabban tükrözik az önköltség összes bérterhei az érték v részét.

Az eltérés negyedik és talán legjelentősebb oka az önköltség számításával kapcsolatos. Nem egyszerűen kalkulációs technika, hanem döntően az önálló elszámolás problémája, a közvetlen anyag- és bérráfordításokon felüli hagyományos költségek helyes felosztása az egyes termékek között. Itt jelentős szerepe van annak, hogyan ítélik meg a vállalatok az egyes termékek „költségviselő (rezsiviselő) képességét". Minél szűkebb területre szorul a tervlebontási rendszernek megfelelő ágazati és termékszemlélet, minél nagyobb teret hódít az önálló és komplex vállalati gazdálkodás elve, annál szervesebben ágyazódik bele a költségmegtérülési folyamat a vállalati újratermelés egészébe.

A tiszta jövedelem egyik része a vállalatoknál marad, másik részét az állam centralizálja. A központi szervek a költségek között szereplő állami tiszta jövedelem mellett a költségeken felül realizált nyereség egy részét is elvonják. Az előző termelési lépcsőfokok tiszta jövedelme a termelési eszközök bekerülési árainak közvetítésével a következő vertikumban önköltséggé válik. Adott életszínvonal mellett a fogyasztói árakban realizált tiszta jövedelem a bérszínvonalon keresztül befolyásolja az önköltség alakulását.

Az értéktörvény általános „követelményeiből" nem lehet közvetlenül levezetni azt, hogy a mai körülményeink között

a tiszta jövedelem termékenkénti, illetve vállalatonkénti felosztását milyen elvek szerint kell végezni. Az értéktörvény szocializmusbeli módosulatai nem következtethetők ki deduktíve magából ebből az általános törvényből.

Hogy e törvény milyen árcentrum mellett érvényesíthető a társadalom érdekében, azt a szocialista termelési viszonyok történelmi fejlettségének adott színvonala határozza meg. Így például az, hogy az ipar termelési alapjai milyen fejlettségi fokot értek el, milyen az állami tulajdon belső szervezettsége, a termelési apparátus koncentráltsága. Közrejátszanak a fejlődés adott szakaszára érvényes optimalizálási követelmények, a munkaerőmérleg, a beruházási mérleg, a fizetési mérleg tartós alakulását befolyásoló tényezők. Nagy szerepet játszik az is, hogy milyen színvonalon és mennyire hatékonyan kapcsolódik be az ország a nemzetközi munkamegosztásba. E tényezőktől függ, hogy a termelési ráfordításokat milyen ártípus szerint kell elszámolni. Az értékmódosulat a szocializmusban is objektív kategória. Információkat rejt magában a kívánatos újratermelési szerkezetről, az aránytalan árak és termelési volumenek megváltoztatására ösztönöz. Ez a hatása a gazdaságirányítási rendszertől függő mértékben és keretekben érvényesül.

A szocialista gazdaságban az állam tervszerűen, a vállalati jövedelmek szabályozásával és egyéb eszközökkel hat az árcentrum mozgására. Ebben az esetben nem az értéktörvény spontán mechanizmusa, hanem a népgazdaság tervezése és irányítása, a jövedelemszabályozási rendszerben rejlő tudatosan programozott optimalizálási követelmények alakítják ki a helyes árcentrumot. Ennek mint a gazdaságirányítási rendszer egészének egyik alapvető feladata, hogy biztosítsa a nemzeti vagyon vállalatoknál lekötött részének leghatékonyabb felhasználását. Ezeket az összefüggéseket tartotta szem előtt a marxista közgazdászok többsége, amikor arra a belátásra jutott, hogy az árakat, tehát a nyere-

ségeket is a szocialista gazdaságban az eszközigényesség figyelembevételével kell kialakítani. A termelési és a fogyasztási szerkezet legkedvezőbb irányú ösztönzésével az ilyen árak segítik elő a nemzeti jövedelem optimális növekedését. Ennek viszont az a feltétele, hogy a vállalati nyereség elegendő legyen ahhoz, hogy a személyes, kollektív és „fejlesztési" érdekeltséget a változó ráfordításarányokkal és értékesítési feltételekkel kapcsolja össze.

A vállalatokat a nyereség mozgása informálja a munkamegosztásba való bekapcsolódás hatékonyságáról. A népgazdaság érdeke, hogy a ráfordítások hatékonyságának komplex növelését mindenképpen előnyben részesítsék az egyes termelési tényezők megtakarításával szemben. Ez azt jelenti, hogy például nem kívánatos az eleven munka, vagy még szűkebben a létszám megtakarítását a többi tényező rovására favorizálni. Erre csak kivételes történelmi helyzetben lehet szükség. Általában azonban, és különösen a jelenlegi körülmények között, az a törvényszerű követelmény, hogy a termelési ráfordítások komplex hatékonysága optimális legyen, a népgazdaság fő mérlegösszefüggéseit együttesen tegyék a legkedvezőbbé. Az egyes ráfordítások egyenlő értékelése esetén a vállalatok az eleven és a tárgyiasult munka helyettesíthetőségét felhasználva, nem sértik a társadalom érdekeit, ha a maguk érdekében manővereznek ezekkel a tényezőkkel.

A vállalati nyereségben, feltéve, ha az egyes ráfordítások értékelési rendszerét helyesen állapították meg, komplex módon tükröződik a termelés hatékonysága. Ezért lehet ez az új gazdaságirányítási rendszer egyik alapvető kategóriája. A nyereség csak közgazdaságilag indokolt árrendszer esetén hat helyes irányban. Ennek az árrendszernek viszont a nyereségképzés az egyik fő eleme. Az így képzett nyereségre épül a vállalati anyagi érdekeltségi viszonyokat alakító jövedelemszabályozási mechanizmus. Az állami

vállalatok árbevételében kézzelfoghatóan elválik az egyszerű újratermeléshez szükséges árrész a felhalmozást és az improduktív fogyasztást fedező résztől. Az egyszerű újratermelést és az ún. szinttartást fedező önköltség a ráfordítások arányában és mértékében csapódik le az árban, ami lehetővé teszi az egyszerű újratermelés folytatását.

A fázisönköltség és az eszközigényesség általában egymással ellentétes irányban változik. Az iparvállalat aközött választ, hogy olyan árut termeljen, amelynek előállítása eszközigényes, de adott önköltségre több nyereséget hoz, vagy olyan árut, amelynek árában viszonylag kevesebb a nyereség, de kevésbé eszközigényes. Az eszközarányos nyereségek volumene az adott vertikum eszközigényességétől is függ. A termelési árakban realizált nyereségtömeg csak akkor lenne hű kifejezője az áruk eszközigényességének, ha az egész tiszta jövedelmet eszközarányosan osztanák fel.

Az áruk termelési áraiban nem egyszerűen az illető áruk termelésére fordított folyó munkaráfordítás realizálódik. Az önköltség (bármilyen alapokon képződik is) az adott vállalat számára mindig „megfizetett" munkát képvisel. A nyereségtömeg viszont sem nem egyenlő, sem nem arányos a „megfizetett" munkával, hanem bizonyos részben az áru termelésekor felhasznált összes eszköz nagyságához kapcsolódik.

Ha eltekintünk az önköltségalakulás modelljétől, akkor a termelési árak arányai a következő tényezőktől függnek:

— az önköltségek arányaitól;
— az eszközigényességek arányaitól;
— e kettő egymáshoz való viszonyától.

Az egyes termelőágak árviszonyainak általános alapja az áruértékben megtestesült munka. Az áralakulás közvetlen alapja azonban már nem ez, hanem az áru termeléséhez felhasznált összes ráfordítás. Két árufajta termelési ára egyen-

lő lehet, noha önköltségük különböző. A nagyobb önköltség azt jelenti, hogy a megelőző vertikumokban használtak fel több eszközt. Ezért ebben az önköltségben nagyobb tiszta jövedelem realizálódik. Vagyis a tiszta jövedelem nagyobb része realizálódik a megelőző vertikumokban és kisebb része a végtermékben. Az áru termelője számára természetesen a megelőző vertikumokban realizált tiszta jövedelem önköltségként lép fel. Végeredményben tehát a termelési árakban nemcsak a nyereség hanem az önköltség is eszközigényességet mutat, de nem a végtermék közvetlen előállításának, hanem az azt megelőző termelési folyamatoknak az eszközigényességét.

AZ ÁLLAMI TULAJDON MOZGÁSFORMÁI

Az állam csak abban a mechanizmusban követeli meg viszonylag szorosan meghatározott használati értékek termelését, amelyben a központi tervutasítások hivatottak szabályozni a vállalatok mérlegszerű kapcsolatait. Ebben az irányítási rendszerben természetes, hogy a naturális kapcsolatok kerülnek előtérbe. De még a legnagyobb centralizáltság mellett sem lehet termékmérlegek százezreit, sőt millióit központilag hatékonyan egyensúlyozni és koordinálni.

Olyan mechanizmusban, ahol a népgazdaság tervszerű fejlődésén belül, azzal összhangban nagy szerephez jutnak az áru- és pénzviszonyok, a naturális kapcsolatoknak nincs domináló szerepük. A vállalatok fokozott önállósága gyártmányösszetételük meghatározásában egyszersmind azt is jelenti, hogy a rendelkezésükre bocsátott eszközökkel ennyiben már gazdálkodhatnak, még ha különféle jogszabályok meg is köthetik az eszközök közvetlen konvertálását. Az eszközökkel való gazdálkodás egyik területe felhasználásuk a termelésben, másik területe pedig egymással való helyet-

tesítésük. De a vállalkozói döntési jogok e két csoportja *szorosan összefügg*. A termelés és az eszközgazdálkodás között a vállalati önállóság mértékét illetően sem lehet túlságosan nagy szakadék.

A használati érték közgazdasági szerepét a naturális kapcsolatok „tervlebontó" szabályozásának megszüntetése egyáltalán nem érinti. Ennek két oka van. Először is, minden bizonnyal növekszik az optimális tervezési módszerek jelentősége. Ezekkel a módszerekkel végzett számítások eredményei nagyrészt nem fordíthatók le az egyszerű anyagmérlegek egyensúlyi követelményeihez hasonló módon. Amilyen bonyolult gazdaságossági összefüggések rendszerét tükrözik, olyan sokrétű szabályozási mechanizmus alkalmazását követelik, számtalan visszakapcsolással és önvezérlő berendezéssel. Ezek beprogramozása és fejlesztése a társadalom saját termelési viszonyainak tökéletesítésével egyértelmű. Az erre irányuló állami cselekvés, amely a termelőerők fejlesztésének szükségleteiből indul ki, végső soron meghatározó jelentőségű a már meglevő mechanizmus által szabályozott vállalati cselekvésekkel szemben. Mindez kétségtelenül nagy szerepet játszik a társadalom szükségszerű naturális arányainak érvényre juttatásában.

Másodszor, függetlenül attól, hogy a kapcsolatok naturális formái háttérbe szorulnak, a használati érték szerepe megnő a piacon, ahol ellentétével, az értékkel egységben végez mozgást. Az állam már nem egyszerűen utasításokban meghatározott használati értékek termelésére ad — csak erre a célra felhasználható — eszközöket, hanem a vállalatok rendelkezésére bocsátja a tulajdonában levő felhalmozott munka meghatározott részét a társadalmi gazdagság növelése céljából. Leegyszerűsítés úgy ábrázolni a szóban forgó különbséget, hogy míg az egyik esetben a központi szervek a vállalatoknak meghatározott használati érték termelését tűzték ki feladatul, a másik esetben az ér-

ték juttatását és szaporítását jelölik ki célul. Ez leegyszerűsítés, mert az első esetben is volt szerepe az értékmozgatóknak és a második esetben is megmarad a használati érték szerepe.

Mindez a szocialista állami tulajdon keretein belül történik, ahol a létrehozott többletterméket kizárólag a dolgozók érdekében termelik és használják fel. Viszont ugyanezekben a keretekben a közgazdasági formamozgás összefüggéseinek tükrözőjeként, az állam és a vállalat kétféle viszonyának leegyszerűsítő ábrázolására alkalmas az *Á—P—Á*, illetve a *P—Á—P* formula.

Régi gazdaságirányítási rendszerünkre több ponton ráillik a „naturális" kölcsönviszonyok marxi elemzése.

Az állótőke naturális kölcsönzéséről *Marx* ezt írja: „Bizonyos árukat használati értékük jellege folytán mindig csak mint állótőkét lehet kölcsönadni, például házakat, hajókat, gépeket stb."[22] Természetesen, ha állótőkét adnak kölcsön, azt olyan formában fizetik vissza, ahogyan az állótőke visszaáramlik. Ezt mi úgy mondanánk, hogy a vállalat az államnak kamatot (eszközhasználati járulékot) fizet, az amortizációnak megfelelő összegeket pedig törlesztés formájában fizeti be. Mindez általában ellentétes lenne azzal, hogy a vállalatnál amortizációs alap képződjön. A kölcsönadott tárgy természetes alakjához kötődik a forgótőke visszafizetési módja is.

A naturális kölcsönzés távolról sem a naturálgazdálkodás mozzanata. A kölcsönadott eszközök természetbeni kölcsönzés esetén is pénzt képviselnek, s visszafizetésük pénzmozgást jelent. „Pénz helyett persze kölcsönadhatnak természetben termelési eszközöket, például gépeket, üzemi épületeket stb. De akkor ezek bizonyos pénzösszegeket képviselnek, s e tőkeelemek használati értékéből, sajátos természetbeni

[22] *Marx:* A tőke. III. köt. 344. old.

formájából következik, hogy a kamaton kívül a kopásért is fizetni kell még."[23]

Ebben az esetben azonban a kölcsöntőke nem különül el az ipari tőkétől; az értékösszeget (amely termelési eszközök naturális formájában van meg, de egyben pénztőkét képvisel) nem mint az ipari tőkétől elkülönült funkcionális alakban meglevő tőkét adták kölcsön. „Ha ezt a hitelt a bankhiteltől elválasztva vizsgáljuk, világos, hogy együtt nő magának az ipari tőkének a terjedelmével. Kölcsöntőke és ipari tőke itt azonosak; a kölcsönadott tőkék árutőkék, s az a rendeltetésük, hogy vagy egyénileg fogyasszák el végleg őket, vagy a termelőtőke állandó elemeit pótolják."[24]

A természetbeni kölcsönzésnél tehát az újratermelési folyamat fázisait nem a készpénz, hanem a hitel közvetíti. A kölcsöntőke kereslete, kínálata és az ipari tőke kereslete és kínálata közötti különbséget vizsgálva *Marx* arra a következtetésre jutott, hogy a kölcsöntőkével és az árutőkével szemben támasztott kereslet akkor volna azonos, ha csak árukat kölcsönöznének, tehát nem lennének pénzkölcsönzők.

Akár a kölcsöntőke, akár a kölcsön adott ipari tőke mozgásáról is van szó, mindkét esetben *a tőketulajdon és a tőkefunkció szétválása* történik. E szétválás tehát nem kizárólag a kölcsöntőke sajátossága.

A szocialista gazdaságnak semmi esetre sem attributuma a „természetbeni" kölcsönzés. Ennek a lényeges felismerésnek szerepe volt az új irányítási módszerek kialakításában. A jövőben az áruviszonyok a központi szervek és a vállalatok kapcsolataira is jellemzők lesznek. Természetesen a tulajdonosi kapcsolat sem szűnik meg. Ezeknek az elméleti meggondolásoknak a beruházások finanszírozási rendszere a gyakorlati vetülete.

[23] Ugyanott, 593. old.
[24] Ugyanott, 473. old.

A beruházások egy része a költségvetésileg finanszírozott és egyedileg jóváhagyott nagy létesítmények építésének folytatására és új építkezések megkezdésére szolgál. Továbbgyűrűző hatásait tekintve ez a rész nagymértékben meghatározza a népgazdaság strukturális fejlődésének arányait. A beruházások másik fajtáját központilag tervezett célcsoportok szerint hagyják jóvá, mivel ezek volumenüknél és terjedelmüknél fogva nem igénylik az egyedi jóváhagyást. Hovafordításuk részleteiről az illetékes főhatóságok döntenek. Végül a beruházások jelentős része a vállalatok saját forrásaiból történik, amelyeket meghatározott mértékben hitellel előlegeznek meg.

A vállalatok anyagi-műszaki és devizaszempontból népgazdaságilag koordinált saját forrásaikból kell hogy fedezzék állóeszközeik pótlását, cseréjét és állandó korszerűsítését. E feladatok végrehajtása általában túlmegy az egyszerű újratermelés hagyományos keretein, és járulékosan termelésbővítést is eredményez, mivel a munkaeszközök növekvő aránya és a munka emelkedő társadalmi termelékenysége mellett történik. A piachoz való rugalmas alkalmazkodás biztosítása, a kapacitásszerkezet részleges átalakításának segítségével, szintén ebből a beruházási forrásból történik.

Amikor a beruházási döntések jelentős része decentralizált, a közgazdasági szabályozók hivatottak arra, hogy a vállalatokat a népgazdasági érdekről informálják és érdekeiket azzal összhangba hozzák.

A kedvező, jó hatásfokú, kisebb eszközlekötéssel járó döntéseknek az új szabályozási rendszer centrális kategóriáját, a vállalati nyereség tömegét kedvezően kell befolyásolniuk, és viszont. Ez bizonyos esetekben a szükséges arányok megsértésére vezethet, mivel az eszközigényes termelési vertikumok fejlesztésében csökkenti az érdekeltséget. Ezen az operatív szabályozás segítségével változtatni lehet.

A viszonylagos eszközlekötés csökkentése azonban továbbra is a vállalatok célja marad. E cél megvalósítása annak az elvnek a betartásával érhető el, amely szerint a népgazdaság erőforrásainak bármilyen lekötéséért a vállalat ellenszolgáltatásra köteles.

Az új feltételek között igen lényeges szerepe van az amortizációnak, amely egy pótlási ciklus végére összegyűjti az állóalapcseréhez szükséges pénzeszközöket. Mivel az újratermelés igényei az egyes iparágakban eltérők, a vállalatoknál az amortizáció viszonylagos és abszolút nagysága is különbözik, és a különböző nagyságoknak is differenciált hányada kerül felhasználásra. A beruházások saját forrásait az amortizációból és a nyereségből fejlesztésre fordítható alap jelenti. Ez a „saját erő" meg is hitelezhető, illetve amennyiben egy ideig nem kerül felhasználásra, kamatozó bankbetéten helyezhető el. A decentralizált fejlesztési alapok képzésének központi szabályozása mellett egyéb biztosítékok is szükségesek ahhoz, hogy a beruházások a népgazdaság optimális egyensúlyának fenntartása irányában hassanak.

A vállalatok eszközeinek forrásai között ily módon törvényszerűen csökken a költségvetési és növekszik a saját források, valamint a hiteleszközök szerepe. A működő vállalatok az új rendszerben általában nem kapnak visszatérítésmentes (nem törlesztendő) beruházásokat.

A „régi" saját eszközökre törlesztési kötelezettség nem áll fenn, az amortizációval pedig egyre inkább a vállalatok fognak rendelkezni. Az állami tulajdonnak ezt a részét határidő nélkül, lényegében állandó jelleggel az ő használatukba adják. Ugyanez vonatkozik az amortizációból eszközölt beruházásokból eredő eszközeikre is. A hiteleszközöknél belép egy olyan jövedelemelvonási forma, amivel a saját eszközök esetében nem találkozhatunk: a törlesztés. Amint a törlesztési ciklus véget ér, a hitelből létesített termelési eszközök a saját fejlesztési alapból finanszírozottakkal azonos jellegűvé válnak.

A viszonylag többet felhalmozó vállalat nemcsak nagyobb saját erővel rendelkezik, de általában több hitelhez is jut, mivel a visszafizetendő hitel mértéke végső soron nem lehet független a vállalat akkumulációs lehetőségeitől. A nyereség szóródása ezen keresztül befolyásolja a fejlesztési elhatározásokat. Minél inkább kívánatos a fejlesztési források decentralizált elosztása, a nyereségek annál nagyobb részét kell fejlesztési alapként számításba venni és annál inkább szükség van az eszközarányos nyereség tendenciájának érvényesítésére. A „termelési ár" maga is meghatározott beruházási mechanizmust tételez fel. Az eszközlekötés még az önköltségen és az ahhoz kapcsolódó amortizációs mechanizmuson, továbbá az eszközlekötési járulékon keresztül hat az árakra.

ESZKÖZLEKÖTÉS ÉS KAMAT

A szocialista népgazdaság központi szervei és gazdálkodó egységei közötti kapcsolatok rendszerében nemcsak a központi szervek szabályozzák különféle módszerekkel a vállalatok tevékenységét, hanem a vállalati termelési és piaci döntések is befolyásolják a népgazdaság fejlődésére vonatkozó központi elhatározásokat.

Az eszközök gazdaságos felhasználására vonatkozó döntések tekintetében a termelővállalatoknak a jövőben az eddiginél nagyobb szerep jut. Ezért kellett olyan ösztönző eszközt találni, amely éppen ezen a szinten mozdítja elő a takarékos, ésszerű gazdálkodást. Az eszközlekötési járulék formája ennek lehetőségeit magában foglalja. A járulékot mint értékelési kritériumot a vállalati eszközök minimális hatékonysága kifejezőjének tekintik. Keletkezésének forrásait elméletileg vizsgálva abból kell kiindulni, hogy minden hasznos termék előállítása bizonyos mennyiségű mun-

karáfordítást igényel, és hogy ezek a munkaráfordítások az elhasznált anyagokban, továbbá a gépkopásban megtestesült munkát is tartalmazzák. Az áruk termelése egyben a termelési tényezők sajátos fogyasztását jelenti, amelynek során elhasználják nemcsak a munkaerőt, hanem az anyagokat és megfelelő részben a munkaeszközöket is. Köztudott, hogy nemcsak az „eleven munka", hanem az áru termelésében elhasznált termelési eszközökben megtestesült múltbeli (tárgyiasult) munka társadalmilag szükséges mennyisége is növeli az áruk értékét.

Meg kell azonban különböztetni az „előlegezett" eszközöket képviselő gép vagy épület felhasználását annak elhasználásától (a termelésben való célszerű megsemmisülésétől, elfogyasztásától). A termék előállításához nemcsak folyamatos, hanem „lekötött" munkaráfordításokra is szükség van. Ahhoz, hogy a termelés egyáltalán végbemehessen, beruházást kellett eszközölni. Előfordul, hogy egy hosszabb és egy rövidebb élettartamú beruházás évi értékcsökkenése azonos. Tegyük fel, hogy valamely termékből az évi szükségletet ki lehet elégíteni rövidebb élettartamú, de olcsóbb, vagy hosszabb élettartamú, de drágább géppel is. Az egyik esetben a népgazdaságnak sokkal nagyobb beruházási terhet kellett vállalnia, mint a másik esetben. Egyébként azonos feltételek mellett több eszköz kötődött le, de a régi szerkezetű önköltség ezt nem tükrözte. Amíg az eszközgazdálkodás nem volt szerves része az önálló elszámolás rendszerének, a vállalatok nem érzékelték ezt a különbséget. Más a helyzet az 5%-os járulék bevezetése óta. Most már a drágább gép nagyobb, az olcsóbb gép pedig kisebb terhekkel jár akkor is, ha az értékcsökkenés azonos.

Az eszközlekötési díj bevezetése után egy új gép alkalmazása elvileg abban az esetben kifizetődő a vállalatnak, ha segítségével az önköltség jobban csökkenthető, mint amennyire a gép az eszközterheket növelte. A helyesen

megállapított eszközlekötési díj lehetővé teszi a folyamatos és a lekötött munkaráfordítások hatékonyságának megfelelő összehasonlítását.

A vállalatoknál levő készletekben is „lekötött" munkaráfordítás testesül meg. Meghatározott készletállomány szükséges a folyamatos termelőmunkához, de az áruk értékét csak ennek az állománynak elhasznált része szaporítja. A régi típusú önköltség alig tükrözte a készletképződésre felhasznált társadalmi munkával való gazdálkodás ésszerűségének fokát. A saját eszközök lekötésének mérve pedig egyáltalán nem volt önálló költségtényező. A vállalat költségei ma már tükrözik a forgóeszköz-állomány növelésében lekötött munkaráfordítást is.

Az eszközlekötési díj bevezetése olyan elszámolási gyakorlat megvalósítására irányult, amelyben a termelési költségek nemcsak a folyamatos munkaráfordításokat, hanem a lekötött eszközök nagyságát is meghatározott módon tükrözik. Ez elősegíti a tisztánlátást, ami különösen fontos, ha a vállalatoknak tényleges lehetőségei vannak a lekötött eszközök és a folyamatos munkaráfordítások közötti választásra. De nemcsak a tisztánlátást segíti elő, hanem az anyagi ösztönzésnek is a népgazdaság érdekeivel megegyező irányt szab.

Az állam a járulékkal nem a termelékenyebbé vált munka által ténylegesen létrehozott tiszta jövedelmet, hanem egy többé-kevésbé általános norma szerint megállapított tiszta jövedelmet von el. Ha tehát a pótlólagos eszközökkel elért tényleges jövedelemnövekedés kevesebb, mint az eszközökkel kapcsolatos terhek növekedése, akkor (megfelelő ösztönzési rendszerben) a vállalatnak általában nem érdeke az eszközök növelése. Minél közelebb van az optimumhoz a kapacitások kihasználtsága, általában annál kisebbek a termelés fajlagos költségei. Részben ilyen irányba hat a

kamat és az eszközlekötési díj, amennyiben a meglevő kapacitások jobb kihasználására serkent.

Álló- és forgóeszközök formájában testesül meg az a múltbeli munka (tárgyiasult munka), amit a társadalom régebben felhalmozott és a termelés bővítésére fordított. Az összes gazdasági tevékenységek együttes eszközfelhasználásának nagyobb hatékonysága a gazdasági növekedés fontos tartaléka. Ezért teljes ösztönző hatását az eszközterhek akkor fejtik ki, ha az árakban is továbbgyűrűznek, s így a felhasználók érdekeltségét is szabályozzák. Az eszközök jobb kihasználásának számos technológiai és gazdasági módszere van. A termelési oldalon, mint az ismeretes, ide tartozik az elavult munkaeszközök felszabadítása, a gépi állásidő csökkentése, a műszakszám növelése, a felesleges készletek csökkentése stb. A felhasználás tekintetében pedig a legfontosabb az egymást helyettesítő anyagok, gépek közül a legkevésbé eszközigényesek előnyben részesítése.

Végül is a költségvetési eszközök használatáért fizetendő díj jobb kihasználásukat, a velük való takarékosabb gazdálkodást eredményezi. A járulékot tartalmazó árak mellett kialakuló költségszerkezet jobban tükrözi a társadalmi eszközráfordítások arányait, jobban közvetíti a népgazdasági érdeket, ésszerűbben orientálja a vállalati gazdálkodást.

A vállalati eszközök használatának ún. ingyenességét különböző módon lehet értelmezni. Egyfelől az eszközhasználat ingyenességéről van szó abban az esetben, ha a kapott eszközöket nem kell visszatéríteni az államnak, hanem azok a vállalat saját használatában maradnak és úgy végzik körforgásukat. Másfelől (a törlesztési kötelezettség lététől vagy nemlététől függetlenül) ingyenességről lehet szó abban az értelemben is, hogy magáért a „tőkehasználatért" nem kell kamatot, használati díjat fizetni. Ami az első kérdést illeti: az eszközlekötési díj nem a régi, vagy a vállalatoknak újonnan juttatott eszközök visszatérítésének, törlesztésének

problémáját oldotta meg. A másik fajta ingyenességet viszont megszüntette: az állami eszközök használatát a vállalat meg kell hogy fizesse. Véget ért az az állapot, amikor az állami tulajdon meghatározott részének lekötése a vállalatnak nem került semmibe. A vállalatok régebben költségvetésből finanszírozott (juttatott) „saját" eszközei ugyanolyan kevéssé képezik a vállalat tulajdonát, mint a hiteleszközök. Jellegük természetesen különbözik, de nem abban a tekintetben, hogy kinek a tulajdonában vannak. Ezért lehetséges és bizonyos körülmények között szükséges, hogy a „saját" eszközökre a vállalat ugyanúgy díjat fizessen, mint ahogyan a hiteleszközökre kamatot fizet. E kétféle eszköz közötti egyik fő különbségnek a közgazdasági irodalom azt ismeri el, hogy a hiteleszközöket többnyire vissza kell fizetni. A régi mechanizmus vonatkozásában már maga ez a különbségtevés sem volt eléggé pontos. De a gyakorlati tapasztalat mindenesetre megdöntötte azt a tévhitet, amely szerint a „visszafizetendő" eszközökre „szabad" díjat (kamatot) számítani, a nem visszafizetendőkre pedig nem szabad. Ha az egyik eset nem ellentétes a szocialista gazdaság lényegével, akkor nem ellentétes azzal a másik eset sem. Kissé leegyszerűsítve, a költségvetési eszközökre is ki lehetett terjeszteni a kamatelvet.

A kamat mindig a tiszta jövedelem része. A szocialista állam természetesen a legkülönfélébb formákban központosíthatja a tiszta jövedelem közgazdaságilag indokolt hányadát. Nem kell feltétlenül kamat formájában annak egy részét elsajátítania. Rendelkezik az egész össznépi tulajdonba kerülő többlettermékkel. De a kamatnak itt is szerepe van a tulajdon realizálásában. Ahogy társadalmunkban lehetséges meghatározott pénzösszeget kamatra kölcsönadni, az is lehetséges, hogy ebben a folyamatban a kereslet és a kínálat meghatározott teret kapjon.

A szocialista állami tulajdon minden értékegysége azo-

nos minőségű és mennyiségű társadalmi munkát — elvont munkát — testesít meg. A felhalmozott társadalmi munka minden egységét úgy kell felhasználni, hogy ebből legalább ugyanannyi eredmény szülessék, mint a minimális eszközhatékonyság. Természetesen az egyes beruházások gazdaságossága eltérő, de a velük szemben támasztott minimális követelmény egységes. A vállalatok használatában levő eszközök hatékonysága is eltérő, de az eszközhatékonyság szabályozása szempontjából legalábbis a járulékot meg kell hogy hozzák.

A szocialista állam, mint tulajdonos, egyformán érdekelt alapjainak hasznosításában, függetlenül azok naturális formájától. Ezért van jelentősége az átlagos nyereséghozamnak. A szocialista állam, mint a termelés irányítója, mint vállalkozó, különféle mérlegelésekből kiindulva, belemehet abba, hogy vállalkozásai különböző rátájú nyereségeket hozzanak. Tulajdonosi érdekeit tekintve azonban a kezében levő elvont munka minden porcikájában nemzeti jövedelmet kell hogy termeljen és egyik része sem adhat ilyen címen kevesebbet a szóban forgó minimumnál.

Ha a tulajdon és a gazdálkodási funkció szétválik, akkor külön kérdésként kezelendő az, hogy hogyan viszonylik az állam pusztán a tulajdon szubjektumaként (nem pedig a gazdálkodás szubjektumaként) a vállalatoknál levő alapokhoz.

A vállalat nem egyszerűen a munkamegosztás alapegysége, vagy önelszámoló egység a szokványos értelemben, hanem szocialista állami vállalkozás. Annyit vitatott specifikus elkülönültsége éppen ebből a minőségből fakad, vagyis abból, hogy a vállalkozói jogok egy részét az állam nem a központi szervekre ruházta, hanem a szóban forgó alapegységekre. Ebből a társadalmi meghatározottságból bizonyos egyenlőségi kritériumok következnek. Mindez minőségileg egyenlő helyzetbe hozza a vállalatokat az össznépi tulajdonossal szemben. Egyik sem tulajdonosa „saját" eszközeinek.

Egyformán a gazdálkodás szubjektumai és nem a tulajdoné, eszközeik forrása is azonos.

Ez a minőségi egyenlőség mutatkozik meg a vállalatok piaci kapcsolataiban, amelyeknek keretei között elvileg egyik sem kerekedhet a másik fölébe. A vállalati monopólium, amelyet a szocializmus körülményei között sem lehet kiküszöbölni, természetesen ellentmond ennek az egyenlőségnek. De nem az egyenlőség ténye, hanem abszolút érvénye és hatóköre ellen szól.

A vállalatok társadalmi-gazdasági kapcsolataiban ebben a vonatkozásban minőségi egyenlőségi tendenciát találunk. Történelmi analógiával élve, az egyszerű árutermelők társadalmi egyenlőségét az értékár, a tőkésekét a termelési ár fejezte ki. A szocialista vállalatok ilyen viszonyának — a „saját" eszközök vonatkozásában — az alapjában egységes járulék és a vele képzett termelői ár felel meg. Ez az ár azonban csak abban az esetben egyezne pontosan a termelési ár sémájával, ha a tiszta jövedelem egyéb elemei az eszközök arányában képződnének.

A valóság lényegi összefüggései a szocialista gazdaságban is ellentmondanak bizonyos látszatoknak. A közgazdász sem becsülheti le a „felszíni" jelenséget, ismereteinek végül is egyedüli forrását, de nem is ragadhat meg a felszíni mozgásból nyert képzetek rabságában. Jelenleg például érvényesül a saját eszköz — hiteleszköz szembeállítás, aminek keretében a kamatnak sajátos szerepe van. Ez a sajátos szerep az itt kifejtettek szerint is fontos és növekednie kell. Ennek azonban nem mond ellent az, hogy gazdasági forrását és természetét tekintve a járulék közel áll a kamathoz. Ez abból fakad, hogy a vállalat költségvetési eszközei is állami tulajdonban vannak. A saját alapok és a kölcsöneszközök között a szocializmusban itt nincs olyan különbség, mint a saját tőke és a kölcsöntőke között a kapitalizmusban.

A tulajdon és a funkció szétválásának elemzése még a

ma kamatnak tekintett jelenség körét illetően sem történt meg. Ez nem zavarhatja azt a felismerést, hogy a tágabb értelemben vett kamat (kamat + járulék) közgazdasági tartalmát tekintve a tulajdon gazdasági realizálása. Hogy ennek a kamatnak a nagysága eltér a tőkés viszonyok között szokásosnál, a dolog lényegén nem változtat. Közgazdasági formákat nem százalékos arányok szerint kell minősíteni.

A fennmaradó rész a vállalkozói nyereség. Különböző csatornákon keresztül ennek egy része is az állam központi szerveihez kerül. Közgazdaságilag indokolt mértéke azzal kapcsolatos, hogy ezek a szervek a gazdálkodói jogok mekkora részét gyakorolják szükségszerű módon.

A szocializmus politikai gazdaságtana szempontjából lényeges az a felismerés, hogy a vállalatnál realizálódó tiszta jövedelem az említett két részre oszlik. Ha a kifejlett áru- és pénzviszonyok a szocialista tervgazdaság nélkülözhetetlen elemei, akkor a mozgásukat tükröző kategóriáknak helyet kell kapniuk a gazdaság elméletében is. Semmiféle racionális ok nem indokolhatja, hogy kétségbe vonjuk a kamat és a vállalkozói nyereség létezését körülményeink között. Amilyen helytelen lenne az összes jövedelemelvonási csatornát erőszakoltan a tulajdon és a funkció közötti ellentmondás mozgásformájának tekinteni, ugyanolyan helytelen lenne adópolitikára redukálni a vállalatok minden költségvetési kötelezettségét.

Nem tartozik a tulajdon feltételes elidegenítéséhez és realizálásához egyebek között az illetményadó, amely ma voltaképpen annak kifejezése, hogy az elosztási rendszer következtében az áruérték v elemének egy része elsődlegesen mint tiszta jövedelem realizálódik. Kizárhatók a szóban forgó körből egyes termelés és kereskedelempolitikai jellegű adók is. De a kamat és a járulék mindenképpen a tulajdon realizálását jelenti, a nyereségadó pedig az államot mint „vállalkozót" illető összeg. E csatornák konkrét szám-

szerűségeit, a vállalatnál maradó vállalkozói nyereséghez való viszonyukat a gazdaságpolitikát tükröző és szolgáló szabályozási program hivatott befolyásolni. A szóban forgó kategóriák elméleti elemzése a szocializmus politikai gazdaságtanának feladata.

A KÉT TULAJDONFORMA ÁRU- ÉS PÉNZVISZONYAI

A termelőszövetkezeti tulajdon sajátosságait mindenekelőtt az újratermelés pénzügyi forrásainak elosztása során kell messzemenően figyelembe venni. Igen sok függ annak a kérdésnek a helyes eldöntésétől, hogy a mezőgazdaságban létrehozott többlettermék mekkora hányadát vonja el az állam az árakkal, pénzügyi eszközökkel. Az egyénileg gazdálkodó parasztság többlettermékének viszonylag nagy hányadát központosították. A mezőgazdaság szocialista átszervezése után ezen változtatni kellett.

A tiszta jövedelemnek az a tömege, ami a hosszú ideig lényegében változatlan ipari és mezőgazdasági termelőiárszínvonal mellett a szövetkezeteknél maradt, nem fedezte a kisüzemről a nagyüzemre való áttérés nagyarányú beruházási szükségleteit. A felvásárlásiár-színvonal automatikusan végbement csekély emelkedését a költségszintnek a ráfordításszerkezet változásából eredő növekedése egyenlítette ki. A szövetkezetek saját felhalmozásaikból nem fedezhették a nagyüzemi rendszer megteremtését, a bővített újratermelést, amikor a náluk maradó tiszta jövedelem tömege lényegében a kisparaszti gazdaság körülményeinek megfelelő mértékre korlátozódott.

Ezt az ellentmondást sokáig a mezőgazdaságnak juttatott nagyarányú állami segítség növelése próbálta feloldani. Az állami támogatás és részben a hitel növekedése azt jelentette, hogy az állam a mezőgazdaságból elvont, központosí-

tott tiszta jövedelem egyre jelentősebb hányadát juttatta vissza a mezőgazdaságnak. Ez a rendszer helyes volt a szocialista átszervezés időszakában. A nagyarányú állami támogatás és hitel annak elismerését jelentette, hogy a mezőgazdasági árakban realizált tiszta jövedelem tömege teljességgel elégtelen az alapberuházások és a termelésbővítés finanszírozására. Az állam megteheti, hogy ugyanannyit von el árakkal a szocialista mezőgazdaságtól, mint a kisparaszttól, de ebben az esetben sokkal többet kell egyéb formában visszaadni a mezőgazdaságnak. A hitelállományt ebben az esetben szükségszerűen és folyamatosan növelni kell. A „támogatás" adott mértékét csak úgy lehetett tartani, ha egyre jobban növelték a hiteleket, különben az évi visszafizetési kötelezettség utolérte volna az évi folyósítást. Végső soron prolongálni vagy eltörölni kellett a hitelek egy részét. és így véglegesen visszaadni a mezőgazdaságnak, amit az ár elvont és a hitel ideiglenesen visszaadott. A növekvő hiteltörlesztés miatt ugyanis a termelőszövetkezetek aligha tudták volna saját eszközeikből biztosítani a tagság növekvő jövedelmét, finanszírozni álló- és forgóalapjaik pótlását és bővítését. Ez megnehezítette a gazdasági tisztánlátást, az amortizációs alap képzését, elkülönítését a felhalmozástól.

Az utóbbi időben alapvetően megváltozott a mezőgazdaságnak a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásáról alkotott kép. Ebben a tiszta jövedelem elosztására vonatkozó felismeréseknek is szerepük volt. A szóban forgó hiányosságok megszüntetését azonban alapvetően a termelőszövetkezetek vállalatszerű fejlődésének feltétele követelte meg. A megoldást az amortizálódott eszközökre fennálló hitelek elengedésében és a felvásárlási árak emelésének irányában kellett keresni. Ez az emelés a harmadik ötéves tervidőszakban 20%-ot tesz ki.

A mezőgazdaságban létrehozott többlettermék jelentős része végső soron a régi feltételek között is visszakerült a me-

zőgazdaságba, de előbb átment az újraelosztás mechanizmusán. A mezőgazdaságtól elvont *m*-nek azt a részét, amelyet a mezőgazdaságban kell felhasználni, s amelyet végül is visszaadnak a mezőgazdaságnak, már eredetileg sem szükséges onnan elvonni.

Az ezzel szemben annak idején gyakran hangoztatott egyik ellenérv elméleti jellegű volt: eszerint a csoporttulajdon miatt szükséges az a mechanizmus, amelyben a bővített újratermelés finanszírozásában a döntő szó a hiteleszközöké. De először is, a hitelnek, mint láttuk, az állami tulajdonon belül is jelentős szerepe van. Másodszor, a szövetkezeti tulajdon növekedése nem valamiféle elszigetelt csoporttulajdon bővítését jelenti. A szövetkezeti alapok már ma is szocialista tulajdont képeznek; a jövőben pedig még közelebb kerülnek az össznépi alapokhoz. Ha biztosítva van a felhalmozás megfelelő mértéke, akkor a távoli jövő szempontjából mindegy, hogy azt közvetlenül a szövetkezet eszközölte, vagy pedig először elvonták tőle a tiszta jövedelmet és állami forrásokból finanszírozták felhalmozásukat. De nem mindegy a jelen és a következő évtizedek szempontjából.

Ha szocialista jellegűnek ismerjük el a termelőszövetkezeteket, akkor nem szabad azáltal korlátozni a szövetkezeti tulajdon bővülését, hogy túl sok jövedelmet vonunk el majd állami tulajdon formájában fejlesztjük a mezőgazdaság termelőalapjait. Minden jel arra mutat, hogy a szocialista fejlődési szakasz hosszú évtizedekre kiterjedő történelmi korszak, amelyben a szövetkezeti tulajdon fejlődésének az állami tulajdon javára történő mesterséges korlátozása károkat okoz a mezőgazdasági termelésnek, a munkás-paraszt szövetségnek.

Volt egy olyan érv is, amely szerint azért kell elvonni a mezőgazdasági többlettermék jelentős részét és azt hitel formájában a szövetkezetek rendelkezésére bocsátani, hogy így az állam a tervszerű irányítás és ellenőrzés differenciált

gazdaságpolitikai eszközéhez jusson. Csakhogy nem lehet elvonni a többlettermék jelentős részét olyan szektorból, ahol a vállalatoknak törleszteniük kell nagyüzemi termelési alapjaik értékét és maguknak kell gondoskodniuk a további beruházások forrásairól.

Az állam a régi gazdasági mechanizmusban elvileg központosította saját vállalati tiszta jövedelmének nagy részét is, de állóeszközeiket nem hitelbe adta. Az állam nem kevésbé központosította a szövetkezet tiszta jövedelmét is, de alapjait hitelbe adta. Miért? Azért, mert itt csoporttulajdonról volt szó? Amellett, hogy e rendszer társadalmilag szükségtelenné vált, közgazdaságilag egyre nagyobb ellentmondásokat tartalmazott, *teljesen függetlenül* a tulajdonformától. A szövetkezeteket ez a mechanizmus „duplán" sújtotta.

Megőrizve a tisztajövedelem-elvonás régi mértékét, előbbutóbb rá kellett volna térni a beruházások állami finanszírozására. Ezt mutatta, hogy a hitelállomány viszonylag nagy részét törölni kellett.

A jövedelemelvonást csökkentve az újratermelést a viszonylag nagyobb saját erő és a viszonylag kisebb hitelnyújtás és támogatás biztosíthatja. Mindez bizonyos fokig szűkíti a tervszerű irányítás eszközeit. De megnöveli az árak differenciálásának lehetőségeit, mivel több tiszta jövedelmet hagy bennük.

Végül is a régi helyzet nem volt tartható: részben és utólagosan át kellett alakítani a hitelek egy részét állami beruházássá, részben az árban elvont jövedelmet kellett csökkenteni.

A mezőgazdasági felvásárlási árakban realizált tiszta jövedelem növelése szükséges ahhoz, hogy a szóban forgó árak nagyobb mértékben fedezzék az egyszerű, majd a bővített újratermelés pénzügyi szükségleteit.

A probléma megoldása érintette a költségvetési bevételeket, a központosítható állami tiszta jövedelmet. De a költ-

ségvetési kiadásokat, a beruházási hitelfolyósításokat és a velük járó hitelelengedést is.

Amikor az árral elvont *m*-et részben hitel formájában kapta vissza a mezőgazdaság termelésbővítés céljaira, ezzel csak elodáztuk a problémát, mert amennyiben a hitelt vissza kell fizetni, az újabb bővítésre újra hitelt kellett adni a „végtelenségig", illetve egy nagyon is véges határig. Egyszerűbb dolog kevesebbet elvonni árral és kevesebbet visszaadni hitellel. Az intézkedés a költségvetéssel két oldalról volt kapcsolatos, tehát egyensúlyba lehetett hozni.

Az áremelés és a hitelelengedés önmagában természetesen nem oldott meg mindent és nem növelte a rendelkezésre álló többlettermék össztömegét. Mégis, nagy előnyei voltak a szövetkezetek szocialista termelési viszonyainak megszilárdítása szempontjából.

A szövetkezetek pénzügyi helyzete megjavult, önfinanszírozási forrásaik bővültek, hiteltörlesztési terheik csökkentek. Megfelelő arányok betartásával most már el lehet érni, hogy az amortizáció és a törlesztés a jövőben „beleférjen" a szövetkezeti fel nem osztható alaphoz csatolandó összegbe, sőt, maradjon bizonyos többlet is az álló- és forgóalapok növelésére. Mindez közgazdaságilag lehetővé tette az amortizációs alap képzését.

A mezőgazdasági felvásárlási árakban realizált nagyobb tiszta jövedelem nemcsak a saját beruházások gyorsabb növelését teszi lehetővé, hanem az árak fokozottabb differenciálását, az árarányok további javítását is. A mezőgazdasági árarányokra és azoknak a földlekötéssel kapcsolatos sajátosságaira itt nem térünk ki. A mezőgazdasági árszínvonalról szólva azonban nem hagyhatók figyelmen kívül az ipari eredetű termelési eszközök fajlagos költségei és azok hatása a mezőgazdaság jövedelmezőségére.

A fentiek fényében kell vizsgálni azt a megállapítást is, hogy a mezőgazdaság nem volt képes saját erejéből a bő-

vített újratermelésre. Ez csak az üzemi viszonyokra volt érvényes. Igaz, hogy a kisüzemről a nagyüzemre való gyors átmenetet nagy részben az állam finanszírozta. Az ehhez szükséges összeget, amelyet a szövetkezetek csak lassan tudtak volna akkumulálni, az állam előlegezte meg. A szövetkezetek az alacsony árakban való bevételeikből részben visszafizetve az eredeti, alapberuházásokhoz szükséges hitelt, voltaképpen utólag végezték és végzik el a pénzfelhalmozást. Fokozatosan és időben széthúzva teremtették elő a nagyüzem megteremtéséhez régebben hiányzó saját erőt. A hiteltörlesztés, lényegét tekintve szintén felhalmozás, de olyan felhalmozás, amely már meglevő állóeszközök kifizetését szolgálja. Nem kétséges, hogy ha nem lett volna hiteltörlesztés és alacsony felvásárlási ár, a szövetkezeteknek az amortizáción felül maradt volna saját pénzfelhalmozásuk. A szövetkezet netto termelésének nagyobb részét halmozza fel, mint az egyéni parasztgazdaság. De ha ez a netto termelés nem növekszik megfelelően, akkor a felhalmozás korlátokba ütközik.

A netto termelés növekedését két tényező korlátozza:

— az ipari eredetű termelési eszközök fokozódó alkalmazása, amely az adott árak mellett az anyagi ráfordítások hányadát különösen gyorsan növelte;

— a kezdeti beruházások alacsony hatékonysága, ami azzal kapcsolatos, hogy nagy részük a kiesett paraszti állóeszközök pótlását célozta. A szocialista átszervezés ezzel kapcsolatos pénzügyi terheit az állam és a termelőszövetkezetek végeredményben megosztották.

A FOGYASZTÓI ÁRAK RENDEZÉSÉNEK NÉHÁNY TAPASZTALATA

Az 1966-ban megvalósított fogyasztói árrendezés arra irányult, hogy csökkentsék a fogyasztói árak adott arányaiból következő bizonyos káros tendenciákat.

A legkirívóbb és legnagyobb zavarokat okozó tényező a hús és húskészítmények fogyasztói ára volt. Az élelmezésben a felszabadulás óta valóságos forradalom ment végbe. Nemcsak növekedési és részleges kiegyenlítődési folyamat zajlott le, hanem a fogyasztási szerkezet is minőségileg átalakult. Ennek érzékeltetésére a cukor- és húsfogyasztás adatait ragadjuk ki. Ma egy főre háromszor annyi cukor (30 kg) jut évente, mint a háború előtt. A harmincas években 33,2 kg, 1965-ben több mint 50 kg hús és húskészítmény jutott egy főre. E két fogyasztásnövelési irány megvalósításának feltételei azonban eltértek. Cukorból nem voltak ellátási problémák, s a meglevőnél nagyobb keresletet is ki lehetett volna elégíteni. Az állati fehérjék tekintetében nem ez volt a helyzet: már az aktuális kereslet ellátása sem volt teljes. Az árintézkedések nem a kereslet csökkentését, hanem növekedésének mérséklését célozták. Ez volt a feltétele a keresetek növekedésének is, amelynek az volt az egyik akadálya, hogy nem lehetett növekvő arányban állati fehérjével ellentételezni.

Közrejátszottak bizonyos exportigények is. Ezek fedezték sok nélkülözhetetlen nyersanyag és műszaki cikk behozatalát. A népgazdasági termelési színvonal növeléséhez, tehát végső soron a teljes fogyasztási színvonal biztosításához hozzájáruló állati fehérje export külkereskedelmi lehetőségei azonban nem automatikusan teremtődnek meg.

Az állattenyésztés fejlesztése nagy beruházásokat igényel. A fogyasztás gazdaságos szerkezetének kialakítása miatt előnyös, ha a fogyasztói árban a beruházási eszközök lekö-

tése is megfelelő módon tükröződik. A húsárak azonban még a termelés folyó költségeit sem térítették meg. Volt a fogyasztói árak képzésének még néhány területe, ahol hasonló jellegű — ha nem is azonos horderejű — ellentmondások éleződtek ki. Ugyanakkor ellenkező előjelű ellentmondás jellemezte a textil- és ruházati termékek árképzését. Az árak itt viszonylag nagy összegű állami forgalmi adót tartalmaztak. A textil hazai fogyasztói ára a ráfordításokhoz képest magas, a tőkehúsé a ráfordításokhoz képest alacsony volt. A baromfi termelési ráfordításai a világpiacihoz képest különösen magasak voltak. Amikor külföldön elterjedt a baromfi „ipari" előállítása, ez erősen csökkentette annak értékét és árát. A baromfiexport így gazdaságtalanná vált, különösen a marhahússal szemben. A hústermelés fellendítését és a hazai húsfogyasztás növekedésének időleges korlátozását célozta a felvásárlási és a fogyasztási árak emelése. Az árak emelkedését kompenzálni kellett hazai textilárcsökkentéssel is. Ez a külkereskedelemre is kihatott.

Második ötéves tervünk általános életszínvonal-emelési céljai egészében mennyiségileg túlteljesültek. A bérből és fizetésből élők reáljövedelme 18%-kal nőtt a tervezett 16—17% helyett. De a reálbéremelés legösztönzőbb formája, az átlagkeresetek növelése háttérbe szorult. A pénzbérek általános lassú növekedésén belül is elmaradt bizonyos munkáskategóriák, a közvetlen termelésirányításért felelős vezetők, kereskedelmi alkalmazottak, a pedagógusok és egyes pénzügyi területek dolgozóinak jövedelme.

A második ötéves tervben a nemzeti jövedelem kisebb lett az előirányzottnál. Ez a gazdasági munka hatékonyságának általános csökkenésével volt kapcsolatos. Utóbbit részben objektív okok magyarázzák, amelyek más hasonló fejlettségű és struktúrájú országokban is megfigyelhetők voltak. Részben a gazdaságirányítás (és benne a jövedelemelosztás) rendszerének elavulása volt az oka. A dolgok ilyen

alakulásában szubjektív tényezők is közrejátszottak. Mindenesetre a második ötéves időszakban a tervnél kevesebb nemzeti jövedelemből a tervezettnél nagyobb mértékben emeltük az életszínvonalat.

A körülményekhez és konkrét lehetőségekhez képest maximális jövedelemnövekedés azonban nem a legszerencsésebb módon következett be. Mivel az „automatikusan" (általános gazdasági és demográfiai feltételek, régebbi döntések hatására) emelkedő jövedelem nagyobb volt a tervezettnél, nem jutott elegendő pénz olyan központi intézkedésekre, amelyek a kereseti és jövedelmi arányok javítását célozták. A tervezett központi intézkedéseknek csak egy része valósult meg. A központi intézkedések eredeti programjához ragaszkodva, még jobban túl kellett volna teljesíteni az életszínvonalemelés tervét olyan körülmények között, amikor a nemzeti jövedelem az ismert módon alakult. Ez pedig teljes lehetetlenség volt, hiszen már úgy is évek óta több nemzeti jövedelmet használtunk fel, mint amennyit megtermeltünk. Ezért már a második ötéves tervben részben jövedelemelvonásból fedeztük az arányok javítását szolgáló többletet. De még így is el kellett hagyni sok tervezett béremelést. A második ötéves tervben a reálbérek 9%-kal növekedtek.

A béren kívüli jövedelmek ebben az időszakban gyorsan nőttek. Különösen gyors volt a nyugdíjalap bővülése (főleg a nyugdíjasok számának és átlagos nyugdíjalapjának növekedése miatt). Az egyéb béren kívüli juttatások is növekedtek. Ugyanakkor fokozódó társadalmi problémát jelentett a gyermekes és a gyermektelen családok — különösen a többgyermekesek — egy főre jutó jövedelmének aránytalansága. A dolog tisztán közgazdasági oldala az, hogy a gyermekek nevelése a népgazdaság számára új munkaerő felnövekedését jelenti. Már ebből a szempontból is indokolt, hogy a

gyermekek eltartási költségeinek bizonyos részét közteherviseléssel fedezzék.

A harmadik ötéves terv kidolgozása során kiderült, hogy az életszínvonal-emelés lehetséges mértéke kb. annyi, amennyi az új munkaerő bevonásához, az átlagbérnek a termelékenységgel kapcsolatban történő emeléséhez és a béren felüli juttatások „automatikus" emeléséhez szükséges. Ezért kellett a bérből és jövedelemből élők vonatkozásában szükségessé vált központi életszínvonal-emelő és a központi jövedelemelvonó intézkedéseket kiegyenlíteni.

A bérből és fizetésből élők változatlan összjövedelme mellett egyidejűleg valósultak meg az ár- és bérintézkedések. Így nem volt szükség pótlólagos eszközökre a korrekciók végrehajtásához: egyes áraránytalanságok áremeléssel történő csökkentését, bizonyos béraránytalanságok béremeléssel történő csökkentése ellentételezte.

Az általános fogyasztói árszínvonal emelkedésének megfelelt a bérből és fizetésből élő lakosság pénzjövedelmének központi intézkedésekből fedezett növekedése. A reáljövedelem más módon oszlott meg, emelkedtek a túlságosan alacsony árak és bérek is. Az áremelést és a nyugdíjjárulék növekedését kb. kiegyenlítette a bérek és a családi pótlék központi intézkedésekkel elhatárolt növelése.

Az 1968. január elsejei fogyasztói árváltozások némelyikére a mechanizmus egészének reformjától függetlenül is szükség lett volna. A kereslet és kínálat szerkezetének változásai, a termelési ráfordítások dinamikája, különböző arányú elmozdulásai időnként fogyasztói árrendezéseket tesznek szükségessé akkor is, ha az árképzés rendszere változatlan marad. Ha a külső piacokon tartós helyzetváltozások következnek be és ennek következtében megváltozik a belső piacon eladható áruk mennyisége, tömege, szerkezete, ebből is le kell vonni a fogyasztói árakra vonatkozó konzekvenciákat. 1968. január elsején a termelői árak körében is

nagyarányú mozgás ment végbe. Ezeket nem mind gyűrűztették tovább, voltak olyan területek, ahol a termelői ár emelkedett és a fogyasztói ár csökkent. A fogyasztói árak körében azonban ezzel kapcsolatban is bizonyos változásokra került sor. A külkereskedelmi érdekeltségi rendszer átalakításával, a devizaszorzó bevezetésével és alkalmazásával megváltozott több fontos importanyag és a felhasználásukkal termelt áruk fogyasztói ára is.

Közvetlenül a fogyasztóiár-politika szféráját érintette a különbözeti forgalmi adó rendszerének megszüntetése. A kereskedelmi árrések nagysága is megváltozott, általában a forgalmi adó terhére megnőtt.

Az árképzés reformja az új árformák bevezetésével kapcsolatos. A határok között mozgó árak és a szabad árak szférájában az előzetes számítások bizonyos (mintegy 4%-os) emelkedéssel számoltak. Ez az egész fogyasztói árszínvonalra mintegy 2%-os emelő hatást gyakorolhat.

A központi árpolitikai intézkedések egyenlege a lakosság számára éppen azért pozitív, hogy a laza és szabad árak körében lehetséges áremelkedést részben ellensúlyozza. A forgalmi adó nivellálásainak egyenlegét ugyanilyen módon tervezték meg. Az állami árpolitikai intézkedések között végeredményben voltak áremelések és árcsökkentések. Ezeknek az egyenlege egészében az árszínvonalat csökkenti. Sor került forgalmiadó-kiigazításokra, -emelésekre és -csökkentésekre. Egyenlegében ez is csökkenti az árszínvonalat. A laza és szabad árformák területén a tényleges ármozgás kiegyenlítheti az árszínvonal-csökkenést. De mivel ezek az árformák olyan területen érvényesülnek, ahol a kereslet kielégített, tapasztalható, hogy az áremelési lehetőségekkel az első időben kevéssé élnek.

Igen lényeges mozzanat, hogy megszűnt a fogyasztói árak változatlansága. Az árak eddig sem voltak teljesen változatlanok. Nemcsak központi árintézkedésekkel rendezték

őket, hanem folyamatosan tényleges árváltozás ment végbe, mert cserélődött a termékek köre és az új termékek ára különbözött a hasonló régi termékek árától. Mai törekvésünk egy stabil és rugalmas fogyasztói árrendszer, amelyben az állam biztosítja az alapvető fogyasztói árak stabilitását és lehetővé teszi az egyéb cikkek árainak mozgékonyságát. A stabilitást sem értelmezi annyira mereven, mint eddig, s a nem hatósági árak mozgásait is ellenőrzi.

A fogyasztói árszínvonal csak a személyi jövedelmek nagyságával együtt elemezhető helyesen. A bérszínvonal és az árszínvonal elemzésénél a kiindulópont az adott nemzeti jövedelem és annak fogyasztási alapja.

Az államnak nincs szabad keze a jövedelmek elosztásában. A fogyasztási alap legnagyobb része előre meghatározott. Emelkedik például a nyugdíjasok száma, az átlagos nyugdíj, a családi pótlék. Ez a nemzeti jövedelem fogyasztási alapjának százalékosan is emelkedő része, ami határokat szab a bérek növekedésének. (Ugyanaz a helyzet, ami a folyamatban levő beruházásoknál. Ezeket nem lehet leállítani, tehát lekötik a beruházási eszközök jelentős részét.) A népgazdaságnak tehát van egy sor stabil kötelezettsége. Ez viszonylag szűk területre szorítja azt a szférát, amelyben szuverén döntések hozhatók.

Adott fogyasztási alapot egészében véve realizálni lehet magasabb árszínvonal és nagyobb pénzjövedelem segítségével, vagy fordítva. A vásárlóknak azért nem mindegy, hogy ez hogyan történik, mert az árszínvonal és jövedelemtömeg egymáshoz viszonyított arányváltozása késve is történhet és újraelosztási folyamatokhoz vezethet.

Az árszínvonal és bérszínvonal, illetve jövedelemtömeg egymáshoz viszonyított mozgásának elméletileg különböző esetei lehetségesek. Növekedhetnek a személyi jövedelmek anélkül, hogy növekednének a teljesítmények vagy az árualap. Ebben az esetben könnyen feszültség támad az ellá-

tásban. Ha a pénzjövedelmek gyorsabban növekednek, mint az árualap, és az árak szabadon mozognak, az árak növekedni fognak. Ha viszont normális árualap mellett nő a fogyasztóiár-színvonal és emiatt a lakosságnak csökken a vásárlóereje, nem tudja megvásárolni a megtervezett árualapot; így a fogyasztási előirányzat teljesítése érdekében a bérekkel és személyi jövedelmekkel „utána kell menni" az áraknak. Ebben az esetben az árak emelkedését a személyi jövedelmek emelkedése kompenzálja.

Az államnak egyfelől megvannak a lehetőségei az árak befolyásolására, másfelől ha nagyobb fogyasztóiár-emelkedést tűr is el, akkor is megvan a lehetősége, hogy a tervezettnél nagyobb bérkiáramlással, részesedéssel érje el a tervek teljesítését. Ha viszont a vállalatoknál a személyi jövedelmek futottak fel és a részesedési alap növekedése haladja meg az árufedezettel megalapozható mértéket, akkor az áremelkedés korlátozza a reáljövedelem növekedését, arra a mértékre, ami „belefér" a népgazdaság egyensúlyi arányaiba. Itt nem a fogyasztási alap globális összegének realizálása okoz problémát, hanem az elosztási rendszer, hogy tudniillik ott realizálódik-e a jövedelem, ahol az a legszükségesebb az anyagi ösztönzés szempontjából.

A forgalmi adó rendszerének reformja a fogyasztói árak arányaival kapcsolatos. A távlati cél az, hogy a fogyasztói árak arányai tendenciálisan a termelői árak arányaihoz közeledjenek, a fogyasztókat megközelítően azonos irányba ösztönözzék. Ebben az esetben azonosan terheli a fogyasztót az, ami a népgazdaságot terheli. Helyettesíthető áruknál nagyobb a jelentősége annak, hogy az ár arányok közelebb kerüljenek a ráfordítások arányaihoz.

A fogyasztói árak és a termelői árak közötti eltérések egyik formája eddig a különbözeti forgalmi adó volt. Ez úgy alakult ki, hogy a fogyasztói árszínvonal meg volt kötve,

a termelői árakban pedig több változás ment végbe, amit a különbözeti forgalmi adó egyenlített ki.

A fogyasztói árakat bizonyos mértékig a jövőben is el kell téríteni a termelői árak arányaitól. Ennek egyik alapvető oka az, hogy az állam rangsorolja a szükségleteket és egyeseket előnybe helyez (például egészségügyi, szociális, kulturális szempontokat érvényesít az árak képzésében). A fogyasztást is tereli, bizonyos cikkekre nagyobb, másokra kisebb forgalmi adót vet ki. Bizonyos szükséges áreltérések a reáljövedelem befolyásolásával kapcsolatosak. Ha a kereslet és kínálat nincs tartósan egyensúlyban, nincs elég termelési kapacitás, nem elég az import, akkor ideiglenesen célszerű lehet, hogy az ár magasabb legyen, az átlagosnál magasabb tiszta jövedelmet tartalmazzon.

A forgalmi adó azonban itt már az árképző tényező szerepét játssza és nem egy eleve adott fogyasztói ár egy részét vonja el. A termelői árhoz meghatározott (százalékos) forgalmi adót adnak hozzá, hogy ez meghatározott hatást gyakoroljon a fogyasztói árak alakulására. Régebben több ezer forgalmiadó-kulcs volt érvényben. Ezeket sikerült úgy összevonni, hogy mintegy ezer maradt. Ez jelentős előrelépés az adókulcsok számának további csökkentése felé. A különbözeti forgalmi adó megszüntetése kapcsolatban van az új árformákkal is. A szabad és laza árak tekintetében lehetetlen lett volna megőrizni a régi különbözeti adózást, mert ez semmissé tette volna az ármozgás eredményeit.

A forgalmi adó a gazdasági életben az aktív fogyasztói árpolitika eszközévé válik. Az állami tiszta jövedelem forrásai között a szerepe csökken. Mivel megemelkedett a termelőiár-színvonal, a forgalmi adóból kapott összeg nem sokkal haladja meg azt az összeget, amit az állam árdotáció formájában kifizet. Az egyik területről történő forgalmiadó-elvonás és a másik területen levő dotáció tehát a költségvetésben „semlegesíti egymást". A forgalmi adó és az árdotáció

egyenlegéből származó állami bevétel végeredményben erősen lecsökkent, de az árakat az állam a szükséges esetekben el tudja téríteni.

Az ármozgásokat az állami rangsorolások mellett a ráfordítási arányok és a kereslet-kínálat befolyásolják. Az ár két formájával van dolgunk: a hatósági ár gazdasági irányító eszköz, a nem hatósági ár nem gazdasági irányító eszköz, hanem a piacon végbemenő szabályozási folyamatok megnyilvánulási formája.

1946 óta a forint vásárlóereje csökkent, ami nem a szabad árak eredménye volt, hanem az újratermelési folyamatok szerves része. Ez az áremelkedés nem vezetett a lakosság reáljövedelmének csökkenéséhez, hiszen a pénzjövedelmek nagyobb mértékben növekedtek, mint ahogyan a pénzegység vásárlóereje csökkent. A kereslet és kínálat alapvető tényezői továbbra is a tervező szervek kezében vannak és azzal szabályozzák változásaikat. A fogyasztói keresletet mind a bérek, mind a hatósági árak megállapítása szabályozza. A kínálatra az anyagi ösztönzés általános, továbbá a külkereskedelmi szabályozás különleges rendszere hat.

A kereslet és a kínálat globális egyensúlya biztonságot teremt az árak mozgási körének tekintetében. A népgazdasági tervezés a fő arányok és nagyobb globális részarányok tekintetében biztosítja az egyensúlyt. Az állam kezében van az az eszközrendszer, amellyel körül tudja határolni a nem közvetlenül szabályozott árak mozgását és az az eszközrendszer, amellyel az árak mozgását összhangba hozza a jövedelem-kiáramlással.

A gazdaságpolitika szerepe különösen a fő arányok vonalkozásában alapvető. Eddig sokszor olyan döntések is gazdaságpolitikai színezetet nyertek és centrálisan oldódtak meg, amelyeket nem kellett volna így kezelni. A fogyasztás és a felhalmozás nagysága, az életszínvonal növekedésének üteme, a bérszínvonal, a reáljövedelem azonban mindig a

gazdaságpolitika fő kérdései közé fognak tartozni. Bár valószínűleg végbemegy bizonyos, nem nagyfokú áremelkedés, ez összeegyeztethető lesz a harmadik ötéves terv reáljövedelmi előirányzataival.

Az áremelkedés a költségvetési jövedelmek növekedését is jelenti. A nyereségadó is összefügg az árakkal, s a forgalmi adót is százalékosan határozzák meg, a magasabb fogyasztóiár-színvonal magasabb állami jövedelmet is jelent. Ez a jövedelmi többlet arra is szolgál, hogy egy bizonyos kompenzációs folyamat mehessen végbe. Az árak emelkedése növeli a nyereség és a részesedési alap összegét is. Mivel az áremelkedés az állami bevételeket is növeli, arra is felhasználható, hogy intézményesen megvalósítandó módon kompenzálják a fix jövedelmű rétegeket és részben azokat is, akik önhibájukon kívül nem jutnak nagyobb jövedelemhez.

IX

Piaci mechanizmus és tervszerűség

AZ IRÁNYÍTOTT PIAC SZEREPE

Az értéktörvény mechanizmusával kapcsolatban mindenekelőtt tisztázandó, hogy mi ennek a mechanizmusnak mint szabályozó rendszernek a lényege.

A természetben, a technikában és a társadalomban működő szabályozó rendszerek magukban foglalják a bennük végbemenő folyamatok vezérlését (irányítását) és ezeknek a folyamatoknak a visszahatását az őket irányító impulzusok forrására (visszacsatolás). Az értéktörvény mechanizmusa lényegét tekintve a vállalati tevékenység és a piaci folyamatok kölcsönös összefüggése.

Ez általában úgy érvényesül, hogy a kereslet (a vásárlók versenye) és a kínálat (az eladók versenye) közötti kölcsönhatás vezérli az árak mozgását, és így a bennük foglalt jövedelem nagyságát. Ebben az esetben egyébként azonos feltételek mellett a kereslet és a kínálat változása az árrugalmasságtól függő pozitív, illetve negatív irányú árváltozást idéz elő.

A piac és a gazdálkodó egységek döntései közötti visszacsatolás tartalma az, hogy az árak hatására a kereslet és a kínálat is változik. A kínálat rendszerint az árakkal azonos, a kereslet ellentétes irányban, a rugalmassági tényezőktől függően. Az árutermelés szóban forgó önszabályozó rendszerén keresztül, a gazdaság objektív szükségletei és az ezek-

nek érvényt szerző gazdasági gyakorlat hatására a kereslet és a kínálat egyensúlya egy bizonyos árnak megfelelő színvonalon jön létre. Az egyensúly létrejöhet különböző árak mellett, alacsonyabb vagy magasabb színvonalon, tehát a kereslet és a kínálat által nem egyértelműen meghatározott.

A magántermelők közötti verseny differenciáló hatása a termelés koncentrációjához, nagy gazdasági egységekben való összpontosulásához vezet. Ennek eredményeként a főbb termelési ágakban, ahol a termelés koncentrációja ezt kiváltja, néhány nagy termelőszervezet bocsátja ki a termelési volumen döntő hányadát. A nagytermelők a legnagyobb nyereségtömeg érdekében szabályozzák az árakat, és velük a keresletet. Az adott iparágon belül a monopólium csak a verseny ösztönző hatásainak kiküszöbölésével — gazdaságon kívüli eszközökkel — képes egyensúlyt teremteni a kereslet és a kínálat között, de képtelen a gazdasági egyensúly tartós biztosítására, a ciklikusság kiküszöbölésére.

A modern állammonopolista állam a tőkés gazdaság stabilitása és különösen egyes nagy tőkecsoportok érdekében igyekszik kiküszöbölni a makroökonómiai anarchiát. A nemzeti jövedelem bizonyos részének újraelosztásával, a pénzmozgás szabályozásával, a termelési eszközök egy részének államosításával központilag befolyásolja az újratermelést. Korlátozza az egyes tőkecsoportok tevékenységét, ha az az általános egyensúlyt veszélyezteti, és bizonyos esetekben a piac ösztönző erőinek kibontakoztatása végett igyekszik növelni a monopolszervezetek közötti versenyt.

Mindezektől gyökeresen különbözik a szocialista piac, amelynek alapja a fő termelési eszközök társadalmi tulajdona és a gazdaságirányítás alapvető funkcióinak állami monopóliuma. A szocialista állam tervszerűen szabályozza az újratermelés struktúráját, a gazdasági fejlődés fő irányait meghatározó tényezőket.

A szocialista gazdaságban a piaci önvezérlés szélső érté-

keit, irányát és határait a központi tervezés, a kereslet, a kínálat és az árak mozgásának tudatos irányítása határozza meg.

Az árutermelés és az értéktörvény tartalmi átalakulásával az értéktörvény mechanizmusa is gyökeresen átalakul: amellett, hogy az árak és a munkaráfordítások kapcsolatát juttatja érvényre, a népgazdaság tervszerű irányításának és racionális működtetésének emelőjévé változik. A magánpiaci mechanizmust és a tőkés monopóliumok versenyét felváltja a tervgazdálkodás irányított piaci mechanizmusa, amelyben érvényesülnek az árutermelés általános törvényei. A piac önmagában nem képes racionalizálni a gazdasági fejlődést, de vannak olyan tendenciái, amelyek ezt segítik elő. Alkalmas arra, hogy a szocialista népgazdaságban bizonyos önvezérlő elemeket léptessen működésbe. A vállalatok piaci kapcsolatai éppen ilyen önvezérlő funkciót tölthetnek be az újratermelés menetében. Működésének jellegét a szocializmus termelési viszonyai határozzák meg, a sajátos szocialista kapcsolati formák jellemző tulajdonságai hatják át és uralják.

A Magyarországon végrehajtott gazdasági reform ennek az elvi felismerésnek a gyakorlati megvalósítását célozza. Ha az áru- és pénzviszonyokban, a piaci mozgásban rejlő ösztönző hatás beilleszthető a tervszerű irányítás rendszerébe, akkor a piaci érdekeltség fokozottabb felhasználása új tartalékokat szabadít fel és helyesen alkalmazva elősegíti a szocialista rendszer előnyeinek kibontakozását.

Az értéktörvény mechanizmusával, a piaccal kapcsolatban kétféle végletes állásponttal találkozhatunk. Az egyik tagadja, hogy az ebben a mechanizmusban rejlő önszabályozó mozgás összeegyeztethető a tervgazdasággal. A szocialista tervgazdaság régebbi mechanizmusa ezen az elképzelésen alapult. Abban a mechanizmusban is megvolt a legtöbb piaci forma, de mivel le voltak merevítve, nem teremtettek

visszacsatolást termelés és fogyasztás, vállalati gazdálkodás és piac között. Egyszerű tervezési eszközzé degradálódtak és a lényeget tekintve nem az értéktörvény mechanizmusát képviselték. A tervezésben ez okból is lehetővé vált szubjektív döntések ezekben az értékformákban is kifejezésre jutottak. Ezek a tapasztalatok vezettek ahhoz a felismeréshez, hogy a felhasználandó társadalmi munkaidő szerkezetének részletes kialakítása a piac nélkül nálunk is lehetetlen. A tervszerű gazdaságszabályozás alapján, annak keretei között és eszközeként felhasznált szabályozó piaci mozgás szükségszerűen kiegészíti a tervösszehangolás módszereit.

A vállalati folyamatok részleteinek meghatározásával szemben az állami irányításnak hatékonyabb, kevesebb és jobban megválasztott követelményt támasztó, a gazdasági folyamat objektív törvényeinek kedvezőbb érvényesülési lehetőségét engedő formája a tudatosan összehangolt áruösztönzők, vagy más néven, a gazdasági szabályozók rendszere.

A másik végletes álláspont a piaci önszabályozás szocialista sajátosságait tagadja. A piacnak eszerint úgy kell befolyásolnia a vállalatokat, mintha azok magántulajdonosok kezében lennének. Ez a szemlélet a szocialista tervezés lehetőségeit és eszközeit ítéli meg korlátozottabbnak a valóságosnál.

Reformunknak az az egyik sarkalatos tétele, hogy az áruviszonyok a gazdasági kapcsolatoknak fontos, de nem az egyedüli és nem is meghatározó tényezői. Mint az MSZMP IX. kongresszusa rámutatott, a tervszerű fejlődés és az árutermelés törvényei nem egymástól függetlenül, hanem szoros kölcsönhatásban fognak fejlődni, érvényesülni. A tervszerű fejlődés a gazdasági mechanizmus reformja után is dominálo, az áruviszonyokat is meghatározó jelentőségű lesz. A népgazdasági tervezés feladataiban és a tervek megva-

lósításának módszereiben bekövetkező változások a fő népgazdasági folyamatok tervszerűségét hivatottak erősíteni.

Törekvéseink lényege, hogy a piacot a termelési eszközök szocialista tulajdonán alapuló népgazdaság hatékonyabb működtetésére használjuk fel. A jövőben sem mondunk le arról a tulajdonságáról, amely erre a célra egyedül alkalmassá teszi: fő vonásaiban tudatosan irányított jellegéről. A szocialista fejlődés tudatossága azonban nem zárja ki, sőt, a mai feltételek között egyenesen megköveteli a piaci önszabályozás felhasználását. De minél nagyobb teret engedünk a piacnak, annál megalapozottabban kell tervezni és következetesebben megvalósítani a fő arányokat és szükségszerű folyamatokat, annál pontosabban kell összehangolni a keresletre és a kínálatra ható fő tényezőket. A tervszerű szocialista árutermelés így segíti elő a központi irányítás és a vállalati önállóság közötti helyes viszony kialakulását.

Reformunk az állam gazdaságirányító tevékenységének hatékonyságát kívánja fokozni. Éppen azért változtatta meg az irányítási módszereket, hogy az állam központi szervei valóban a legfontosabb problémákkal foglalkozhassanak és hatékonyabban, komplexebb módon irányítsák a fő gazdasági folyamatokat, anélkül, hogy elmerülnének a részletekben.

A népgazdaság fő egyensúlyi feltételei, a beruházások, a vásárlóerő és az árualap, a fizetési mérleg, a foglalkoztatottság egyensúlya az értékviszonyokban rejlő közgazdasági szabályozó rendszer hatása alatt valósulnak meg. Ezért az értéksztönzőket (szabályozókat) a fő gazdaságpolitikai célokkal és az ezekben kifejezett arányossági követelményekkel össze kell hangolni.

A reform a tervszerű fejlődés nagyobb hatékonysága érdekében növeli a vállalati önállóságot és ugyanilyen célból összpontosítja a központi döntések számát a közgazdaságilag indokolt területekre. Fenntartja és fejleszti a szocialis-

ta gazdaság irányításának centralizmusát, az újratermelés fő kérdéseit illetően. Hibás minden olyan elképzelés, amely szerint a reform a piacot nem a tervgazdálkodás új rendszerében, hanem a tervgazdálkodás helyett akarja felhasználni, a szocialista állam gazdasági funkcióit pedig meg kívánja szüntetni.

Nagy elvi jelentősége van annak a kérdésnek, hogy hogyan értékelendők az eddigi irányítási módszerek. A tervgazdálkodás gyakorlatának eddigi rendszere a történelmi fejlődés bizonyos objektív tényezőin alapult. A szocialista építőmunka kezdeti időszakának és a második világháborút követő helyreállítás folyamatának szükségletei, a korszak sajátos politikai és gazdasági, belső és nemzetközi feltételei egyaránt ezt a rendszert követelték meg. Ez nem jelenti azt, hogy a régi irányítási módszereknek az akkori objektív feltételek szempontjából ne lett volna több hibás vonásuk. Különösen nagy kárt okoztak a voluntarista tervezési elképzelések és módszerek. A régi irányítási rendszerrel mindazonáltal nagy eredményeket értünk el. Megszűnt az ország régebbi elmaradottsága, új iparágak és termelési centrumok keletkeztek, a termelési bázis fejlődése alapján uralkodóvá váltak a szocialista termelési viszonyok a mezőgazdaságban is.

Mindez kellőképpen indokolja azt a törekvést, hogy a régi irányítási rendszerből megőrizzük mindazt, ami maradandó, vagyis mindazt, ami a szocialista termelési viszonyok lényegétől elválaszthatatlan. Azokat a módszereket szüntettük meg, amelyek egy adott történelmi helyzetben — bár ott sem mindig — helyesek voltak, a feltételek változása miatt elvesztették időszerűségüket.

Az új gazdasági mechanizmus messzemenően felhasználja a költségeknek és az áraknak, továbbá a hitelnek, az adóknak, a devizaárfolyamnak, az önállóan gazdálkodó vállalatok, valamint a fogyasztók döntéseire gyakorolt hatását. A

vállalatok tevékenységét az új körülmények között a terven alapuló közgazdasági szabályozók és az általuk meghatározott piaci impulzusok irányítják; a közgazdasági szabályozás beállításában viszont a szocialista állam alapvető tulajdonosi jogai és gazdaságszervező funkciói érvényesülnek.

A közgazdasági szabályozók összehangolt rendszere a gazdaságpolitikai célokhoz kapcsolódik, tükrözi a terv arányait, a tervezés pedig figyelembe veszi a szabályozók követelményeit. Megmaradt bizonyos mennyiségű hatósági jellegű kötöttség is, például a termékforgalmazásban, a külkereskedelemben és néhány egyéb területen.

A vállalatok anyagi érdekeltsége a kereslet kielégítésére irányul. Amennyiben minden szükségletüket értékesítési pénzbevételükből fedezhetik, érdekeltek abban, hogy a lehető legkevesebb ráfordítással, a vásárlók szükségleteire termeljenek, vagyis érdekeltek termelési kapacitásaik optimális kihasználásában. Ezért a vállalatoknak az állam által meghatározott közgazdasági környezetben, a jogszabályok megtartása mellett általában szabad kezük van termelési programjuk tervezésében, a termelési feltételek kombinálásában, a beszerzés és az értékesítés irányainak és formáinak megválasztásában. Míg régebben a stabilitás elérése végett a részleteiben lehetőleg utasításokkal lerögzített kereslet és kínálat egy viszonylag merev árrendszerrel együtt működött — vagyis alig jutottak szóhoz az értékmechanizmus önszabályozó hatásai — addig most az a törekvés érvényesül, hogy a céltudatosan koordinált ösztönző eszközökkel a fő arányokban irányított kereslet és kínálat összhangjának megteremtését a rugalmas árrendszer mozgása is segítse elő. A termelés és a felhasználás tervezett fő arányait realizáló kereslet és kínálat tehát a szerkezeti egyensúly tekintetében függ a piaci mozgástól. Az állam úgy tervszerűsíti a piacot, hogy a jövedelmek képződésének és felhasználásának tervezésével és irányításával mind a fogyasztási cikkek,

mind a termelési eszközök keresletét körülhatárolja, a vállalati ösztönzési rendszer, továbbá a hitel- és beruházási politika segítségével pedig a kínálatot tereli a szükséges irányba. Ez a szabályozás bizonyos fő célok biztosítására irányul és tágabb kereteket hagy arra, hogy a jövedelmek szerzői döntsenek azok hovafordításáról.

Az új gazdaságirányítási rendszer közgazdasági szabályozói többségükben a költségvetéshez, a pénzrendszerhez, a devizagazdálkodáshoz vagy az árrendszerhez kapcsolódnak. Bizonyos elemeiket több évre rögzítik, vagy rövid időre, de szintén központilag határozzák meg, más elemeiket pedig önvezérlő funkcióval ruházzák fel. Így a vállalatok működésének gazdasági körülményei viszonylag stabilak és mégis biztosítják a szükséges rugalmasságot. Ha helyesen választják meg a rögzítendő elemeket, akkor ezáltal a tételesen nem szabályozott mechanizmuselemek mozgását is szabályozni lehet.

A központi szabályozókat (fix árak, árszorzók, adókulcsok, kamatláb stb.) az államhatalmi és államigazgatási szervek által alkotott jogszabályok (törvények, törvényerejű rendeletek, kormányrendeletek és határozatok, miniszteri rendeletek) és egyéb hatósági előírások formájában rögzítik. A kulcsfontosságú szabályozókat központi döntések határozzák meg. A decentralizált szabályozók mozgása (szabad árak, vállalati alapok, szabad termékforgalmazás stb.) a vállalati tevékenység tendenciáit tükrözi.

A szabályozók középtávú összehangolása azáltal teremt kapcsolatot mikro- és makroökonómiai folyamatok között, hogy konkrét összefüggést hoz létre a tervben koordinált fő arányok és a vállalati tevékenységben érvényesülő ösztönzők között. A vállalati tevékenységnek csak a makroökonómia vonatkozásait kell a népgazdasági tervben koordinálni és központi szabályozókkal érvényre juttatni.

A dolgokat nagyon leegyszerűsíti az az elképzelés, hogy a

reform kizárja az állami utasításokat. Az új gazdasági mechanizmusban a kötelező erejű előírások általában nem meghatározott naptári időszakra szóló címzett utasítások, hanem általános érvényű, komplex, de nem kevésbé kényszerítő erejű hatékonysági követelmények. A vállalatok általában nem kapnak tételes utasításokat a munkaerő, a vállalati beruházások, az anyagfelhasználás miként jére vonatkozólag. Ha a népgazdasági terv tartalmazza a piacot szabályozó fő arányokat és gazdálkodási feltételeket, akkor általában biztosítható, hogy a vállalati döntések a tervcélok megvalósítására irányuljanak. Az ötéves terv információként szolgál a vállalati tervezés számára, a benne foglalt gazdasági szabályozók a tervezett fejlődési irányok megvalósítására ösztönöznek.

A tervező szervek eddig sem szabályozhatták központilag a termékek nagy részének termelését és elosztását. A naturális összefüggések bizonyos részének kiemelése azonban automatikusan reprodukálta a túlzott központosítás részben már leküzdött megnyilvánulásait. Az új tervezési rendszerben, az eddiginél eleve összevontabb tervcélokat hagynak jóvá, a részletes számítási anyagok pedig a tervlebontás mellőzése folytán nem válnak kötelezőkké. A nyereségvolumenük, részesedési alapjuk növelésében érdekelt vállalatokat a megrendelések teljesítésére piaci információik és jövedelmi érdekeltségük ösztönzi. A közgazdasági szabályozók biztosítják, hogy ez az érdekeltségi hatás megfeleljen a terv arányossági követelményeinek.

Az alapvető újratermelési feltételek optimális egyensúlyát modern termelőerőkön alapuló gazdaságban, a szabad piac automatizmusa képtelen biztosítani. A szocializmusban a makroökonómiai egyensúlyt a népgazdaság állami irányítása tartja fenn. Mivel azonban a makroökonómiai egyensúly a vállalati tevékenységek integrálódásából jön létre, a szocialista piacnak és benne az állami döntésekkel közvetlenül

nem szabályozott vállalati cselekvéseknek ebben a tekintetben is lényegesen nagyobb szerepe van, mint eddig.

Az értéktörvény mechanizmusát sem lebecsülni, sem túlbecsülni nem szabad. Fetisizálása két elméleti forrásból fakad. Vagy lebecsülik a szocializmus többi gazdasági viszonyainak szerepét és megkülönböztető sajátosságait, vagy pedig olyan általános folyamatokat is azonosítanak az értéktörvénnyel (például az optimalizálás követelményét), amelyek az áruviszonyoktól különböző társadalmi, történeti keretekben is megvalósulhatnak. Némelyek ez utóbbi folyamatokat értik az értéktörvény fokozott érvényesülésén. Itt azonban a szocializmus alapvető törvényszerű összefüggéseiről van szó, amelyek sokkal magasabb rendű viszonyokat képviselnek, mint az értéktörvény.

AZ ÉRTÉKTÖRVÉNY TERVSZERŰ MECHANIZMUSA

Néhány éve eléggé egyoldalúan hangsúlyozták, hogy a tervszerű fejlődés teremt mechanizmust az értéktörvény számára. Az értéktörvényt a szocialista körülmények között és azokkal összhangban valóban tervszerűen kell érvényesíteni, de ez csak a dolog egyik oldala. A másik az, hogy az értéktörvény sajátos mechanizmusa az áruviszonyok általános törvényeinek megsértése nélkül a szocialista gazdálkodásnak megfelelő tulajdonságokkal ruházható fel. A szocialista állam az értéktörvénynek a tervszerű fejlődést elősegítő mechanizmusát alakítja ki.

Ennek a felismerése döntő fontosságú a szocialista vállalati rendszer természetének megítélésében.

A szocializmus politikai gazdaságtanának eddigi fejlődéstörténete a lényeges különbségek mellett mutat bizonyos távoli hasonlatosságot a kapitalizmus politikai gazdaságtanának kialakulásával. Először a szocializmus politikai gaz-

daságtana is a jelenségek rendszerezésével kezdte. Ez a rendszerezés magasabb rendű termelési viszonyokon és a marxi politikai gazdaságtan eredményein alapult.

A közgazdászok a szocialista vállalati rendszer kérdéseivel foglalkozva először a termelési viszonyok ezen aspektusához tartozó összefüggések és folyamatok pontos leírására törekedtek. Így születtek meg az önálló elszámolás különböző „sajátosságairól" szóló elméletek, amelyek magát a kategóriát e sajátosságok összegének tekintették. Az elmélet teljesen a régi mechanizmust tükrözte, mintegy annak kópiája volt. Az önálló elszámolás viszonyainak következő fő mozzanatait nevezte meg: vállalati önállóság a népgazdasági terv keretein belül; a ráfordítások pénzformában történő, vállalati szintű összemérése az eredményekkel és megtérülésük; az anyagi ösztönzés és anyagi felelősség. Rámutattak, hogy ebben a rendszerben a pénzbeli értékelés folytán a ráfordítás az önköltség, a többlettermék a tiszta jövedelem, a vállalati anyagi érdekeltség pedig a pénzügyi ösztönzés formáját veszi fel.

A következő lépés volt e kategória (sokak szerint módszer) objektív feltételezettségének kimutatása. Mivel egyetértés volt abban a tekintetben, hogy az önálló elszámolás csak a szocialista fejlődési fokon marad fenn, kézenfekvőnek tűnt, hogy az önálló elszámolás szükségességét azokkal a mozzanatokkal kell magyarázni, amelyek csak a szocializmusra jellemzőek. Így két lehetőség kínálkozott:

— az önálló elszámolás a termelőerők elért fejlettségi fokából következik és az anyagi ösztönzés szükségességével kapcsolatos;

— az önálló elszámolás az értéktörvény hatásának következménye, tehát szükségessége az árutermelés fennmaradásának következménye.

A harmincas és negyvenes években megjelent munkák szerzői az előbbi gondolat hívei voltak. A második koncep-

ció *Sztálin* utolsó műve nyomán nyert polgárjogot és lett hosszú időre egyeduralkodó. Ezek a nézetek többé-kevésbé helyesen tükrözték az önálló elszámolás szükségességét. A gyakorlat viszont rácáfolt az elméletre, amennyiben mind az anyagi ösztönzés, mind az áruviszonyok hatását korlátozta.

Az önálló elszámolás lényege az irányított piaci folyamatoknak a szocialista állami vállalatok termelésének szabályozására való felhasználása. Az önálló elszámolás az értéktörvény tervszerű mechanizmusa, amely az áruviszonyoknak a vállalati újratermelésre gyakorolt hatását juttatja érvényre.

Ezek között a viszonyok között a vállalat eszközeinek újratermelése és körforgása sajátos módon önállósul a népgazdaság egészében végbemenő reprodukciós folyamatban.

A demokratikus centralizmus elvének, a népgazdasági központi vezetés és a helyi kezdeményezés optimális társítása problémájának még igen sokáig a vállalati önállóság mértéke lesz a kulcskérdése. A vállalati önállóság egyáltalán nem valami a múltból örökölt „csökevény". A kommunista társadalom magasabb fejlődési szakaszaiban az eddiginél fejlettebb formákat vesz fel nemcsak a központi irányítás, hanem a központilag meghatározott fő célok megvalósítására irányuló vállalati tevékenység önállósága is.

Az önálló elszámolás régi koncepciója a vállalatok cselekvési szabadságát a címzett utasításban megadott, naptári határidőkre szóló termelési, értékesítési, pénzügyi feladatoknak szintén utasításokkal rögzített, egymással nem helyettesíthető termelési feltételekkel történő végrehajtására korlátozta. Csak operatív önállóságot tett lehetővé, sőt, sokszor még azt sem, hiszen napirenden voltak a hatósági beavatkozások a vállalati munka menetébe.

Az új irányítási rendszerben a vállalatoknak nemcsak operatív önállóságuk van, hanem a termékösszetétel és a terme-

lési feltételekkel való manőverezésre vonatkozó széles döntési jogkörük is. Az önálló gazdálkodás megvalósítása a korszerűen értelmezett tervszerűséggel kapcsolatos. Ez határozza meg azokat a feltételeket is, amelyeknek segítségével a vállalatok említett gazdasági cselekvőképességét a társadalmi érdek szolgálatába lehet állítani.

A vállalati önállóságnak ez a felfogása az említett kategória minden mozzanatát módosítja. Lehetőség nyílik a vállalati alapokkal való tényleges gazdálkodásra, a szinttartás és a fejlesztés kérdéseinek önálló, kockázatot is vállaló eldöntésére, a létszámpolitika önálló meghatározására stb. Kétségkívül ellentmondás van a munka társadalmi jellege és aközött, hogy a gyártmányszerkezet, a választék, az értékesítés iránya, a működő vállalatok beruházásai, az eszközök, anyagok és a munkaerő felhasználása vállalati döntésektől függ. Ennek az ellentmondásnak a mozgásformája a piac. Mivel a vállalati újratermelési folyamat részletes irányítása decentralizált, nem a közvetlen tervutasítás, hanem a tervszerű szabályozó mechanizmusok biztosítják, hogy a vállalati tevékenység a tervezett fő mérleg-összefüggéseket valósítsa meg.

Egyebek között ezeknek a mechanizmusoknak a hiányos működése miatt szaporodtak el az utóbbi években a panaszok a megrendelési határidők nagysága és diszharmóniája, a megrendelők kiszolgáltatottsága (például szükségleteiknél nagyobb mennyiségű termék kényszerátvétele) miatt. Sokszor hiánycikké váltak a nem gazdálkodás alá vont anyagok és nehezebben lehetett hozzájuk jutni, mint a kiemelt termékekhez. A tervösztönzés — különösen az állami szférán belül — megállt a termelésnél és alig terjedt ki a megrendelők igényeinek kielégítésére. Mindebben közrejátszott a termelési eszközök árujellegének korlátozása.

Az új gazdaságirányítási rendszer az anyagi-műszaki ellátás rendszerét a termelésieszköz-kereskedelemmel váltotta

fel. A termelésieszköz-kereskedelem feltételezi a széles körű piackutatást, a vásárlók és eladók jogi egyenlőségét, a kereslet és a kínálat, valamint az ár kölcsönhatásos mozgását. Ebben a mechanizmusban a termelési eszköz valóban áruként, a szocialista pénz általános fizetési eszközként forog. Azonban eleinte elengedhetetlen bizonyos adminisztratív korlátozások érvényesítése. A termelésieszköz-piac általános tervszerű szabályozása nem ideiglenes rendszabály, hanem a szocialista gazdaság állandó és szükségszerű alapelve.

Az áru, a hitel és a többi árumechanizmus ezen a piacon is alakítja és befolyásolja az újratermelés mikrostruktúráját. Az állami tulajdon körén belül forgalomban levő termelési eszközök keresletét az azonos vagy hasonló célra felhasználható, egymást helyettesítő termékek árai mellett természetesen a technológiai igények s az eszközgazdálkodási szempontok is befolyásolják.

MONOPÓLIUM ÉS VERSENY

A szocialista tervgazdálkodás piacától is elválaszthatatlanok a monopólium és a verseny jelenségei. A piacmozgás a kereslet-kínálat és az árak kölcsönhatásának eredménye. Fő mozgatóereje a vásárlók és az eladók versenye. Hiány esetén a vásárlók, bőség esetén az eladók versenye éleződik. Tőkés viszonyok között a termelés koncentrációja a verseny redménye.

Állami tulajdonban levő szocialista vállalatokra ebből a szempontból ma két dolog jellemző. Először, hogy jelenleg a termelésszervezet tagoltsága a felügyeleti irányítás igényei szerint épül fel. Másodszor: az integrált szervezeti egységek egy részét a termelés technológiai szükségleteitől, üzemi koncentráltságától, piaci kapcsolatoktól eltérő szempontok sze-

rint alakították ki. Itt a monopolizáltságot nem a verseny hozta létre.

A szervezeti koncentráció nem vezet fatális szükségszerűségként a teljes monopóliumhoz, viszont nagyobb fokú lehet, mint a termelésé. Ez addig előnyös, amíg a kedvező profilstruktúra irányába hat. A szervezeti összevonás azonban csak akkor vezet a termelés optimális koncentrációjához, ha a gazdaságosság és a szükségletek kielégítése tekintetében megalapozott. Amikor az összevont szervezetek már nem központi tervutasításokat valósítanak meg, fokozódhatnak monopolista törekvéseik.

A szabad piacon mindig a többéves átlagban elérhető jövedelmezőség kritériuma szabályozza az iparszervezet fejlődését. Versenygazdaságban ez a mérce mutatja meg a nagyüzem fölényét és azt a fokot, ahol kiszorítja a kisüzemet, néhány oligopolista vállalatnál összpontosítva a termelést. Ezek a vállalatok a távlati jövedelmezőség és ezzel összefüggésben a tőke elértéktelenedése elleni védekezés szempontjából választanak aközött, hogy tovább élezzék a versenyt vagy monopolegyezséget kössenek. A szóban forgó kritérium határozza meg a monopolizálódás fokozatait is, amelyek az eseti *gentleman agreementtől* a teljes fúzióig terjednek. A piacon, sőt a gazdaságon kívüli tényezők erre a folyamatra is hatást gyakorolnak.

Az ipar termelésszervezetének kialakítása során a távlati jövedelmezőség és a piaci egyensúly követelményei egyaránt szerepet játszanak. Mivel a piaci egyensúly a legkülönbözőbb árak és a hozzájuk tartozó keresleti-kínálati volumenek mellett létrejöhet, a tőkés monopóliumok általában addig a pontig hajtják fel az árat, ahol a kereslet volumene az adott ár mellett maximális nyereségtömeget biztosít. Rugalmas keresletű, helyettesíthető termékek esetében a keresletcsökkenés korlátozza a monopólium árfelhajtó tevékenységét. Más a helyzet a merev keresletű áruk esetén

ben. Itt a kínálat monopolizálása igen intenzív jövedelmi hatásokkal járhat. A monopólium és a kereslet árrugalmassága közötti összefüggés a szabad áraknál a leginkább erőteljes és szembetűnő. A merev keresletű cikkek tekintetében az eladók közötti verseny ösztönzése és a vásárlók közötti verseny ezzel egyidejű tompítása csak bizonyos határokon belül lehetséges. Minél jobban meghaladja ugyanis a fogyasztási és beruházási javak tömege a lakossági és beruházási vásárlóerőt, annál több lesz az elosztatlan nemzeti jövedelem. Azt viszont, hogy egyes részterületeken ne keletkezzék nagyobb és tartósabb hiány vagy felesleg, nem lehet makroökonómiai, tervezési eszközökkel elérni.

Az eladók más vonatkozásban vásárlók is. Az eladók versenye általában tehát ösztönzi a termékeik előállításához szükséges anyagok és egyéb áruk keresletét, élezi közöttük mint vásárlók között a versenyt. A vásárlók egyesülése viszont csökkenti a kínálati versengést. Emiatt nem lehetséges, hogy az egységes piacon nagymértékben differenciálódjék a vásárló és az eladó helyzete.

A szocialista gazdaságban, ahol a termelési viszonyokat állami döntések befolyásolják, azt a kérdést, hogy a vállalatok közötti verseny fokozása vagy gátlása irányában haladjunk előre, általános érvénnyel is meg kell válaszolni. Ezt a kérdést úgy is meg lehet fogalmazni, hogy a verseny fokozásával bizonyára előálló népgazdasági veszteség nagyobb lesz-e, mint a verseny hiányából eredő kár. A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a jelenlegi időszakban a nagyobb kárt az utóbbi okozza.

A monopóliumokat még ideiglenesen is csak a rugalmas keresletű cikkek kínálatában célszerű megengedni, a merev keresletű szférában pedig a monopóliumok káros hatásokhoz vezetnek.

Mivel a horizontális vagy egymáshoz technológiailag nem kapcsolódó üzemek integrációja sok esetben ilyen monopó-

liumot jelent, a vállalati szervezet ezzel kapcsolatos belső ellentmondásai éreztetik a hatásukat.

Hogyan lehet mégis megfelelő keretek között tartani az eladók monopolizációs törekvéseit, hogy azok ne veszélyeztessék a fogyasztók érdekeit? Vulgáris dolog lenne a szocialista államot antimonopolista államként felfogni. Ugyanakkor bizonyos antimonopolista törvénykezési, gazdaságpolitikai és gazdaságszabályozási elveket itt is érvényesíteni kell, például a termékforgalmazási kontingensek megállapításánál.

A termelés formális koncentrációja nem jár együtt a specializációval, a műszaki fejlődéssel és ebben az esetben nem javítja a gazdaságosságot. Ezért mind a termelés hatékonyságának fokozása, mind pedig a szükségletek jobb kielégítése bizonyos esetekben a kis és középüzemek felhasználását igényli. Az üzemnagyság kritériumait azonban nem helyes kizárólag a munkáslétszámra korlátozni. Egy iparágon belül a kisebb létszámú, de modern technikával telített és többet kibocsátó üzem „nagyobb", mint a több munkást foglalkoztató, de extenzíven termelő társa.

Szocialista gazdaságban a verseny nem öncél, de nem is tetszés szerint engedélyezhető vagy megszüntethető. A verseny az önállóan gazdálkodó, a piacra termelésben anyagilag érdekelt vállalatok közötti viszony. Bizonyos körülmények között itt is monopóliumba mehet át, amely újratermeli a versenyt. Minél magasabbra tornássza az árakat, annál kedvezőtlenebb feltételek között termelők számára teszi lehetővé a megjelenést a piacon. Ilyenkor fokozódik a kínálat, gyengül a monopolhelyzet.

A szocialista állam felhasználja a verseny és a monopólium dialektikáját a termelés ösztönzésére és koncentrációjának optimalizálására. Evégett akadályozza meg a monopóliumok jogtalan vagy gazdaságon kívüli eszközökkel alátámasztott, a verseny kiküszöbölésére irányuló törekvéseit, és

indokolt esetekben párhuzamos kapacitások létrehozását is ösztönzi.

Kisebb méretű országokban a monopoltörekvések intenzívebbek lehetnek. De a kis országok számára a külkereskedelem jelentősége viszonylag nagyobb. Végső soron az adott ország termelésének ésszerű komplexitása a monopolizálódás gazdasági határa. Amilyen mértékben lemond az autarkiás törekvésekről, olyan mértékben szabadul meg a saját monopóliumaival kapcsolatos többletköltségeitől is.

EX POST ÉS EX ANTE SZABÁLYOZÁS

A klasszikus árutermelés és a tervgazdaság összehasonlítása gyakorta az utólagosan *(ex post)* érvényesülő és az előre *(ex ante)* tudatosan irányított folyamatok merev szembeállításában merül ki. Ha az általánosítás kisebb szintjén közelítjük meg a kérdést, itt is a valóságos fejlődés fokozatai tűnnek elő.

Már a mai kapitalizmus sem képzelhető el bizonyos nemzetgazdasági jelentőségű folyamatok előre történő meghatározása nélkül. Az állam ezzel kapcsolatos tevékenysége a gazdasági életben uralkodó szerepet játszó érdekcsoportok küzdelmét és időszakonként eltérő formában megvalósuló hatalmi egyensúlyát juttatja kifejezésre. Az állami gazdaságpolitikában és az azon kívül, azzal szemben érvényre jutó irányzatok mindvégig az utólagos piaci szabályozás hatása alatt maradnak.

A szocialista tervgazdálkodás eleve az egész társadalom érdekében határozza meg az újratermelés fő arányait. Amikor az utólagos szabályozás kiküszöbölését elérendő célnak tekintik, azok a folyamatok, amelyeket a központi tervirányítás nem képes átfogni, megfelelő önkorrekciós hatásokon kívül maradnak. Végül sem előre tervezetten, sem utólagosan

nem érvényesülnek eléggé bizonyos szükségszerű folyamatok, sok esetben pedig a negatív tendenciák halmozódása tapasztalható.

A szocialista gazdaság új működési rendszere az előre tudatosan kialakított gazdasági irányító eszközök által meghatározott célokra és keretek között felhasználja az utólagos piaci szabályozást is. A gazdaságszabályozás itt már nem egyes monopolista csoportok érdekében, hanem az egész társadalom érdekében történik, az utólagos önmozgás szerepe pedig összehasonlíthatatlanul kisebb, mint az állammonopolista kapitalizmus viszonyai között.

Ebben az esetben az utólagos szabályozás lényege a gazdasági folyamatok társadalmi szintű (központi) beavatkozás nélküli korrekciója, amely az újratermelés mozgását a népgazdasági tervezés és szabályozás tárgyát képező fő mérlegkövetelményeknek megfelelő értékek között tartja azokon a területeken is, amelyekre a központi szervek utasításai nem terjednek ki közvetlenül.

Magában a terv összeállításának és végrehajtásának menetében végbemenő korrekció más jellegű, a központi döntések tartalmával kapcsolatos.

Az újratermelés adott periódusát befolyásoló tervdöntések egy része az idő múltával és a feltételek változásával elavul, nem felel meg az új körülményeknek. S mivel egyetlen ember vagy vezető testület sem mentes a tévedésektől, lehetségesek olyan döntések is, amelyek már meghozatalukkor helytelenek. Elfogadásukban közrejátszanak olyan törekvések, amelyek partikuláris (ágazati) megfontolásokat népgazdasági érdeknek igyekeznek feltüntetni. A szocialista rendszerben nem az elavult vagy téves döntések teljes hiánya, hanem ezek hatékony korrekciója a szükségszerű. Éppen azért kell figyelmet szentelni az ilyen döntéseknek, hogy helyes korrekciós mechanizmust lehessen teremteni!

A döntések helyességének a gazdaságosság, a népgazdaság

gyors és hatékony fejlődése a kritériuma. Az egymással rivalizáló változatok közül az a helyes, amelyik ezeket a legteljesebben előmozdítja és így a legjobban megfelel a helyes gazdaságpolitikai alapelveknek. E döntések tárgyai: a nagy beruházási programok, a nemzetközi kötelezettségvállalások, a jövedelmi konstrukciók, az áruellátás, az irányítási szervezet, a szabályozási rendszer. A tervező és irányító tevékenységnek a lényegi kérdésekre történő koncentrálása lehetővé teszi a nagyobb tudományos megalapozottságot és elősegíti a gazdaságvezetés színvonalának emelését, tehát a döntések optimalizálódását (ami még nem jelenti az optimális matematikai tervezés megvalósítását).

Mind a népgazdasági terv tartalmát képező előirányzatok és arányok, mind pedig a központilag kialakított szabályozók tudatos elhatározásokon alapulnak. Ezeket tehát nem helyes egymással szembeállítani, mivel ugyanazokat a fő gazdaságpolitikai elveket kell hogy konkretizálják. A tervezés és a szabályozás eltérő funkciókat is betölt, ezért követelményeiket nem kell feltétlenül részletekbe menően egyeztetni. Ha azonban fő hatásirányuk ellentétes, akkor összehangolásra szorulnak. Mindig ahhoz kell igazítani a másikat, amelyik a leghatékonyabb fejlődést biztosítja.

Természetesen előfordulhat, hogy a konkrét döntéseket nem a reálisan megvalósítható leghatékonyabb változat javára hozzák, vagy pedig (ami hatásában ugyanaz) tévesen tekintenek valamit optimális megoldásnak. Ugyanakkor a tartalmi és szabályozókra vonatkozó döntések között a legteljesebb összhang uralkodhat.

A szocialista népgazdaságot nem osztják meg olyan magántulajdonosi érdekek, amelyek a társadalmi érdekkel kibékíthetetlenül ellentétes cselekvésekben jutnának kifejezésre. De egyfelől itt is vannak külön érdekek, másfelől magának a társadalmi érdeknek a felismerése nem könnyű, mert bonyolultabb összefüggések feltárását feltételezi, mint

a magánérdek felismerése. Ezért is nehezebb a szocialista gazdaság irányítása, mint a magángazdaságé.

A korrekcióra szoruló döntések kijavítását, ahol az egyáltalán lehetséges, meggyorsítja az utólagos szabályozás felhasználása.

Ha a piac minden mozzanata a tervezés és a közvetlen szabályozás tárgya, akkor az esetleges hibás döntések eltorzítják annak mechanizmusát is. Ebben az esetben a piac nem tölthet be ellenőrző funkciót a tervgazdálkodásban, mert alapjában véve a központi döntések által megszabott pályán mozog. Ha azonban a tervezés és a szabályozás közvetlenül csak bizonyos fő mozzanatokra irányul és hatni engedi az árutermelés általános törvényeit is, akkor a központilag irányított folyamatok és a piaci mozgás kölcsönhatásai, együttes mozgásának eredményei és ellentmondásai már érzékenyen reagálnak a döntésekre és megfelelő módon jelzik azok hatékonyságát. Helyesen alakuló árak mellett például sokkal hamarabb nyilvánvalóvá és kiszámíthatóvá válik az ellátásra vagy a külkereskedelmi struktúrára vonatkozó döntések hatása.

Végeredményben tehát nem a tervezés és a szabályozás közötti viszonyban keresendők az utólagos korrekciók, hanem a gazdasági irányító eszközök és a gazdaság önmozgást végző elemei közötti viszonyban. Ha az irányító eszközök adott mértékei mellett a piac nem optimális eredményeket produkál, akkor ezzel csak azt jelzi, hogy a tervdöntések és a központi szabályozás által kívánatosnak minősített folyamatok nem a hatékonysági lehetőségek kihasználásán alapultak.

Olyan gazdaságban, ahol hiányzik a fő fejlődési irányok és arányok állami szabályozása, a negatív piaci hatások természetesen nem a tervdöntésekkel, hanem magának az árutermelésnek a törvényeivel, illetve a monopóliumok szerepével kapcsolatosak.

A magántermelők magárahagyott piaca csak utólagos szabályozást ismer és így a társadalmi munka pazarlásával jár. Egészen más jellegű a szocialista piac, amelynek utólagos ellenőrző és korrigáló szerepe az előzetes tervezés által közvetlenül nem szabályozott folyamatokra terjed ki.

Amikor a tervszerű fejlődés és az árutermelés társítását a tervezés és a piac társításával azonosítják, különböző dimenziójú fogalmakat kevernek össze. A tervezés és a központi szabályozás nemcsak a tervszerű fejlődés, hanem — egyebek között — az árutermelés törvényeit is kifejezi. A tervezésben és a piaci mozgásban a szocialista termelési viszonyok valamennyi lényeges folyamata felszínre jut.

A piac mindenekelőtt az újratermelés egyik fázisának — a forgalomnak — a kategóriája. Ezért sem helyes minden további nélkül az újratermelés egészét meghatározó tervezéssel szembeállítani. Az áruviszonyok azonban az egész újratermelést áthatják.

Az egyes gazdasági kapcsolati formák — árak, jövedelmek, hitel stb., mint arról szó volt — részben a gazdasági irányítás eszközei, részben pedig az önszabályozás formái. Ennyiben ezek az ösztönzők (szabályozók) maguk is a piac és a verseny hatása alatt állanak, a vállalatok önálló döntéseinek és megegyezéseinek tárgyát képezik. Ennek tagadása a piaci önmozgás utólagos korrekcióinak teljes elvetésével egyértelmű, végletes eltúlzása viszont a szabályozók központi irányításának tagadásába torkollik.

X

A népgazdaság irányítása az új feltételek között

A FŐ ARÁNYOK MEGVALÓSÍTÁSÁNAK ESZKÖZEI

Új fejlődési körülményeink között a központi irányítás továbbra is a terveken alapul, de nem merül el a részletekben, hanem az eddiginél sokkal nagyobb mértékben és megalapozottabban foglalkozik a döntő makroökonómiai problémákkal, a szabályozó rendszer beállításával, a tervezés, az információáramlás tudományos módszereinek fejlesztésével, az újratermelési tervmodellek különböző variánsainak kidolgozásával, és a népgazdasági tartalékképzés irányításával.

A gazdasági fejlődés különböző szakaszaiban eltérő jellegű folyamatokat különböző módszerekkel, más és más biztonsági fokkal kell tervezni. A reform egyik lényeges célkitűzése, hogy kifejlessze a hosszú távra szóló (15—20 éves), a gazdasági növekedés alaptendenciáit meghatározó és összehangoló, de mérlegszerűen nem koordinált tervek kialakításának módszereit és gyakorlatát. Az erre támaszkodó középtávú tervek nemcsak a gazdasági folyamatok minőségi tényezőit tartalmazzák, hanem mennyiségileg is összehangolják az egyes népgazdasági ágazatok, területek növekedését, a gazdasági erőforrások felhasználását. A középtávú tervek a tervezés fő láncszemét jelentik és ennek megfelelően a fő irányítási eszközök mértékeit, mérlegkihatásait is tartalmazzák. A fő gazdaságpolitikai elveket konkretizáló táv-

lati szabályozók bizonyos értelemben a középtávú tervtől függetlenül alakulnak ki, amennyiben a tervezés mint adottságokkal számol velük. A rövid távú terv főleg olyan gazdasági folyamatokat befolyásol, amelyeket általában a középtávon beszabályozott piaci mechanizmus vezérel. Tartalmazza a rövid távú folyamatokat, a folyó gazdasági (beruházási) programok esedékes részének ütemezését, a váratlanul keletkező problémákkal és folyamatokkal kapcsolatban szükséges intézkedéseket. Igen jelentős a szerepe az operatív irányításnak, így azoknak az operatív intézkedéseknek is, amelyek nem képezik a rövid távú terv részét. De a középtávon meghatározott anyagi érdekeltségi viszonyokat ezek a rendszabályok általában nem sérthetik meg. Ha tehát a központi szervek tudatosan, a szabályozás során kialakult érdekkel ellentétes cselekvésre utasítják a vállalatokat, akkor a lényeges esetekben az intézkedés-komplexumba az ösztönzők korrekcióját is fel kell venni. Az operatív szabályozás viszont a rövid távú gazdaságirányító tevékenység egyik fontos feladata.

A továbbiakban — fontossága miatt — csak az ötéves tervezés és a szabályozás viszonyáról lesz szó. A gazdasági szabályozók rendszerének és a tervezés központi láncszemét képező középtávú terveknek az összekapcsolása a központi irányítás egyik legfőbb biztosítéka és a tervezés egyik legfontosabb új mozzanata. A középtávú tervezés az anyagi-technikai folyamatok fő arányait és a tervbe beépített gazdasági szabályozók formáit és mértékeit úgy koordinálja, hogy a népgazdaság a lehető legkedvezőbb növekedési ráta és arányok mellett kerüljön egyensúlyba. A céltudatos tervezőtevékenység hatóköre tehát megnövekszik annak ellenére, hogy a központosított döntések száma csökken. A központi szervek a naturális összefüggések tervezésére is felhasználják az értékformákat, különös gondot fordítanak az áruvi-

szonyok távlati összehangolására és jelentős részben ezeken keresztül szabályozzák az anyagi-technikai folyamatokat.

A tervezésben a mérlegmódszer fenntartása mellett csökkent a naturális és a részletcélkitűzések, és megnőtt az átfogó, illetve értékben kifejezett célok szerepe és jelentősége. Az értékben megfogalmazott tervcélok, a tervmérlegek és a társadalmi össztermék naturális szerkezete közötti összefüggést éppen a gazdasági szabályozó eszközök hivatottak biztosítani. A tervezés az értékviszonyok tudatos alakításának és befolyásolásának funkciójáról nem mond le. A hazai és nemzetközi értékviszonyok alakulásának előrejelzése a középtávú tervezés egyik fő kiindulópontja, a hazai értékviszonyok befolyásolása pedig egyik fő célja. A szabályozási eszközök rendszerében rejlő visszacsatoló hatás a korábbi feltételek alapján előre látható folyamatokat a megadott irányban módosítja. Ezek teremtik meg a vállalati tervek és az állami terv közötti kétirányú információáramlás helyes közgazdasági alapját is. Meghatározó szerepet tölt be a népgazdasági terv, mert erre épülnek a szabályozó eszközök. De a vállalati tevékenység fő mutatóinak alakulása szerint a szükséghez képest módosítani kell az állami tervbe beprogramozott konkrét célokat és közgazdasági irányító eszközöket is.

A vállalatok döntéseit ebben a helyzetben is a központilag tervezett újratermelés körülményei határolják körül. De a központi irányítás csak a valóban meghatározó jellegű feltételekre és elemekre terjed ki. A szabályozási rendszer állandó ellenőrzése és operatív elemeinek változtatása a központi irányító szervek feladata. A tervkoordináció központi aránydöntéseket igényel, de az eddiginél nagyobb szerephez jut ebben a tevékenységben a szabályozó eszközök összehangolása. A népgazdaság fő arányainak, a legfontosabb ágazatok fejlődési ütemének meghatározása mellett

ezért vált a szabályozási rendszer alakítása a központi irányítás legfontosabb feladatává.

A központilag szabályozott áru- és pénzviszonyok, mint irányítási eszközök összehangolása során elsősorban a középtávon megtervezett felhalmozás szabályozóit egyeztetik: az anyagi-műszaki lehetőségekkel és a fizetési mérleggel összhangban hozott beruházási tervet koordinálják az amortizációs tervvel és a vállalati jövedelemszabályozással (ami lehetővé teszi az önfinanszírozás amortizáción felüli részének tervezését). A hiteltervvel fennálló kapcsolat a hitelberuházások, a költségvetéssel történő összehangolás pedig a központilag finanszírozott beruházások pénzügyi forrásainak és anyagi-műszaki fedezetének összhangját teremti meg. Az önálló vállalati cselekvést kiváltó irányított beruházási impulzusokat a távlati egyensúlyi követelményeknek megfelelően lehet szabályozni. A középtávú népgazdaság-fejlesztési tervben figyelembe veszik, hogy az amortizáció mekkora része képez saját beruházási forrást és a nyereség mekkora részét használják fel fejlesztésre. A vállalatoknak a tervezett keretekben módjuk nyílik a szükségletekhez való alkalmazkodásra, állandóan megtérülő eszközeik fokozatos átcsoportosítása és bővítése révén. Ha a fejlesztési alapnak a vállalatok által önállóan felhasználható összege az amortizáció összegének felel meg, már ez is lehetővé teszi az újratermelés bizonyos fokú bővítését. A szerkezeti átalakítások legintenzívebb útja a többlettermék átcsoportosítása. Annál gyorsabb az alkalmazkodás a szükségletekhez, minél inkább rendelkeznek — bizonyos határokon belül — a vállalatok a bővített újratermelés eszközeivel.

A beruházások pénzügyi terveit, amelyek a költségvetési, hitel és a saját források felhasználását szabályozzák, az állami költségvetéssel és a többi pénzügyi mérlegekkel összefüggésben dolgozzák ki, a beruházások jelentős részét azonban csak globálisan tervezik meg központilag. Döntési

joguk itt maguknak a beruházóknak van, akik a döntés felelősségét is viselik. A beruházási kedvet az irányított piaci kereslet, a jövedelemelvonás és a forráskibocsátás szabályozza. A beruházók ezáltal közvetett módon a népgazdaság tervezett fejlesztési irányaival összhangban álló érdekeltségi impulzusokat kapnak. A rendelkezésükre álló pénzösszegből a kockázatot és a kapacitást mérlegelve határozzák el a fejlesztést, nem pedig a már elhatározott beruházásokra kapnak pénzt és kapacitást.

A hitellel járó specifikus visszterhek egyben az állami eszközök felhasználásának és megtérülésének közgazdasági formáját és mércéjét jelentik. A hiteltörlesztés az egyik ilyen fontos visszteher. Mivel a hitel általában a korábbi beruházások működése által eredményezett fejlesztési alap megelőlegezésének számít, a törlesztés is ebből történik. Mindenesetre fix pénzügyi kötelezettséget jelent. Minél nagyobb a vállalati fejlesztési alap, annál több marad belőle az esedékes hitel-visszafizetési kötelezettségek teljesítése után a vállalatnak. A vállalat tehát jól jár a piaci igények fokozott kielégítéséből származó nagyobb nyereséggel, s az állam is szabályszerű bevételi forrásra tesz szert. A pénzügyi intézmények a törlesztést a működő vállalatok alapjainak megelőlegezésére fordított kiadásokkal, a vállalatok pedig a valóságos eszközmegtérüléssel és a hitellel elért nyereségnövekmény nagyságával hasonlítják össze, és így hozzák meg döntéseiket. A törlesztéses forma mindezek folytán olyan költségvetési beruházásoknál is célszerű, amelyek csak úgy törleszthetők, ha elengedik az adót vagy annak egy részét, vagyis ahol — a lényeget tekintve — a vállalat a hitelt részben e kedvezményből fizeti vissza.

A bank hitelt nyújthat a fejlesztésre, a vállalatok viszont kamatozó betétben helyezhetik el tartósan szabad eszközeiket. A kétféle kamatnak és különbségüknek a változtatásával pótlólagos hatást lehet gyakorolni a beruházási pénzfor-

rások piacára. Ilyen módon a népgazdasági tervek a szabályozott vállalati döntések eredőjeként valósulnak meg. A pénz itt nem az adminisztratívan lebontott kereteket fedezi, hanem önállóan igényelhető vásárlóerőként jelentkezik.

Az állami terv a költségvetési invesztíciókon kívül összevontan meghatározza a saját forrásokból, a hitelből eszközölt, a vállalatok által kezdeményezett beruházások nagyságát. A beruházások állami tervezése nemcsak a nemzeti jövedelem elosztásának szabályozása, hanem a gépipar, az építőipar és a kapcsolódó iparágak s a külkereskedelem fejlődésével való koordinálás miatt is elengedhetetlen. A beruházások anyagi-műszaki összetétele ezeknek az ágazatoknak a vonatkozásában meghatározott szerkezeti követelményeket támaszt. A beruházási javak keresletének kielégítését szolgáló komplex gazdaságirányítási módszerek hatékonysága összefügg a beruházási javak áraival is. Az árak és velük a jövedelmezőség változásai nagymértékben befolyásolják a beruházások anyagi-műszaki fedezetének határidőre történő megteremtését, a racionális készletgazdálkodást.

A megegyezéses áraknak, a beruházók és a szállítók megállapodásainak aktív szerepük van a beruházási eszközök mérlegegyensúlyának megteremtésében. Ezt az egyensúlyt a forráskiáramlás oldaláról a költségvetés, a jövedelemszabályozás és a hitel támasztja alá. A szállítók érdekeltségét egyebek között a megállapodásos árak teremtik meg, amelyeknek mozgása állami ellenőrzés, és ahol szükséges gazdasági és adminisztratív eszközök hatása alatt megy végbe.

A beruházási szükségleteket képviselő és e szükségleteket kielégítő vállalatok között megállapodásokon alapuló kapcsolatok jönnek létre. Az áru- és pénzviszonyok a beruházók és kivitelezők viszonyában alakulnak, de a központilag meghatározott szabályozók hatására a tervezett irányokban befolyásolják is a beruházási piacot. Különösen a beruházási

kapacitás fejlesztését nem lehet tisztán önvezérléses alapon szabályozni.

A beruházásokat messzemenően egyeztetni kell a fő szállító vállalatokkal és ezt szerződésben kell lerögzíteni. A nem megalapozott fejlesztésért a beruházó viseli a teljes anyagi felelősséget.

A központi szerveknek, ha a fejlődési ütem kisebb a kívánatosnál, s az egyensúly-követelmények ezt lehetővé teszik, módjukban áll a költségvetési hitel és a sajáterős beruházási, pénzügyi források operatív növelése. Ha viszont a vállalati beruházási eszközök növekedése veszélyezteti az egyensúlyt, akkor ezek egy része egyedi beruházások forrásaként vehető igénybe, s az irányító hatóságok korlátozhatják a költségvetési és hitelberuházások volumenét, árpolitikai és kamateszközöket is felhasználhatnak az egyensúly fenntartása végett. Itt is érvényes az a szabály, hogy ha a beruházások szabályozásának eszközeit az alapvető fejlesztési politikához kell igazítani, az egyes döntéseket viszont adott esetben korrigálni kell a szabályozási eszközöknek és a piac helyzetének megfelelően. Itt nincs mód arra, hogy ugyanezt a folyamatot a forgóeszközök tekintetében is nyomon kövessük, de annyit meg kell állapítani, hogy a forgóeszközök kibocsátásának is igen jelentős szerepe van az újratermelés egyensúlyának fenntartásában.

A fogyasztás befolyásolása a középtávú tervben a nemzeti jövedelem irányított elosztása és újraelosztása révén történik. A fogyasztási volumen és struktúra befolyásolásának, a pénzjövedelmek kiáramlásának tervezése és ellenőrzése az egyik eszköze. A középtávú terv határozza meg a személyi rendeltetésű juttatott és közületi fogyasztás arányait. A jövedelmek távlatilag tervezett alsó határain felüli növekedésének befolyásolása az operatív tervezés feladata. A középtávú gazdaságpolitikai célok ötéves népgazdasági

tervmutatók formájában való rögzítése és a fogyasztás szabályozása szintén egymással koordináltan történik.

A költségvetési terv meghatározza az állami alkalmazottak fizetését, a közületi fogyasztást és a központilag fedezett társadalmi juttatásokat. A költségvetést koordinálják a vásárlóerő és a juttatások tervezésével. A vállalati dolgozók kiegészítő jövedelmeit a vállalati részesedési alap tervszerű szabályozásával lehet befolyásolni.

Az államilag szabályozott lakossági kereslet a fogyasztási cikkek kínálatának meghatározó tényezője. A kereskedelem megrendeléseire szállító vállalatoknak olyan összetételben és választékban kell termelniük, ami leköti a lakosság vásárlóerejét. A termelő- és a belkereskedelmi vállalatok közötti decentralizált kapcsolatoknak ezen a területen különösen nagy a szerepe.

A fogyasztási volumen és struktúra szabályozásának eszköze, az árualap és a vásárlóerő közötti globális és szerkezeti egyensúly biztosításának másik fontos módszere a fogyasztói árak mozgásának irányítása.

Az ártervek tartalmazzák az árszínvonalra vonatkozó célkitűzéseket, ezek összefüggéseit a tervcélokkal, a bérmozgással, a vásárlóerővel, a lakosság megtakarításaival, a limitált és a szabad árak tendenciáinak prognózisát és ezek várható hatásait.

A fizetési mérleg egyensúlyát biztosító rendszabályokat is az egyeztetett középtávú tervbe építik be. Az exportterv valóra váltásának legfőbb általános eszközei az árszorzó, az export-visszatérítés és az ezekhez kapcsolódó érdekeltségi rendszer. Az export-visszatérítés sok esetben prémiumot is tartalmaz. Az exporttervet összehangolják az árakra és a pénzforgalomra vonatkozó tervekkel. Az exportnak vannak specifikus szabályozói (árszorzó-eltérítés, kereskedelempolitikai alap stb.). A közgazdasági szabályozó eszközök mellett az export- és importengedélyek és a deviza-beszolgáltatás

rendszerének fenntartására, bizonyos területeken pedig egyéb adminisztratív rendszerekre, így kontingensek megállapítására is szükség volt.

A gazdaságirányítás új rendszere az importot csak bizonyos területeken szabályozza közvetlen módon. A hajlékony vámpolitikának az eddiginél pontosabban körülhatárolt és nagyobb szerepet juttat.

A beruházásokat, a lakosság fogyasztását és a devizagazdálkodást szabályozó eszközöknek lényeges szerepük van a foglalkoztatottság alakulásában is. Ez itt nem részletezhető.

Az új körülmények között a népgazdaság fő arányait, a beruházási piac, a vásárlóerő és az árualap, a fizetési mérleg, a munkaerőmérleg egyensúlyát a közgazdasági szabályozók segítségével kell megvalósítani. Ezért nagy a jelentősége annak, hogy a szabályozókat a fő gazdaságpolitikai céloknak és az ezeket kifejező arányossági követelményeknek megfelelően alakítsák ki.

Az utóbbi időben elterjedt a tőkepiac és a munkaerőpiac fogalmának használata. Ezeken nem a tőkének és a munkaerő kapitalizmusbeli adásvételének megfelelő társadalmi viszonyokat kell érteni, hanem azt, hogy a polgári közgazdaságtanból vett kifejezésekkel élve a termelési tényezők mozgása a szocializmus körülményei között is árukapcsolatok közvetítésével megy végbe. A tőkepiac és a munkaerőpiac ugyanakkor nem azonosítható a közönséges áruk piacával.

A népgazdaság központi szabályozása más követelményeket támaszt a közönséges áruk piacának és a termelési tényezők piacának tekintetében. A közönséges árupiac szabályozása úgy történik, hogy a népgazdaság központi irányító szervei jelentős mértékben megkötik a termelési tényezők piacainak mozgását. Ezt mutatja a tőkepiac példája is.

A tőkepiac nem tévesztendő össze a termelési eszközök piacával, amely utóbbiak (a „tőkejavak") az árunak a szo-

cializmus körülményei között érvényesülő sajátos ismérveivel rendelkező közönséges áruk. Ami magát a tőkepiacot illeti, itt a termelési feltételek megszerzéséhez szükséges pénzeszközöket keresnek és kínálnak meghatározott visszterhek ellenében. A tőkepiac tehát mindenekelőtt a felhalmozási, továbbá a folyó termeléssel kapcsolatos pénzforrások piaca, amelyen a beruházási és forgóalap-feltöltési igény a kereslet, a források feletti rendelkezés pedig a kínálat szerepét játssza. Ha ezt a keresletet és a kínálatot mereven, teljes egészében központilag határozzák meg, akkor a szó szoros értelmében nem beszélhetünk tőkepiacról. Amikor az eszközök kereslete a vállalatok elhatározásaitól függ, s a tőkepiac irányítása elsősorban a kínálat kézbentartásával történik, akkor a szabályozott tőkepiac esetével van dolgunk.

A közönséges piac és a tőkepiac szabályozási elve eltérő: míg az első esetben inkább a kereslet, a második esetben inkább a kínálat a tervkoordináció fő tárgya. Valójában itt összefüggő mozzanatokról van szó. A tervezett tőkekínálat befolyásolja az árukereslet fő összetevőjét, a termelési eszközök keresletét. Az állam központi szervei nem monopolizálják teljes egészében a tőkekínálatot sem. A fizetési elszámolások rendszerének rugalmasabbá tétele, a fejlesztési alapok átadása és az azonos termelési cél érdekében eszközölt közös beruházások, eszközátcsoportosítások a tőkekínálat bizonyos decentralizálásának irányába mutatnak. Az ebben az irányban még feltárható további lehetőségek mellett a tőkekínálat döntő részét továbbra is közvetlen központi utasításokkal szükséges irányítani.

Régebben — különösen az ötvenes évek első felében — a vállalatoknak a fontosabb cikkek vagy cikkcsoportok iránti kereslete szigorúan meg volt határozva az anyagmérlegek, keretek és kiutalások útján, s a központi terv a kínálatot is szigorú határok közé szorította. Most a vállalat alapjában önállóan végzi beszerző és értékesítő tevékenységét. Ez a nagy jelentőségű változás abból fakad, hogy a termelésben is megszűnt a kötelező tervmutatók rendszere. A vállalat általában nem kap kötelező erejű direktívát sem arra, hogy mit és mennyit termeljen, sem arra, hogy mit és mennyit szerezzen be, vagy hogy kinek adja el termékeit. A termékek forgalmazása tehát alapjában szabad. Természetesen bizonyos mennyiségű, lényeges kötöttségek meghatározott időre érvényben maradtak. A stratégiai jelentőségű árukra vonatkozó, a külkereskedelmi és néhány egyéb társadalmi érdek miatt fennmaradó kötöttség azonban az egész termékforgalomnak csak kisebb részét érinti, a nagyobb rész a vállalatok önálló döntési jogkörébe került.

Az áruviszonyokat érintő másik nagy változás az, hogy az állami szektorban, az állami vállalatok között igen nagy szerepet kaptak a rugalmas árak. A feldolgozó ipar forgalmának nagyobb része olyan árakon fog bonyolódni, amelyeket a vevők és az eladók egymás közötti megegyezéssel alakítanak ki. A termelő és a felhasználó vállalat a megfelelő hatósági rendelkezések batartásával és a közgazdasági ösztönzők hatására — szabadon állapodik meg a megrendelésekről és teljesítésük feltételeiről.

A fogyasztási cikkek forgalmának csak mintegy egynegyede bonyolódik szabad árakon. Ez abból az elemi igényből következik, hogy védeni kell a fogyasztói árak színvonalát. Ezeknek az áraknak is rugalmasaknak kell lenniük, de gazdasági és társadalmi létérdek az, hogy fennmaradjon az

alapvető árstabilitás. Ezen a területen is nagyobb lesz az árak mozgása, mint eddig volt.

Az alapanyagok területén is hasonló körű a szabad árak aránya, s ez azzal magyarázható, hogy az anyagár továbbgyűrűzik a késztermékek árában, és igen nagy mértékben befolyásolja az egész árszínvonalat. Ezért bizonyos lépcsőfokon feltétlenül közvetlenül kell szabályozni, nehogy továbbgyűrűző hatásai indokolatlan ármozgást okozzanak. A feldolgozó iparban lesz tehát viszonylag a legnagyobb az árszabadság. Ennélfogva a kereslet és a kínálat hatása, amely a jövedelmezőséggel kapcsolatos, szintén itt kap a legnagyobb teret. Az ármozgás befolyásolja a kereslet és kínálat viszonyát, de függ is tőle és önkiegyenlítő mechanizmusként működik. Csakúgy, mint a tervezés, ez a szabályozó mechanizmus is a társadalmi munka elosztását és a szükségletekkel való összehangolását közvetíti. Ha a munkaelosztás nem felel meg a fizetőképes szükségleteknek, akkor a mechanizmus a munkaelosztást is megváltoztatja és e szükségletek arányait is. A keresletet is olyan nagyságúra redukálja, hogy összhangban legyen a másik változóval, a kínálattal.

Egyensúly és piac

Népgazdaságunk új működési feltételei között a kereslet és a kínálat fő arányait a központi tervezés és az azon alapuló jövedelemképződés, a cserearányok bizonyos körét pedig a hatósági árszabályozás határozza meg. Ezen az alapon az egyes termékek iránti szükségletek és a termelés arányai az eladók és a vásárlók piaci kapcsolataiban hangolódnak össze. A fő arányok tervezése, a gazdasági szabályozók rendszere és a termelésirányítási szervezet teremti meg a piac kereteit és szab irányt ösztönző hatásainak. De a piactól is függ, hogyan valósulnak meg a terv céljai és mennyire hatékonyak az irányítás eszközei.

A központi tervezés és a vele összefüggő szabályozás az újratermelés egyensúlyát csak népgazdasági szinten és egyes nagyobb összevont területeken teremti meg. Célnak tekinthető, hogy a vásárlók, a fogyasztók kiszolgáltatottságának megszüntetése végett a kereslet és a kínálat nagyjából összhangban legyen a fogyasztói és a beruházási piac egészében. A gazdaság fejlesztésének állandó terhei, a lakosság jövedelmeinek viszonylag gyors növekedése s a vállalati önállóság növelésével összefüggő pénzügyi források az első időszakban bizonyos nyomást fognak gyakorolni a belső piacra.

De a belső piac stabilitása sem azt jelenti, hogy a központi tervezés, a központi szabályozás és a fennmaradó adminisztratív kötöttségek képesek lennének termékig vagy akár csak termékcsoportokig menően biztosítani a kereslet és a kínálat egyensúlyát. Erre a piac rugalmassága szolgál. A szabad és laza árforma, továbbá a kötött árak területén végbemenő tényleges mozgás hozzájárul a feszültségek megszűnéséhez.

Részarányta lanságokat okozhat, hogy törekvés lesz nemcsak a ráfordítások csökkentésével és az igények jobb kielégítésével, hanem az indokolatlan áremeléssel és minőségrontással szerzendő haszonra is. Ezt a törekvést gazdasági és jogi eszközök fékezik. A reform kibontakozási időszakában — első éveiben — mindkét területen: a fő népgazdasági arányokban is (fizetési mérleg, belső pénzügyi egyensúly) és az egyes áruk piacán is (ipari alapanyagok, bizonyos importcikkek) fokozatosan kialakulnak az egyensúly feltételei, és ezzel a termelés gyorsabb és gazdaságosabb növelésének lehetőségei is.

Gazdaságpolitikai cél a termelési sorozatnagyságok optimalizálása, az iparon belüli munkamegosztásnak és a termelés üzemi (telephelyi) szerkezetének fejlesztése. Az állami beruházáspolitika, a profilok szabályozása, a külkereskedelemmel összefüggő ösztönzők a jövőben is befolyásolják a ter-

melés koncentrációját, az üzemek termelési szerkezetét. De az is szükséges, hogy a vállalatok törekedjenek a nekik tartós jövedelmezőséget biztosító termékek előállítására. A termelés koncentrációjának fejlődését, a kis és középüzemi formák felhasználását a piac gazdaságilag úgy mérlegeli, hogy az érdekeltség követelményeivel veti össze. Ez a hatása is csak egy bizonyos idő múlva bontakozik ki.

Nemcsak a központi tervezés, a szabályozás és a kötöttségek befolyásolják a piac mozgását, hanem az irányítási szervezet is. Az összevont szervezeti egységeken belül a gazdasági kapcsolatok nem öltenek piaci formát. A terv és a piac együttes felhasználásának elve a vállalati jogokkal rendelkező gazdasági egységeknek a központi szervekkel és egymással fennálló viszonyaiban érvényesül.

Az összevont, nagy szervezeti egységek hatására, de tartós szervezeti kapcsolatok nélkül is létrejöhetnek monopolista jellegű megegyezések. A káros monopolista tendenciák korlátozása végett a gazdálkodási feltételek ösztönzik az eszközkihasználás javításával, a költségek csökkentésével, a helyes piacpolitika eszközeivel folyó gazdasági versenyt a termelők között. A vállalati jogokkal, felelősséggel és ösztönző forrásokkal önállóan nem rendelkező gazdasági egységeknek a vásárlóktól való függését is célszerű erősíteni. A vásárlók védelmében a megfelelő jogi eszközökkel is korlátozni kell az eladók egyesüléseit.

A TERVTELJESÍTÉS TAPASZTALATAI

A szabályozók és a piaci viszonyok mozgása szempontjából is igen jelentős, hogy a terv részei összhangban legyenek egymással. Mit mutatnak ezzel kapcsolatban jelenleg folyó ötéves tervünk tapasztalatai?

A terv belső összhangjának az *egyensúly fenntartása* a

kulcsproblémája. A konkrét tervelőirányzatok kidolgozásának és megvalósításának az az egyik fő kérdése, hogy nemzeti jövedelmünk mérlege általában egyensúlyban legyen. A második ötéves terv éveiben a felhalmozás és a fogyasztás együttes összege nagyobb volt, mint a nemzeti jövedelemé. A hiányt külső forrásokból kellett fedezni. A harmadik ötéves tervben egyensúlyi helyzetet igyekszünk teremteni és fenntartani, hogy a felhasználás és a termelés összhangban legyen. Így javulhat tartósan a fizetési mérleg is. A reformnak egyik távlati célja a fizetési mérleg távlati javítása, a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel hatékonyságának növelése útján. A belső egyensúly érdekei azonban még ennél a távlati célnál is előbbrevalók.

A stabilitás fenntartásának fontos része a beruházások értékben számított összege és anyagi-műszaki fedezete közötti *egyensúly*. Ha a beruházások összege nagyon megnövekszik, de nincs elegendő építési kapacitás, import- és hazai gép, akkor erősödik az a tünet, hogy nem lehet építőt találni, hiány van építőanyagban, hiány van fontos gépekben, berendezésekben stb. Ez, csakúgy mint a beruházások nem kielégítő hatékonysága, fokozott terheket ró az állami költségvetésre.

A tőkésországokban az állami költségvetés azzal fedezi ezeket a fokozott kiadásokat, hogy több papírpénzt bocsát ki, növeli az államadósságot és az árak emelésével vonja el az egyéb területeken forgalomba került nominális vásárlóerőt. Hogy nálunk ne alakuljon ki ilyen spirális, ahhoz a beruházások összegét összhangban kell tartani az anyagi-műszaki lehetőségekkel. A központi beruházásoknál és a vállalati fejlesztési alapoknál is már abból indul ki az összberuházás tervezése, hogy mire van anyagi-műszaki fedezet. Tehát ez már egy koordinált pénzügyi forrás, amelyet közvetlenül a jövedelemszabályozási rendszer és a költségvetés „bocsát ki".

A nehézséget az okozza, hogy a beruházások drágulnak. Nem egyszerűen az árrendszerben rejlő okok miatt, hanem azért, mert a jóváhagyáskor rendszerint kisebb összeget számítanak a beruházásokra, mint amennyibe a létesítmények ténylegesen kerülnek. A beruházások drágulásának másik oka az, hogy időközben összetételük is megváltozik. Végül: van bizonyos valóságos drágulás is. Ilyen módon a legtöbb létesítmény többe kerül, mint ahogy tervezték. Így áll elő az a helyzet, hogy a harmadik ötéves tervre előirányzott beruházási terv összegszerű teljesítése — az átárazás után — nem fogja azt jelenteni, hogy az összes beruházási tervcélok meg is valósultak. Az adott összeget a tervhez képest koncentráltabban használjuk fel.

A tervező szervek az ötéves terv hátralevő éveiben rendelkezésre álló beruházási összegeket nem osztják el kényükkedvük szerint. Egyrészt vannak folyamatban levő beruházások, amelyeknek építését be kell fejezni. A közlekedésre, a lakásépítésre, közművekre előirányzott összegekre égető szükség van. Végül a gazdasági mechanizmus reformjának egyik eleme, hogy a vállalatoknak kell rendelkezniük a beruházási összegek meghatározott részével. Az induló, új nagy beruházásokra a terv következő éveiben már csak a maradék jut. Ebből lehet megindítani bizonyos számú beruházást úgy, hogy a reprodukció bővülésének folyamatossága ne szakadjon meg. A ma induló beruházások a következő más időszakok gazdasági fejlődésére hatnak és azok struktúráját határozzák meg.

Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a harmadik ötéves terv mindkét évében túlteljesítettük a nemzeti jövedelem előirányzatát, lényegesen túlteljesítettük a fogyasztási előirányzatot és a szocialista országokba irányuló exporttervet is. Többet adtunk a lakosságnak a létrejött terméktömegből és többet vittünk ki szocialista országokba, de kevesebbet a tőkésországokba. A terv egyensúlyba hozásá-

val és az egész gazdaságszabályozással kapcsolatban az a fő feladat, hogy a lakosság vásárlóerejének és a beruházásoknak is meglegyen az árufedezete. Különösen a reform kezdeti időszakában alapvető a belső egyensúly. Ugyanakkor törekedni kell arra, hogy a fő külkereskedelmi relációk közötti fizetési aránytalanságok csökkenjenek.

A szabályozók belső összhangja

Az árrendszer, a jövedelemelvonás és a többi szabályozó a valóságban nem külön-külön működik, hanem egymással szoros összefüggésben. A reform előkészítésének egyik problémája az volt, hogy hogyan lehet összehangolni a költségvetés pénzszükségletét, a vállalatok pénzszükségletét és a nyereség nagyságát. Amikor a jövedelemelvonás kulcsai már kialakultak, világossá vált, hogy a legtöbb iparágban az eredeti árképzési irányelveknek megfelelő nagyságú átlagos nyereséggel nem lehet a terv szerinti részesedési és fejlesztési alapot megteremteni. Ezért az alapanyag- és energiatermelés területén, ahol a legelőrehaladottabb volt az árrendezés, az adóterheket kellett az átlagostól eltérően, csökkentett mértékben megállapítani. A feldolgozó ipar nagy részében pedig a nyereség tér el felfelé az eredetileg megszabott mértéktől. Így az általános termelői árszínvonal az eredetileg elképzeltnél valamivel magasabb lesz. Ebben természetesen a vállalatok tartalékolási törekvései is közrejátszottak. Az exporttal, importtal, a termékek hasznos tulajdonságaival kapcsolatos érdekek — némely esetben azok eltúlzása — miatt nagyobb az iparágak közötti nyereségdifferenciálódás, míg az ennek kiegyenlítődését bizonyos fokig elősegítő szabad árak köre az első időben kisebb lesz az eredetileg elgondoltnál.

A vállalatoknál a régebben számítottnál több nyereség képződik. Az egyensúly érdekében ezért is kellett a pénz-

ügyi rendszerbe több olyan biztonsági mechanizmust beépíteni, amely az első időben bizonyos fokig tompítja az ösztönző hatásokat. Másfelől a magasabb termelői árak miatti költségek és különböző hiányok pótlására a helyi feltételeket figyelembe vevő térítésekre van szükség, amelyeknek egyeztetése a vállalatokkal folytatott tárgyalásokon történik. Megnövekedett az export-visszatérítés iránti igény, hiszen ahol az anyagi ráfordítások árai magasabbak, ott a költségszínvonal is magasabb. Ennek összege mintegy kétszerese annak, amire régebben számítani lehetett.

Egy másik — a szabályozók belső összhangjához tartozó — probléma a személyi jövedelmek és a fogyasztói árak viszonya. A részesedési alap a harmadik ötéves terv előirányzatait „hozza vissza", tehát az adók levonása után a vállalatoknak akkora összegük marad a személyi jövedelmek növelésére, mint amekkora a harmadik ötéves terv előirányzata. Az ötéves terv túlteljesítése esetén a részesedési alap összegét is túl lehet teljesíteni.

Az életszínvonal nem egyszerűen az áraktól függ, hanem rajtuk kívül a pénzjövedelmektől, a juttatásoktól, a munka- és életkörülményektől is. Bizonyosra vehető, hogy a harmadik ötéves terv életszínvonal-előirányzatait túlteljesítjük. Nem közömbös azonban e túlteljesítés formája.

Az új körülmények között megvalósuló rugalmas árrendszer is biztosítani fogja az alapvető fogyasztási cikkek árának stabilitását és a nem alapvető cikkek ármozgásának közgazdasági eszközökkel történő szabályozását.

A fogyasztói árak mozgásának egyenlege a részesedési alap növekedésével kompenzálható. A részesedési alap ugyanakkor nemcsak az eredeti reáljövedelmi tervek teljesítésére, sőt túlteljesítésére, hanem a jövedelmeknek a vállalati munka gazdaságossága szerinti ösztönző újraelosztására is lehetőséget teremt. A magasabb nyereséget elérő vállalatok dolgozói, ha a beszerzési árak is növekszenek és az

adó progresszív, az ártöbbletnek csak egy részét kapják meg. A tervezett fő arányok teljesítése és a kiegyensúlyozott életszínvonal-politika a jövedelmi feszültségek elkerülését követelik.

A szabályozási rendszer belső összhangjának harmadik problémája a vállalatok közötti *különbségek* megítélése. Az egyes vállalatoktól alapjában véve egységesen vonják el a jövedelmet, de a nyereségszínvonaluk nem egységes, eltér egymástól. Egyrészt a természeti feltételek vonatkozásában — különösen a kitermelő iparban, továbbá bizonyos exportnyereségek elérhetősége tekintetében. A korszerűség színvonalában, a felszereltségben, a műszaki nívóban is jelentős különbségek vannak a vállalatok között. Ezek a különbségek a régi feltételek között alakultak ki, amikor az egyik vállalat több beruházást kapott, a másik kevesebbet. Sokszor új beruházás során olyan gépet állítottak be, amely nem tekinthető korszerűnek. Ilyen módon az új beruházásokkal létrehozott létesítmények korszerűségi szintje sem azonos. Végül vannak és főleg lesznek olyan különbségek, amelyek már az új feltételek között alakultak ki és a vállalatok munkájában levő hatékonysági különbségeket tükrözik.

Arról egységes a vélemény, hogy ezeket az utóbbiakat nem kell megszüntetni, tehát, ha az egyik vállalat jobban dolgozik és ezzel több nyereséghez jut, élvezze hatékonyabb gazdasági tevékenységének eredményeit és ezek az eredmények a személyi érdekeltségben is jussanak kifejezésre. Mi legyen azonban az előbb említett differenciákkal? Ami a természeti feltételekkel kapcsolatos külön nyereséget illeti, ezeket a vállalatoktól az ún. termelési adóval vonják el. Így tehát egy külön adótétel lép be az általános progresszív nyereségadó mellett. Esetenként a külön exportnyereséget is ilyen módon fölözik le.

Ami a régebben kialakult belső korszerűségi különbségekből eredő többletnyereséget illeti, azt a reform irányelvei

szerint az ún. alapbefizetéssel kellett volna elvonni. Ebben az esetben a korszerűbb vállalatokra az indulásnál megállapított és évenként azonos összegben fizetendő kötelezettséget róttak volna ki. Ezt az elképzelést azonban el kellett vetni, mivel nem lehet objektíve felmérni, hogy melyik vállalat mennyire korszerű, és ezen az alapon nem lehet objektív befizetési rendszert kialakítani.

A munka következő szakaszában az volt az elképzelés, hogy majd a progresszív adó megoldja ezeket a problémákat, tehát, hogy nemcsak az ún. időbeli különbségeket, hanem a térbeli különbségeket is csökkenti. Időbeli hatása az, hogyha növekszik a nyereség, akkor egyre nagyobbak az adótételek is. Térbeli hatása pedig az, hogy amelyik vállalatnak nagyobb a nyeresége, az minden következő nyereséglépcső után magasabb százalékú adót fizet. Azonban az adó progresszivitása tartósan nem lehet nagyfokú, mert csökkenti a nyereségösztönzést. Ahhoz, hogy a vállalat száz forint részesedési alapot kapjon, egyre nagyobb értéket kell létrehoznia, mert az adó egyre nagyobb arányban vonja el a nyereséget.

Ebben a helyzetben három követelmény van, amelyeknek nem lehet egyidejűleg — külön-külön — maximálisan eleget tenni: a jövedelemszabályozás egysége, ösztönző ereje és a nagyarányú kezdeti szóródások csökkentése. Az adott esetben a tervezett pénzügyi mérleg teljesítésére és a három követelmény összeegyeztetésére az évről évre változó tételeket tartalmazó adótáblázat volt a legkedvezőbb megoldás.

A tervezés és szabályozás összhangja

Ha rendelkezünk egy belsőleg koordinált szabályozó rendszerrel, ahol az egyes ösztönzők nem mondanak ellent egymásnak, akkor az a feladat, hogy e szabályozó rendszert hozzuk összhangba a gazdaságfejlesztési tervekkel. A sza-

bályozó rendszer sohasem önmagában jó, hanem abban a vonatkozásban, hogy mennyiben szolgálja a terv fő céljait. Ugyanakkor a szabályozó rendszer mozgó elemei vissza is hatnak a tervre.

Jelenleg a reform két fő feladata áll előtérben. Az egyik: növelni a vállalatok önállóságát és anyagi érdekeltségét. Ennek pénzügyi alapját a részesedési és fejlesztési források, a külkereskedelmi visszatérítés és néhány egyéb tétel jelenti, így megvalósítása a vállalati jövedelmek képződésének és felhasználásának rendszerétől függ.

A reform végrehajtásának másik fő feladata — különösen az első időszakban — a népgazdaság egyensúlyának, a piac stabilitásának fenntartása.

A tervezés és szabályozás összhangjának alapproblémája, e két fő feladat összeegyeztetése, társításuk legkedvezőbb mértékének felkutatása.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy az anyagi ösztönzés és az önállóság növelésének követelménye és a stabilitás fenntartására irányuló törekvés között vannak bizonyos ellentmondások. Ezek részben objektív jellegűek: ha annyi vásárlóeszközt bocsátanánk ki, amennyi a termelés, a beruházások és az export maximális ösztönzése végett egyébként szükséges volna, könnyen megbomlana a népgazdaság egyensúlya.

A kezdeti időszakban inkább ellenkező előjelű problémák vannak: mivel sok terméknek még nincs ára, zavarok mutatkoznak a szállítási kapcsolatokban, ami csökkenti a kapacitások kihasználását. Az átmenettel kapcsolatos deflációs jelenségek természetesen ideiglenesek. De éves távlatban sincs olyan veszély, hogy a részesedési alap növelése veszélyeztetné az egyensúlyt. Az évi adótáblázaton belül ugyanis a nyereségnövekmény egymást követő sávjaira csökkenő vásárlóerő-kiáramlás jut. A részesedési alap minden következő 5 vagy 10%-os növekedése mögött egyre nagyobb realizált

érték van. Az 1968. évi egyensúlyt az is alátámasztja, hogy az ez évre szóló részesedést csak 1969-ben fizetik ki.

A jövedelemelvonás rendszere nemcsak a személyi jövedelmek, hanem a beruházások tekintetében is szigorú egyensúlyi követelményeket tartalmaz. Ezt nemcsak a nemzeti jövedelem tervezett felhalmozási alapjának teljesítése, hanem az ország fizetési mérlegének érdekei is szükségessé teszik.

Abban a mértékben, ahogyan biztonságosabbá válik a belső egyensúly, újra előtérbe nyomul a fizetési mérleg távlatilag megoldandó problémája. A közeli időszakban ez is elsősorban a belső pénzügyi egyensúlyt érintő folyamatokban mutatkozik meg. Vannak olyan törekvések, hogy tovább emeljék az export-visszatérítés összegét, de e törekvésnek határt szabnak a pénzügyi lehetőségek. A tervezett exportot a költségvetés számára még elviselhető terhekkel kell elérni. Ebben a vonatkozásban az ipar és a külkereskedelem anyagi érdekeinek feltétlenül helyes összekapcsolása olyan következményekkel is jár, hogy a külkereskedelmi vállalatok nem igyekeznek mérsékelni az exportra termelők visszatérítési igényeit. Ezeknek az igényeknek a kielégítése ugyanis növeli a forgalmat, ami a külkereskedelmi vállalatok anyagi érdekeltsége szempontjából is kedvező. Ezeknek a hatásoknak a korrigálására, külkereskedelmi helyzetünk javítására gazdasági és hatósági eszközök állnak rendelkezésre. Ilyen eszköz a gépimport szabályozása. Ezzel nem az a cél, hogy megszüntessük, vagy erősen lecsökkentsük a gépimportot, hanem az, hogy hatékonnyá tegyük. Ugyanez a helyzet a nyersanyagimport kontingentálásával is.

Az egyensúlyi helyzet megteremtését, az aktívumok felhasználását, az adósságnövekedés korlátozását és a gazdálkodás belső hatékonyságának fokozását nagymértékben elősegítheti és várakozásaink szerint minden bizonnyal elő is fogja segíteni az új évben bevezetett rugalmas ármechanizmus is.

Külkereskedelmi problémáink távlati megoldása mindenekelőtt az exporttól függ. A tapasztalatok szerint egy sor ipari termékünk, minőségét és korszerűségét tekintve, eléri a világszínvonalat, de nem termelünk belőlük eleget és nem tudunk értük mindig megfelelő árat elérni. Problémáink alapvető megoldása abban rejlik, hogy növeljük az ilyen termékek mennyiségét, javítsuk az eladási feltételeket, és ilyen módon növeljük mind a szocialista, mind a tőkésországokba kivitt termékeink volumenét.

A reformra vonatkozó politikai döntések csak a gazdálkodási módszerekben megvalósítandó minőségi változások alapvető irányát jelölték meg. Az árak, az adótételek, a vámok és az egyéb irányító eszközök színvonalának és arányainak, vagyis a szabályozók helyes mértékeinek megállapítása az állami irányító szervek feladata volt. Ezt a feladatot a kormányszervek az említett döntéseknek megfelelően elvégezték.

A reform első időszakának fejleményei gyakorlati tapasztalatokat nyújtanak majd arról, hogy az irányítási eszközök hogyan hatnak a gazdasági fejlődésre.

Az egyidejűleg bevezetett reform is magán viseli a történelmi fejlődés folyamatosságának jegyeit. Először: sok olyan gyakorlati lépés előzte meg, amely már az új gazdasági mechanizmus irányába mutatott. Másodszor: alapvető elemeinek bevezetése után pontosítani kell az irányítási eszközöket, mivel nem lehet „papíron" kialakítani egy teljesen összehangolt szabályozó rendszert. Harmadszor: a fejlődés folyamatossága mutatkozik meg abban is, hogy ebben az időszakban az új működési formákkal együtt még viszonylag jelentős területeken fennmaradnak olyan gazdálkodási kötöttségek, amelyek az újratermelés biztonságát szolgálják. Bizonyos állami preferenciák, utasítások nemcsak átmeneti-

leg maradnak fenn, hanem az új gazdasági mechanizmusnak is szerves részét képezik.

Különösen nagy a jelentősége annak, hogy a gazdasági ösztönzés formái és hatásai összhangban legyenek a gazdasági célokkal. Ahol ez az összhang megbomlik, ott menet közben kell helyreállítani. Ez annál fontosabb, mert azt sem lehetett egészen pontosan előre felmérni, hogy a gazdasági élet szereplői hogyan fognak reagálni a gazdasági reform intézkedéseire. Az új viszonyok között követendő irányítási taktikának rugalmasan kell alkalmazkodnia a változó feltételekhez és következetesen kell képviselni a népgazdaság érdekeit.

Célkitűzés volt, hogy az új gazdasági mechanizmusra való áttérés minél zökkenőmentesebben — az újratermelés zavartalanságának biztosítása mellett — menjen végbe. Bár — mint minden újra való áttérés esetén — az első időszakban az új módszerek szokatlansága és nem teljes összehangoltsága problémákat is okoz, a változások időszerű voltát és az előkészítés alaposságát mutatja, hogy az említett cél teljesült, a reform bevezetése sikeres volt.

A SZABÁLYOZÓ RENDSZER MODELLJE

Közismertnek tekinthető, hogy a gazdaságfejlesztés tartalmi folyamatai szükségszerűen meghatározzák a gazdaság szabályozását végző pénzmozgások irányait, a források képződése és újraelosztása pedig visszahat a fejlesztési elhatározások megvalósulására. Ezt a kölcsönhatást az állami költségvetés, az adórendszer, a vállalati pénzszükségletek, a nyereség, az export-visszatérítés és a fogyasztói árszínvonal egymással összefüggő és együttesen kompenzálódó, továbbgyűrűző változásai közvetítik. Az említett hat mozzanat modellszerű ábrázolása egyebek között a következő kérdések szemléltetésére szolgál:

— mennyiben befolyásolják a népgazdaság fő arányaira vonatkozó elhatározások az árszínvonalat;

— milyen tényezőktől függ a költségvetés egyensúlya;

— hogyan hat az áralakulás a fő arányok megvalósulására;

— milyen arányban fedezik a vállalati „visszatartások" (részesedési és fejlesztési alapok) a vállalatok pénzszükségleteit.

A szóban forgó szabályozók összefüggéseit ábrázoló egyszerűsített modellt csak elvonatkoztatás segítségével lehet felállítani. A tiszta formájában jellemzett rendszerbe azután már tetszés szerint kapcsolhatók be újabb tényezők. A fontosabb egyszerűsítések sorában az első a hitel mellőzése az elemzésből. Az elsődleges forrásképződés önálló vizsgálata a hitel szerepének jobb megértését is előmozdítja. A második egyszerűsítés az ágazati és vállalati különbségek figyelmen kívül hagyása. A modell átlagmennyiségekkel operál, mert feladata nem a differenciáció, hanem a szabályozók mint aggregátumok sémaszerű ábrázolása. A harmadik egyszerűsítés az értékár feltételezése a kiindulásnál, a negyedik pedig az ágazati irányító szervektől való elvonatkoztatás. A többi egyszerűsítést a táblázatokhoz fűzött szöveg tünteti fel. A plasztikus szemléltetés kedvéért a következő mennyiségi arányokból indulunk ki:

$$T = 100\ c + 50\ v + 50\ m.$$

A társadalmi össztermék tehát 200 értékegység.

A 100 *c*-ből 70 egység a forgóalapok pótlását szolgálja és 30 egységnyi az amortizáció. Ezenkívül a nemzeti vagyonnak a termelésben lekötött része 120. A 200 *T*-ből 80 fogyasztási cikkeket reprezentál. A társadalmi termelés osztályainak arányaitól itt még el lehet tekinteni.

Az előbbiekből is látható, hogy a modell nem valamely or-

ság népgazdaságára vonatkozik. A szabályozók belső arányait tekintve azonban, ahol lehetséges, a realitások figyelembevételére törekszik.

Kiindulási helyzet

Az állami tulajdonban levő vállalatok 70 egység forgóalappal és 10 egység amortizációval rendelkeznek. Béralapjuk 40, a nyereségrészesedés 3, a nyereségből eszközölt beruházás (forgóalap-növelés) 5 egység. Az utóbbi két tétel adja a többlettermék vállalatoknál maradó hányadát. Ez 50 egységből 8-at, vagyis 16%-ot tesz ki.

A költségvetés valamilyen formában központosít a 30 egységnyi amortizációból 20-at, elvon továbbá a 40 egységnyi bér után 10-et bérteherként, SZTK-járulék és illetményadó formájában. Ezenkívül az 50 egységnyi többlettermék értékének 84 %-át, vagyis 42-t centralizál különféle módon. (Itt most nem lényeges, hogy mi ennek az elvonásnak tipikus formája.) Ebből az utóbbi összegből 3 egység jut létszámnövelésre (amelyet a szemléltetés egyszerűsítése végett a költségvetésből fedezendő kiadásokhoz csatoltunk), 15 egység termelő- és 10 egység egyéb beruházásokra, 14 egység pedig a költségvetési intézmények dolgozóinak eltartására.

Összesen a költségvetés 72, a vállalati szféra pedig 128 egység forrással rendelkezik. A forrásnak itt nemcsak könyvviteli értelme van, hanem az árak és az értékek feltételezett egyezősége miatt egyben a társadalmi termék értékrészeit is jelöli (lásd az 1. táblázatot).

Mivel mind a vállalati, mind pedig a költségvetési források *c*-t, *v*-t és *m*-et tartalmaznak, ez a matrix a szabályozók funkcionális kapcsolatainak mérlegét matematikailag feldolgozható formában fejezi ki.

1. táblázat

A társadalmi termék értékrészei felhasználás szerint (értékegységben)

Források \ Értékrészek	Pótlási alap		Munkadíjazási alap (termelők bére)	Tiszta jövedelem						Összesen
	Forgó alapok	Amortizáció		Bérteher (központi juttatásra)	Részesedési alap	Létszámnövekedés	Költségvetési szférа	Termelőberuházás	Egyéb beruházás	
Vállalati források	70	10	40	—	3	—	—	5	—	128
Költségvetési források	—	20	—	10	—	3	14	15	10	72
Összesen:	70	30	40	10	3	3	14	20	10	200

Az önálló gazdálkodás pénzügyi alapjainak megteremtése

A vállalati anyagi önállóság egyik legfőbb tényezője a forgóalapok felhasználása. Ezek rendezését (megnövelését) a séma nem követi nyomon, mivel a kiindulásnál eltekintett a hiteltől, és így feltételezte, hogy a vállalati alapok teljesen fedezik az eszközöket. A vállalati források kiterjesztésének azonban még így is sok olyan tényezője van, amelyek az újratermelés egészét befolyásolják.

Ezek között fontos szerepet játszik az amortizáció. Tegyük fel, gazdasági döntés születik arról, hogy átlagosan ennek $^2/_3$-át a vállalatoknál kell hagyni. (A vállalati források e rovatban 10-egységről 20-ra nőnek, a költségvetés pedig 10-et

von el. Az állami beruházásokhoz igénybe vett vállalati hozzájárulás figyelmen kívül hagyandó.) Továbbá elhatározzák, hogy a nyereségből fejlesztésre fordítandó összeg 5 egységről 10-re, a szükséges részesedési alap pedig 3 egységről 5-re nőjön. Most azt az esetet vizsgáljuk, amikor ez utóbbi két tételt nem fedezi az adócsökkenés. Lehetséges az is, hogy az amortizációval kapcsolatos 10 egységnyi költségvetési bevételcsökkenés mögött nem áll a beruházási kiadások ugyanekkora csökkenése. (Ez utóbbiról később még szó lesz.)

A kép tehát a következő. Eltekintve attól, hogy az állami költségvetés kiadásai nagyobbak, mint bevételei, a vállalatok visszatartási szükséglete is nagyobb, mint az adó levonása után náluk maradó források összege. Ezért a nyereség névleges tömege és vele az árszínvonal megnő a hiány-

2. táblázat

A visszatartások növelésének hatása az értékszerkezetre (értékegységben)

Források \ Értékrészek	Pótlási alap		Munkadíjazási alap (termelők bére)	Tiszta jövedelem						Összesen
	Forgó alap	Amortizáció		Bérteher (központi juttatásra)	Részesedési alap	Létszámnövekedés	Költségvetési szférára	Termelőberuházás	Egyéb beruházás	
Vállalati források	70	20	40	—	5	—	—	10	—	145
Költségvetési források	—	10	—	10	—	3	14	15	10	62
Összesen:	70	30	40	10	5	3	14	25	10	207

zó visszatartási összeggel (7 egységgel). Feltételezzük, hogy az egyéb áremelések kiegyenlítik egymást (lásd a 2. táblázatot).

Az árszínvonal emelkedésének hatása

Ezt a hatást itt csak a bevezetőben említett összefüggésben szükséges vizsgálni. A kiinduló árszínvonalba (200) csak azok a források férnek bele, amelyekre nézve a csökkenések és a növekedések kiegyenlítik egymást. Ezek koordinált forrásoknak nevezhetők. Ha ezeket megszorozzuk az átlagosan érvényesnek tekintett árindexszel, akkor megkapjuk a vállalatok tényleges pénzszükségletét a koordinált forrásokból fedezendő igényeik kielégítésére. Így kerekítve 143 egységet kapunk, szemben az előző táblázatban szereplő 145 egységnyi vállalati forrással. (A költségvetési hiány ennek megfelelően két egységgel nő.)

Ennek az újabb vállalati forrásnövekedésnek itt az az alapja, hogy a névleges nyereségnövekedés teljes tömege a vállalatoknál realizálódik, míg ennek az árakban való megtérülése a költségvetési szférát is érinti. Ha a vállalatok csak egymással lennének kapcsolatban, összességükben nem nyerhetnének semmit az áremelkedésen. Amennyiben azonban áruikat állami jövedelemből veszik meg, „nyerhetnek az üzleten". De helyes-e feltételezni, hogy a névleges nyereségtöbblet teljes egészében a vállalatoknál marad? Itt mindvégig arról a többletről van szó, amellyel az adótáblák ismeretében a vállalatok a különböző egyezkedések végeredményében addig képesek emelni az árakat, ameddig a számukra központilag is szükségesnek ítélt visszatartások realizálhatók lesznek.

Ha ennek egy részét a progresszív adó újra elvonja, akkor újabb áremelési törekvéseket szül, ami az évenként csökkenő adótételek esetében nem áll fenn. Külön vizsgálan-

dó kérdés, hogy az említett névleges nyereségtöbblet esetleges adóztatása és újraelosztása hogyan hat a költségvetési és az egész népgazdasági egyensúlyra.

Mindaddig, amíg az áremelkedés részben a költségvetést terheli, a névleges nyereségtöbbletet pedig nem vonják el, az áruk drágulása az állam és a vállalatok közötti újraelosztáshoz vezet, a vállalatok javára.

Ilyen eredménye van az exportköltségek emelkedésének is. Az előző táblázat nem tüntet fel külön exportvisszatérítést, mivel itt csak annak dinamikáját kell felmérni. A modellben feltételezett nemzeti jövedelem (100) 40%-ának megfelelő export esetén a 3,5%-os átlagos áremelkedés kb. egy egységnyi többletszubvencióval járna. A tapasztalatok alapján és a plasztikusabb szemléltetés kedvéért ennek kétszeresét vesszük számításba (lásd a 3. táblázatot).

3. táblázat

Újraelosztás a termelői árakon keresztül (értékegységben)

Felhasználók	Koordinált forrás	Felhasználás folyó áron	Tényleges forrás	Különbség (3 – 2)	Szubvenció-növekedés	Különbség összesen (4 + 5)
	1	2	3	4	5	6
Vállalat	138	143	145	+2	+2	+4
Költségvetés	62	64	62	−2	−2	−4
Összesen:	200	207	207	0	0	0

A táblázat azt mutatja, hogy a vállalati pénzeszközök nagysága a 10 egységnyi koordinált forrásnövekedés mellett újabb 4 egységgel növekedett. Az állami szektorban hátra van még a „harmadik személyekkel", jelen esetben a lakos-

sággal folytatott árucsere, amelyben a termelőszervezetek pótolni remélik a 17 egységnyi szükséges visszatartás hiányzó három egységét.

A kiinduló adatok között szerepelt, hogy a társadalmi termelés második osztálya 80 egységet termel. Ez számszerűleg csak abban az esetben felel meg a táblázatoknak, ha az egyszerűség kedvéért az egészségügyi, oktatási és szociális célzatú beruházásokat is ide soroljuk, ezeket is fogyasztási cikkek termelésének minősítve. Ugyanilyen alapon ide sorolhatjuk a költségvetési szféra összes működési kiadásait is.

Ez az árualap már tartalmazza a tervezett reálbér- és reáljövedelem-növekedés, vagy ha erre mód nyílik, a reáljövedelem-terv túlteljesítésének árufedezetét is. A lakosság pénzjövedelmei természetesen ettől különböző ütemben növekszenek. De azokkal áremelkedés áll szemben.

Az átlagos 3,5%-os áremelkedés a 80 egységnyi árualapra számítva megközelítően 3 egységet tenne ki. A szocialista állam azonban a fogyasztók védelmében, ezt a növekedést csak addig a határig engedi meg, amíg az a megalapozatlan vásárlóerő kiáramlást egyenlíti ki. Feltételezhetjük, hogy ez 1 egység (a 80-nak 1,25%-a). A másik két egység a fogyasztói áron belüli újraelosztásból adódik: egyes területeken tovább növekszik az állami árdotáció, más területeken csökken a forgalmi adó. A dotáció és a forgalmi adó egyenlege erősen lecsökkenhet. Természetesen a fogyasztási cikkek újratermelésének különböző szakaszaiból az állam továbbra is tiszta jövedelmet központosít. Ez a tiszta jövedelem egyenlegében annyival csökken, amennyivel az állam saját forrásaiból kompenzálta az áremelkedést, vagyis amilyen mértékben gátat vetett a termelőiár-növekedés átgyűrűzésének a fogyasztói árak színvonalára. (Egyéb forrásokból az állami bevétel növekedhet. Az előirányzottnál kisebb fogyasztói áremelkedés is csökkentheti a központosított tiszta jövedelmet.) Mindezt a 4. táblázat illusztrálja.

4. táblázat

Újraelosztás a fogyasztói árakon keresztül (értékegységben)

Forrástípus	Koordinált forrás	Tényleges felhasználás folyó árakon	Újraelosztás a vállalatok javára
Lakossági	80	81	1 (81 – 80)
Közvetlen tiszta jövedelem	20	18	2 (20 – 18)
Önköltség	60	63	3

Következtetések

A modellek kiinduló állapota és változása mindenekelőtt azt az elhatározást szemléltette, hogy a gazdálkodási funkciók decentralizálásával a vállalatok jelentős pénzeszközökhöz jussanak. A központi terhek viszonylag nagy mennyisége (áthúzódó beruházások, juttatási szükségletek stb.) miatt azonban ezt nem lehetett mindjárt a kezdetben teljes egészében a költségvetés terhére fedezni.

A különböző szabályozók összefüggő és továbbgyűrűző mozgásának végeredményében a vállalatok rendelkeznek a visszatartási szükségletnek megfelelő többletforrásokkal. Folyó árakon a társadalmi termékérték

$$103{,}5\ c + 51{,}75\ v + 51{,}75\ m \text{ lesz.}$$

Az 51,75 m-ből 15 egység a többlettermék vállalatoknál maradó része (29%, szemben a kiindulási 16%-kal). A vállalatok megkapták a teljes visszatartási többlet névleges értékét: az amortizációból az eddigihez képest 10 egységgel, a többlettermékből 7 egységgel használhatnak fel többet. De ez a 17 egység reálértékben nem azonos az eredeti árszín-

vonal mellett szereplő 17-tel, hanem valamivel kisebb annál. Ugyanaz az áremelkedés, amely a vállalatok javára osztja el a tiszta jövedelmet, ahhoz vezet, hogy az eredetileg tervezett visszatartási összeg nem elegendő az általa kielégíteni hivatott szükségletek fedezetére. Ezért ez az áremelés csak az eredetileg tervezettnél nagyobb névleges vállalati forrásnövekedés mellett vezet a valóságosan tervbe vett visszatartási szükségletek kielégítéséhez.

Mindenekelőtt azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a vállalati önállóság minőségileg magasabb fokra emelése önmagában nem teszi szükségessé a termelői árak növelését. Amikor a vállalati és a központi (költségvetési) pénzforrások együttes összege nagyobb, mint a velük szemben álló (régi árakon számított) árufedezet, a társadalmi újratermelés egyensúlyhiánya csak a szakaszváltás miatt áll elő, és így az árak növekedésével megszüntethető. Tehát nem egyszerűen a pénz nagyobb mérvű kibocsátása miatt csökken annak vásárlóereje, hanem az újratermelés arányváltozásai és új feltételek mellett létrejövő egyensúlya fejeződik ki az áremelkedésben. A dolognak éppen az a lényege, hogy az új árszínvonal az újratermelés egyensúlyát biztosítja. Ezért a vásárlóerőt vagy akár a pénzlábat megváltoztató egyszeri aktusoknál valójában nem beszélhetünk inflációs folyamatról, amely az újratermelés tartós egyensúlyhiányát fejezi ki.

Mindezzel nem kívánjuk azt állítani, hogy az itt körvonalazott modell eleve kizárja az infláció lehetőségét. Ez utóbbi a termelés aránytalanságai, a költségvetés nagymérvű és tartós hiánya esetén lehet csak reális. Az előidéző okot mindig az egyensúly régióiban kell keresni, a szimptómákat pedig az árak területén. A helyes prevenció itt sem a felületi jelenségek, hanem az okok befolyásolásában rejlik.

A második következtetés az, hogy a költségvetési egyensúlyhiány okait két csoportba lehet sorolni. Az okok egyik csoportja a modell belső tényezőivel, a szabályozók össze-

függéseivel kapcsolatos. A mondottakból következik, hogy ezt a fajta (szubvenciókkal, vállalati és árdotációkkal kapcsolatos) hiányt az árszínvonal végeredményben kiegyenlíti és így önmagában nem vezethet a deficit halmozódásához.

Az okok másik csoportja viszont nem a szabályozók közötti viszonnyal kapcsolatos. Mint már arról szó volt, a költségvetési bevételek csökkenése mögött azért sem áll egyenlő mértékű kiadáscsökkenés, mert a költségvetési beruházások körülhatárolták a kiadások nagyságát. Ha az ezekkel kapcsolatos feszültség csak a folyamatban levő nagyberuházásokra korlátozódik, akkor magától értetődő, hogy ezeknek a létesítményeknek az üzembe helyezése felszabadítja a költségvetést e terhek alól. Ha azonban az újonnan kezdődő beruházások tekintetében is rendszeres feszültség van, akkor olyan tartós egyensúlyhiány állhat elő, amely mind az adott időszak pénzeszközeinek kibocsátása és elosztása, mind pedig a beruházások hatékonysága oldaláról veszélyezteti a pénz stabilitását, miközben az értékviszonyok aránytalanságai a naturális összefüggések (itt nem részletezhető) anomáliáit tükrözik és élezik.

Mindez a forgóeszközökkel kapcsolatos emisszióra is érvényes. Végül mind a beruházási, mind pedig a forgóeszközhitel tekintetében meg kell különböztetni a deficit okainak szóban forgó két nagy csoportját.

A harmadik következtetés az áralakulás, a fő arányok és a vállalati pénzszükségletek összefüggéseire vonatkozik. A vállalati döntési körbe kerülő források nagyságára, a tiszta jövedelem vállalati részére vonatkozó alapelveket az adott konkrét körülmények között éppen az ármozgás realizálja, bár elvileg a régi árszínvonal mellett is megvalósulhattak volna. Ilyen módon a vállalatok végeredményben nem egy eleve adott nyereségtömegből fedezik a termelés bővítésével, az anyagi ösztönzéssel kapcsolatos kiadásaikat és az adót, hanem megfordítva, a kiadások és az adó ismert nagy-

ságából számítják vissza a nyereséget és kalkulálják az árakat. Amilyen természetes tehát az, hogy az így kialakuló árszínvonal fedezi a központi szervek által elismert visszatartási (fejlesztési és részesedési) szükségleteket, olyan természetes az is, hogy ezt az előre megtervezett mértéken belül teszi. A vállalatok sohasem lesznek abszolút önállóak. Lehetséges azonban, hogy az így rendelkezésükre álló összegek az első időben az optimális önállóságukhoz szükséges források képződését sem teszik lehetővé. Mégis korlátozni kell őket, mivel az új körülmények között kezdetben az egyensúly közvetlen érdekei mindenekfelett állanak. Tehát az optimális önállóság is csak egy bizonyos idő elteltével bontakozhat ki.

Az árszínvonalnak az állam által szabályozott mozgása gazdaságpolitikai törekvéseket valósít meg. A gazdaságpolitika viszont nem teheti meg, hogy ne számoljon a realitással és a lehetőségeket meghaladó forráskibocsátással veszélyeztesse az újratermelés egyensúlyát.

Ezek a — közgazdászok számára nem idegen — gondolatok is szükségszerűen felmerülnek a gazdasági szabályozók rendszerének modellszerű ábrázolása közben. Az egyszerűsített sémákban tudatosan alkalmazott nagyfokú absztrakció csak az egyik lépcsőfok a szabályozók és a tervezés összefüggéseinek megismerése útján. A számszerű sémák és táblázatok csak az illusztráció eszközei, annál is inkább, mivel kreált adatokat tartalmaznak. A szabályozási folyamatok tartalmi elemzését a marxista közgazdászoknak közös erővel kell elvégezniük. A szabályozó rendszer modelljének megalkotásához vezető elméleti módszerek kidolgozása és a róluk folytatott eszmecsere előmozdíthatják ennek a fontos feladatnak a megvalósítását.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ СОБСТВЕННОСТЬ И ТОВАРНОЕ ПРОИЗВОДСТВО

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие 7

I. Содержание и движущие силы экономических действий 13

Экономическое действие и материальное бытие — Материально техническая сторона производства — Отношения собственности и исторические формы труда — Объективные экономические процессы и экономические законы — Формы проявления производственных отношений

II. Социалистическая собственность на средства производства 55

Общая характеристика социалистической собственности на средства производства — Собственническая обособленность — Структура государственной собственности

III. Характерные черты социалистического производства и распределения 77

Необходимый и прибавочный продукт при социализме — Назначение социалистического производства — Основы социалистической системы распределения — Накопление и потребление — Содержание социалистического этапа развития

IV. Планомерность экономических процессов и содержание определения стоимости 97

Осуществление экономических законов и общественная система распределения труда — Сущность планомерности и экономическая роль государства — Механизм планового хозяйствования — Содержание определения стоимости — Качественная сторона общественного распределения труда

V. Место товарного производства в социалистическом хозяйстве 124

Метод анализа товарного хозяйства — Взгляды Маркса и Энгельса об отношении социализма и товарного производства — Военный коммунизм и НЭП. Точка зрения Ленина по вопросу о товарном производстве — Теоретические дискуссии о товарном производстве — Необходимость существования и особенность социалистических товарно-денежных отношений

IX. Потребительная стоимость и субстанция стоимости 192

Значение анализа потребительной стоимости — Субстанция стоимости Труд, создающий стоимость — Дискуссия о субстанции стоимости в 1920-ые годы — Теория стоимости и теория заработной платы — Фонд потребления национального дохода и потребление населения — Почему не создает стоимость деятельность по оказанию услуг?

IIIA Величина стоимости 240

Внутреннее противоречие величины стоимости — Неэквивалентный обмен живого и овеществленного труда — Потребительная стоимость и величина стоимости — Затраты труда и пропорции производства — Пределы стоимостных функций

VI. Стоимость и цена 297

Движение цен вокруг стоимости — Общественная потребительная стоимость и рыночное складывание цен — Рыночная стоимость и величина стоимости — Отклонение средней цены от стоимости — Себестоимость прибыль и центр цен в социалистическом хозяйстве — Формы движения государственной собственности — Плата за фонды и процент — Товарные отношения двух форм собственности — Опыт пересмотра розничных цен

VII Рыночный механизм и планомерность 364

Роль управляемого рынка — Планомерный механизм закона стоимости — Монополия и соревнование — Регулирования наперед и задним числом

X. Управление народным хозяйством в новых условиях 386

Средства осуществления главных пропорций — Некоторые проблемы экономического регулирования — Опыты перевыполнения плана — Модель регулирующей системы

SOCIALIST PROPERTY AND COMMODITY PRODUCTION

CONTENTS

Preface 7

I. *Contents and motivation of economic actions* 13
Economic action and material existence — Material-technical aspect of production — Historical forms of ownership and productive work — Objective economic processes and economic laws — Outward forms of productive relations

II. *Socialist ownership of means of production* 55
General features of the socialist ownership of means of production — Separation of ownership — Structure of state property

III. *Characteristics of socialist production and distribution* 77
Necessary and surplus product in socialism — Destination of socialist production — Basis of the socialist system of distribution — Accumulation and consumption — Contents of the socialist development period

IV. *Planned character of economic processes and the definition of value* 97
Assertion of economic laws and the social system of work allocation — Substance of planning and the economic function of the state — The mechanism of planned economy — Contents of value definition — Qualitative aspect of the allocation of social work

V. *Place of commodity production in the socialist economy* 124
Method of analysis of the commodity producing economy — Opinions of Marx and Engels about the connection between socialism and commodity production — War communism and New Economic Policy. Lenin's opinion of commodity production — Theoretical

debates about commodity production — Necessity of the existence and peculiarities of commodity-money relations in socialism

VI. *Use-value and the substance of value 192*
Importance of analysing the use-value — Substance of value. Value-creative work — Debates about the substance of value in the 1920's — Theory of value and theory of wages — Consumption fund of national income and personal consumption — Why do servicing activities not create value?

VII. *The amount of value 240*
Internal contradiction of the amount of value — Inequitable exchange of live and materialized labour — Use-value and the amount of value — Labour inputs and production proportions — Limits to the value functions

VIII. *Value and price 297*
Movement of prices around the value — Social use-value and market price trends — Market value and the amount of value — Deviation of average prices from value — Production costs, profits and the price centrum in the socialist economy — Manifest forms of state property — Engagement of assets and interest — Commodity and money relations between the two forms of ownership — Some experiences of consumer prices adjustment

IX. *Market mechanism and planned economy 364*
Functions of a planned market — Planned mechanism of the law of value — Monopoly and competition — Regulation „ex post" and „ex ante"

X. *Management of the national economy under new conditions 386*
Means to realize the main proportions — Some problems of economic regulation — Experiences of the fulfilment of the plan — Model of the regulation system